

84(5Каз)6

E-822.

ИЛЬЯС ЕСЕНБЕРЛИН

ЧӨЛДӨРДИН
JAЙЫМЫ
УЧУН

406562

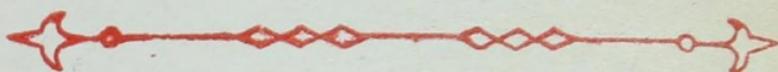
**КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА**

**КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗДНЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА**

Библиотека № 100

Санкт-Петербург 1950 год

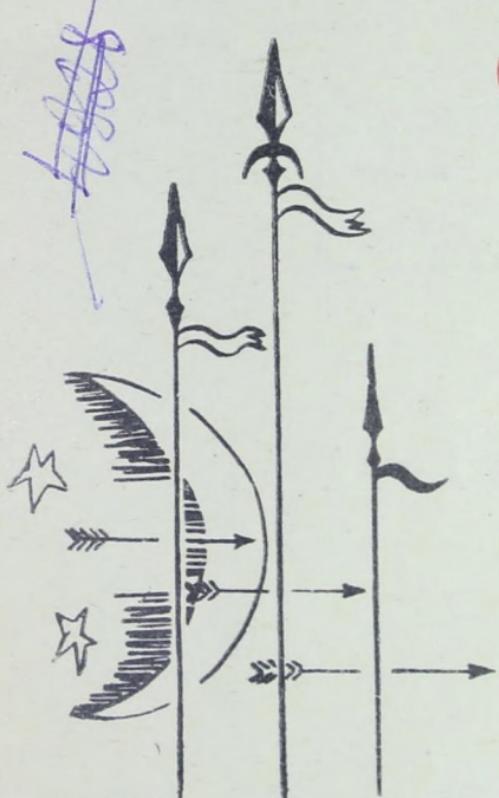
ИЛЬЯС ЕСЕНБЕРЛИН

ЧӨЛДӨРДИН јайымы учун

(ХАН КЕНЕ)

ОЗОГЫ ОЙ КЕРЕГИНДЕ
РОМАН

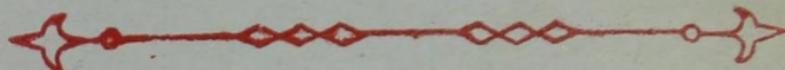

Алтай тилге Аржан Адаров
көчүрген

23

Алтайлынг бичиктер чыгарар
издательствозынынг
Туулу Алтайдагы блбүгүн • 1974

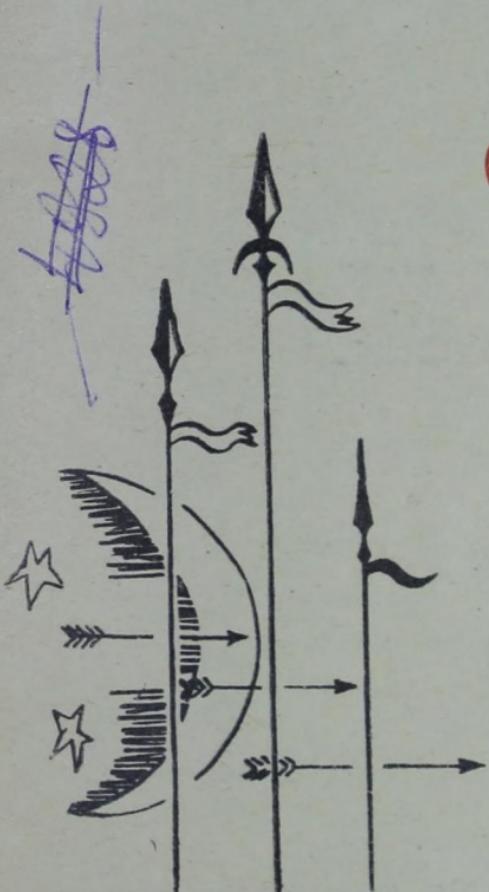
ИЛЬЯС ЕСЕНБЕРЛИН

ЧӨЛДӨРДИН јайымы учун

(ХАН КЕНЕ)

ОЗОГЫ ОЙ КЕРЕГИНДЕ
РОМАН

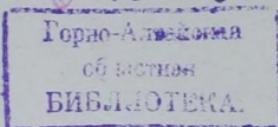

Алтай тилге Аржан Адаров
көчүрген

23

Алтайлын бичиктер чыгарар
издательствозынын
Туулу Алтайдагы блöгү - 1974

846.5К23/6-4
E - 822

0733 — 018
М 138 03 — 74 80 — 74

© На алтайском языке, Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного изда-
тельства, 1974 г.

5-Еи-ЧЧЧ

КӨЧҮРӨЕЧИДЕН

Ильяс Есенберлиннинг бичиген романдарын кычырып баштаган кижи олорды учына жетире кычыраанча чек ле энчигип болбос. Оның жүрүмди терен билери, салымнын қайкамчылу күрмелештерин жазып ла оны ойто чиймей бүрүп турар ус болгоны бичиген бичикти сүрекей жилбүлү әдип жат. Ильяс Есенберлиннинг ады-жолы жаныс ла казах кычыраачыларга жарлу эмес, оны бистинг ороондо көп миллиондор тоолу улус жакшы билер. Онын «Тартыжу», «Жеткерлү кечү», «Сүүшкендөр» деп романдары орус тилге көчүрилген ле Москвадын «Советский писатель», «Молодая гвардия» деп бичиктер кепке базар жерлеринде чыккан. «Тартыжу» деп романы учун ол Абайдың адыла адалган государственный сый алган.

«Чөлдөрдин жайымы учун» («Хан Кене») — Ильяс-аганың ёткөн ой керегинде бичиген романдарының бирүзи. Ондо казахтын чөлдөринде ёткөн он тогузынчы чактын төртөнинчи жылдарында Кенесары Касымов баштаган улу түймеең, жуу-согуш керегинде айдылып жат. Автор жүрүмде чын болгон керектерге тайанып, түймееңнин башчызынын, бойынын амадузына жедерге болуп, неден де жана болбос кижининг, казыр ла жан сүүчи Хан Кененинг (Кенесарыны казах тилде кыскарта адаганы) сүр-кеберин ончо жанынан теренжиде көргүзип жат. Кенесары баштаган түймеең ненинг учун озо баштап женгүлер алган ла онон учы жаар ненинг учун жендиrtken — мыны автор исторический бичиктерге јомонип, чын ла терег көргүзет. Бу кайкамчылу, солун роман. Анда сүүш, өлтүм, садынчак жаман кылых, улу наýлык, ырыс, шыра бийик художественный кеминде көргүзилип жат. Казах албатының жүрүми, жан кылыхы, салымы мында толо жураган деп айдар керек. Ильяс Есенберлин кижинин ич санаазын теренжиде, ончо жанынан көргүзип билер.

Бу ла жуукта Ильяс-аганың база бир романы орус тилге көчүрилип, кепке базылган. Анда казахтын чөлдөрин Джунгарияның ханы Галдан-Церен жуулаганы керегинде айдылып жат.

Ильяс Есенберлинди мен жакшы билерим. Онын «Чөлдөрдин жайымы учун» деп романын акту жүргимнен жилбиркеп көчүргем. Бу ойгор көгүстү, курч санаалу, жаан, жалакай жүректү кижи. Мен ого Алма-Атанияң алтын күзинде, Азияның ла Африканың писательдерининг V конференциязында, туштагам. Казах ла алтай литературадардын колбузы жылдын жылга там ла тыңып жат. Ол колбунын башталарында улу казах жерининг эң жаан бичиичилерининг бирүзи Ильяс Есенберлин турғаны сүрекей жарамыкту. Алтай кычыраачылар бу романды жилбиркеп кычырап деп, мен иженин турум.

Аржан АДАРОВ.

Баштапкы бөлүк

Айдың жарыгына толуп калган чөл таңның адарын сакып жатты. Таң алдындағы кандай да жажытту сан башка тымық ой болгон. Чөлдөң түниле келип жаткан ўзүгі жок шылышты бу ын-шың тымыкта жаңыс ла сүрекей уккур кіжи угар аргалу. Бир катап не де шыңырт эдип калды...

Таң эс-бос жарып, чыгышта булуттардың ўсти чокум агарып келерде, айдың чогы очуپ, жердинг ўсти карара берди. Бу ла бойдо сакыбаган жаңынаң кошту төблөр көрүнди. Олор чөлдің узун кулузынölөнгіне төжіне жетиреме чөңгүп, ээчий-деечий чубажат. Эки жаңыла дезе ўүрлү жылкы мал эңдеп браадат. Атту улус узунölөнгө бирде көрүнбей көмүлип, анда-мында баштапы караптап, оноң ойто илеге чыгып турды. Тööлөрдинг чубашкан тизүзи кезикте ўзүлип, олордың ортозында эки көлөсөлү бийик абраалар көрүніп калат. Оноң ойто ло жаңыс учукка ти-зилгендий, төблөр чубажат...

Ыраакта ак булат кайылып, чөлдинг ўстине күннинг жарыгы кенете толо берди. Чөл чедиргентип, суркурап, көс жедерге жетиреме кайкамчылу чагылып жатты. Жайдың экинчи жарымы. Жүзүн öндү чечектер туку качан какшап, тögüлип калган. Эбіре жаңыс ла жап-жажылölөнг, олордың ортозында саргара күйүп калган тегерик ортолыктар көрүнет, чөл, семирген малдың жайаазы чылап, килтирең калган тойу ла сергек амырап жатты. Күн чарчап тийип ле ийерде, тибирт кенете тыңғып, аттардың шоокырганы, киштешкени, төблөрдинг эрикчелдү огурганы, абраалардың бийик ағаш көлөсөлөрининг чыкырашканы, улустың тал-табызы угұлып келди. Бöднөлөр узунölөнгнинг ортозынаң тилирт этире учкулап, түште неме көрүп болбос сокор ўкүлдер канаттарын күлүреде талбығылап, көчкөлөніп келеткен тибирттег качылап турды. Күннинг жарыгы тымыкты кайылтып, чөлди тындандырып ийгендий болды.

Бу казахтың учы-кыйузы жок чөлдөриндеги тоозы жок аулдардың бирүзининг жер солып тегин көчкөни эмес болгоны баштапкы ла көрүштег жартала берет. Жииттер де ары-бери атту манттапай жат, кыстар да каткырбай, кожонгдобай жат. Олор ончозы кошту төблөрдөң ыраак жокто унчугышпай барып жады-

лар. Абрааларда отурган ак арчуулду келиндердинг ортозында база эрмек-куучын јок. Керек дезе кичү балдар да ыйлашпайт. Олор тёйлөргө арта салып койгон арчымактардан баштарын чыгаргылап, тегерик кара көстөриле элбек чөлди кайкаганду ла чоңында аяктарап брааткылайт.

Јол бажында jaан көл жалтырап јатты. Оны эбире койу күрөн камыш түй өзүп калган. Јаңыс ла онын түндүк јарады ачык болгон. Мында кызыл кыртышту, кујурлу жалан чөлгө биригип калган јадат. Қачан чөлдинг узун блөндөрининг ортозынанг атту улустар, тёйлөр, абраалар чыгып келерде, бу кандай jaан караван болгоны жарт көрүне берди. Қазах калыктын јаныла караваннынг бажында чачы кажайып калган ак сагалду карганак брааткан. Ол тёёнинг түгиненг эткен чекпендү, чичекечек камду бөөлжилү болчок бөрүктү болгон. Ак толбулу кызыл торко кебисле jaап койгон јаңыс өркөштү алтын-сары тёёни ол јединин алган барып јатты. Оны эки јандай јўске шыдар эр улус чыйрак аттарлу сайгаладат. Олордын тыш кебери соок ло кату. Узун чекпендерининг эдектери эзинге араай јайылып турды. Бырчыт кайыннанг эткен, темирле jaап койгон токпокторын олор курына, онг жалмашка илгилеп алган эмтири. Чыйрак аттары шоокыргылап, сулуктарын тиштегилеп, ичкери элес эдерге јүткүйт.

Бу jaан оборлу улустынг ортозынан баатыр бүдүмдү, сүрекей бийик сынду бир кижи анчадала аңыланат. Ол јерге једип турар жалду сүрекей jaан боро айғырдынг ўстинде кыймык јок отурды. Ол ончо атту улустан бийик. Кижини откүре ширтей көрүп турар кара көстөрлү, төмөн салактап калган узун эрин сагалду јўзи күнге, салкынга өртөлип калган бүткүл таштан кезип эткендий. Атқакту темирле кадап салган уур бырчыт токпок-чокпорын өнөрип алган ол нени де сананып браадат. Бу Байан-Аулда јаткан каржас сөөкту Азанбайдынг уулы ат-нерелү Сейтен баатыр¹ болгон. Ол Чингиз-кааннынг ач-үрэзиненг бүткен төре сөөкту Қасымнынг уулдарына, Есенгелди ле Саржанга, којуларга улустарын јажытту коччурин брааткан. Қасымнынг уулдары ўч јыл мынаң кайра бу чөлдөрдөнг алтын, уак, тока сөөктөрлү төртөн мунг билелерди Қокандтынг каанынынг ээлеген јерине, Сыр-Дарья суунынг јаказына, коччуре бергендер. Сейтеннинг баштапкы амадузы Балкаш көлдинг јанына једери, ондо малды, улусты амырадып алары болгон.

Бу коччур брааткан улустынг ортозынан база бир аңыланып турган кижи Кубеттинг уулы, эбире чөлдө јарлу Ожар болгон. Ол карагайдынг бырчыт төнгөжи ошкош тарпак, багана, юон

¹ Казахтар черү баштаачы, ат-нерелү јуучылды чөрчөктө чилеп, баатыр деп адайтан.

оборлу, туйук кара јелбер кабакту, јалбак сары јүстү. Йуукта ла жаны кижи олтүрген чилеп, бүдүш-бадыжы бүрүңкүйленип калган јортуп браадат. Алтындан салган кату тыйрык ўлдүзи јалмажында араай јайканат. Ожар Сейтеннинг азыйдан бери јуук најызы, оныла кожно көп тоолу јоруктарда, табаруларда јүрген, је калганчы төрт јылдын туркунына Акмола отокто Кудайменде деп кишининг уулы ага-султан Конур-Кулjanынг јуук колтукчызы болуп јүргенин кижи билбес эмес. Төрөл јерине ол бу ла јуукта келген. Эмди Сейтенле кожно ойто ло јеринен барат.

Кöчүп брааткан улустынг табыжынанг кёлдинг јанында шакпырт башталды. Кийик аңдар туура элес эдип калат. Жеткерлү јерден олор элбек чөлдинг олонине чурап, чөнтилей берет. Со-дойо отурган күжүл эртен тура мүргүүлдеги мулла чылап, эки табажыла бошпок јаактарын бир канча сыймап, тындаланып турала, олонинг ортозы јаар сурт этти. Сууда күштар канаттарын чочыганду телиреде талбыгылайт. Је улус керек дезе тööлөрдинг кожын да албады. Олор кургакка ажанып алала, бачым тергенип, кёлди эбира кууй ичкери könдүктилер.

Ненинг де учун чүрче ле артып калган Ожар ойто ло Сейтен баатырга једижин келди. Ол кара-боро јоргозынынг манын арайладып, учына јетпеген куучынды könдүктirерге ченежет.

— Төрөл јерин таштап барган каан укту Касым-тöрени чын этти деп канайып айдарын? «Бажы ёскö јerde јатканча, буды төрөл јеринде бассын» деген кеп сости ол ундып салган ба? Ко-канд каанынынг јеринде оны та не ѝакып јатканын кем күн эртеден билер.

— Касым-тöре кайда да јүрген болзо, ол түнгей ле бистинг јайалганду бий-султанаис — деп, Сейтен Ожардынг сөстöрин ја-ратпай айтты.— Качаланду түймееенди ак каан бойы баштаган эмес пе? Биске онынг жаны не керек?

Ол адынынг тискинин силке тартып ийди.

1822 јылда, казахтардын тоологияны аайынча ат јылда, «Сибирьдин кайсактарын башкаары жанынан бастыра Россиянын каанынынг уложениеи» деп устав чыккан. Эмди куучын шак ла ол устав керегинде башталган ошкош. Чөлдинг улузына бу состиң чике учуры коркымчылу болгон. Оны казах тилине сөс сөслө бойынча көчүрзэ, «тырмактарла кезе-быча кыстал тудары» деп көчүрилип јат. Ого ўзеери, онынг чын да учуры шак андый болгон. Бу уставтан каанын башкарузынын ла чөлдинг орус каанга жайылган бай-султандардын ѡилбүлери бириге бергени сүрекей жарт көрүнет. Ол устав аайынча, Орто Јүстө¹ бириккен

¹ Орто Јүс — Орто чактарда Қазахстанда хандар башкарған Қичү, Орто ло Улу јүс (казахтап Жүз) деп ўч хандык болгон.

ончо казах сөйкөр сегис округка бөлинген. Ол сегис округ дезе онон^ң ары жирме эки волостьюко ўлелген. Қажы ла сөйк алдынан волость боло берген. А волостьюко дезе он, он эки журт кирип турган. Қажы ла журтта жүске шыдар айылдар болгон. Журтты ўч жылга тудулган старшина башкаратан. Волосттың бажына дезе төре сөйкүтү султан тудулатан. Округты башкарарына султандардың ортозынан, кааның башкарузы айтканы аайынча, ага-султан отуратан. Кааның башкарузы ага-султанды бойына жууктадып, бойынаң бек камаанду эдип аларга, ого офицерский жамы берип туратан. «Мынызы бойының ирингдү шырказын бойының тырмактарыла тырмазын деп эткен неме ине» — деп, чөлдө улус айдыжатан.

Шак мындый ээжиле жарғы ёткүрери төзөлгөн. Көчкүн жүрүмде жарғының учурын айдарга да болбос. Ол база эки ўйеге бөлинген. Баштапкы ўйеге энчи алары жанынан керектерди, база журттар ортодо оок-тобыр блаашту немелерди: согушты, керишти, кичинек уурдашты көрөри берилген. Мындый керектерди журттың жарғычылары — бийлер ле карган аксагалдар көртөн. Же ёлтүриши, малды блаап айдаганын, жандарга бакпаганын ла онон^ң до ѡскö уур керектерди жарғы керегининг экинчи ўйези — округтың приказы көртөн. Округтың приказында каан жаңының эки бийи ле эки жылга тудулган эки казах заседатель болгон. Олордың бажында ага-султан туратан. Олордың јёбин губернияның жарғызы јөптөйтөн. Ол жарғыда бир де казах кижи јок болгон. Андый жерге жаңыс ла бай ла жандарга жуук казахтар једетен.

— Албанла крестейтенин токтотконы жакшы — деп, Ожар унчукты. — Устав оны токтоткон. Эмди жаңыс акту күүниле...

Сейтен ол jaар түрген бурылды:

— А сей мыны кайдан билерин?

— Андый ла болгодай... Улус айдыжат...

— Казахтар Магометтин^ң жаңын тын^ң жандабай турган деп уставта айдылан. — Сейтеннинг чырайы соой берди. — Крестү абыстар ла једип келзе, ончо жон ислам жаңын таштап ийер деп иженгилеп жат... же керек анда эмес. Қасым-төре бистий бүдүнчен болбогон. Сары-Арканың чөлдөрин ненин^ң учун сегис округка бўлип турганын ол бистен чик јок озо билип салган. Бис дезе артып калганыс, а эмди кыймыктанып көр!.. Кожо чыккан карындажының да балазын азырап, чыдадып аларга бербей жат!..

Ожар ол jaар жаңыс ла кылчайып көрди. Сейтен нени айдып турганын ол билип жат. Оскö жерден көчүп келген улуска ўй улус жетпей турган. Айдарда бойының да крепостной крестьяндарын тын^ң байлабайтан кааның башкарузы Сибирьдин^ң генерал-губернаторына ла Оренбургтың военный губернаторына «келиш-

кедий эп-аргаларды ла акчаны тузаланып, Сибирьдиг ле Оренбургтын коруланаар линиязынын јуугында көчүп јүрген албатылардан кыстарды садып алар» јөп берген. Садып алган кызычактарды крестейле, кыстар керексип турган билелерге ўлеп берзин, он беш јашка јеткенче олорго аш, акча берип турсын деп јакару берген. Јажы јеткен бу кыстарга кижиғе бойынын күүн-санаазыла баар јөп берилген. Је ол јакару јүрүмде бүдүп турган ба, оны кем шингдеп көргөн... Көчкүндерден кыс бала садып алган улуска акчала сый берилип туратан. Айдарда, акча иштеп алайын деген улуска кандый элбек эп-аргалар ачылганы јарт көрүнип јат. Казачий линияны эки јандай аныйып аргалучакту болорго амадаган улус ас эмес болгон. Ол приказ аайынча эн ле озо түбекке түшкендердин бирүзи Сейтеннинг агазынын — Тайжаннын јети јашту Алтыншаш деп кызычагы болгон. Беш јыл мынаң кайра каанынг јаңына удура түймеең көдүрген учун Омсктын губернаторы Тайжанды ёлтүрер эдип јаргылаган. Онын ўч уулын Сибирьде Туринск деп городко айдуулга ийген. Алтыншаш эки көзинин јажы төгүлип, агаларынын кийнинен чөллө јүгүрген. Оны каруулдынг јааны офицер тудуп алала, Омскко апарала, кандый да коюйымга садып ийген. Алтыншаш канайып та Сибирьдеги черүнинг штабынынг начальникининг генерал-майор Фонтерсоннынг айлында јалчы болуп калган. Ачысыйны кайда јүргенин бир канча јылдынг бажында угала, Сейтен ого јолугарга Омскко барган. Је ого јолугыжарга јөп бербендер. Арга јокто Сейтен Алтыншашты уурдап апарарга ченешкен. Је мынаң эш-неме болбогон. Ого бойына чөл јаар качып, јажынарга келишкен. Ол ло юйдөң бери баатыр Алтыншаштынг салымың керегинде сүре ле кунукчылду сананып јүрер болгон. Кем-кем онынг бу шырказына тийип ле ийзе, Сейтен ачынганына кара јер боло беретен.

Эмди ол ичкери чике көрүп алган унчукпай јортуп браатты. Ожар куучынды ойто көдүрбей, база эрмек јок барып јатты. Мынайып браадала, Сейтен Ожар јаар кезем бурылды:

— Сен кече бозунынг терезине базылган каанынг печеди керегинде айткан эдин...

— Эйе, андый немени угуп јүргем...

Ожар Сейтен јаар бажын бурыбады... Кечеги куучын. Ол керегинде бастыра чөл куучындан турган эмес пе? Оны Сейтен билбейтен чилеп.

Эйе, ол керегинде, чындап та, бастыра чөл куучындан јат. Самеке-каанынг јеени, султан Кудайменденинг уулы, Акмолинсктиң ага-султаны Конур-Кулja эки јыл мынаң кайра, јаскыда, Петербург барып јүрген. Улустынг айдыжыла болзо, ол казахтардын чочыдулу санаазын каанынг башкарзуына јетирип јүр-

ген болгодый. Орус каан казахтардың уулдарын черүге аларга турган, олор анда жирме беш јылдың туркунына служить әдетен деген табыш јүретен. Шак оның учун казах жииттерди качанның качан да черүге албас деп керелеп, бозуның терезине бичик би-чийле, император акту бойының колыла ого печет салган дежетен. Ол улу керекти бүдүрген кижи — Конур-Кулja. Оноң ло бери ак кааның бойына ѡлды билетен ага-султан Конур-Кулjanың тоомызы казахтың чөлинде көдүриле берген. Кааның указын көргөн улус ол указ, озогыда чылап, бозуның терезине бичилген эмес, тегин ле калың чаазынга бичилген деп айдыжып турган. Же ол сөстөргө улустың бүдер күүни јок. Бала каан Елизаветадаң бери кыргыз-кайсактар керегинде калың ак чаазынга канча каандардың, губернаторлордың приказтары, указтары бичилген, же олор ончозы бу албатыга јаңыс ла түбек, шыра экелген. Быыл чыккан устав аайынча кажы ла казах јыл сайын кажы ла јүс тын малдың бир тынын казнага берер учурлу. Же ол устав-законды кем көрүп турган? Жаман, јут јыл болуп, ага-султанның ак малынаң мал өлгөн болзо, устав ла озогы јаң аайынча, каланга ўзеери ага-султанга закет деп анылу калан төлөөр керек. Жандармның, писарьдың, приставтың туразы күйген эмезе айлынаң кандый бир чыгым болгон болзо, ого болуш эдер керек. Жаан бийлердин чыккан күнине база сый эдер керек. Озогы султан-бийлердин јаңдары орус кааның за-кондорыла биригип, албатыга айдары јок уур јүрүм экелген. Чөлдө кааның бийлери, ага-султандар, Самеке, Букей, Валиханың ач-үрези, волостьтордың башкараачылары бу анылу јенилтени закон до аайынча, законы јогынаң да тузаланатан. Кал-камык малду да болзо, олор кандый да калан төлөбүйтөн. А чөлдө јуртаган албатыга түжүп турган каланды кандый да уур болзо, тегин улус төлөйтөн. Жирме муг јылкы малду ол ло ага-султан Конур-Кулja каланды јаңыс ла черүзининг коручылтуленгуттарының минген аттары учун төлөп јат. Кааның башкарузының болужыла ол аргын сөйттүү калың јурт албатының кыңыс эдип эрмек айттыrbай кезе тудуп турганын ончо јон билер. Оның учун улус чаазында бичилген сөстөргө бүтпейт.

— Ўүрин корыган айырының күнүркек боловы ѡлду — деп, казах албатыны уктар сайын бөлийтөн кааның башкарузының политиказын бойының јилбүзине тузаланып турган Конур-Кулjanы эске алынып, Сейтен эрмектенди. — Ак каан оның сөзин тыңдап јат. Же ол ак каан андый тың чынды сүйитен каан болзо, Касым-төренинг ийген бичигин ого јўк не кычырып көрбөгөн?

Ожар каруу бербеди. Аблай-кааның уулы Касым-төренинг каанга бичиген письмозы он јылга каруу јок јадып јат. Ол письмодо Касым-төре орус каанды казахтың јеринде приказтар тө-

зööрин, шибеелер тударын токтотсын деп сураган. Је приказтар, округтар тозёлгönчö, военный шибеелер тудулганча. Шак онын учун чöлди алдынан бойы башкарарга амадаган Касым-тöре Сыр-Дарья суунынг тöмён агынына, Кокандтынг каанынынг јерине, кöчöр деп шүүнип алган. Орто Азиянынг каандыктары ѡомолтö эдер болор деп иженип, анайда ок Аблайдынг маанызынын алдына ончо казахтарды биректирип, ак каанынынг бийлерининг ле каанга багынган султандардынг түренигилү каландарын јаратпай турган албатыны тектерип, Касым-тöре алдынан казахтардын ороонын тозёöргö амадаган.

1824 јылда, эмезе мечин јылда, Кокчетавский приказ тозёлгöн. Айдарда, ак каан Аблайдынг ач-үрэзининг алдынанг бийик јанына ајару этпегени јарт болгон. Орус каанынынг шибеелерин ѡоголторго, Касым-тöре ле султан Саржан черё јууп баштаган. Канду чак башталып турган...

Кажы ла јыл Саржанынг јаан эмес отрядтары орус каанынг черёлериңен болуш ла ѡомолтö алып турган Кокчетавский округтынг ага-султанинынг, Букей ле Вали-ханнынг ач-үрэзининг бирёзи, Зильгаранынг отрядтарыла јуулажып турган. Арт учында Саржанга бойынынг улузыла кожо Кокандтынг кааны бийлекен јерге кöчöргö келишкен. 1834 јылда, јартап айтса, ат јылда, Саржан бу каандыктынг энг јаан ийде-күчтö облазынынг башкараачызыла Ташкентти ээлеген күш-беги Мамед-Алимле наýлыкту ѡоптöжү тургускан. Биректирилген алты мунг черё Улутауны одüp, онынг ары јанында Курган деп шибее тозёгöн. Саржан эбире јаткан эл-юнго, аксагалдарга, султандарга меге келип кожулыгар деп кычыру эткен, оноң Конур-Кулja башкарып турган аргындардынг јурттарына табарулар эдип баштаган. Сибирьдин генерал-губернаторы мыны угала, ол түймeeнди кöмө базарга Улутау јаар генерал-майор Броневскийдинг алты уй мылтыкту бир мунг солдаттарын ийген.

Ак каанынг јаан черёзи клеектенин угуп ийеле, күш-беги Курган шибееде јаан эмес отряд артырып койоло, Торо чöл јаар јүре берген. Удабай шибее Броневскийге баккан. Россияданг казахтынг чöлин айрып алатаны јенил керек эмес болгонын билип, күш-беги Мамед-Алим тартыжуны тургуда ла токтоткон. Ёптöжүни бускан садынчак күш-бегининг политиказына ачынып, Касым-тöренинг уулдары Сыр-Дарьяды јаткан казахтарды биректирип, Кокандтынг каанына багынбас деп шүүшкен.

Ташкенттинг ээзи күш-беги мыны кörбöйчöнг, билбеечен кижи болуп, бойы дезе Касым-тöреге ак каанга удура тартыжатан анылу ѡоптöжү эдерге, военный шүүжү-советке уулдарынды ий деп элчи аткарган. Күш-бегининг сурагы аайынча Касым-тöре уулдарын Есенгелдини ле Саржанды Ташкент јаар аткарып

ийген. Олорло кожо Саржанның уулы јаш Ержан, Шубыртпалауда јерлү Агебай-баатыр, јирме кирези јииттер барган.

Күш-бегиненг султандар эзен-амыр јанаң ба, јок по, онызы эм туралар жарыс... — деп, Сейтеннинг санаазына каруу берип турган чылап, Ожар араай унчукты.

Сейтен бүгүн ол јаар ўчинчи катап бурылды. Ожар онын көзине бир де катап удура, чике көрбөди. А ичкери дезе учыккыузы јок чөл...

Жүргөндө кандый да чочыду, је бу неден улам — Сейтен чек билип болбой брааткан. Оноң кенете кече кырда көргөн түжин ле оног ойгонгонын эске алынды. Санаазына ончозы јап-јарт кирип келерде, эди-каны ойто ло соой түшти... Бу керек кече түндө болгон. Канча күннинг туркунына караван ичкери барып жаткан. Бу јорукта Сейтен аттан да түшпей жүрген. Онын учун Караменде деп јажыл кырдын жанаңа једип, кырдын бажына чыгала, ўйуктаар күүни келген. Кырдын бажынан эбира элбек чөл жакши көрүнүп жат. Ол кенете көксинде ёлүм ошкош коркушту сооктонг ойгонып келген. Көзин араай ачып ийзе, ўстинде кап-кара төнгөри. Жабыста ончо улус ўйуктап жат. Жаңыс ла чек ле көзининг жанаңда блөнгө серүүн салкын араай жайкап турды. Акыр, оны не ойгоскон болотон?.. Ол кыймык јок жаткан. Бу ла ёйдө жүргөнинги сырангай ла жанаңда кандый да јескинчилү соок кыймыктанып, майны јаар јылбыраган. Кандый да болзо, кыймык та эдерге јарабас. Кырдын јыланынын короны — ёлүм. Жылан онын ўстиле узак јылган. Сейтен јудруктарын төжине јаба тудала ўйуктайтан, ўйкуда сабарлары араай ачылып калатан. Ол ачылган сабарлардын ортозыла жаан јылжыркай неме јылып браатты. Баатыр Сейтен ёлүмле көп катап тушташкан, канча катап шыркалаткан, је эмди коркыганына торт ло тоно берди. Ёлүмнинг тыныжы жүргөнинги согулышын токтодып, көлү-будына жайылып турды. Жыланынг бажы, чек ле јылмай балыктынг бажы ошкош, жаан. Јескинчилү күрүм онын эн ле кортык јерин, майнын, бедреп турган. Мойынга оролып, жаңыс ла кезе тартып ийерин сакыыр ба? Көзининг алдынча бастыра жүрүми элес Ѳө берди. Ол темир јудругын кезе ууштанып ийген...

Качан айдары јок јоон жылан карызына ороло берерде, кандый жаан јеткер жанаңда болгонын баатыр учына јетире јап-јарт билип салган. Баатырдын балтырлары мынаң да болгой аркаларды омыра тудуп жүрген. Ол жыланды база эки-үч катап кезе ууштап ийеле, жыдып калган кыйма чылап, туура мергедеди.

Сейтен эмди Ожар јаар туйказынаң көзининг кырыла көрүп турды. Ожар жаан да, байалгак та, је Сейтен онын майнын бир јудрукла омыра согуп ийер эди... «Бажыма бүгүн кандый кара

санаалар кирер болды!» — деп, баатыр бойында сананды. Қара серемжини јескинчилү јылан шыпшаган болор. Ол бойынаң бойы уйалып, кере ле түжине Ожар jaар көрүп болбой јүрди.

Күн түрген јабызап, чөлдинг учына отура берди. Оноң, чөл кенерте күйе бергендей, изў күнге кадып калган чичке јалбыракту сары блöнг јалбыштып, карананың јалбырактары қызырып, анда-мында тегерийе өскөн қыргыз блöнг мёнүнделип чыкты. А ыраакта чөлдинг блöнги кандый да оошкы өңдү көрүнет. Мында каржас сөйткү тулустың қыштайтан эң ле ыраак јери божоп жат. Анаң ары Балкаш көлдинг айандары башталар. Караван Балкаштан Торо чөл jaар бурылар, онон Сарсууны јакалай Сыр-Дарьяның јажыл одорлорына једер.

А кийин жанда төрөл јер артып жат. Ажып брааткан күннинг öчөмик жарығында Сары-Арканың карангуй чаңкыр көлötкөлөри араай элбендей јылыжат. Жакару берген чилеп, төөлөр турал түшкiledи. Ўй улус, каргандар, балдар ўн де јок кайра көрүп турдымдар. Канча ла кирези узак көрзө, төрөлинең айрылып барапының эрикчел сизи анча ла кирези тыңып турды. Јүректи кем деörtөп, кезип тургандый. Көсти јылу ла ачу туман туй алып турды. Олорды ичкери алдында не сакып жат? Жаны шыра ба? Ол шыра бу айрылыштың ачу сизыла түнгейлежип болор бо?..

Кенетийин энгирдин сооп брааткан кейинде кижининг öкпöјүргө систаар жайнулу кожон јыгырай берди. Караванның чала тууразында жабага ат минген он төрт жашту қызычак кожондоп турган эмтири. Оның öксөп ыйлаган кожонды элбек чөлдинг ўстиле кайдаар да шынгырап учуп браадат. Бу албатының шыразы, түбеги керегинде «Елим-ай» деп кожон болгон. Бу карыкчалды, жайналганду ыйды кем де ўзерге тидинип болбоды. Сейтеннинг тёжи бийик көдүрилип те турза, ол «Токто!» деп колын жанып болбайт. Улус унчугыштай, қызычактың ару, ачу ыйлу кожонтын тындан турды. Ол кожон тенгери öрө учуп, онтоп, жайнайт:

Төрөл јерим көзимнег ырап жат,
О Төрөлим! Ыйым тумалап жат.
Неге, кудай, сен бисти каргадың,
Ак-жарыкта тоскурып айдадың?
Кару јеристи бис таштап барганыс,
Кайра көрүп, ыйлап калганыс...
Өскө јerdeг нени табарың, элим?
О, кайда менинг кайран јерим?
Жаштан ала түбек бисти базырган,
Чечек жайылбай, төзинде кургаган.
Карыкчалду бистиг ол салымыс, калыгым.
Күн алдында биске јер јок, калыгым.

Сейтен баатырдың өзөк-бууры өртөлө бергедий болды. Ол адның ўстинде бажы салактап калган отурды. Кожон токтобай база ла эмеш чойилзе, ого оның көзинен јаш эмес, кан төгүлип, карыкчалдан улам јүрги јарыла бергедий билдириген. Коркушту кыйынды токтодорго ол казырланып, колын ёрө көдүрерде, кожон сөс бажына кенете ўзүле берди.

Караван эмди оско јерде барып јат. Эбирае көс јетпес түс, элбек чөл, чөлдий ле чөл, бир де башказы јок, је чур-чуманак тымып, улус бой-бойына јууктап, јорукты түргендедип ийдилер. Оноң Балкаш көлди јараттай бийик кулузын, јыраа ѡскён јерге једип келеле, баатыр неден де чочып, кенете адын токтодып ийди. Узун кулузындардың ортозынаң кемнинг де көстөри көрүнип калды ошкош. Бу кем болотон? Кижи бе айса аң ба? Анча-мынча ыраак болгон учун Сейтен лаптап көрүп болбой калды. Бу ээн јерлерде кижи кайдан келген болотон? Је андый болзо, узун камыштың баштары не эки башка јарыла берди? Тураган кижининг сыныла тек кандый аң мында јүретен...

Ожар тургуза ла оның јанына јортуп келеле, бүрүңкүйленип брааткан чөл јаар баатырла кожо ширтеп көрди.

— Байла, бөрүни чочыткан болбойыс, Сейтеке, — деп, Ожар унчукты.

— Ончо малды јаныс јерге јуурга келижетен эмтири. Мынг-Аралда не ле болуп јат. Ўй улус, бала-барка коркор болор. Мында јерлик какайдан болгой, бар деп аң да јерлейт дежет.

— Ол јарт ла кижи болды ба... — деп, Сейтен сананып айтты.

— Јок, кижи эмес, мен оның сары-choокыр арказын да көрүп ийдим не — деп, Ожар неме керектебей колын јагыды. — Бирле катап калыды ошкош, оноң бисти көрүп ийеле, јажына берген болгодый. Бого кижи кайдан келетен!

— Лаптап јакши көргөн болzon... — деп, Сейтен јенил тынды. — Сен јиит, айдарда, көзин де курч!

Кöчкүндер эмди ичкери аяарынкай барып јаттылар. Јыда, чокпор тудунган эн чыйрак јииттер малды караванга јууктай айдал, оны эбирае бек курчап алган барып јатты. Түн ортозында олор Балкаштың јуугындагы тоозы јок көличектердинг бирүзине, Баскёлгө, једип келдилер.

— Конорго јакши јерге једип келдис ошкош — деп, Ожар эбира шык этире узун кулузын јыраала ороткон ак јаланга чыгара јортуп, айтты.

— База эмеш ичкери баар керек. — Сейтен чала неден де чочып, эбира аյктаанды. — Удабас таң ада берер. Јер јарып келзе, ўделеп амыраарыс...

— Ўй улус та, балдар да арыган — деп, Ожар куп-куу чырайлу, арык, кичинек јол баштаачы Самен јаар көрүп айтты.

— Бого ўделеп түшпезеес, мындый эптү јерге једерге сүрекей ыраак — деп, Самен эрмектенди. — Бу јорукка улус чыдашпас. Улус арыыр, а алдиста ээн јер, оноң Торо чөл. Ого ўзеери мында одор до јакшы...

Бу јерлерди јаныс ла Самен јакшы билетен, оның учун Сейтен јөпсинип ииди. Темирдий бек Ожар ла јол баштаачы Самен арыганда, арткан улус не болзын!

— Је, слердинг айтканаарла болгой!

Сейтен аттанг түжүп, каруулга баратан улусты талдап баштады. Каруулга эң чыйрак, ченемелдү улус тудулган. Олор төрт кижиден бөлинеле, көчүп брааткан улусты бее саарына жетире каруулдаар. Арткан улус таң јарыганча јакшы амырап алзын. Ол бойы дезе бүгүн уйуктабас деп шүүнип алды.

— Слерди ээчий каруулга мен чыгайын! — деп, Ожар айтты.

— Барып уйукта, бир түнгө чыдажып ийер болбойым — деп, Сейтен унчукты.

Улус јерге јаткан ла бойынча теренг уйкуга бастырып ииет. Је јуучыл жииттер токпокторын баштарының алдына салып, аттарының чылбырларын курларына буулап, сергек уйуктай бердилер.

Чөлдинг ўстине түби јок кандый да јымжак тымык турға берди. Қаа-жаада јенгилчек эзин согуп, камыштардын баштарын серпип, оноң ойто ло токтоп калат. Эмезе көлдөнг кандый да күштынг тунгак ўни алыс угулып, оноң јоголып, тып-тымык боло берет.

Каруулда јўрген жииттер түннинг тымыгын ширтеп, тынгдал турдылар. Олор уйкуга јайа соктырып, баштары энгилет. Жети сууның ла Сары-Арканың гранында, чек ле ээн јерде, кайдаар да качып көчүп брааткан улуска кем табараарга сананар? Је бу чөл кандый јуу-согушты, јеткерди көрбөгөн деп айдар... Оның учун жииттер уйкула тартыжып, түндө кажы ла шылышт эткен табышты лаптап тынгдагылайт.

Јер јарып, ай очомиктелип, тоозы јок јылдыстар суйуп келерде, тённинг бажында сок јаныскан турган Сейтен баатырдын жанына јаан, айпак көлөткө јууктап келди.

— Јер јарып клеет, Сейтеке. Эмеш уйуктап алыгар...

Сейтеннинг эр јүргеги јылый берди. Најызының ого килеп јүргени кандый јакшы. Сейтен кечеги кара серенижиинен јескинин, оны, юл јылан чылап, туура чачып ииди... Эйе, ыраак ла уур јолдын алдында эмеш уйуктап та алза кайдар. Јаныс ла жииттер аяарынкай болзын. Камыш јырааның ортозы кандый караңгүй, оның шуулажында кандый да јеткер бар... Айса бу база ла ол каргышту јыланың тармазы болор бо? Байла, арыган болорым. Эмеш јенил, јайым тынарга, курды божодып ийер

керек, кожо јүрген јинттер база анайда этсин. Үргүлеш јогынан амырап алза кайдар? Эбире мындыйjakшы најылар бар да, уйуктап та ийзе, кем јок. Ожар бары jakшы.

Нени де айтпай, туура базып барала, Сейтен јаан узун сыйнала јерге чойбөйө, чалкайто жада берди. Ожар дезе ѡол баштаачы Саменле, база бойының јинттериле кожо амырап јаткан караванды эбире кайып барды.

«Ожар бисле кожо болгоны jakшы... Конгур-Кулja деп чой борёдег айрылып келди» — деп, Сейтен уйкузырап сананды. Ай Сейтеннинг ширтемжилү јүрегин токунадып, кайдаар да јылып браатты. Алты күнгө оның јүрегинде амыр јок болгон. Алты күнгө ол аттан түшпеген. Ого бүткен улус чөлдө канайып-канайып түбекке түшсе, не болор....

Ожар ла Самен караңгүй камыштың јанына токтой түштилер. Juuk јанында түнде учар күштың ўниле кем де эки оос эдип ииди.

— Слер кайда?

— Бис белен, Ожар! — Камыштың ортозынан шымыраныш угуды.

— Чакпы тургузып билбес неме, бойы чакпыга түжер! — деп, Ожар казыр арбанды. — Түште кем карган көрмөстин көзининг алдынча камыш аразынан бажын чыгарып келди?.. Буу бар ба?

— Бар...

Кёлёткёлөр оду јаар ээчий-деечий элбенг-элбенг эдип калды.

— «Аттан!» ла деп кыйгырзаас, мендегер!.. — деп, Ожар араай кимиренди.

Олор караванды эбирип келди. Камыштаң чыккан кёлёткёлөр јабыс бёкөйгилеп, уйуктап јаткан улустың ортозыла ѡткүлөйт.

— А эмди оны! — деп, Ожар кыска jakару берди.

— Ойгу болбозын?

Саменниң айдары јок коркыган ўнинен Ожар ла ончо јинттер тира түштилер. Олордың көзине ѡрё туруп келген баатырдың кебери, көрүнип келди.

— Уйуктап јат! — деп, Ожар айтты. — Сакып ла Жакуп буттарынан тутсын, а слерлер эки колынаң тудугар. Јаңыс ла табыш јок болзын!

Сейтен сүрекей сергек уйуктайтан. Ол керек дезе бийик тенериде учуп брааткан күштың канаттарының табыжынан ойгонып келетен. Шылыштты угуп ийеле, ол тап эдип, тира јүгүрерге сананды. Же айдары јок уур немелер колы-будын јерге жаба базып ииди. Олор кыймык та эдерге бербейт. Кемнинг де колдоры, темир кыскаш чылап, кејирин кезе тутты. Ол јыланды ла балыктың бажы ошкош Ожардың бажын эске алынды...

Ол кыйгырып та болбоды. Оозына бös тыгып, колдорын дезе

кыл армакчыла кезе күлүгилеп ийген. Бажына дезе таар кийдирип, јылдыстардын чогын оның көзинең жајыргылап ийген. Күлүп те салган болзо, бастыра бойы селендеп жаткан баатырды божодорынан коркыгылап, оны жерге жаба базып турдылар. Оноң баатыр кенете тымыш берди...

— Оның божогоны ла бу — деп, кем де араай унчукты. — Оныла Самен артып калзын, а слер дезе капшай чылбырларды кезигер, ўзенгилердин бууларын ўзигер!

«О кудай... Бу кемнинг ўни болотон? Кайран јүрегим, сенинг ўнинди укпай кайттым!» Баатыр Сейтен бар јок күчиле күлүнин буузын силке тартты, же кыл армакчы там ла теренжиде эдине бадала берди. Оноң тыңдаланып жатса, жаңыскан артып калган эмтири. Ары болуп анданайын дейле, кемнинг де кичинек будын жаба базып ийди. Чичекчек ўниле Саменниң чыңырганын угуп, ол бутты оноң тың жаба басты. Онызы дезе там тыңыда чыңырып, чакпыда ѡркө чилеп, чарчалып турды...

Табару эткендер амадузының учына жедил болбогон. Қоп саба жииттердинг аттарының чылбырларын кезип, ўзенгилерининг бууларын чечип ийгендер. Же бу ла ёйдо кандай да жиит ойгонып келген. Оноң таныш эмес улусты көрүп ийеле, бар јок ўниле алгырып ийген:

— Аттан!.. Џаштү табарып жат. Туругар! Слер кайда, Сейтенага? Аттан! Аттан!

Оның чочыдулу откүн ўни чөлди ойгозып ийди. Түндеги табаруларга ўренип калган улус тургуза ла бут бажына тура јүгүрди. Бу ла ёйдо мылтыктардын бир уула атканы күркүрэй берди. Аткан улус түймел көчкөнбөрдүнг бажын тозып келген төртөн кирези солдат болгон. Олор койу камыштардын ортозынан чыга конды. Балдар ыйлажат, ўй улус кыйгырып, калактаҗат. Үркүген омок аттар элбек одула мантап, улусты жыга табарып, тепсей базып турды. Ийттер канғылайт. Juukta ла жаңы амымр уйуктап жаткан одулар чуркурап, чаксырай берди. А мылтыктардын адыхы күзүреп турды. Оноң кенете кемнинг де ёткүн, жакарган ўни угулды:

— Ичкери, жииттер!

Бу кижи Сейтеннинг айдары јок жаан боро айгырын минген Ожар болды. Ол бажын арчуулла таңып, чамчазының жаңдерин јөштине жетире түрүп алган эмтири. Жалтыраган бөкөн болот ўлдүзин бажының ўстине айландырып, ол төңнинг ўстине учуртып чыкты. Оның көстөри, бөрүнг көстөри чилеп, күйүп турды.

— Ожар!.. Бисти башта, Ожар!

Аттарына мине соккон жииттер оның жаңына чогула бердилер.

— Эр ѡлбоско мөңкү бе, ат ѡлбоско алтын ба, ичкери, жииттер! — деп, Ожар күкүрт ошкош ўниле кыйгырды. — Ичкери!..

406562
Жииттер ўлдўлерин, чокполорын бийик кўдўрип, «Бисле күдай!» «Аруах!», «Айдабол!», «Каршас» деп уйа-сöбигининг адын адап, кыйгырып, ичкери чурадылар. Же солдаттарга ёдип-јетпей јўреле, Ожар кенете адынаң араай жайылып, јылбырап, онынг жалын ычкынып, жерге келип тўши. Мылтыктардын кўзўртине темикпеген ле жуу башталар ла алдында башчызын јылыйткан жиит јуучылдар манзаарып, баштанып болбой барды. Олор булгалиш турала, кайага табарала, жана болгон толку чылап, кайра болдылар. Солдаттарла кожо адип турган эки сарбаз — казах тилле јуучыл, солдат — ўлдўлерин ушта тартып, Ожардын жанына мантадып келдилер.

— Ийттиг уулдары, аттарынгнан тўш! Мени капшай кўлў! — деп, Ожар шайкынады.

Олор аттарынан тўже секиргилеп, оны чала тидинип болбой кўлўп турдылар.

— Тынг кўлўгер!.. Согоор, тебеер, уктаар ба, тенектер!.. А эми ол туку Сейтен жаткан ёр жаар сўйргели, анда таштагылап ий. Кўлўни качан чечерин, бойым айдарым!

Сарбазтар Ожарды чуркурап турган улустын ортозыла сўйртеп, Сейтеннинг жанына апарып, таштап ийдилер.

— О корон тўбек.. Эрлердин чыйрактары олжо алдырды — деген ўндерди угала, Ожар кўзин јумуп ийди. Мекелеткен улустын кўзине ол удура кўрўп болбоды.

Качып брааткан кёчкүндердин бажын тозып, олорды тударга ийилген отрядтын командири есаул Лебедев ончо улусты жаан элбек жаланга јуудырып ийген. Ол атрак сары эрин сагалдарын сыймап, ага-султан Конур-Кулжанын уулы Чингиске айтты:

— Сен бу карғаннаң сурап ук: олор неденг качып брааткан, кайдаар качып брааткан?.. Қаан императордын указы аайынча мындиш керек эткени учун кандый буру, кезедў болорын олор билер бе?

Кёчўсти баштап брааткан карған аксагал Чингистин кўзине чике узак кўрўп турды.

— Бисте буру юқ — деп, ол унчукты. — Ёнгис ла акта тайлар ўўрин керектебей жат. Олорго тўйгей ле ине... Суу кайдаар аккан, тамчы анаар јылар учурлу.

Чингис ачынганын кўргўспеди:

— Слер база айрылып, тенип баар кўйнду улус па? Карған Касымнын тонокчыларынын кийнинең бааррага ба? Онын уулдарынын чўлдо тёккён кан ас болды ба, а? Саржан бойынын тўйименду маанызын кўдўргенинен бери улус аттан да тўшпей жат. Токунаар, сананар ёй жеткен эмес пе!..

Карган улу тынала тангла кожо тынданып, ойгонып келген чөлди аյкташ турды:

— Төрөл чөлдөриң алтай, тока, уак деп сөйктөр не ырбал барган, сен бойын билер боловын ба?..

— Ак каанга эмезе ага-султандарга комудал бар болзо, оны ак чаазынга бичип, аңылу улустар ажыра аткарып ийер керек...

— Мындай қыскалан чакту юйдо улуска кандай чаазын болжар... Бүгүн сен тирү, эртен сөбөгинг та кайда јадар, билбезинг. Јылу, јалакай сөсө јылан да иченинен јылып чыгып келетен, јаман казыр кыйғыдан кишинин јараши күүни ѡлётөн дежетен. Бис амыр, тегин улус. Мылтыктын адыхынан балдарыс коркып жат...

— Мылтыктар атканында бойыгар буруул!

— А бисти, койлор чылап, мойнысты кезип турза, койлор чылап ок, унчукпай турзын деп пе?

— Кой болбоско турган болzon, унчукпай отур.

— А унчукпай канай отуарын? Ўүрлү койдын јанынан бөрү ичен касса, ўүр канайып тым турар? Эбира јыдалары қылайышкан шибеелер, бөрүнүн уйаларына түнгей эмес пе? Бир кезек улус шибее ажыра јажынарын сүүп жат.

Аксагал ага-султаннын уулынын көзине чике көрди. Онызы удура көрбөй, төмөн көрди:

— Јаман керек этпее болзоор, слерге кем де тийбес эди.

— Ондай болзо, бисти кем кыркыйтан? — Карганнын ўни ачынганынан тыркырай берди. — Бистин ортобыста тонокчы да, олтүреечи де јок, мыны сен јакшы билерин. Жер сүрүп, аш салып, азыранып жаткан орус улусла тегин казахтар керишкенин, со-гушканын качан бир уктын ба? Бис карын олорго барып, түкти, этти ашкан толуп аладыс. Сууларыстан, көлдөристен балык тутканда, олорго бир де чаптык этпейдис. А биске жер де, суу да једер. Олордын ортозында бистин најыларыс көп. Же јардында алтынду, колында ўлдүлүү улус келип, бисти базынып, камчыла согуп, балдарысты блаап турза, коруланарага болуп, кемнин колы көдүрилбес... Жер сүреечи тегин орустар бистин чөлдөр јаңненин учун качып жат, сен ол жеерен сагалду немеден сурал ук. Бистин ортобыста олор мунгдарла тоололып жат. Олор көс лөјеткен жер јаар качылайт. Амадаганы — јаңыс ла ырада качары. Бис эмди база олор чылап...

— Ак каанла јуулажарга турунг эмеш пе? Айса бүгүнги канас болды ба!

— Ак јаланда јууда ёлори — ырыс... — деп айдала, карган алдында турган ага-султаннын уулын јаны ла көргөн чилеп, будынан ала бажына чыгара айкташ берди. — Тыш бүдүүнинен көрзөм, сен, байла, Букейдин эмезе Валинин угы-төзинен

таркаган болгодайынг... Тал кезеринен баш кезери јенил дежетен. Слердинг ук улустан бир неме сурап угарга јўретем, сен меге ачынба...

— Сура! — деп, Чингис унчукты.

— Качан да сенинг таадаларынга, Букей-хан ла Вали-ханга, Ак каан кичү каандардынг бийик жамызын береле, ого ўзеери ўч сый берген деп угуп јўретем. Олордынг кажызына ла киш тон, алтын погонду мундир, алтын сапту болот кылыш берген дежетен. Сый качан да болзо учурлу болотон. Мен санандым: је киш тон, онызы јарт, јылу болзын, јылу кайданг келгенин ундыбай јўрзин дегени. Алтын мундир бергени база јарт. Пристав ошкош, чындык болзын дегени. А болот кылышты не берген? Кемнинг бажын кессин деп берген?

— Ак кааннынг айткан сөзи ужпагандардынг бажын кессин деп берген!

Чингистинг чырайы кугарып, көстöри чагыла берди. Онын таадазынынг канду керектерин, улусты коп олтўргенин карган кўрўм бултаарта айдип турганын эбира улус ончозы билип јат.

— Эмди де кемнинг адыла жажынарын слер билер эмейеер. Сендий немелерге бу јаан јенилте туро. Жамыга чыгарга албаданган кул эззиненг јўс катап јаман дежетен...

Ага-султаннынг уулы офицер јаар бурылып, алын эрди тырлажа берди.

— Бий есаул! — деп, ол орустап эрмектенди. — Бу карган кўрўм каанды айткылап јат... Ак кааннынг бойын!

Бў ёйгў жетире нени де керектебей турган офицер селт этти. Ак чанткыр көстöри чек ле кажайып, аайы јок тазырайып, азу сагалы тыркыража берди.

— Ан-ндый ба? — деп, кенете ол чичкечек ўниле ачу кыйгырып ийди. — Кааннынг бойын, императорды... Тўймеерге бе?! Ах сени, карган ийтти!..

Оргён камчынынг јырс эткенин кем де кёрбёй калды. Жаныс ла аксагалдынг бёрки, бойы учкан чылап, туура чарчалып, онынг јўлўп салган тас бажында канду булдыр кырлайа берди.

Кандый да келин тунгак онтоп ийди. Жииттердинг јўректери шимиirt эде берди. Карган дезе офицерденг козин албай, онын алдында байагы ла тўс бойы турды. Мынайып турарга ийдени ого бойынынг ойгоры ла кереги чындык болгонын билип тургани берип јат.

Бу коркушту кылых чылап, кенете эткен табару да, мылтыктардынг кўзўрти де улусты коркытпаган. Чўлдо карган кижиге кол кўдўретен жаң качанынг качан да јок болгон. Улус жана болуп, туш башка јўгўрдилер. Жаныс ла табыш эдип аткан мылтыктардынг кўзўрти улусты кайра бурыды. Солдаттар улустынг

Карган улу тынала ,тандыл жаңынан, ойгонып келген чөлди аյқытап турды:

— Төрөл чөлдөринен алтай, тока, уак деп сөйтөр не ырбал барган, сен бойын билер болорын ба?..

— Ак каанга эмезе ага-султандарга комудал бар болзо, оны ак чаазынга бичин, аңылу улустар ажыра аткарып ийер керек...

— Мындың кыскалан чакту ёйдо улуска кандай чаазын болжар... Бүгүн сен тири, эртен сөбөгинг та кайда жадар, билбезинг. Йылу, жалакай сөсқө жылан да ичеенинен жылып чыгып келетен, жаман казыр қыйғыдан кижинин жараш күүни блотон дежетен. Бис амыр, тегин улус. Мылтыктын адыхынаң балдарыс коркып жат...

— Мылтыктар атканында бойыгар бурулу!

— А бисти, койлор чылап, мойнысты кезип турза, койлор чылап ок, унчукпай турзын деп пе?

— Кой болбоско турган болzon, унчукпай отур.

— А унчукпай канай отуарын? Ўүрлү койдын жанаң бөрү ичеен касса, ўүр канайып тым турар? Эбира жыдалары кылайышкан шибеелер, борунин уйаларына түңгей эмес пе? Бир кезек улус шибее ажыра жажынарын сүүп жат.

Аксагал ага-султаннынг уулынынг көзине чике көрди. Онызы удура көрбөй, төмөн көрди:

— Жаман керек этпен болзоор, сперге кем де тийбес эди.

— Ондай болзо, бисти кем кыркыйтан? — Карганнынг ўни ачынганында тыркырай берди. — Бистинг ортобыста тоночы да, олтүрөеци де јок, мыны сен жакшы билеринг. Жер сүрүп, аш салып, азыранып жаткан орус улусла тегин казахтар керишкенин, согушканын качан бир уктын ба? Бис карын олорго барып, түкти, этти ашка толуп аладыс. Сууларыстан, көлдөристен балык тутканда, олорго бир де чаптык этпейдис. А биске жер де, суу да жедер. Олордын ортозында бистин жаңыларыс көп. Же жардында алтынду, колында ўлдүлү улус келип, бисти базынып, камчыла согуп, балдарысты блаап турза, коруланарга болуп, кемнин колы көдүрилбес... Жер сүреечи тегин орустар бистинг чөлдөр жаарненин учун качып жат, сен ол жеерен сагалду немеден суралук. Бистинг ортобыста олор мундарла тоололып жат. Олор көс лө жеткен жер жаар качылайт. Амадаганы — жаңыс ла ырада качары. Бис эмди база олор чылап...

— Ак каанла жуулажарга турунг эмеш пе? Айса бүгүнги канас болды ба!

— Ак жаланда жууда ёлори — ырыс... — деп айдала, карган алдында турган ага-султаннынг уулын жаңы ла көргөн чилеп, будынан ала бажына чыгара айкытай берди. — Тыш бүдүмнен көрзөм, сен, байла, Букейдинг эмезе Валининг угы-төзинен

таркаган болгодыйынг... Тал кезеринен баш кезери јегил дежетен. Слердин ук улустан бир неме сурап угарга јўретем, сен меге ачынба...

— Сура! — деп, Чингис унчукты.

— Качан да сенин таадаларынг, Букей-хан ла Вали-ханга, Ак каан кичү каандардын бийик јамызын береле, ого ѿзеери ўч сый берген деп угуп јўретем. Олордын кажызына ла киш тон, алтын погонду мундир, алтын сапту болот кылыш берген дежетен. Сый качан да болзо учурлу болотон. Мен санандым: је киш тон, онызы јарт, јылу болзын, јылу кайданг келгенин ундыбай јўрзин дегени. Алтын мундир бергени база јарт. Пристав ошкош, чындык болзын дегени. А болот кылышты не берген? Кемнинг бажын кессин деп берген?

— Ак каанынг айткан сёзи уқпагандардын бажын кессин деп берген!

Чингистин чырайы кугарып, көстöри чагыла берди. Онын таадазынынг канду керектерин, улусты кёп ёлтүргенин карган күрüm бултаарта айдып турганын эбирае улус ончозы билип јат.

— Эмди де кемнинг адыла јажынарын слер билер эмейеер. Сендиј немелерге бу jaан јенилте туру. Јамыга чыгарга албаданган кул ээзинен јўс катап јаман дежетен...

Ага-султаннынг уулы офицер jaар бурылып, алын эрди тырлака берди.

— Бий есаул! — деп, ол орустап эрмектенди. — Бу карган күрüm каанды айткылап јат... Ак каанынг бойын!

Бў ёйѓо јетире нени де керектебей турган офицер селт этти. Ак чанкыр көстöри чек ле кажайып, аайы јок тазырайып, азу сагалы тыркыража берди.

— Ан-ндый ба? — деп, кенете ол чичкечек юниле ачу кыйгырып ийди. — Каанынг бойын, императорды... Тўймеерге бе?! Ах сени, карган ийтти!..

Оргён камчынын јырс эткенин кем де кёрбёй калды. Ёнгыс ла аксагалдын бёрки, бойы учкан чылап, туура чарчалып, онынг јўлӯп салган тас бажында канду булдыр кырлайа берди.

Кандый да келин тунгак онтоп ийди. Йииттердин јўректери шимиirt эде берди. Карган дезе офицерден кёzin албай, онынг алдында байагы ла тўс бойы турды. Мынайып турарга ийдени ого бойынынг ойгоры ла кереги чындык болгонын билип тургани берип јат.

Бу коркушту кылых чылап, кенете эткен табару да, мылтыктардын кўзўрти де улусты коркытпаган. Чўлдо карган кижиге кол кўдўретен јаң качанынг качан да јок болгон. Улус жана болуп, туш башка јўгўрдилер. Ёнгыс ла табыш эдип аткан мылтыктардын кўзўрти улусты кайра бурыды. Солдаттар улустын

көзине чике көрүп болбой, офицери jaар бүрүңкий көрүп турдylар.

— Бу калың санаа јок, казыр кижи сокконына мен комудабай јадым — деп, аксагал араай унчукты. — Меге јаңыс ла јиит казах уул куулы тарылгалу кеп кийип алала, мындый уйатту керекте турушканын көрөргө күч.

Эбире бир де кижи јок чылап, ол кем де jaар көрбөй, бойынынг төөзи jaар басты. Оны токтодорго jaрабазын керек дезе офицер де билип ийди ошкош...

«Бу тенек күрүм ол карганды соккончо, мында јуулган ончо улусты сабаган болзо, торт бolor эди! — деп, күлүде јаткан Ожар кородоп сананды. — Эмди мындый немени көргөн ло ачынган, кородогон улусты бачым токунадып болбозынг. Бүгүн Сейтенди тудуп та алган болзо, эртен öскö Сейтен табылып келер... Олордын тискинин јаңыс ла сөөктөрдин башчылары ла аксагалдар токтодо тудуп жат. Ого ўзеери бир сөөктин башчызы экинчи сөөктин башчызына база бакпай жат. Мындый јаңданышка, ээжиге јаантайын ла јомёлтö эдип турар керек. Элбек чолдо јуртаган ончо сөөктөрди, уктарды бириктирип ийгедий кижи табылза, ол тушта не бolor? Казахтар јерлик аттар ошкош. Олорды ўредип алган кишини эрмек јок угар. Башчызынынг сөзиле кандый ла биштүни тепсей базып баар. Керек дезе башчызынынг кийининең түби јок тамыга да калыгылап ийер»...

Јаңыс армакчыга колбой буулаткан Сейтен ле Ожардын кийининең оодо соктырган караванда арткан-калган улус ойто кайра түндүк jaар айдатылап браатты. «Элдинг эки баатыры, коручылы олжого алдырды... Же бис олорды качан да ундыбазыс». Мыны кандый да калың уйанынг аксагалы айтты ошкош. Бу сөстөрди угала, Ожардын кёкси сүүїчиле толо берди. Оны, Ожарды, Сейтенле түнгейлеп јоннын баатыры деп адап јадылар!

«Бу улус керектин чынын билип ийген болзо, не болгой же!»— деп сананарда, онынг јүрги шимирт эдип, эдининг соогы јайылып, коркуш деп неме кејирин кыза тудуп ийди. Бу коркымчыл күнинең күнгө там ла тыңып, онынг амырын, уйкузын алыш, оны блöрдинг блöгөнчö истеер деп, ол эм тura учына жетире билбей турды. Жиген ажынынг да, ичкен суузынынг да амтаны чек öскö бolor... Же бүгүн Ожар ол керегинде сананбай, чек öскö немелер керетинде сананып браатты: «Мени оныла кожно айдап браатканы кандыйjakшы. Кем де серенбес. Тоолу ла күндерге чыдажар керек»...

Сейтен ле Ожарды караваннанг айрып, бек каруулла курчап, көндүре ле Омск jaар апардылар... Сүрекей түрген јортуп, Баян-

Аульский округ божоп ло Сибирь башталып турган јерге, Түрткүльский волостъко, ўч күннинг туркунына једип бардылар. Jaан көлдинг јанында турган јуртка ўделеп конорго токтодылар. Бу Бектастың уулы Таймас башкарып турган јурт болгон. Қаржас сөйкүтү улустың јеени Таймас бийик сынду, јалбак јарынду, сары сагалду кижи эмтири. Солдаттарга курчаткан, колдорын кайра күлүткен улусты көрүп ийеле, јурт чочый берди. Jaан мылтыктарына узун, курч јыда коңдырган солдаттардың кебери сүрекей коркымчылу болды. Андый да болзо, улус коркужын базынып, олжодо улустың јанына баскылап келеле, эзендежип турдылар.

Анчадала Сейтеннинг чырайы коомой болгон. Тыш кебери нең оны арыган, јобогон деп бодобозынг, керек анда эмес. Улусты корып болбогонына санааркап, көстөрине учы јок карыкчал толуп калган отурды. Баатырдың карыкчалду көрүжине улус чыдажып болбой, төмөн көргүлеп, онынг терс кандарла уймалып калган чамчазын унчугышпай аյкытагылайт. Күлүде жаткан кижини коркушту ўрей соккондор. Бу согушта Ақмолинсктин агасултанының уулы, Чингис, эрчимдү турушкан дежет...

Таймас ончо улустан тың чочып ла карыгып калган турды. «Сейтен баатыр ла Ожар каный кинчек эткен? — деп, ол саннат. — Кижиден болгой, аң да, күш та бойынынг уйазын корулап жат ине. Адалык төрөл јерин кижи канайып корыбас!.. А былар дезе јўк ле тынын корып, ырада көчөргө сананган».

Сейтенле таң алдынаң эрмектежерге Таймас канайып та чырмайза, мынанг эш ле неме болбоды. Офицердин јакарганы аайынча солдаттар ого кемди де јууктатпай турды. Олор ончозы Таймастынг айлына киргилеп алган. Таймас узак сурап, жайнап јадып, айлының јанына, тышкary, конорго јөп алды.

Чөлдинг ўстин тёёниң түгенинг эткен јуурканла бүркеп салган чылап, түн öйинең öткүре карануй ла тынчу болды. Јурт чек ле öлүп калгандый тып-тым жатты. Јаныс ла солдаттардың буулап салган аттары араай бышкырганы, каруулчыктардың кая-яада ўн алышканы угулат. Корголын ошкош уур санаалар Таймасты базырып турды. Сейтен ле Ожар керегинде сананып, ол ары-бери анданып, көс јумуп уйуктап болбайт.

Таймаска кенете кемниң де жайналганду, ачулу ўни угулды. Ол лаптап тындаланып, Сейтеннинг ўнин танып ийди. Баатыр «Елим-ай» дайтэн кожонның күүзи аайынча сүрекей араай кожонгдойт:

Эзен болзын, төрөл јерим! Эзен болзын...
Үүрлү турналардый ўстинле көчкөн эдис.
Кайран јүрүм, жайым чөлим, эзен болзын,
Кайра сеге, салым айтты, келбезибис.

Баатырдың кожонғы ый ошкош болгон. Оны Ожардың юон ўнн ўзүп ийди:

— Ненинг учун мынайып кыйналадың, Сейтен?

Оның каранга маказырап сүүнген ўнин угала, Таймастың эди-каны, арка-сöби жимирей берди. Сейтен мыны база сезип ийди ошкош. Оны олжолоор күн түндө шак ла бу ўнди укканын ол кенете жап-јарт эске ала согуп ийди. Ол Ожардың юон, кыжырууш ўни болгонында кичинек те алаңзу јок. Андый болзо, олорды ненинг учун кожо айдал брааткан?

— Ожар, чыгара айдылбаган тарыныш Искендердинг мүүзи ошкош. Оның мүүзи чыгара ёспой, курч бажыла ичи дöйн ёскөн, оног улам ол шыралаган дейтени санаана кирет пе?

— Канайдар база, эмди жаңыс ла комудаарың арткан.

— Комудал бар болзо, айдып та јүрбей... Мен бойым керегинде сананбагам, Ожар, сен мыны билеринг. Бистинг албаты тайлонгкодый кичинек те болгон болзо, эмдигизинен бийик учар аргазы бар болгон. Албатының салымы ада жаштан шыркам болды. Сок жаңыс карындашым Тайжан албатызы учун кара бажын салган. Сен ол тушта оныла кожо болгон, оног ло бери јүргемде...

Ожар каруу бербейт. Чөл-жаланга, салкын чылап, учуп, элжоны учун тартышканын, улус ортодо жаан тоомъыда јүретенин, жиит ёйлөрин эске алынган болов бо? Айса ол до ёйлөрдö, бу јүрүмине келерин сананып јүрди эмеш пе? Сейтен мыны ончозын билерге турган.

— Кезедип келген солдаттардан Күмбел јуртты аргадаганыгар санаана кирет пе? Ага-султанның сарбазтары ла солдаттар слерди Карайал деп кырдың жаңына туйуктап алган эди. Сен ол тушта бойынның јүс кижингле артып калала, ѡштүлерди эки күнгө туткан эдин. Ол јыл Баян кыр киленг тошло жабылып калган ёй болгон. Бис јуулажып турганыс, келиндер кийистерди јүуп, кырды ажыра кийисле јол салган. Эки јүс биле ѡштүнин колынаң айрылып, жайымга барган. Бу керек учун эл ортодо сенинг магынг жайылган эди. Түбек болуп, агам Тайжан, ѡштүлердин колына кирген. Олор оны ѳлтүрер эдип жаргылап салған. Сени база тутқылап алар эди, је мен сени айрып алгам. Бу јуусогушта беженненең ажыра жииттер ѡлгөн. Же түнгей ле бис сени, бистинг уйаның ижемжизин, жеткерден айрып алганыс. Јонго жиит башчылар керек.

Ожар ненинг учун унчукпай жат?

— Сен не унчукпай турунг, Ожар? — деп, Сейтен сурады. — Сен ол тушта жиит болгон. Алтынду таштаң алтын кайылар, жаш јүректен жакши күүн табылар. Бастыра каржас уктың бежен күнгө шүүп, учына чыкпаган керегин, сен бир ле түнгө шүүп,

јартап салатаң. Эрмегинг көп тő болзо, бойың эрлүү болгонг. Ол эрлүү јан-кылыгың кайдаар јылыйып калды? Тумчугына момпок кийдирип койгон бозуга түнгей болдың... Менинг нени ле эдер јаным бар: олтүрип салза, райга баарым, олтүрзем, салым андый деп айдарым. Мынызы ненинг учун андый дезе, мен бир де бурузы јок кан тóкпöгöм. Бу јердин ўстинде улустың алдында ак-санаам ару... Сен не унчукпай јадын?

Ожардың кенете тура јўгурит, јастыкка отура бергени айдын түнде јарт кörүне берди.

— Аярынбас неме алдында турган тёёни де кörбös! — деп, ол эрмектенди. — Ненинг учун ончо улус учун айдар јанды алынып турунг? Ак каанга удурлажып јадынг, а оны канча улус аштуусту уткыганын билбезинг бе? Алтынга кеелеп салган мундир кийген улус артап калды ба?..

Кийис стene ажыра бу куучынды тындал жаткан Таймастың тыныжы кёксине бадышпай барды. «Опыр-ай! Бу кижи нени айдат... Бу öсkö јўректў кижи болбой!»

— Ээ, капшуун санаан сени кайдаар апарғаны јарт турбай — деп, Сейтен эмеш сананып јадала, айтты.

— Ончо улус јаныс ла сенинг санаанла јўрер болор деп сакыган эдинг бе! — Ожардың ўни маказыраганына тыркырай берди. — Неге јединген эмтириң, кör. Ончо улусты бойынга тартып аларга сананба.

— Јаманды јўрегим сезип турган эди ле — деп, Сейтен тоқуналу ўнденди. — Айдарда, мен чын ла јастырбаан эмтириим.

Экилези узак унчугушпай баарда, куучын, байла, божогон туру деп, Таймас бойында сананды. Је бу ла ёйдо ойто ло Ожардың ўни угулды:

— Эмди чеберленип, кара башты, кызыл тынды кичееп јўрер керек... Башту кижи мыны билип жат. Казахтарды бир эл эдип качан да јуп болбозың. Јерлик кулан-мал чылап, учы јок чөлдöргö чачылып калган, олорды баштап турган башчылары дезе, ўүрин коптологон айгырлар чылап, бой-бойына күнүркегилеп жат. Олордың јаны уйадайтан ёй келер болор бо...

— Албатынды јерлик куланла түнгеп јадынг, мен дезе олорды чөлдинг мүркүттериле түнгдейдим. Бис экўнинг башкабыс мында туру... Кем нени сүүген. Каргаа бойының балазын менинг «ак» каргаачагым дайтэн!

— Ак каан ненинг учун ончозын јенгип турган, сен ол керетинде санандың ба?

— Каанның јалчыларынаң санаа-укаага ўренерге турунг эмеш пе?

— Туза бар болзо, ўренбей де база!

— Тöрöl улузынды садып ийгенинг, эмди олордонг озо ло

баштап ўренип алган ойгорың ол бо?.. Жок туро, Ожар. Кижи ада-энезин талдаң албайтаң, анайда оқ албатызын база талдабай жат. Оны канайып та јамандазаң, кийик, чыдал жок, неме билбес те деп айтсан, түңгей ле сенинг мангдайыңда оның ады бичилип калган. Албатым кандый, мен оны андый ла бойын сүўп жадым, оның учун олумненг коркыбай жадым. А албатының куркун канадын кезип турган неме акту бойымның уулым да болзо, меге чактың чакка ѡштү болов!

— Сен, өлгөн бозуның терезин көргөн уй чылап, тегин ле жерге ыңыранып жадың.

— Жок туро, Ожар, сенде жаан ла сүмелүп пландар бар, ол ажыра ончо улуска јенилте, тұза экелип жадым деп, сен бойынды бойың мекелебей жүр. Мен андый кижи деп көрүнерге кичеенбө. Сен бисти садып ийген, садынчак қылыш кижинын качанын качан да жакшыга экелбеген. Ол жугуш оору ошкош, бүгүн жедишпезе, жетинчи ўйеде сенинг ач-ўрениңе оның кинчеги жедижер. Кара јаман керек эткен жерден, коронду өлөнгөн башка, не де чыкпас...

— Сенинг сөбөгинг кайда жаткан, улус эске алар ба?

— Алар!..

Экилези база ла узак унчукпай бардылар. Іе куучынды ойто ло Ожар баштады. Оның сүүнип, маказыраганы сөстөринен жартугулат:

— Тооду ла күндердин бажында слер, Тайжан чылап, анайда оқ өскөлөри де чилеп, ак жарыкта жок болуп каларыгар... А мен дезе жүрерим, нени эдейин дезем, эдерим. Бистинг сөстөрисе куру тенгери брё уча берер, ол керегинде кем де, качан да билбес!..

Сейтеннинг ачынарын, коронду сөстөр айдарын сакып, Таймас тыңдалана берди. Іе кенете ого каткы угулды.

— Мен сеге күйүнбей жадым, Ожеке! — деп, Сейтен баатыр унчукты. Оның ўнинде кичинек те араланыш жок болды. — Сенинг эткен кара јаман керегингди, бисти сатканынды улус билбес болзо, сеге јенил болор деп бодоп турон ба? Карын улус билер болзо, кая-жаада карангүй күүнин жарып турар эди... Албатына әмди де көп түбек, шыра экелеринг, жаңыс ла онызы ачу. Жол ортодо токтобозың жарт.

Таймас ыраак чөл жаар жүре берген. Ол бүдерде токуналу қылыш-жанду кижи болгон, оның учун Ожардан тургуза ла очалар деп сананбады. Ого ўзеери, солдаттар оны олжодо улуска

јууктатпас, нे-не боло берзе, бир де бурузы јок амыр јаткан улуска түбек, шыра түжер. Је Таймас түгей ле Сейтен учун оч аларым деп бойында чертенген.

Эртен тұра солдаттар Сейтен ле Ожарды ғаныс армакчыга жаба таңып ийерде, ненинг учун олор мынайда әдип турғаныны билетен Таймас олор экүге колын ғаныды...

Қазахтардың бастыра јүрүми — көчүште. Бүгүн база ла ғаан эмес Илек деп түрген сууның jakazында бир канча айылдар келип түшти. Бу сууның бажында, Кандагачтың ғанында, Тленчининг уулы Жоламан баатыр баштаган көп тоолу табын сөөктүү улус көчүп келген. Олордон ыраак јокто жагалбайлы, алшын, шектүү сөөктүү улустардың жүрттары турган. Олор ончозы Жайык сууның бойынаң Илекти ёрө табын сөөктүү улустың кийинин көчкүлөп келгендөр...

Бу јердин көчкүндери Баян-аулдың улузынаң аңыланып жат. Жоламанның жүртүнда казахтардың кереге айылдарыла коштой саргара ышталып калган содон-содон кийис айылдар эмезе јүк ле кийисле ғабып салган чадырлар тургулайт. Мында койлор ло төйлөр көп, յылкы мал ас. Је андый да болзо, тегин յылкы малдың ортозында чичке, узун сандарлу, бийик көгүстүү, узун, чорго ошкош, мойындарлу ахалтеке, теке-джаумит укту аттар, айырлар, беелер јүргүлэйт. Бу јердин улузының оморкоп түрган немези — төйлөр. Эки ёркөштүү, јерге жеткен түктүү, сегис канатту айылды коштоп берзе, апарып јадар коркушту ғаан. Бийик аравийский буура төйлөр, база ғаныс ёркөштүү, шайрак узун буттарлу аруана деп ак тижи төйлөр. Кой-әчкизинин дөугүү ғакшы. Ўүрдин бажында байбак сагалду, ўлдү ошкош, бөкөн мүүстүү, ғымжак таакылу текелер ле торко ошкош түктүү. Тегерик мүүстүү кучалар браадар, олордың ортозында быјыраш кураандар, желбер улактар секиргилеп, ойноп јўрер.

Улустың да кийген кеби Сары-Арканың улузының кебинен башка. Эр улус тобинин түгинен эткен, қырларын саң ёрө кантыйрайтып салган, кеелеп шабылап салган ғаан бөрүктөр кийгилеп жат. Қышкы бөркинин ичи кийис, тышты килин, түлкү бөйлүлү, өйинен откүре бийик, содон. Торсукка жеткен қыска тондорының эдегин, ғаказын кеелеп көктөп, шабылап салган. Ол тонның алдынан кийгени узун чекпен, кулунның терезинен эткен штан. Кантыйр башту сопокторының чончайлоры бийик.

Үй улустың, қыстардың кийген кеби Сары-Аркада јаткан казах келиндердиң кийген кебинен ғаан башказы јок. Камзолдонын, кафтандарын алтын, мөңүн учуктарла кеелеп көктөгөн, бөрүктөрин Сибирьден экелген киштерле бөйлүлеп койгон. Бу ол-

ло мёнүн акчаларла кеелеген, тоббозине ўкүнин жун-канадын кондырган саукеле дайтеп бийик содон боруктер. Талыйманаң, килингнең эткен эки кат эдектү платьелерининг эдектерине база ла мёнүн акчалар тагып салган. Аргалу бай улустынг ўйлери, қыстары алтын жүстүктер, алтын, мёнүн билектер, мойнына жемчуг жинжилер, кулагына кеен сыргалар кийип жат. Орто Йүстин келиндери чилеп, ак кимежек кийбей, Кичу-Йүстин келиндери күнгейлик деп жаңыс ла жүзи көрүнер туйук арчуул кийип жат. А қыстары чичкечек мёнүн курлу, тоббозинде күштынг жунын кондырган такия борукту...

Бу јерге көчкүндер жуукта ла жаңы келгени жарт көрүннег жат. Онынг учун айылдарды ла чадырларды тоолу ла күндерге тургускан болгодай. Жымжак, жарашиб жытту олонг оскоң жаландарда аттар жаңы ийде-күч алынып, амыр отоп жүргүлейт. Казахтын жаан чолининг бу учында жаткан улустынг кебери сүүнчилү эмес болды. Олорды база ла Сары-Аркада жаткан улус чылап, ада-обо-көлөрүн көчүп жүрген төрөл жерлеринег сүргилеп ийген. Уктар, сөйкөтөр, уйалар ортодогы оок-тобыр қырмактарды чөлтө келген текши шыра-түбек, қызаланг бий очуре базып салган. Эр улус аттарынынг ээрлерин албай жат. Түнде уйуктаганда ўлдүзин, чокпорын туура салбайт. Жаан ченемелдү баатырлар ўделеп түшкен жерлерде тыйрык ўлдүлөрин кадырып, курчыдып турат. Текши чочыдудан улам балдар да јобожый берген. Олор, азыйда чылап, ары-бери жүгүрбей, жаан улус нени эдип тургандарын унчутышлай, энелерининг жаңынан көргүлөп отурды. Қыстар да айылдар турган жерден чөл жаар ырада барбайт. Ару чанкыр тенгери-ле учуп брааткан жерлик кастандарынг кунукчыл ўндери жап-жарт угулат.

Айылдар турган жердин ортозында, бийик төг жараттынг ўстинде, карган аксагалдарла кожо, Тленчи султаннынг уулы, табын сөйкүтү улустынг ортозында эң ле тоомжылу кижи, Жоламан баатыр отурды. Бу орто жашту, оборлу сынду, кара сагалду, курч көстөрлү кижи болгон. Ол темир борук ле ѡштине жетире қыска жендү көө-куйак кийип алган эмтири. Күйактынг алдынаң килинг бешмедиининг эдектери, жендери көрүнет. Онынг эдектерин, чанкыр килинг штанынынг сырканчагын қызыл торко учукла шабылап көктөп салган. Сопокторынынг конычтарын мёнүнле кеелеп кадап койгон. Жалбак мёнүн кур ач белине көө-куйагын жаба тартып салган. Қылыш-бычагынынг сабы алтын-мёнүн кееркемијиге жалтырап турды. Ол күйактынг ўстинен алтын учукла сырыйп көктөп салган элбек чанкыр кафтан жабынып алган отурат. Аксагалдар оок чылап, Жоламан күнбадыш жаар кезе көрүп отурды. Онынг жүргегинде амыр жок болгон, эмди дезе ол мыны жажыrbай да турат...

Кенете ол, түлкү көрүп ийген чөлдинг мүркүди чилеп, ичкери тап эдип, оноң ойто түс отурып, тымый берди. Іаңыс ла оның кызыл тамырлу көстөри там чичкере берет. Эмди јурттагы ончо улус база күнбадыш jaар көрүп турды. Чөлдинг сырангай ла учында, оошкы-кызыл төңнин ўстиле, чичкечек боро неме чойилди. Оноң ол јоголып, бир канча ойдинг бажында бериги јабыс төңнин ўстинде көрүнди. Бу сүрекей түрген мантадып клееткен атту кижи болгонын ончолоры көрүп ийдилер.

Күн ажып брааткан. Ўй улус от камызарга отуктарын чагып, казандардын алдына от салтылайт. Чанкыр ыштар амыр тенегириге чоргып чыккылайт. Је атту кишини көргүлеп ийеле, олор казан азарын токтодып ийди.

- О аллах-кудай, буjakши табыш болзо кайдат!..
- Аксарбас... Аксарбас!
- Сүрекей мендеп жат... Оштү куйруктап клееткен болор бо?
- Јок, сүүнчи экелеткен кижи болгодай...
- Тилинг јажына јаңыс ла мөттин татузын билгей!

Сүрдүрген, истеткен улустың сок јаңыс болушчызы — ижемжи. Ол јүректерде јылый түжүп калды. Келип јаткан табыш ырысты болзо кайдат, адалык јериске јанаң эдис дежип, көп улус мүргүп турдылар. Атту кижи дезе аксагалдар отурган төңнинг эдегине мантадып келди. Улус јүгүрип барада, оны аттан чечип ийерде, ол аттан түже секирип, төң бөрө јүгүрди. Ат уур тынып, мықындары онкөндөп турды. Бу коркушту мантадышта аттаң јыгылбаска, јиит бойын атка јаба тандырып алган эмтири. Оның јаңыс ла эки колы бош болгон. Уулдың эриндері јарылып, кандалып калган, јүзин боро тозын бүркеп салган, јаңыс, ла кара көстөри очпос көрнө отло күйүп турды.

- Jakши табыш экелдинг бе айса јаман табыш экелдинг бе, биске айдып бер, јаш көбркий — деп, Жоламан сурады.
- Коомой табыш, aka, коомой табыш! — Уул јүк арайдан эрмектенди. — Слерди некежип Оренбургтан солдаттар чыккан..
- Кудай аргада!
- Олорго бистенг не керек?
- Солдаттар мынанг ыраак па?

Бу кара табыш эбира айылдарга чүрчеде ле јайыла берди. Ўй улустар ылажып, ары-бери јүгүрижип турды.

Жоламан чөл jaар көрүп алала, унчукпай турган.

- Бистинг ийген бичик керегинде не-не угулат па?
- Не де угулбайт.

— Айдарда, олор бисти угар да күүни јок турбай...

Эмди дезе Жоламан баатыр саң төмөн јерге көрүп алган отурат, улус дезе сакып жат. Оноң ол бажын көдүринг, јиит jaар көрди. Јыда ошкош түс, табылғын ошкош бек уул оның јакару

берерин сакып турды. Жоламанның көстөринде кенерте казырланганының отторы күйүп чыкты. Оноң ол амыр турган айлдар, каргандар, балдар jaар бажын бурып, көзинде отторды очүрип ийди....

— Кебингнинг тозының кактап, јунунып ал. Оноң ончозын жартап, куучындап береринг. — Жоламан каргандар jaар бурылды. — Кара табыш улусты чаксыратпазын. Мыны ончо јанынаң токуналу шүүп көрөр керек!

— Јүрүм эмезеölüm керегинде шүүлте чыгарар тушта санаа малтадый курч ла соок болор учурлу — деп, эң ле карган акса-гал айтты.

— Чын...

— Омёллөжип кескен тон кыска болбайтон.

— Айылдаш јаткан аксагалдарга, Мухамедалиге, Тайманга ла Жузупгалиге табыш эдигер! — деп, Жоламан јакарды. — Жети каан јылдың тенгериге толо чыгып келзе, бу ла мында јуулышарыс.

Игис кураандар ошкош, бой-бойына сүрекей түнгей уулчактар төңнинг эки јаны төмён эки башка јүгүрди. Жоламан дезе бойының болушчыларына јакару берип турды:

— Ончогор эмди ле јадып уйуктагар. Байла, таң јарып, јылдыстар очүп ле турар тушта атанар болорыс.

— Јарайт...

— Слер дезе чайлап ла алала, бери јуулышар — деп, ол каргандарга айтты. — Ўй улусты, бала-барканы токунадып салыгар.

Кара табыш экелген јинт уул эмдиге ле мында уур тынып турды.

— Барып эненге көрүнеле, бери ойто кел, Байтабын. Мен сени сакырым...

Жоламан төңдө јаныскан артып калды. Чөлдинг учындагы түштинг чичекчек јарыгы очомикtele берди. Тенгери каарып, анда терс кан ошкош булуттардың ортозынан айдың тегерик курчузы көрүнди. Та бу айдың кыскылтым јарыгынан улам, та боскө неден улам, је баатырдың јүргеги ачу систай берди. Ай тегериден, кандалган көстү түбек чилеп, оны аյыктап турат. Оның көрүжиненг канайып јажынар?

Үзүк салкын согуп, изиген чырайын соодып ийди... Эйе, бу түбектенг качып болбозынг. Оскө арга-сүме јокто, ол түбекке удура көрөр керек. Мындың учуралдарда оның обөкөлөри чөлгө теренжиде көчкүлөй беретен, оноң чөлдөң чыга конуп, түндөтүште, јайгыда-кышкыда ѡштүге табарулар эдетен. Шак мынан улам ѡштүнинг чыдалы чыгып, ийдези астап, арт учында ѡштү јүре беретен, олорго, дезе мында бойының јаныла, бойының күү-

ниле јадар арга болотон. Табындардың баатыры Жоламан бүгүн ай-болот ўлдүзин кынынаң чыгарып жат. Чөлдинг ўстинде түбектинг канду көзи јылыйбаганча, ол ўлдүзин ойто кынына салбас. Жоламан баатыр — чөлдинг уулы ла онын ээзи!

Кайдаң да анаң, Оренбургтан, ыраакта жаткан ак каанын чөрүэн келип жат. Олорло Жоламан жаңыс катап тушташкан эмес... Табын сөйкүтү улустың башчызы, Тленчи султаннынг уулы, Жоламан баатыр тёнгнинг бажынаң карануй чөл жаар көрүп турды...

Табын сөйк јебрен де, калынг да болгон. Туку озо чактан, монголдор ойинен бери, Жайык¹ сууга кирип турған Илек суунын оозынаң ала Нарыннынг кумактарына жетире олор көчкүлеп јүретен. Жайык сууның койу, жажыл блонгдү јакаларыла кыргыз-кайсак албатынынг Кичү Јүстеги улузы көчүп јүрзин деп, бастыра Арасейдинг кааны бийик јёбин берген. Же каан жаңынынг колониальный ачаптаныжы тыңыганынаң улам, бу бийик јопти 1810 јылда юголтып салгандар. Илектен тус казары тыңыган учун, Оренбургтан Жаны-Илецкийге жетире јол салгандар. Бу јолдо коруланар жирме тогус шибее тудулган. Бу шибеелерди эбира Жайык сууның орто агынын жараттай орустардың жүрттари, городторы төзөлип, јзүп баштаган. Табынча сууны јакалай эн ле одорлу, бай деген јерлер көчүп келген аргалу-чакту казактардың (казачествонын) колына кирген. Табын сөйкүтү улустың мал кабырар, көчөр јери чек астай берген. Шак ла мынанг улам Тленчининг уулы Жоламан баатыр јучыл адына минген.

Озо баштап ол керектин аайына эп-јөплө чыгарга сананган. 1822 јылда, жартап айтса, ат јылда, оббокөлдөримнин² жаткан јерин ойто кайра беригер деп, Жоламан Оренбургтың военный губернаторына, Эссенге, бичик бичиген. Ол бичикке каруу келбegen, онынг ордына Илек суунынг јаказына есаул Падуров баштаган кезедүлү отряд ийилген. Ол тушта бу јаан эмес отрядты табындар олжолоп алгандар. А Жоламан дезе, бу истешти, сүрүшти жаңыс ла јербойынынг башкараачыларынынг јастыра керектери деп бодоп, Биринчи Александр каанынг бойына Абильгазынынг уулы сұлтан Арингазыны, Срым-баатырдың уулы Жусупты комудал жетирер эдип ийген. Петербургта каан олорды бөргөөзине кийдирбegen, ойто кайра төрөл чөлдөрине жанарына база јоп бербegen.

Бир јыл сакыйла, Жоламан экинчи катап Эссенге бичик бичиген. Бу бичигинде ол Петербургтагы Арингазы ла Жусупты

¹ Жайык (Яик) — Урал суу.

²

божоткор, түймеең көдүрген учун Оренбургтың түрмезинде отурган Тулебайды յайымга чыгарыгар, ол тушта есаул Падуровты солдаттарыла кожно божодып ийерим деп бичиген. Бистек յаң јогынаң блаап алган јерлерди ойто кайра беригер деп не-кеген. Жоламанга есаулды ла солдаттарды табындар азыраганы учун ўч жүс жирме жети салковой акча ийген, блаашту керекти дезе мынаң ары кааның башкарузы јараткан хан Сергазы ажыра јартаарыс деген. Письмодо казахтардың энчилў јерлери керегинде бир де сős айдылбаган. Айдарда, Жоламан баатыр арга јокто јууның-чактың јолына кирген...

Илек сууны jakalai төзөлип турган шибеелерге ол ўч јылдың туркунаң ўзүги жок табарулар эткен. Оны оодо согорго кааның յаңдары отрядтарды ээчий отрядтар ийип турган. Мылтык-јеп-сeldү, ўредүлү черүгे тың удурлажар аргалары жок болгон учун, Жоламанның сарбазтары бир канча катап јендирткен. Же төрөл чөлин jakshy билер баатыр бойының отрядын учына жетире оодо соктырбай, кандый ла уур айалгадан айрылып чыга беретен.

Бу күчтер аайынча тенг эмес, тузазы жок жуу болгон. Жайык сууның күнчыгыш jakazына յаны жолдор салылып, којойымдар ла промышленниктер товарлар салар складтар тудуп, кочуп келген орустар сүрекей jaan менгдештү јурттар төзөп тургандар. Эн jakshy одорлорын јылыйтып турган кочкүндөр керегинде кааның башкарузы кичинек те сананбаган. Букей, Вали, Самеке хандардың ач-үрэзин садып алала, сый, жамы берип көкүдип алала, кааның башкарузы казахтың јеринде нени ле эдейин дезе, оны эдип турган. Тегин кочкүндөрдин, олордың уктарын, сөйкөтөрин баштаган башчылардың јилбүзине олор кичинек те ајару этпеген. Мындый айалгада յаңыс ла јоктулар кыйнадып, базындырып турган эмес, же анайда ок сөйкөтөрдин башчылары, Жоламан баатыр ошкош, аргалу бай да улустар, кыйа көрдүрип турган. Ак каанга удурлажар тартыжуны көп учуралдарда атнерелү, аргалу-чакту үлус баштаап туратан. Тегин улус дезе олорды башчыларыс деп көрötön....

Кааның јерлер бактырып алар колониальный политиказы наң эн ле озо Жарык Жайыктың ла Кара-Откөлдинг ортозында кочуп јүрген аргындар, кыпчактар, алшындар, керейлер, наймандар шыралаган, түреген. Олордың кочуп јүретен эн jakshy јерлерин айрып алган, ого ўзеери, арткан јерлеринде малын кабырганы учун кааның бийлерине акчала jaan калан төлөөр учурлу болгон. Мындый кызалаң öй једип келерде, олор табындардан тем алынып, сүре ле түймеең көдүрип, военный шибеелерге, волостной управлениелерге, ага-султандардың айлы-јур-

тына табарулар эдип баштаган. Же бу ончозы бирлик план јок, анда-мында көдүрилип турган түймееңдер болгон. Олорды регулярный черўлер ле ага-султандардың туленгут-јуучылдары жаан күч жогынаң көмө базып турган. Откён куча јылда, орус тооло 1835 јылда, Жайык сууның күнчыгыш жаказында коччуп жүрген Орто ло Кичү Јүстердин бир канча уктары жаан түймеең көдүрген. Онон кичинек те туза болбогон, же оны баштаган баатырлар мынаң ары ўштүни чачыны ийде-күчтерле јенип болбозын билип алгандар.

Каспий талайдан ала Кыдаттың гранына жетире чачылып калган казахтың Үч Јүзинин эл-жонын башкарап ийде кемнин колында бар деп айдар? Кажы ла сөök алдынаң жадарга албаданып жат. Кажы ла султан, кажы ла баатыр улузын бойы башкарапка кичеенип жат. Бойынның бозун текши јонның буказынан артык. Мыны канайып та болбозын. Мындый айалгада ёёнбökön, ўштöш, кандый бир ачыныш учун ѡчалыш башталып жат. Кöп чактардың туркунына чöлдö не болбогон деп айдар.

Кажы ла укта, сөökтö эрлү улус та, јалтанбас јуучылдар да, тоомжызы жаан, билер, санаалу башчылар да бар. Же олор јük ле бойының улузының ортозында жарлу. Оскö уктар ортодо олорды жакшы билбес, билер де болзо, јük ле улаамырттан билер. Анайда ок бир сөökтö ончо улус база жаңыс баатырга бакпай жат. Ондо бир канча баатырлар бар, олордың ортодо бирде жаҗытту, бирде ачык тартыжу ѡдöп, кезикте јуук айылдаштарды да эки башка бöлип салат. Мындый айалгада улус арга јокто Аблай-кааның ач-үрези жаар кörötön. Бу Орто Јүстинг кааны сүрекей санаалу, сүмелү кижи болгон. Ол кааның Россиязының ла Кыдаттың ортозында бар ёён-бököndi, јöпсинишпестерди эптö тузаланып, кöп жылдардың туркунына казахтың јерин танғынаң бойы башкарынып жадар аргалу эткен. Эмди «Актабан-шубырынды» дайтэн шыра чакту ёйлөрди эске алынгылайт. Ол тушта Аблай-хан казахтарды бириктирип, казахтың јерин јуулап келген калмыктарга тың согулта эткен. Оның учун Үч Јүстинг ат-нерелү улузы јуулып, 1777 јылда, јебреннен бери жандаган жаң аайынча, Аблайды ак кийиске отургузып, бастыра казах јерининг кааны деп ѡрө көдүргендер. Же Экинчи Екатерина бала-каан 24 майда 1778 јылда бичиген указыла Аблай-ханды јük ле Орто Јүстинг ханы эдип јöптöгöн. Нениң учун Аблайды бастыра казах јерининг кааны эдип јöптöбögöni қерегинде Сенатский коллегия 1778 јылда сентябрь айда Оренбургтың военный губернаторына бичиген. Ол письмодо чöлдин казахтары биригип, жанды каанду боло бербезин деп, чочыдулу шүүлте эдиллип турган. Аблайды хан эдип јöптöгöн бичики, ого сыйлаган киши тонды, түлкү бörükти, мёнүн кынду ўлдöни ого жаңыс ла

орус каанга чындык болорым деп черт берген кийнинде, орус шибеелердин бирүзинде берзин деп бичиген. Аблай бойының ордына агазын Жолбарысты указла таныштырарга турум деп аткарып ийеле, бойы барбай, кыйыжып артып калган.

1782 ўылда хан Аблай ёлгөн, оның ордына каан эдип, оның жаан уулын, Валини, туткандар. Онызы дезе тургуга ла орус кааның жаңына багынып ийген. Же мыныла карган кааның арткан уулдары, элден ле озо Аблайдың калмык ўйинен чыккан уулы, Қасым-төре, јөпсинбеген. Ол Есенгелди ле Саржан деп уулдарыла кожо, адазының ла таадазының мактулу маанызының алдына казахтарды јууп, көп жылдардың туркунына уурла канду јуулар откүрген. Бу историяда көп катап болгон ичжанындагы жаң учун феодальның јуулар болгон. Албатының ак кааның жаңына удурлажа тартышкан жайымданар түймөендерин чөлдинг оок каандары, чокумдап айтса, хандары, бойлорының бийик жаңта јединер амадуларына тузалангандары эмди жарт көрүнүп жат. Кааның башкарузы дезе феодалдардың ортозында тартыжуларды база бойының жилбүзине тузаланган. Чөлди Россияга бириктири озочыл да керек болгон болзо, же уур айалгада откөнин, казахтың султандары канду јууларга тегин албатыны ийде салгандарын темдектеер керек.

Ол керегинде бичик билбес тегин көчкүн нени билетен? Албатының санаазынан Аблай-ханның канду казыр жаңы, базынчыгы жылдар откөн сайын там ла кайылып, ундылып брааткан. Ол «төлекейди силкүйчи» казыр Чингис-кааның уулы Джучинин ач-үрэзинин бирүзи болгон. Оның учун албаты олордоң укту-төстү башчылар чыгар болор деп иженип турганында кижи кайкаар неме јок. Казахтардың чөлдөринде Аблай-ханның ады тартыжуның маанызы боло берген. Канча-канча жылдар ѫдёр, калыктың каны судый агар, жаңыс ла ол тушта бу мааны кайдаар апарып жатканын албаты билип алар. Жаңыс ла тегин албаты эмес, же баатырлар ла јон баштаган бийлер де алдынан жадар жайымды жаңыс ла Аблайдың маанызы экелер деп акту жүректеринен бүткүлөп жүрген. Олордың тоозында табындардың башчызы Жоламан баатыр болгон...

Эмди ол төнгин бажынан карантуй чөлді аյыктап турды. Чөлдинг албатызын бириктириетен кижи ак-јарыкта бүткей не? Мун суучактар бир суу болуп бириксе, оны кандай да буук тудуп болбос. Эмди тира уктар ла сөйткөр кажызы ла бойының алдынан, танынан тартыжып жат, же олорды бириктириетен башчы табылза, ол ийде-күч неге ле чыдажар эди... Қасым-төрениң уулдары эмди ыраак, ого ўзеери олорго уур болуп турган дежет. Кокандтың кааныла олор та качан текши тилди табар. Олорло бир јөптү најы болгончо, ачык јөштү болзо, торт. Былтыр жайда-

гы керек база катап болбозын кем билер? Ташкенттинг күш-безизи Курганды таштайла јўре бергенин ончо улус билер. Садучы немеге бўдерге ѡрабас, ол бойынынг ѡилбўзине болуп, казахтын јерин кажы ла ёйдо садып ийер. Биске та ак каан тынг ёштў, та Қокандта юртаган кудайы бир «карындаштар» тынг ёштў, мынынг јарты эмди тура ќок туру...

Төрёл јерингнен јажынып качарга келижип турганда, тўннен тўнгэ качан да солдаттардын адыхи јзырай бергей деп сакып отурганда, удурлашпай, је нени эдеринг? Ўстингде тейлегендий айланган султандарлу чўлдў качып ѡурган койондый борорго кандый кўч. Ё сўмелў ле кўчтў ёштўгэ ѡалтанбай удура чурап барада, кёндўре ёлётон бў? Мынызы энг ле ёнгил неме борор эди. А ўй улусты, бала-барканы, юннынг келер ёйин кайдаар эдер?.. Йок, ол улус учун ак-ярыктынг, ада-обёкёнинг алдында каруулу. Јер тамы кайда да јуукта јадып јат, јанғыс ла ол-яар антарылбас керек.

Эйе, талай бир борор учурлу. Тус казып турган јерде, талайдынг тайыс јаказын бўлип, буунтылап койгонын, ол буунтыда суу соолып, онын тўбинде ак тус артып калганын ол бойынын козиле кўргон. Албатызынаң айралза, улус база, ол буунтыда суу чылап, юголып калар. Қасым-тёре уулдарынынг, Есенгелди ле Саржаннинг, кийнинең јанғыс ла алтай, алтын, уак, тока деп сўёктёр барган. Олор канча ѡилдардын туркунына Сибирьдинг губернаторыла, онынг колтукчылары Конур-Кулja, Зильгарда деп султандарла ўзўги ќок тартижып јат.

Олордын кийнинең табындардан ёскё кем баар? Бастыра чўл кайнап јат, кара албаты калактап јат. Айдарда, Аблай да одузынанг ат-нерелў, тоомъизы јаан баатыр табылбаган туру. Андый кижи табылатан болзо, Жоламан баатыр акту бойынынг јаң сўёжин кёмё базып, оморкогынынг омуртка сўёгин ойо тудуп, ого багар, онынг сўзинең чыкпас эди, озоги очин эске алынъип, багынбай барган табындарды кату кезедер эди...

Ол кижи кандый борор учурлу? Баатырлар кўп тў, ѡалтанбас та. Ё јанғыс ѡалтанбазынга нени аларын? Мынди керекте тенг, ойгор санаалу, сўмелў, бойын тудунып билер, эпчил, неден де тура калбас борор керек. Қазах элдинг ортозынаң андый кижи бўтпеди деп канайип айдар! Онынг кўзининг алдынча ондор тоолу баатырлар, султандар, бийлер ёдўп тургулайт. Олордын ортозында Қасым-тёренинг ортон уулынынг, Кенесарынынг, чырайы элес эдип кўрүнип калды. Ол ичкери барган, юу-согуштарда ат-нерези чыккан, је андый атту-чуулу баатырлар казахтынг чўлинде ас эмес. Ого ўзеери онынг адазы ла акалары эзен болгон. Чўлдинг јебрен јанғыла болзо, ат-нере, мак, јаң элден озо олорго келижер учурлу.

Жабыста ёлёнг шылырады. Жоламан баатыр кылчайып көрзө, энгирдинг койу бозомында жиит уулдынг коо сыны көрүнди. Жеени Байтабынның базыды јенил, јакшы. Ол бойының јуучыл керегин јакшы билер, онон туура баспас. Элбек чөлди откүре мантадып та келген болзо, ол бойына јарым да saatka амырал бербegen, јанғыс ла таайыныңjakарганы аайынча, энэзиле барып јакшылажып јүрген. Жоламан оныла көстинг көскө куучында-жарга турганын ол билип салган...

Бу Жоламан баатырдын Кичү Јүсте есентемир сёйкүтү кижиге барган јаан эјезининг сок јанғыс уулы болгон. Байтабын айдары јок жалтанбас, чыйрак, эпчил уул болуп чыдап келген. Жоламан баатыр оны улустынг көзинче мактабаза да, же кару јеенин кемнен де артык сүйтэн. Байтабынды кандый бир керекке аткарып ийеле, ол јүргинде амыр јок јүретен.

— Сен јанымда јок болzon, мен jaар кем де мылтыгын шыкап тургандый!..

Ол мыны болгобос јанынан чыгара айдып ийеле, Байтабынның соок мангдайына эриндерин тийдирди. Онызы таайының эркелеткенинен кемзинип, Жоламанга ол эм турал јүк ле кичинек уулчак деп билип турды. Таайы мыны, байла, сезип ийген болгодай, ненин учун дезе ол кенете түзеле туруп, онон кату, соок ўниле сурады:

— Солдаттар көп эмтири бе?

— Эки отряд. Бистинг кийнистен истеп клееткен отрядта јүс-тен артык кижи. Олор Илектиң он јарадыла келип жат. Кажызыла узун мылтык јүктенип алган. Коржунду¹ Кара-бура бойы баштап клеет.

«Коржунду Кара-бура» дегени бастыра чөлгө јарлу, сүрекей јаан сынду, тёжи, эки колы кара түклем туй ѿзўп калган хорунжий Карпов болгон. Кылгыы јаман, казыр кижи болгон учун улус оны тёёнин айгыры (Кара-бура) деп адаган. Ого ўзеери хорунжий деген јами сости коржун-арчымак эткилеп алган. Улустынг куучындарында ол коржунду Кара-бура болуп артып калган...

Јүс мылтык... Олорды октоорго көп ѿй одўп жат, же Жоламанның сарбазтарында бир де мылтык јок. Хиванан экелген тоолу узун мылтыктарды чотко до алыш јок. Ол аттырып јаткан кижиге јеткерлү эмес, карын адып јаткан кишинин бойына јеткерлү неме. Жииттер узун уурлыктарлу, темирле кадап салган токпокторлу ла ок-саадактарлу болгон. Қанайдар,

¹ Коржун — арчымак. Коржунду Кара-бура — арчымакту кара-бура, айгыр төө.

ижемji јаныс ок-саадактарда. Уулчактар јаштан ала јүс алтамның бажында отурган ёркөни ок-јаала јыга адып, тегиндү эмес ўренген. Қалың кийистен эткен, кеелеп көктөп салган, толтыра согоондорлу саадактарын јииттер ээрлерининг алын кажына илгилеп алатаң. Олордың бир кезеги кызыл эмезе сары өндү јунгла канатталған. Кызыл јундузы ол гюрза деп јыланының короныла корондолғон согоон, сары јундузы — ол ящурла оорыган үйдүн чилекейи сүртүлген согоон. Олордың курч бажына колло тиерге јарабас. Бу согоондорло шыркалаткан улус қаа-јаа ла учуралдарда тирү артатан. Көп чактардың туркунына бу коркүшту согоондорло олор јуулап келген јуучылдарды ас кырган эмес. Согоондордың коронынаң чөлдө мал кырылып, торо башталарын олор јакшы билетен, је андый да болзо, чөлдинг јайымы олорго јўрүмнен баалу болгон...

Мыны ончозын Жоламан баатыр билетен. Ол карангүй түнди аյқытап, Хорасаннаң экелген ўлдүзининг алтын сабына колын салып, терен сананып калған турды.

— Уй мылтыктар олордо бар эмтири бе?..

— Јок, андый немелер көрүнбegen.

— Андый болзо, эмеш јегил болотон эмтири.

— Олордо көп тары бар дежет. Мен мыны бойым көрбөгөм, је эң калғанчы абрада јаан бочкодо толтыра тары бар деп, көргөн улус айдышкан. Ол абраға эки јеерен аттар јегилген, бочконы дезе кийисле ороп салған...

— Мыны база санаага тудуп алар керек.— Жоламан нени де эске алынып, Байтабын јаар бажын түрген бурыды. — Олорло кажак көстү Джебраил ле Конылдаган Алексалды бар ба?

Гаврила ла Александр экилези Илецкий коруланар чийүнин урядниктери, бу јердин пограничниктери, чөлдө эң ле јеткерлү улус болған. Қазахтардың тилин, јадын-јўрүмин, чөлди олор јакшы билетен. Је чөлгө көчүп келеле, казахтардың ортозында эптү-јöптү јаткан тегин орус улуска көрө, бу экү јербойның улузын, олордың јанын билерин јаныс ла јаман, каршулу көркөтерге тузаланған. Қазахтар олорго чечен чоло ат берип салғандар. Гаврила шылу ёткүргенде, көстөрининг ағын кажандада айландырып туратан, Александр дезе тумчугыла конырада эрмектенип, улусты кинчектейтен. Олор экүнинг казыры коркүшту болғон. Ўй улус олордың адыла балдарын коркыдып туратан. Отрядла кожо олор клееткен болзо, керек уурлап јат. Йиит тужунда олор экилези јарлу ат уурдаачылар болғон. Олорды чөлдинг сүмезин билбес, терен шүүлте ѡок Карпов чылап, бачым мекелеп болбозынг. Илекти јакалай јерлерди олор экү сүрекей јакшы билер. Олор карательный-кезедүлү отрядтарды баштап, бери көп катап јўрген.

Шибеелерде отурган кажы ла кижини, оның қылық-јаңын, уйан ла тың јанын казахтар јакшы билетен. Қезигин тооп, күн-дүләп жүргүләйтөн. Ондың улуска чөлдө көчкүннинг айылының эжиги качан да болзо ачык. Қезиктерин јаман, казыр қылыктары, каршулу керектери учун көргүләбейтөн...

— Олор экилези хан Сергазының отрядында — деп, Байтабын јартады.— Анда база јүске шыдар улус. Је олордо јаны мылтықтар ас. Олордың талортозы — тегин ле јыдаларла жеп-селген ханның туленгут-јуучылдары. Бис тескерлезебис, олор биске ўч көлдинг бириккенинде табару эдерге јазанғылап жат. Олордың отрядында бистинг кижи меге анайда јетирген...

— Бисти јерлик аттар чылап, эки јандай капсап тударга турғандар ба?

— Эйе, андый ошкош.

— Је, кайтын, бис те јерлик аттарды тудуп ла жүрген эдис. — Жоламан баатыр јарты јок каткырала, база ла кенете Байтабын јаар бурылып, чике сурады:— Акбокенди көрдин бе?

Байтабын су суракты каранга сакып турган. Оның жалбак ийиндері јабызай берди.

— Јок...

Акбокен табын сөйкөтү тегин кижининг балазы болгон. Байтабын јўк ле базып жүрерде, Акбокен дезе чууда јадарда, Жоламан баатыр, уулдың таайы, кысты Байтабын учун кудалап салган. Мындың кудалаш көп учуралдарда ненинг де учун ырысту болотон. Бу да учуралда ол јакшы болды. Айдары јок јараш кызычак болуп, Акбокен чыдап келеткен, је бир катап байрамду јарыш тушта Сергазы-хан оны көрүп ийген. Ол тушта јарышта табын үйазының ахалтеке укту жүгүрүк ады ончозынаң озолоп келген эди. Ончо улус ол тушта ыраактаң аттың јарыжын, оның чорго ошкош јалын, јаан алтамдарын, сайгагын кайкап көрүп турган. Је карған хан атты аյыктаган эмес. Оның көстөри бу аттың белине јапшынып калгандый, коп-коо сынду кызычакты ширтеп, айкап турган. Ол сегис јашту Акбокен болгон...

Хан Сергазыны ўй улустың јаражын баалап билетен кижи деп чөлдө айдыжатан. Оның көстөри јастырбаган. Тоолу јылдардың бажында чөлдө Акбокенге јеткедий јараш кыс јок болгон. Хан ол тушта байрамның божоорын да сакыбай, кызычактың адазына, Жантемирге, тургуда ла мениң јаткан јуртума көч деп јакару берген. Оноң Жантемирди ол бойының туленгут ханнаң јөби јогынаң кижи де алар, кызын кижиғе де берер јаны јок болгон. Бир канча ёйдинг бажында Жантемирге арга јокто Байтабының энезинен калым учун алган малын ойто экелерге келишкен.

А кичинек сыргалы адазы төрөл јуртынаң көчөр тушта не аайлу ыйлаган эди. Је мыны сүүш деп айдарга жараар ба? Айса қызычак уулчакла нөкөрлөжип, ого ўренип калган. Эмди онон ырап барарага ого ачу болгон? Қызычак нени де ондоп болбой турган. Је кандай да коркушту јаман керек болуп јатканын онын јаш јүрги сезип ийген.

Керек қызычактың ыйында, күүнинде эмес: калымга алган малды кайра экелгени, куданың кереги ўрелгени табындардың јуртына jaан үйат түжүрген. Ого ўзеери, куда болгон кижи тегин кижи эмес, а табын сөөктүй калың јонның башчызы, ат-нерелү Жоламан баатыр. Сергазы-ханды көндүре бурулаарга сүрекей күч, ненин учун дезе, хан кажы ла кишини бойына туленгут эдип алар јаны бар, је керек кайдаар барып јатканын ончо улус билип турган. А баатырдың јолын кечерге јарабас, мындый керек чөлдө качан да ташталбайтан. Ол ўч те катап хан, султан болзо, мынайда кылынар јаны јок. Је кызалаңду јаман ёйдö Жоламан баатыр кырыш-согуш баштабас деп шүүнген. Чөлгö кара чак келип јат, кем та кемнинг јанында болор, јарты јок. Текши јонго түбек түшкенде, акту бойының бөркөгөнин туура таштап ийбей. Эмди дезе ончозы јартала берди. Түймеең көдүрген јурттарды кезедерге ак кааның карательдериле кожо Сергазы-ханың туленгуттары келип јат. Беш күн мынан кайра Жоламан баатыр јеенин алдырып келеле, ончо бийлердин, ак-сагалдардың көзинче айткан:

— Бисти кезедерге Оренбургтан солдаттар келетен деген та-быш бар. Бу керекте Сергазы база туружып јат. Олордың аулдарына барып, ончозын лаптап угуп кел. Бу ѡскö кишинин кын-жызына буулаткан карган ийт улузын биске удура тукурыйп та турза, ырыс болуп, олордон кöп улус биске болужып јат.

Бу Сергазы-ханга ачык удурлашканының темдеги болгон. Байтабынла кожо артып калала, ол jaан колын оның ийинине салып айткан:

— Кару јееним, мен де јаш болгом, ончозын билип јадым. Ырыс — ол јерлик кас ошкош. Оны эрлүй јииттер тузакла, шүүнле тудатан... Мениң эг јакшы эки боро адымды ал. Көндүре ле ханның аулына бар. Текши јонго керектүй ончо јакылтаны бүдүрип сал. А онон, Акбокен јөп болзо, оны түнде качырып кел, канайып-канайып келишпезе, карган ийт качан той эдерге турган эмтири, угуп ал. Нени де қысканбазым, айгырлу малымды да, акту тынымды да, је оның той-јыргалын ўреп саларым!..

Жоламан баатыр бастыра чөлдин јарлу эрмегин эмди чыгарға айдып ийген. Хан Сергазы канча ўйлерининг ўстине Акбокенди алышп јат. Мында кижи кайкаар неме јок, хан кöп ўйлерлүй болор јаны бар, је ол ады јарлу баатырды, јебрен укту табын-

дарды уйатка салганы јаман. Эки неделе мынанг кайра Байтабын ол керегинде угала, чөл jaар јүре берген. Ол былтыргы јылдың кургак ёлөнинин ўстине јыгылып, кыйгырбаска оозына ёлойнин тазылын тыгып, ёзок буурын ѡртөп турган коронго чыдабай, ары-бери тоолонып жаткан. Ол керегинде кем де билбegen. Откөн јылдардың туркунына ол Акбокенле јўк ле төрт катап көрүшкен. Бу ыраак жайлуларда, Кичү Јүстинг улустарының жолдоры бириккен, чарылган јерлерде, болгон. Олор экүнинг ортозында кандый да куучын болбогон. Олор ээнзирей берген чөлдө экүден ле экү жайгы түнде унчугышпай бой-бойына көрүжил алган тургулайтан.

Бу табышты уккан Жоламан баатырдың шыразы, ачу-короны кандый жаан болгонын кем билер. Кацузып јүрген кайран јеенинин шыразының ўстине, баатыр ады уйатка түшкенинин шырказы ёзок-буурын ѡртөп, жалдап турган.

Жоламан баатырдың салкын ошкош боро аргымактары бастыра чөлгө јарлу. Олор учуп брааткан күшкөн једип, тиштериле тудуп алатан деп, улус айдыжатан. Серемжи боловордон айабас, онын учун Байтабын бойыла кожо бир де нёкёр албай, амыр јоктоң бүдүн јарым күн мантадып, ханнынг аулының јаказына једип барган. Ол адынан јыгылып, эмеш тыныш алынып алала, адын тужап ийеле, бойы аул jaар јылган. Жоламан баатыр баштаган түймеең көдүрген табындарды оодо согорго ло кезедерге Оренбургтан эки отряд чыгып жатканы керегинде ол чындык улустаң угуп алган. Бүгүн эмезе эртен карган ханнынг ла Акбокеннинг тойы болотоны керегинде ол база уккан. Же ёй аспарткан...

— Оны көргөдий арган болгон бо? — деп, баатыр јеени жаар көрбөй, сурады.

— Ол јўк ле јүрегиме кадалган тегенек! — деп, Байтабын унчукты. — Кажы ла saat солдаттарды биске јууктадып жат.

— Џакшы айттынг, јееним. Баатыр чылап. Акбокен јанынан иени айдайын? Чырмай, эрлү бол. Жазылбайтан оору јок.

— Бу качан да жазылбас оору — деп, јиит кижи чикезин айтты.

— Сенинг айтканынг, байла, чын — деп, баатыр уур тынды. — Айдарда, тынг сүүген турунг. Же чырмай. Бу јууда ёлбözöбис, карган ийттинг јуртын коскорбозоос болзын.

Жети-Каан јылдыс карангүй тенгериге табынча чыгып, суску болуп туруп калды. Ол јылдыстардың калганчы учында турганы тенгериде чокту күйе берерде, тённинг ўстинде ончо јанынаң аксагалдар чыгып келдилер. Олор араай јууктап, Жоламан баатырды эбирае отурып алдылар. Ончолоры јууларда Жоламан баатыр олорго кыска куучын айтты. Ол солдаттар, Сергазы-хан

керегинде нени укканын ончозын айдып, каргандардан шүүлте, сүмө-жөп сурады. Қажы ла аксагал бойының шүүлтезин айтты. Учында ончолорының шүүлтези бир болды: јууга удура јуула баар, табындардың артык аргазы јок. Онын учун бастыра аул-јурттарды Мугоджардың кырларына коччурер. Кырларга улус бир ле күнге jede берер, бала-барка, ўй улус јираа-ташта јажынып калар. Бир мун сарбаз-јуучылдардың талортозы коччүй барган айылдарды корыыр, талортозы ѡштүлерге удура чыгар. Жоламан баатырдың чотогоныла болзо, олор таң алдында јууктагылап келер, а аттарын солыза, түнде де јеткилеп келерден айабас. Онын учун ондор тоолу јииттер мында артып калала, түниле оттор салзын. ѡштүлер улус мында турганча деп бодозын.

Аксагалдар каравандары jaар бардылар. А Жоламан баатыр Байтабынла кожно артып калала, јииттерди отрядтарга бөлип баштадылар. Ярык күйген оттордың јаныла олордың алдынча ок-саадакла, јыдала, ўлдүле, чокпорло јепсенген јииттер ёдүп турдылар. Ярдын ажыра салган бөктүүрлерининг мёнүн тегеликтери очомик јалтыражат. Бу сарбаз-јуучылдар ончозы баатырдың бек колында болгон. Ол сол колыла јанғыза, сарбаз коччүп брааткан улусты корыырга барат, он колыла јанғыза, ѡштүни уткыырга оныла кожно артып калат. Беелерди экинчи катап саарга јеткелекте, табындардың коркушту јаан кочкүн караваны јуучыл-сарбазтарга курчадып, ыраак јолго көндүгип ииди. Кочкүн јүрүмге темигип калган улус тал-табыш, шакпырт јогынанг јаны, таныш эмес јерди көстөп јүрүп калат. Түнде јаныс ла уйкуданг ойгонгон балдардың ыйы ла кыырантыган төйлөрдин тунгак чынгырыжы угулат. Табынча бу да табыштар јылыйип калды. Төрөл јерлериненг караван там ла там ырап жат.

Артып калган улуска айылдар эмдиге ле мында тургандый билдирет. Тоозы јок оттор ол ло бойы очпой күйгүлөп жат. Олордың ярыгы бозомтык айдың ярыгында кичинек те очомиктөлбейт. Каа-яада аттар бышкырганы, ийттер юргени, улустын ўндери угулат. Қажы ла јанынанг көлип көрзөнг, мында јаан јурт одулап түшкендий, улус казан азып, балдарын азырап, уйуктаарга белетенип жат деп билдирер.

Артып калган отрядын Жоламан баатыр эки башка бөлип ииди. Олордың бириүзин карганалар ѡскөн ойдыкка јатырып салала, экинчизин төнгнин ары јаны jaар апарды. Је сарбазтар темдектеп айткан јерге јеткелекте, чөлдөнг аттардың јууктап клеектеки тибирти угулды. Јүректер систап, соой түшти, карың бу ла бйдө күштынг ўниле ўнденип, кем де темдек берди. Бу бойының улузы болгон. Бир канча кижи төнгнин түштүк јанына једип келген. Олор јыдаларын ээрининг ўстине кечире салып

алган эмтири. Јыданы јаныс ла табындар мынайда тудунып жат.

Көрөр болзо, бу тоолу күндер мынанг кайра Јайыкты ѡрт аңылу жакылталу кайуга барган жииттер болды. Је олор бойыла кожо кемдерди экелип жат? Олордынг ортозында таныш эмес ўч кижи. Олордынг бирёзи ак чырайлу, чапан оронып алган кичинек сыйнду кижи. Экүзининг кийген кептери база башка, табындар мынайда кийинбей жат: ак тереле күреелеп койгон јабыс бөрүктү, көчүп келген орустардын кафтандары ошкош кара кафтандарлу, чичкечек конычту сопокту. Олордынг аттары јўк ле арайдан баскылап клеетти, жеткилеп келеле, јыгылбаска, торт сандарын ырада тургусылап ийди. Узун ѡол откёндöри жарт көрүнет. Кайучылдардын жааны аттан түже секирип, не болгонын айдарга, унчукпай сакып турган Жоламан баатырдын јанына базып келди. Ол оозын ачкалакта, баатырла коштой турган Байтабын селт эдип калды:

— Жапыр-ау!..

— Не болды?

Жоламан баатыр јеени жаар кайкаганду көрөлө, ол кайдаар көргөн, анаар көрди. Кичинек кижи адынынг ўстиненг энгиллип, ўнденди:

— Бу сен бе, Байтабын?..

Көрөр болзо, бу кыс кижи, ўниненг бодозо, Акбокен. Ол эбиире турган улуска јабыс бажырып айтты:

— Амансыздар, агалар! Эзен жакши јүрүгер, улустар!..

Јастырыш јок. Бу, чындал та, Акбокен эмтири. Ай онынг эмеш чойбök ак чырайын жарыдып ийди. Ол түндеги көлдөр ошкош тымык, жаан, кара көстөриле эбира турган улусты токуналу аյкын тап турды. Күштын жуныла кеелеген, Алтайдаң экелген кара киши күреелеген бөрүги, онынг чырайын там жараш эдет. Мөнгүндеп салган килинг бешмеди коо сыйнина эптү кийилген эмтири. Ол бөрүгин уштып ийерде, улус кайкаганына оосторын ачып, туруп калдылар. Ол чачын ѡолго атанаад алдында ѡрбөгөн, тал ортозынанг курына жаба таңып алган лентазы чечилип калган, онын учун жайыла түшкен чачы јерге арай ла жетпей турды. Кандый да кайкамчылу жараштынг жаркыны онынг ўстине төгүллип тургандый болды.

— Бу слер кайдаар браатканыгар, јеенибис? — деп, Жоламан баатыр кандый да тунгак ўниле сурады. Ол бойы да мындык кайкамчылу жараш кысты көрөлө, манзаарый берген ошкош.

— О, ат-нерелү Жоламан баатыр — деп, кыс айдала, кенете жаш бала чылап, ёксөп ыйлай берди. — Кара кускуннаң мени аргадагар, таай!..

— Жииттер, кыска аттан түжерге болужыгар — деп, баатыр жакарды.

Байтабын кыстың жаңына базып келеле, озогы казах жаң айынча, сол колыла оның ач белинен тудуп, он колыла жалмажынан тудуп, ёрө көдүрип, жерге араай тургузып салды.

Мындый учуралдар хандардың жүртүндиң жаантайын ла болуп туратан. Тегин туленгуттың, Жантемирдин, кызын хан бойына ўй кижи эдип алыш жатканы оның адазына улу жаан тоомы болгон. Ончо жаңынан күн эртеде јөптөжип алгандар. Ол күн түндө, ханның аулынан ыраак јокто Байтабын ѡлёнгниң ортозында жажынып жадар тушта, Акбокенинг туку ырап калган эжеzi, айыл тударга турган карганды кыстың айлына экелген. Карган хан јебреннен жаңдаган жаңды тузаланар деп шүүнип алган. Бу жаңла айыл тударга турган кижиге кысты оның колына берип, ол учун сый алыш, олорды түниле айылга экүдөн экүгэ артырып салатан. Мындый жаңды бой-бойын сүүген, је төрөёндөри жаратпай турганынан улам биригип болбой турган жиит улуска учурлап төзөгөн деп айдар керек. Оның амадузына кöп улус чаптык эдерин билип, карган хан эмди шак бу жаңды тузаланар деп сананган.

Ол ичине курт табылып оорыган арык ийтке түнгей болгон. Жүзи дезе ѡлгөн кижиининг жүзи ошкош, кан јок куп-куу. Оның тыш кеберине кыс качан да санаазын салбазын жарт билип, карган хан кысла кожо артып калала, оныла керек дезе кокурлаарга ченешкен.

— Ох, каным кадып, кургап калган... Мен ошкош калапту күлүүкке мында ого жүк бир уурт кымыс табылар ба?

Оноң канайып айрылатан сүмени ол бойы айдып бербей кайтты! Акбокен түрген чыгып, коштой турган айылдан бир айак кымыс экелген. Бу ла жуукта оның тижи оорыган, оның учун платьезининг карманына кушаль деп ѡзүмниң ўренин салып алган. Оны оорып турган тишке кичинектен салза, оору јылыйа беретен. Оны исче, кижиининг уйкузы келетен. Кыс айакта кымыска ол ўренди ончозын уруп ийген. Карган хан мынан улам ёрө турбай жажын чакка да уйуктап калатан болзо, Акбокен оноң коркыбай турган. Бу баштапкы түн керегинде ол кöп сананган...

Окпобирип турган хан чара айакта кымысты бир ле тынышладуп ичилип ийеле, тургуда ла мендеп чечине берген. Је оноң колдоры там ла араай кыймыктап, оозы тыртангап турала, тоолоно берген. Хан жаңы алган ўйиле баштапкы түндө конор тушта оны бир де кижи көрөр-угар жаңы јок болгон. Жажытту јакару аайынча, туленгуттар Жантемирдин айлының жаңынан ончо улусты күн эртеде ырада сүрүп ийген, бойлоры да анча-мынча ырап алган, жаңыс ла кулагы укпас түлөй каруулчыкты артырылап салган. Оның учун Сергазы-ханның кузуп, огурлып жатка-

алган эмтири. Йыданы јаңыс ла табындар мынайда тудунып жат. Көрөр болзо, бу тоолу күндер мынан кайра Жайыкты бөр аңылу јакылталу кайуга барган јииттер болды. Је олор бойыла кеко кемдерди экелип жат? Олордың ортозында таныш эмес ўч кижи. Олордың бирүзи ак чырайлу, чапан оронып алган кичинек сыйнду кижи. Экүзининг кийген кептери база башка, табындар мынайда кийинбей жат: ак тереле күреелеп койгон јабыс бөрүктү, көчүп келген орустардың кафтандары ошкош кара кафтандарлу, чичекчек конычту сопокту. Олордың аттары јўк ле арайдан баскылап клеетти, јеткилеп келеле, јыгылбаска, төрт сандарын ырада тургусылап ийди. Узун ѡол откөндөри жарт көрүнет. Кайучылдардың јааны аттан түже секирип, не болгонын айдарга, унчукпай сакып турган Жоламан баатырдың јанына базып келди. Ол оозын ачкалакта, баатырла коштой турган Байтабын селт эдип калды:

— Јапыр-ау!..

— Не болды?

Жоламан баатыр јеени јаар кайкаганду көрөлө, ол кайдаар көргөн, анаар көрди. Кичинек кижи адының ўстинен энилип, ўйденди:

— Бу сен бе, Байтабын?..

Көрөр болзо, бу кыс кижи, ўнинен бодозо, Акбокен. Ол эбие турган улуска јабыс бажырып айтты:

— Амансыздар, агалар! Эзен јакши јүрүгер, улустар!..

Јастырыш јок. Бу, чындал та, Акбокен эмтири. Ай оның эмеш чойбөк ак чырайын јарыдып ийди. Ол түндеги көлдөр ошкош тымык, јаан, кара көстөриле эбира турган улусты токуналу аյкын турды. Күштың јунтыла кеелеген, Алтайдан экелген кара кишиле күреелеген бөрүги, оның чырайын там јараш эдет. Мөнгүндеп салган килин бешмеди коо сыйна эптү кийилген эмтири. Ол бөрүгин уштып ийерде, улус кайкаганына оосторын ачып, туруп калдылар. Ол чачын ѡолго аганар алдында бөрбөйн, тал ортозынан курына јаба танып алган лентазы чечилип калган, оның учун јайыла түшкен чачы јерге арай ла јетпей турды... Кандай да кайкамчылу јараштың јаркыны оның ўстине төгүлип тургандай болды.

— Бу слер кайдаар браатканыгар, јеенибис? — деп, Жоламан баатыр кандай да тунгак ўниле сурады. Ол бойы да мындык кайкамчылу јараш кысты көрөлө, манзаарый берген ошкош.

— О, ат-нерелў Жоламан баатыр — деп, кыс айдала, кенете јаш бала чылап, ёксоп ыйлай берди. — Кара кускуннан мени аргадагар, таай!..

— Йииттер, кыска аттан түжерге болужыгар — деп, баатырjakарды.

Байтабын кыстынг јанына базып келеле, озогы казах јаң аайынча, сол колыла онынг ач белиненг тудуп, он колыла јалмажынанг тудуп, ёрө көдүрип, јерге араай тургузып салды.

Мындый учуралдар хандардынг јуртында јаантайын ла болуп туратан. Тегин туленгуттынг, Жантемирдинг, кызын хан бойына ўй кижи эдип алышп жатканы онынг адазына улу јаан тоомјы болгон. Ончо јанынанг күн эртеде јөптөжип алгандар. Ол күн түндө, ханнынг аулынанг ыраак јокто Байтабын ёлёнгнинг ортозында жажынып јадар тушта, Акбокенинг туку ырап калган эжеzi, айыл тударга турган карганды кыстынг айлына экелген. Карган хан јебренненг јандаган јанды тузаланар деп шүүнип алган. Бу јангла айыл тударга турган кижиге кысты онынг колына берип, ол учун сый алышп, олорды түниле айылга экүденг экүгэ артырып салатан. Мындый јанды бой-бойын сүүген, је төрөёндöри јаратпай турганынан улам биригип болбой турган јинт улуска учурлап төзöгөн деп айдар керек. Онын амадузына кöп улус чаптык эдерин билип, карган хан эмди шак бу јанды тузаланар деп сананган.

Ол ичине курт табылып оорыган арык ийтке түгей болгон. Јүзи дезе ёлгөн кижиининг јүзи ошкош, кан јок куп-куу. Онын тыш кеберине кыс качан да санаазын салбазын јарт билип, карган хан кысла кожо артып калала, оныла керек дезе кокурлаарга ченешкен.

— Ох, каным кадып, кургап калган... Мен ошкош калапту күллүкке мында ого јўк бир уурт кымыс табылар ба?

Онон канайып айрылатан сүмени ол бойы айдып бербей кайтты! Акбокен түрген чыгып, коштой турган айылдан бир айак кымыс экелген. Бу ла јуукта онынг тижи оорыган, онынг учун платьезининг карманына кушаль деп ёзүмнинг ўренин салып алган. Оны оорып турган тишке кичинектен салза, оору јылыйа беретен. Оны исче, кижиининг уйкузы келетен. Кыс айакта кымыска ол ўренди ончозын уруп ийген. Карган хан мынанг улам ёрө турбай жажын чакка да уйуктап калатан болзо, Акбокен ононг коркыбай турган. Бу баштапкы түн керегинде ол кöп сананган...

Окпööрип турган хан чара айакта кымысты бир ле тынышладып ичиp ийеле, тургуза ла мендеп чечине берген. Је ононг колдоры там ла араай кыймыктап, оозы тыртангап турала, тоолоно берген. Хан јаны алган ўйиле баштапкы түндө конор тушта оны бир де кижи көрөр-угар јаны јок болгон. Жажытту јакару аайынча, туленгуттар Жантемирдинг айлынынг јанынанг ончо улусты күн эртеде ырада сүрүп ийген, бойлоры да анча-мынчада ырап алган, јаныс ла кулагы укпас түлей каруулчыкты артырғылап салган. Онын учун Сергазы-ханнынг кузуп, огурып жатка-

зых кем де укпаган. Акбокен дезе айылдан араай јылбырт эдил чыга берген...

Акбокенле кожо келген эки кижи, Ашраф ла Давлетчи, ка-чып јүрген башкирлер болгон. Олор эки айдын туркунына Сер-газы-ханның туленгуттарының аулдарында јажынып јүргендер. Ханла кожно кенете jede конуп келген ханның коручылдары олорды туткылап алала, кыл армакчыла кўлийле, Жантемирдинг айлынан ыраак юкто турган абрата јаба танғылап салган. Таң эртен Оренбург јаар айдал апарарыс дешкен. Бу чөлдинг јебрен-нен бері агару јанын, айылчы кижиге кол тийбейтен јанды, бусканын казахтар јаратпаган. Оның учун јиниттер олорды јайымдаарга ченешкен. Је олордын күчтери јетпей калган. Ак-бокен олжодо улусты каруулдап турган сарбазты кенете оорый берген ханга болуш эт деп аткарып ийеле, бойы күлүде улустынг күлүлөрерин ўзе кезип, олорды јайымдайла, ончозы јуукта турган кобыга јажына бергендер. Онон мында отоп јүрген ээрлү аттарды тудуп алала, табындар азыйда коччүп јүретен јерлер јаар Акбокенге баштадып мантадып ийгендер. Олорго, адаруның уйазы чылап, күүлөй берген аулдын табыжы кийниң үзак угулып турган.

Чөлдинг кызы, чөлдөги јолдын уузын чын таап алган. Эки күнниң бажында ол кайудан јанып брааткан табын одузының кайучыларына туштаган. Мыны ончозын Жоламан баатырга ол мендей-шиндей, төгө-чача куучындап берди. Акбокен ханның аулында көп немeler көргөн, көп солундар уккан, оның учун баатыр оның сөстөрин лапту тыңдап, ого бойы сурактар берип турды...

— Јаныс ла күшальдын ўрени ас болгоны ачу! — деп, Акбокен бойының куучынын божодып айтты. — Чыгып јадала көрзөм, шилемир көзин ачып ийген...

Жоламан баатыр ол јаар кайкап көрди. Сергазыны ол кан-дый тың көрбөй јат! Мынызы јакши темдек. Бу сырсак кыстың күүн-санаазының ийдези он до баатырдыйынан тың болор.

— Аданды Сергазы баштобёр деп, сен коркыбадын ба?

Ол, јаан кара көстөри көрнөтип, баатыр јаар кайкап көрди.

— А оның бурузы неде? Ханның ончо јакаруларын адам бүдүрген. Мен бойым качып келгем.

Жоламан баатыр уур тынды... Эйе, оның ада-энезинде кан-дый буру бар. Је эмди элден ле озо бурузы юк кижиин буру-лайтан ёй келген эмес пе? Қажы ла кижи бойын бурулу деп бо-доп, ичегенинең тумчугын да чыгарбай, тыркырап отурып јат. Ол ўйеден ўйеге уалалып барып јадатан хандардын политика-зын сүрекей јакши билетен. Қажы ла јинит јеринин јайымы учун кара бажын кысканбас. Је карган адазының торт санын торт

аттың күйруктарына буулайла, ўзе тартарын, сыйындарын Хи-
ванның коюйымдарына садып ийерин, ончо төрбөёндөрін өлтүрип
саларын — ончозын күн эртеден билзе, кижи қаанга, бийге
удурлажардан озо көп катап санана. Мының бир жаңының ой-
гор учурын баатыр жакшы билип жат, же андый политикала жиит-
тердин жөпсінер күйүндери јок. Қанайдарын база, јүрүм андый.
Бистинг буруубыс неде? Нениң учун бистинг кийнистен кезедүлү
отряд ийилип, бисти бала-баркабысла, жұртысла ээн жерлерге
сүргүлеп жат?

Жоламан баатыр байалгак сынду башкирлер жаар бурылды:

— Слер эмди кайдаар ууланатан улус?

— Бистинг слерде артар күйүнис бар, баатыр. Жөп берзегер,
артарыс — деп, жеерен сагалду Ашраф казахтап айтты.

— Бистинг жолыс күч... Сарбаз болорго база. Керек болзо, ўч
күнге аттағ түшпей жүрер керек, жүс кулаштың бажында немени
саадакла адып билер керек.

— Башкирлер мыны жакшы билер. Олор орус Пугачла кожо
каанның генералдарын токпоктогон бойының Салавадын унды-
бай жат.

Жоламан баатыр көстөрин шуурып, олор жаар көрди:

— Ол керегинде угуп жүргем. Слер база нени-нени эдип би-
лер болороор бо? Бистинг баштаган керек узак жылдарга баар.

— Бис, жакшы темирлү таш табылза, оны кайылтып, пушка-
лар эдип билерис — деп, мынчага жетире унчукпай турган күрен-
чырайлу, желбер койу кабакту Давлетчи айтты.— Корголын
кайылтып, ок белетеп база билерис.

Баатырдың чырайы жарый берди:

— Чын айдадыгар ба?

— Адаларыс Салаваттың жуучылдары болгон. Түймеенниң
күйинде олорды Демидовтың заводторына иштеерге ийген-
дер. Бис жаштаң ала анда иштегенис. Ол иштен кашкан улус
эдис.

— Жакшы. Эмди тұра улус көчүп барған жерге барыгар, төс
куучын күйинде болзын.— Жоламан баатыр жииттердин бирү-
зине бурылды:— Уулым, бу улусты бистинг караванга жетирип
сал. Олордың аттары жобоп калған, жакшы, ылғым аттар ал.

Унчукпай турған Байтабын жаар қаа-жаада түрген аյқытап
салып, тууразында турған Акбокен жаар көрди.

— Сен база бистинг айылга бар, балам. Бу улусла кожо бар...

— Жакшы, таайым!— Акбокен түрген жөпсінди.

Олор тергенип турғанча, баатырдың жаңына Байтабын араай
базып келди:

— Коке!, мен олорды караванга жетире ўйдежип салайын ба?
Олор ырабаан болор.

— Бар, јаныс ла ойто капшай кел.

Байтабын унчукпай бажын кекиди. Жоламан баатыр оны көстөриле ўйдежип артты... Кoke!¹.. Јеени оны баштап ла мынайда адаган.

Жоламан баатыр отрядының бир бөлүгин коштойында турган төнгө апарала, эбиреде коруланып турар эдип тургузып салды. Олордың кийин јанында тоозы јок оттор суркуражат. Табару эдип келгендерге бу баштапкы чакпы болор. Мыны билип турганча, олордың ийде-күчи астаар, оноң ары олорды база андый ок чакпы сакып жат. Көчкүндерди истеп барган јолында олорго база сакыбаган буудактар эдилер...

Төндө эки јүс јуучыл-саrbаз, олордың аттары јуук јанында, олор төнгнинг алдында, терен јууканың түбинде. Жирме де алтамынг бажынаң бу јуука көрүнбес. Јаскыда кардың сузу той балкашты ыра жип салган, је эмди оның түби кургак, јаныс ла сай таштар шылыражып жадат. Чий деп ёлёнгнинг јыраалары ўстиле туй јзўп калган. Ол јууканың эмеш элбей берген терен оозында атту база эки јүс кижи јажынган. Түп-түс чөлдө тамарисkle, карганала туй јзўп калган терен јууканы, лаптап көрбөй калзан, ады бойында да анаар антарыла берериг. Ол терен јууканың айры-тейри коолдор барып жат, олордың кажызыла ла атту кижи мантада берер.

Сергазы ханның отряды күнбадыштан келер учурлу. Ол керегинде кайучылдар жетирген. Бу отрядта Джебраил ле кынкылдууш Алексалды бар дешкен. Андый болзо, олор бу оттордың теп-тегин күйүп турганын тургуга ла сескилеп ийер. Мыны озолодо билип аларга, олор төнгө чыгар дежер. Анейип келзе, мында кетеп алган улус, олорды сүрекей јууктадып алала, согулта эдер. Олор ичкери де барып болбос, ары болуп куйруктатпай качып та болбос. А качан туленгуттардың ла солдаттардың чыдалдары чыга берзе, јуукада јажынып алган атту эки јүс кижи јердинг алдынаң чыга конуп, салкындый учуп, олорго чурап баар. Олордың јуу-јепсели деjakши, командири де јиит, омок. Олорды Байтабын баштаар. Ого ўзеери, анда ончозы— јиит улус, Байтабын дезе—олордың јарлалбаган башчызы. Мыны јаан ченемелдү баатыр туку качан билип салган. Башчыны ончо улус ичинде јарадып турган болзо, онызы качан да болзо, сүрекей jakши...

Төнгнинг бажында Жоламан баатыр бойы болор, отрядтардың ортодо колбуны, азыйда чылап ок, Кайрат ла Канат деп

¹ Кoke — адазын эмезе адазының, энезининг јаан аказын анайда адап жат.

сүрекей капшуун, чекчил јаш уулдар тудар. Олор айла игистер, кезикте экүни ылгаштырып та болбозын.

Эң ле баштапкы казыр, тың согултаны алатаң јуучылдар жа-быста, төңнинг алдында, болгондор. Күнчыгышта таңның чич-кечек ак чийүзи көрүннеп, тенгери бозорып, јарып клеетти. Жоламан баатыр бир тизезине чөгөдөй отурып, улус јаар бурылып айтты:

— Кайран шонкорлорым, кайра базар јерис јок, качаланду ёй келди. Табын сөөктү јоныстың јүрегин, тынын мында корыйлы. Бу төңдө. Јүрекке кичинек те шырка тийзе, ол ѡлум.— Эмди ол јангыскандыра артып калала, бойыла бойы куучындашкандый, айдып отурат:— Менде јөбөн јөбөж дö бар, азыраган мал да бар, нени де керектебей, кыйын јадар эдим. Ороон, эл-јон, эл-тöрөгөн чачылгай, јоголгой деп айдар эдим. Адалардың сөёги јаткан корумдарды кодорзын, тонозын. Кайдалык. Јок, онойып јүрүм јүргенче, мен оның ордына — ёлорим. Ненинг учун дезе, мен билерим, слердинг кажыгар ла албаты учун, адалык јер учун тынын кысканбас. Бистинг ийдебис мында, а ханның дезе јүдеги мында. Караган тенибер ийт Сергазы кече ле Хиваның каанының колын жалаган, хан деген јамыны оның колынаң алган. А бүгүн дезе, ак кардың ўстине чарый-терий јелген түлкү чилеп, јылбынгап, ак кааның будына бажын јыжып жат. Ондый немелерге јангыс ла улус будын арчып жат. А бис ёскö ѡлло баарыс!

— Баарыс!

Жуучыл-сарбазтар ўлдүлерин, јыдаларын ўч катап ѡрө көдүрип, силкидилер. Баатыр тизезиненг ѡрө турды.

— Мылтыктың табыжы жаан, је тийзе, јük ле бир кижиге тиier. Оны ойто окоорго база көп ёй керек. Согоондор јегил ле табыш јок. Мылтыктаң бир катап адып јатканча, ок-саадактант жирме катап адар арга бар. Уй мылтык дезе олордо јок...

— Мылтыктың күзүртиненг бис коркыбай јадыс.

— Бис кайра болбозыс, баатыр.

Жоламан баатыр јаказының алдынаң жаан эмес ак арчуул чыгарып келди:

— Сарбазтар мыны көрүп турсын. Қачан бу арчуул јыданың бажына әлбиреп чыкса, олор аттарына минзин. Је ого жетире анча-мынча ёй ѡдör. Озо баштап адыштаң олордың мылтыктары кызызынын, колдоры чылазын, шыркалары көптөзин...

— Бис сакырысы...

— Андый болзо, кажы ла кижи бойының јерине барзын! Ортогор ўч алтамнаң улай-телей бир кур-чийүгө јадыгар. Кудай бисле кожо болгой, кажыбыстың ла тынысты коруп алгай.

— Аминь!

— Олор бистий ле улус ине, эттү, сөөктү, канду...

— Да, сеге алтын-сары башту ак куча берерим, о Алла! Ағынанг, семизинен...

— Андый болзын, баатыр...

Жоламан баатыр төңнинг бажынаң јүре берерде, эбире озогыла тып-тымык бойы тура берди. Іаңыс ла оттордың тызырап күйгени угулат. Оноң, әртен туралының ак бозомы серип клеедерде, түндүктен ле күнбадыштаң кандый да күүллеген тунгак табыш там ла јууктап турды. Коркушту јаан таштарды чөллө кем де тоолодып клеектекен немедий. Же кайучылар жеткилеп келген. Оның учун ѡштүлердин келип жатканын төңдө улус билер...

Хорунжий Қарповтың ла хан Сергазының отрядтары темдек-телген јерге озолу-сондулу жеткен. Кара-бураның кайучылдары табындардың одулары бу ла алдыста јадыры, ончолоры анда уйуктап жат деп айдып баргандар. Олор аул мында турганына кичинек те аланзыбай, бис табындардың аулында болдыс, керек дезе таныш улусла кожно кымыс та ичтис деп, ончозын јартап, тоолоп тургандар. Оның учун Қарпов аул уйуктап јадарда, кичинек те белетениш јогынаң табару эдер деп шүүнген. Улустарга ла аттарга јарым ла час амырал берген, оноң аул терен уйкуда деп иженип, атту стройло көндүгип ийгендер...

Түнде сооп калган јер јарып, бозомтык туман түрген таркай берди. Баарчыктар тир-р әдил учуп чыгала, булуттары кызарып клеектекен күнчыгыш јаар болдылар. Йоон, семис бөднөлөр чалынду ёлөннинг ортозыла тылырада јүгүрүжет. Күшкештар кожон-дожып, сеерткиштер күннин чыгарын сакып, араай чыртылдашып жаттылар. Іаңыс ла сары деп күш ла сек јийтен кара мүркүт јарып келген төгеринин түбинде араай айланылайт. Олор, бүгүн, јаан јемит болорын сескилеп турган чылап, оок-тобыр јемиттерге кичинек те ајару этпей турды...

— Жииттер, саадактарды белетеп алыгар! — деп, Жоламан баатыр араай јакарды.

Коржунду Кара-бураның отряды јууктап клеетти. Тууразын-дагы төң јаар олор көрбөйт тө. Солдаттардың ла туленгуттардың көстөри суркурап күйүп жаткан оттордо.

Хорунжий Қарпов јаан јалбак ўлдүзин кынынаң ушта тартып алды. Јалын кыркынсалган кер аттың ўстинде ол бөкчөйип калган отурды.

Тууразынаң көрзө, ол, чындал та, чөлдиг јерлик кара төөзи не бүдүштеш. Түги атрайган, казырланган төөнин бууразы тижи төөгө ончо немелерди коптолоп, шак ла мынайда шайрангдан, бөкчөндөп туратан. Бу казыр ла килемжи билбес кижидег баатыр...

тырдың алатан очи бар. Кара-бура бу ла чыгарып келген јалбак ўлдүзиле бир катап јуу-согушта Жоламан баатырдың он колын сөгө чапкан. Ол шырка бу ла јуукта јаны јазылган, эмди оч алар оч келди ошкош.

— Ончозын ла аткар, јаныс ла Кара-бурага тийбегер!

Жоламан, ёскö дö казах баатырлар чылап, мылтыктan адылла ўлдүле чаап темиқтеген. Бу јуучылдың кереги эмес дежетен. Мындый элбек чөлдö колдомдошып не согужар? Согужар болзо, токпокло, чокпорло согужар керек. Је чөлдинг јуучылына ок-саадактan артык неме јок. Жоламан баатырдың саадагынын јаазы кырдың бырчыт кайынгынаң эдилген, а кириш буузы тöönинг тогус кат эн учугынан јазалган. Ол саадак «Қайын блўм» деп адалган, онын гюргез деп јыланнын короныла корондолгон узүн соогонын «Туу ѡдёр» деп айдышатан. Жоламан баатыр шак ла бу соогонын каптыргадан чыгарып келди. Эки мунг јыл мынан алдындагы чылап ок, баатыр сол колын јаа ла соогооннын бириккенине салды, он колыла киришти тартты...

Солдаттар сүрекей јуук турган, онын учун керек дезе олордың сакылталу чырайлары жарт көрүнген. Тынг арыбаган аттар баштарын кекигилейт, ўлдүлердин мёнүндөлген саптары, очомик мелтирижет. Түс эмес стройло келип јаткан туленгуттар јыдаларын ичкери уулай туттылар. Кенете нени де сезип ийеле, хорунжийдин јанында јортуп клееткен солдаттың ады карайлап, эки будына туруп чыкты. Не боло бергенин кем де билбей калды, узун кара соогоонло ѡткүре аттырган солдат адынын јалына көн көрө јыгыла берди. Бу учуралда Кара-буранынг салымы ырысту болул, ол база тирү артып калды.

Бу ла ѡйдö эски узун мылтыктардың адыхы јызырай берди, ак соогоондор јалкындар чылап, јылтылдан, солдаттардың ортозында сыйлашты. Улус кыйгырыжып, шыркалаткан аттар ачу киштежип ииди. Бир солдаттың бажынынг келтегейин эски мылтыктың оғы кодоро согуп јүре берген, је ол тискинди божотпой, аттың ѿстинде, каны чачылып, юлүп калган мантадып браатты.

Јылым ташка табаргандый, туленгуттар, туш башка јана чарчады. Је озо баштап манзаарый берген солдаттар, он кирези кижи јылыйтып, Кара-буранынг јакарузыла, соогоондор једип турган жерден тескерледи.

Бу ѿредёлү регулярный черүнинг солдаттары болгон, айдарда, чөлдинг тегин јииттерине олорло јуулажарга јенил эмес болгоны жарт. Солдаттар койу јыраалардың јаныла јылып, кол бажынаң аткылап турды. Олорго удура саадактарла нени эдерин? Солдаттардың адыхынынг чечени там ла тынгыйт, Жоламаннынг сарбазтарының стройдон чыгары там ла көптötйт. Је олор мылтыктардың күзүртине темигип, турумкай адыхып, колдомдош согуш

башталарын сакып турдылар. Сакыбаган јанынан аттырып, көп солдаттар саадактардың оғыла шыркалаткан. Эмди ичкери јылган сайың олордың күчтери там ла астап турды. Олордың шыркалары тижил, јыланынг коронынан күйүп турат.

— Ой-бой, түбек!

Жоламан баатыр кенете түрген эбира согуп, түндүк јанынаң келип јаткан јаны солдаттарды ла туленгуттарды көрүп иди. Бу Сергазы ханнынг черўзи болгон. Баатырдың курч көстөри солдаттардың ортозында кызыл күреелү фуражка кийген кажак көстү Джебраилди ле јеерен атрак сагалду Алексалдыны көрүп салды. Кайтын, јединген једим ас эмес. Мекелеткен ѡшту көчүп брааткан караваннынг кийнинен барбай, ого мында согулта алып, јуулажарга келишкен. Ого ўзеери онынг јылыйтузы база јетки-линче болгодай. Эмди јаның олордың табындарды истеер деген күүнин чыгарып ийетен арга бар болзо, амаду бүдер эди...

— Аттарга минигер!

Јыданынг бажында ак арчуул төңнин ўстинде элбирей берди. Бу Байтабынга берилген темдек болгон. Кенете терең јууказынг түбинен, јердин алдынан чылап, атту эки јүс кижи чыга конуп келди.

— Табын!..

— Тленчи!..

Жоламаннынг сарбазтары аттарына миң согуп, ѡштулерге чурагылап барды. Солдаттар эки јанынан кымсадып, эки јандай адыха берди. Адыжып турганча олордың ўстине согоондор база ла төгүле берген, олорго база ла јаан королто экелген. Байтабыннынг јиниттери олордың стройын тепсей базып, Ѳö конгон, је сарбазтардың бир канчазы аттарынан јайылып, јерге келип түшкен. Эмди түймеечилердинг эки отряды биригил, истеп келген кезедүлү отрядка одоштой тура берди. Кемде ийде-күч көп, јеңү онынг болоры јарт. Ийде-күч солдаттардың јанында болгон....

Кажак көстү Джебраил ле Алексалды эмес болзо, кандай бир меке-сүмени тузаланар да арга болор эди. Је билар экү түймеечилердинг кылыгын јакшы билгилайтен. Олор элбек чөлгө јайылып, ончо јанынаң табару эдип болбозын деп, солдаттар эбира адып турар эдип, олорды тургузып ийген. Түймеечилер не-ни эдерин билбей турдылар. Тегерите чачыла јадып, мылтыктарын уулап алган солдаттарды кайың токпокторло 'канайып јенгерин? Олор стройло табару эткен болзо, түймеечилер олорго шуургандый табарып, токлокло олдой-солдой согуп, јуук јанынан ок-јаала аткылаар эди. Шак ла онынг учун јаан ченемелдү казачий урядниктер солдаттарды стройло јууга кийдирбей жат. Жоламан баатыр сарбазтарыла ѡштуге бир канча катап табару

эткен. Атту улус чурап барганды, олорды ончо јанынан аткылап жат, јииттер тегин ле јерге ёлгүлөп жат. Одё конгон отрядтың кийнинен олор база сүрүшпей турдылар. Олор сүрүжер болор деп Жоламан иженген. Сүрүжү, истежү болбой турды. Аттарына минип, ак јаланга чыга конгылап келген болзо, ол тушта чокпордо, ок-јаа да бойлорына ишти табар эди...

Айалга там ла уурлап турган. Эмди дезе солдаттардың бир канчазы аттарына минип ийдилер. Айдарда, Жоламан баатыр тактиказын ёскөртип ииди. Йуучылдарын бир канча бөлүкке бөлип ийеле, ол кичинек отрядтарла солдаттарды ончо јанынан чо-чып турды. Абрагардың ортозында тарылу бочко бар дегени ол бу ла ёйдө эске алынды. Ол бочконы јара аттырып ииетен арга бар болзо, ѡштү божоор эди. Шак ла ол туку тёнгнинг ары јанында обоз турган болор...

— Эй, Байтабын, биске абрада тарылу бочко керек! — деп, ол јеенине кыйгырды. — Ол кайда эмтири, кайып көр...

Оштү Байтабынды аярбай калзын деп, Жоламан баатыр сарбазтарын база ла катап табаруга апарды. Ол Кара-бура хорунжийдин атту солдаттарын јаскай согуп, оноң кайра тескерлеери керегинде темдек ле берип ийерде, кийин јанында ачу кыйги угулды:

— Кoke!.. Кoke...

Кайра көрзө, Байтабынды ѡштүлер курчап ийген эмтири. Джебраил ле Алексалды түймөенчилердин сүмезин сескилеп ийеле, Жоламан баатырга ончо солдаттарды удура ийбей, олордың бир кезегин Байтабынның јииттерининг бажын тозуп аларга ийген болуптыр. Джебраил бойы табару эткен јииттердин башчызын олордон айра согуп ийген, јиит баатырды аттан антара согорго, он кирези солдаттар ла туленгуттар арадап, ончо јанынан ўкүстеп келген.

— Эзен болзы-ын! — деген тунгак кыйги база ла катап угулды.

Жоламан баатыр адының оозын эбири тартканын бойы да билбей калган:

— Ар-руах!..

Јоон көгүстү бийик айгыр ойто ло ѡштүлердин ортозына шылына берди. Ол аттарды туура чарчалта, јыга табарып браатты. Баатырдың күкүрт ошкош кыйгызын сарбазтар угуп ийеле, ман бажынан аттарының оозын бура тартып, оның кийнинен чурадып ииди.

— Аруах!

— Тленчи!.. Тленчи!..

— Жоламан!

Катап табару боловын сакыбаган солдаттар керек дезе мылтыктарын да ойто октоорго јетпеген. Сергазының туленгуттары база селт эдип, жана болдылар. Бу онкок јер болгон, оның учун ёштулерге курчаткан јеенин баатыр чүрче көстөң јылыйтып ийген. Качан төнгө учуртып чыга конуп барала көрзө, Байтабынды аттан жайа тарткылап турды. Бажы бастыра кан, эки колы ээрдинг ўстинен тын јок салактап калган эмтири. Оның беш жашту кула ады жаңыс јерде айланыжып турды. Тууразында турган туленгут кыл армакчызын белетейт.

Баатырдың уур токлогы озо баштап ого тийди. Оног ўч пе, торт пö кижи тобölöri сайалып, аттарынаң чарчагылай берген.

— Адынды тепчилен! — деп, Жоламан баатыр ачу кыйгыры. — Аруах, Байтабын!..

Кула ат баатырдың кыйгызының учурын, байла, билип ийген, ол саң ѡрө калып, курчап келген ёштулердинг ўстиле күш чылап учуп, ичкери элес эткен. Ман бажына эки ат јергележе берди. Јеенининг бажы таайының ээрининг алын кажында жатты. Солдаттар мылтыктарын чала-была октоп, адардың кажы ла жаңында атту улус, јердин алды дöön кире бергендий, карганалардың ортозында жап эдип калды...

Темирге темирле узак соксо, темир де сына берер. Жоламан баатыр эртен турадан ала жуу-согуштан чыкпаган сарбазтары астап турганын билип јүрген. Кöп улус уур шыркалу болгон. Байтабынның шырказы теренг эмес те болзо, ол кöп кан јылыйтыкан, оның учун сүре ле сагыжы энделип турды. Түннен бери азырабаган, амыратпаган аттар чыдалдары чыгып, јобогылап калган. Олор эмди ичкери тын мантап, жуукаларды ажыра калып болбой турды. База катап табару эдерге јарабас. Ол табару бойын бойы блтүргенге түгэй болор эди. Тескерлеер керек деп, Жоламан баатыр туку байадан бери сананып турган. Кöчүп барган улус эмди Мугоджарга жууктап калган болор. Жуу-согушта арыган-чылаган солдаттар олорго једижип болбос. Же ол чöлдö кöчкүн улустың ойгор кеп сöзин эске алынган: «Жучыл качып јүгүрзэ, ол эмеген кижиден ары болор!» Эмди олор солдаттарга арка-мойнын көргүссе, ол тушта табындардың јалтанбас күүни очуп, кубал болуп, салкынга учурта бербес пе?..

Карательдер табару эдерге белетенип түрдилар. Мындың немени Жоламан баатыр жаңыс ла Оренбургта, черўлер ўредер јаланда, көргөн. Солдаттар түп-түс ўч колоннага турup, мылтыктарын ичкери уулай тудуп, мендебей ичкери көндүгип ийди. Олордың бир кезеги атту да болзо, база да түп-түс стройло келип жатылар. Урядниктер керек дезе ханның туленгуттарын да жамандыра да болзо стройго тургусылап ийген эмтири. Олор

чөлдинг тегин көчкиндерин кайкадып, коркыдып, түп-түс рядтарла токуналу, бийик көдүригилүү келгилеп јадат. Мылтыктарының кылайган курч јыдалары араай јайканыжып, кынынан уштыйла, ийнине салган ўлдүлери јалтыражып, там ла там јууктагылайт. Йииттер тыыдынгылап, мойындарын кыскарткылап турганин, бир кезиктери јана тап эткенин баатыр көрүп турды. Же анчадала эмди јана болуп тескерлеерге јарабас. Койон јаантайын ла бойының коркынчагынаң улам ѡлүп јат. Олзö дö, јуу јалаңында, ёштүгө удура көрүп ѡлёр керек. Кандый да коркушту болзо, јана болбой јуулажар...

Жоламан баатыр јаан ченемелдүү јуучыл болгон, оның учун ол эмди ийде-күч јакшы ўредүлүү регулярный черүнинг јанында болгонын билип турды. Ого ўзеери, олор мылтыкту, колдомдол согужарга јеткенче, олор бир канча ѹииттерди јажын чакка бу чөлдö ўйуктаар эдип артырып салар. Андый да болзо, ол бойының улузына калганчы кижи артканча јуулажар деп јакару берди. Ондо јўк ле торт јүстенг ас сарбаастар арткан, эмди олорды баатыр јаныс јерге чого јууп турды. Колдомдол согужарына ла јеткилеп алатаң болзо, анда не болзо, ол болзын...

Солдаттар там ла там јууктайды. Ол туку төнгöө једеле, оксаадактарла адарга јараар. Аナン ары, тарбыл ѡскöн јыраалардың бойында, олор колдомдожып согужар. Же оғо једерден озо солдаттардың мылтыктары јызырай берер. Баатырдың берген темдегиле атту черүчилер ичкери күркүреп, кочкёлёнинп, көндүгип ииди. Кылайышкан, јалтырашкан јыдалар там ла јуук көрүнет. Керек дезе мылтыктардың каарган оосторы көрүнип келди...

Же кенете:

— Кара-кыпчак! Дулат! — деген кыйгы угулды. Бу торт лоайас тенгериде күкүрттин табыжына түңгей болгон. Карательдердин стройы сынып, оодыла берди. Ачык чөлдö атту аай јок көп јуучылдар эжилип клеетти. Солдаттар олорды команда јогына, анаар-мынаар адышла уткыдылар. Сергазының тулентуттары аттарының оозын бура тартты.

Ончо улустың ортозынаң эки кижи аңыланып турды. Бирүзин ак буттарлу ат минген сүрекей јаан сөйткүү кижи болгон. Ол јалтырап турар темир төштик ле билектүүш кийген эмтири. Темирле кадап салган коркушту јаан токпогын, јенгил ойынчак чылап, бажының ўстинде айландырып клеедет...

— Бу кыпрактардың баатыры Иман туру не! — деп, Жоламан баатыр кыйгырды. — Ак буттарлу адын минген...

— Эйе, атка јаныс ла ол анайда отурып јат...

— Оның јанында зазы кем?

— Онызы Кудайменде баатыр, баганалы сөйткүү!..

Төңг. Жоламан баатыр ўзенігі туруп, табындар жаар бажын бурып, кыйғырды:

— Ар-руах, табын!..
— Аруах!..

Манзаарый берген солдаттарға бир уула эки жаңынан табару әдилген. Хорунжий ле урядниктер олорды айтқылап, ўлдүлөрінін жалбагыла согуп та турза, олор качып жүгүрдилер. Олордың жүк ле талортозы аттарына жеткен. Жүске жуук солдаттар ла база ол кирези туленгуттар жууның жалаңында артып калды. Олордың ортозында шыркаулар жок болгон. Чокпор тиіген кийнинде кижи тиір артпай жат...

Бу жуу-согуш шак мынайда божогон. Ол жыл мындый ок жуу-согуштар Қаспий талайдан ала Сибирьге жетири бастыра чөлдөйötкөн.

Сарбазтар карательдердин союктоприн жаңыс жерге жууп, жардың алдында күбүр кумакка көмүп салган. Бойының өлгөн жуучылдарын, шыркалар эделе, ого салып Мугоджардың кырларында, бастыра жонло жуурга, анаар тарта бергендер. Бу анаар көчө берген улустың адалары, агалары, өгөөндөри, уулдары болгон. Олор төрөл жери, улузы учун тындарын берген...

Баатырлар бийик төнгө чыгып, эбира отурдылар. Ыраакта түндүк жаар качып брааткан солдаттардың ла туленгуттардың отрядтары элбендерегени көрүнет. Олор жаңылап жат. Олордың кийнинег түймекчилер сүрүжип барбаган. Эмди бери, байлай, жаңы карательный отряд түрген келбес.

Қыпчактардың баатыры Дулат-уулы Иман былтыр Орокем ле Улутауның ортозында көчүп жүрген аргын, қыпчак, алшын, жагалбайлы, жаппас союктү улустардың түймекчи керегинде куучынданап отурды. Ол тушта карательдер көп немеге жединип болбогон. Же быжыл дезе Тургай сууның жаказына уй мылтыктарла жепсөлген көп тоолу регулярный черүй ийилген. Онын учун Иман баатыр бойының чындык сарбаз-жуучылдарыла Мугоджардың кырларында жажынып жүрген эмтири. Онын жайчылары мында жуу-согуш болорго турганы керегинде жетириү эткендер, ырыс болуп, болуш сырғанай ла кызаланду ѿйдо жеткен...

— Сары-Арканың жеринде калык-жон сүре ле түймен турар болды — деп, Иман баатыр айтты. — Бу ла жуукта Баян-Аулда жаткан Азанбайдың уулдары түймеген. Олор төрөл жериндешибеелер тудулып турганын жаратпай, ак кааның жаңдарына удурлажып баштаган дежет. Же эки карындаш экилези ўштулдердин колына кирген. Озо баштап Тайжан, онон Сейтен. Сейтенди Балкаштың көлиниң жаңында, Сыр-Дарья жаар барган

жолдо, туткандар. Аулдарыла ол көндүре Касым-төренинг уулдарының жерине кочкүлөп брааткан болгон.

Күрөнг чырайлу, байбак эрин сагалду Кудайменде баатыр куучынга киришпей отурган. Шак мындый jaан ийде-күчтү улус көп эрмек айтпайтан, олор учун куучынды боско улус айдатан. Жоламан баатырдын көрүжининг ууламжызы jaар көрөлө, Иман баатыр араай айтты:

— Баганалы сөйкүтү илжиреген jaан бай Ерден онын сөстү, бойлу кызын блаап алган. Сакыбаган жанаң табару болор деп коркып, ол Каракенгир өзөктөн баатырды бүткүл журтыла чыгара сүрүп ийген. Олор Сарысуу jaар качкандар, онон жолдо Кудайменде улузыла кожо биске кожулган.

— Слердинг бүгүнги болужыгар бистин тynыс алды, биске карательдерди јенер арга берди! — деп, Жоламан баатыр, желбер кара кабактары тыркырап, өкпөөрип унчукты. — Jaантайын андый болгон болзо! Қалык-ジョン бирлик болзо, ийнинге коштой ийин тура берзе, оны капшай оодо согор ийде-күч табылбас. Бу сөстөрдинг чын болгонын бүгүнги јенүбис керелеп жат. Јүк ле ўчү бириктис, је оок кырмаларды таштап, чөлдинг ончо баатырлары бириккен болзо, не болбос...

Ончолоры унчугышпай теренг сананып, кажызы ла бойында уур тынды. Эски де, жаны да ёштөжү, кырмалаш чөлди туш башка жара тартып турганын ўчүлези жакши билетен. Же мыны да көрөли. Бай Ерден ле баатыр Кудайменде жаныс та сөйкүтү улус болзо, качан бир жаражып болор бо... Болбос.

— «Кереп жаныс болзо, онон кайдаар качар!» деген озогы ойгор кеп сөсти эске алыналы — деп, Иман баатыр унчукты. — Айылдаштарысты өлтүрип јадарда, бис канайып Мугоджардын кырларында амыр аңдап јүретенис? Ортобыста оок-тобыр ѡён-бökön дö бар болзо, је ёштуге болушкан неме јüs катап каргалзын!

Табын сөйкүтү улус јууда ёлгөн јуучылдарын ый-сыгытла, калак-коронло јууп салган. Онон јетинчи күнди ончо јон темдектеген. Бу ёйдö баатырлар сүре ле кожо болгон. Ёлгёндордин јетинчи күнин темдектеген кийнинде, жаандардын јууны болды. Бу јуунда баатырлар, түбекте бириккен ончо аулдардын жаан тоомжылу аксагалдары турушкан. Кажы ла сөйк, кажы ла аул-журт алдынан түймезе, мынаң не де болбос, карательдер кажызын ла бирден оодо согуп салар деп, ончолоры бир ўнле айдышкан. Аблайдынг маанызы албатыга тынг жарбай да турган болзо, је канайдар, артык арга-сүме јокто, онынг алдына биригер керек. Онын учун мында јуулган аулдардын

Аблайдың маанызын көдүрижер деген шүүлтезин ыраак Сыр-Дарьяның жақазында Қасым-төрениң аулына жетирерге жаан тоомылу, бүдүмжилүү кижи ийер дешкен. Мындай керекке Кудайменденег артык кижи табылбас. Ого ўзеери оның казыкка буулаар ады јок, кабырып кичеер малы јок, бир де тартынар немези јок... Же јуук бйд нени эдерининг текши планын база кыйалта јок шүүжип алар керек.

Иман баатыр табындардың бирлик күүнин жарадып, сүүнип, кыпчактарды түймееңгэ көдүрерге Мугоджардың кырларын таштап, бойының сарбазтарыла төрөл јерлерине атанган. А табындар дезе мында, Илек сууның ѡрёги ағынында, кыштаар болгон. Канайып-канайып ак кааның ла ага-султанның чөрүлери једип келзе, удурлажарга күч жетпегедий болзо, олор кыпчактардың јерине, Тургай ла Иргиз суулардың жақазына көчүп баар болуп јөптөжип алган. Мындай уур, кызалаңду ёйлөрдө карындаштардың ортозында кандай да ѿён-бёкөн болбос учурлу.

Мындай јөптөжүлүү куучының кийинде ўч баатыр ўч башка јортуп ийгендер. Кожо борлордо олорго сүүнчилүү болгон, је бой-бойынан ыраган сайын олордың чырайлары там ла там бүрүңкүй, карыкчал болуп браадат. Казахтардың ончо уктары, сөйтөри качан бир јаңыс маанының алдына јууларына баатырлар учына жетире бүтпей турган. Олор салкын учурлып апарган буудайдың чарактарына түңгей. Олорды кем терип, јууп алар?

Чөлдин кижизи јайымга темигип калган. Ол јайымын јылыйтса — карыкчалдан өлүп калар. Бир-эки күнгө, бир-эки јуу-согушка ол чыдажар, айткан сости де угар. А онон эригип, көс лө көргөн јер жаар јүрүп калар. Чөл элбек, учы-кыйузы јок.

Же андай да болзо, јайым учун тартыжу башталып жат.

Той-балкаштан эткен миллиондор тоолу чедендерле чарылган, кызып калган тенериге кызыл кирпичтен эткен мечеттердинг минареттери сайылган, чангыр тозынга бастырган садтарга көмүлгөн Ташкент город туруп жат. Мында айдары јок изү, айдары јок тал-табыш, мундар тоолу эштектердинг ачу чыңырып кыйгырганы, коркушту жаан эки көлөсөлүү абралардың чыкырты, тоозы јок кирлүү суактардың шылырап аккана — ончозы биргип калган.

Магы јайылган Наан-базар ол ло јебрен бүдүмин јылыйтпаган. Тоозы јок лакпаларда, байкандарда жайа салылган чингмеринен, килинген, бухараның торкозынан торт ло кишинин көзи кылбыгар. Олордың ары жаңында кийистердинг ўстине чо-

гуп койгон урюк, ўзўм, Хиваның грушазы, Фергананың инжири, Қыдаттан ла Индиядан экелген кузуктар, јиилектер. Мында ок обоолоп салган дынялардың јаныла базар да бош јер јок: бу Сыр-Дарьяның күрең гулябизи, Самарканитың доњे-ры, Каракумның вахраманы. Тал-табыш, кыйги, алтын, мёнүн јустүктер, сыргалар, билектүүштер саткан улустың рядтарла јүгүргени, олордың эрмеги ўзүги јок күүлөп јат. Је бу алтын, мёнүн эдимдер айдары јок жалтырап турганы, олорды јетире неме билбес улуска садып ийерге садучылардың албаданганы кандай да серемилү көрүнүп јат. Мында тоозы јок ходжалар, дервиштер, тенибер баскын монах-каландарлар, белгечилер ба-за толуп калган. Олор бирден, эмезе бир канчага книжидег биригип, тозынду јerde јабыланып ийген отургылайт. Ходжалар ла муллалар хурманың сёöttöриле белге салып, не болорын озолдо айдып, айлатыш-кудайының адын адап кыйгырып тур-гулайт. Дервиштер ле тербезен монахтар тоозы јок казандарда ўске кайнап турган эттинг бууларын тынып, чилекейлери агып отурат. Олордың кийген кийими ёйиненг ёткүре самтар, бойлоры арык, јүдек кеберин көрүп, кижининг ичи ачыыр. А ба-зардагы арткан улусты озо баштап аайлыштырып та болбо-зың: кем ишан,¹ кем дехкан.² Ончолоры ѡлду халаттар кийген, баштарын ак бёслө орогылап алган. Та кем садып турган, та кем садып алып јаткан баштап тарый база ылгаштырып болбо-зың. Мында ончозы ла садылып јат: јоктуның бир акча баалу јоёжози де, коюйым-байдың јес акчага турбас уйады да...

Бу городто ончо керек озодон бери тургузылган ээжиле ба-рып јат. Тозырак көстү, семис бай жалкулар јүстер јылдар мы-ның алдында чылап, бөднөлөрди согуштырып, кемдий јенгер деп, маргаангак ачка салып јадылар, чынааркаган мырзалар чайханада тактада јымжак јастыктардың ўстине јабыланып отурып, узун соруулду канзаларының ыжын чойгөндө суу ёт-күре күлүреде соруп, учы јок кожондор тынгадап отурат. Күн дезе айдары јок кызып, эбирае ончо тынар-тындуны ѡртөп ийгедий турат.

Јаныс ла Мамед-Алимниң ордына тудулган Ташкенттин күш-бегизи Бегдербектиң городтың тууразында турган ѡргө-зинде кандай да көскө көрүнбес солунталар ѡдүп турганы се-зилет. Баштап тарый көрзөн, ончозы ла озогы бойы. Оның кай-камчылу кеен садында, азыйда ла чылап, тоорчыктар кожон-дожот, ѡргөөнин полдорында Хорасанның кайкамчылу кеен ке-бистери јайылган јадат, ѡргөөнин стенелерин Бухараның ал-

¹ Ишан — мусульман мечеттинг јааны.

² Дехкан — крестьянин.

тын сары торкозы јарандырат. Мёнүн ошкош јалтыраган ару көличектерде ак куулар эштен-эштен жүсқилеп жүргилейт, ол көличектерди јараттай Индиядан экелген кижи көрбögön кайкамчылу агаштар özüp, көлгө күскүге көрүнгендий көрүнгилеп турат. Ончозы ла кечеги, башкүнги, жүс јыл мынынг алдында болгондый....

Је јаңыс ла јаан ченемелдү көс кандый да солунта болуп турганын бргёөнин мюридтерининг, наибтерининг, суфийлерининг шымырашканынан, базыданан, кыймыгынан сезип ийер. Олордын эрмек-куучыны кандый да саң башка боло берген.

Јок, олор бой-бойлоры ортодо куучындажып турган эмес, јаңыс ла шымыражып турат, базып жүрген эмес, табыжы јок онгёлоп жүрет.

Олордын чырайларында кандый да чочыш, серениш јок, јаңыс ла айдары јок коркыш. Же бу коркыш керегинде олор бой-бойна качан да айтпас. Коркымчынын соогы жүректи кыза тудуп, бакпырга једип те турган болзо, көстөн сүүнчи јайар, амыр, токуналу болуп көрүнер керек. Озодон бери јаан јажыту ла кайкалду бргёө бүгүн там коркымчылу, кижи билбес жеткерлү немедий билдирет. Кандый да көскө көрүнбес жеткер, туралардын јалбак бүркүлдерининг ўстинде јуулып келген булуттар ошкош, эмди ле түбектин күкүрти јызырап келип түшкедий...

Аблай каанынг јеендери, Касым-тёренинг уулдары, Есенгелди ле Саржан мыны сести та јок? Күш-бегининг берер каруузын сакып, олор онын бргёөзинде Шубыртпалы-Агебайла, база олорды ўдежип жүрген јирме кирези јииттерле кожо бир айдан артык эригип јаткандар. Күш-беги калганчы каруу берерин сүре ле удадып турган.

Город дезе каранга чочып јат. Бүгүн бери Кокандтын баш-караачызы даруги Ляшкардын айткан ѡби аайынча Ташкенттинг күш-бегизининг кычырганыла кенете Кокандтын јиит каанбийи Мадели-хан једип келген. Ол ўч ак слондордын ўстине тургускан шатердо отурган, оны эбира көп тоолу көдочилер ле каруул черүчилер келгилеп јатты. Улус терен ўйкуда тушта городтын түштүк-күнбадыш јанынан карнайлардын огурганы, түнгүрлердин түнкүлдегени, зурнанын ачу сыктаганы угулган. Городтын улустары, кенете ѡштү табарган болор деп чочып, төжөктөринен турал жүгүрген. Кокандтын ханы келип јаткан деп угала, анан артык коркыган. Олордын көп сабазы эжиктерин ичинен бөктөп, ўйден чыкпай отура берген.

Је хан келгенинен улам, көдүрилген тал-табыш јабызаарга жеткелекте, база ла катап музыка угулган. Ташкенттинг түндүк каалгазы ажыра Омар-ханынын тул эмегени, Мадели-ханынын бөй

энези, алтында палган ай ошкош јараш, одус јашту Ханпадшайим келген. Ол он алты јаштуда оббогони ёлүп калган. Онон бери ол Ура-Тюбе деп јерде јадатан. Ол база күш-беги Бегдербекting кычыртузыла келген. Оның келижи кааның бойының келижиненг уйан эмес болгон. Карета-абрага ак кар ошкош ўч аргымак јегилген, абраның алдында ла кийинде јыдалары кылайыжып, бой-бойлорына түп-түнгөй јуучыл-сарбастан келип јаткан. Улус мыны кайкаждып турган.

Он сегизинчи чактың тал ортозында, атту-чуулу шейх Айтuar башкарып туар тушта, Ташкент Орто Азияның эң јаан городторының бирёзи боло берген. Ол Самарканда, Хивага, Бухарага түрген једижип келген. Мында торко согоры, тере көмдөөри, темирден немелер эдери ле онон до боскози јаранып ёзүп турган. Город садуның эң јаан төс јерлерининг бирёзи боло берген. Ол ажыра бастыра Орто Азия Россияла, Кашгарияла, Индияла саду ёткүрип турган. Бу садуның эрчининен, элбениненг элден ле озо Ташкенттин аргалу-бай јадары камаанду болгон. Кайда астам, кирелте, анда ак-санаа уйат ўн јок унчукпай жат.

Город байыган сайын оны бийлеерге тургандардың тоозы там ла көптөп турган. Олордың эң ле күчтүлери Бухара, Хива ла он сегизинчи чактың башталарында төзөлгөн Кокандский ханство болгон. Он тогузынчы чактың башталарында Коканд Ташкентти учына јетири бактырып алган. Онон ло бери Ташкент оның аймактарының бирёзи боло берген. Же бу багыныш ла камаанду боловы јўк ады андый неме деп айдар керек. Город ёйиненг ёткүре јаан ла бай. Кокандтың хандары көп учуралда карын бу городтон камаанду болгон. Олордың көп, элбек јерлери, ол тоодо озодон бери казах албаты јуртаган Сыр-Дарья сууның төмөнги ағынының јакалары, Сарысуу ла Чу суулардың ағып барган уүй элкемдери Ташкенттин күш-бегизине бағып турган. Ол јерлерде казахтардың Ак-Мечет, Іаны-Курган, Жүлөк, Камыс-Курган, Чим-Курган, Кос-Курган деп городторы эбире той балкаштанг эткен шибее курчуларду болгон. Ташкенттин күш-бегизи Кокандтың ханына јылына јўк ле эки јўс мунтаныгала калан төлөп туратан.

Бу городто жүзүн-башка укуту улус јуртаган. Ташкенттин сүреле солунып туратан күш-бегилери база башка-башка укуту улустанг болгон. Мамед-Алим — таджик. Ляшкар — узбек, Бегдербек — конград, Нурмухамед — кыпчак. Же олорды айдары јок ачына ла казыр болгондоры түнгөй эдип турганы јарт. Бу јанынанг ээчий-деесий ёткөн күш-бегилердин кемизи акалады деп айдарга күч, же андый да болзо, эмдиги күш-беги Бегдербек ончозын акалап ийди дезе, жастыра болбос. Ол анчадала казах-

тарды казыр кызып, олордон көп уур каландар алып турган. Бу керекте оның баштапкы болушчызы Ак-Мечеттінг старостасы Якуб-бек болгон. Ол Сыр-Дарьяда жаткан казахтардың кичинек ле жайымга амадаган кыймыгын казыр көмө базып, олордың аулдарын тоноп туратан. Ак кааның карательдеринен качып барған улус мынайып кичинек жалбыштан, жаан ёрткө учурайтан. Ташкентке Касым-төренинг уулдары, казахтардың султандары, Есенгелди ле Саржан келерде, күш-беги бойына ненинг учун Мадели-ханды ла оның ööй энезин, ада кааның тул эмегенин, Ханпадшамди, кычырып алган болотон? Ол керегинде кем де, нени де билбес. Күш-бегилер дезе бойының жаңыдын улустан жақырып билетен. Жаңыс ла оның кайкамчылу ёргөзү кандый да коркымчылу шимиртле курчалып калған не-медиј билдирет.

Бүгүн куучындажар öй келген ошкош... Султандардың Ташкентке келгенинен бери бир айдан ажа да берген болзо, күш-беги жүзүн-базын шылтактар таап, олорло куучындажар öйди там ла ырадып турган. Бирде жаан ағыртулу андаш болотон деп айдар, бирде жарғының туура салбас керектерин аайлап турум деп актанаар, бирде чек оорып калған туар. Мындый кыйя көрүшке чыдашпай, Аблай-кааның јеендери атасып жана берерге сананган, же мынаң жайым чыгып болбосторын олор база билип турган. Ончоны кörүп туар көстөр, ончоны угуп туар кулактар олордон кичинек те кыйя болбой жат. Курсак тойу, соот база бар, же олор жајытту олжодо болгонын сезип ийерге тың ла күч эмес. Озо баштап мыны жаңыс ла кайкап калгандар. Күш-беги ле олордың жилбүзи жаңыс ине, ого ўзеери Бегдербек бойы мён-күлилк најылыгын керелеп, олордың алдына канча катап чертеген. Чөлдө кандый айалга төзөлгөнин билбей туру деп канайып айдар? Ол ненинг учун элчилерди жарты јокто, сакылтада тудуп жат? Ого ўзеери ненинг учун мындый жабыс кеминде уткуш болуп жат?

Оёркөп лө чочыганду серенип, султандар калганчы күндерге жетире нени де онгодоп болбой турган, же арт учында ёргөбөй бий көдөчилердин бирүзинен олор мындый неме угуп алган. Көрөр болзо, күш-беги ончо керектинг жартына чыгарга Кокандтың ханының келерин сакып турган эмтири. Айдарда, бу жаан учурлу шылтак, мыны ајаруга албаска болбос.

Бүгүн узак бйгө сакыган Мадели-хан једип келген. Ол Ко-кандтандың ырада жоруктаарына темиқпеген јиит кижи болгон. Оның учун ол келген ле бойынча күш-бегининг диван-сарайының эн жараш, бай кыптарының бирүзинде амырап жада берген.

Оргёөнин бий кёдочилерине керек дезе теренг де тынбазын деген якару болгон. Энгирде дезе күш-беги оныла государственный керектер жанаң куучындажар. Оргёөнин жанаңда айдары жок тым, керек дезе чымылдын да бидү учканы угулып жат.

Жаңыс ла күш-беги Бегдербек бойынын улусла эрмектежетен залында амырабай жат. Чөлдинг султандары кандый сұракту жүргенин, ханнан озо ол бойы билер учурлу. Олорло нени эдерин, ол Есенгелди ле Саржанды Ташкентке қычыраадан озо шүүнип те алган болзо, нени де сестирбеске, одорды бойыла тен бийик жамылу улус деп көдүрерге кичеенип турган. Олорго белетелген бий келгенче, олор нени де сеспес учурлу.

Күш-беги Бегдербек жымжак, жалақай күлүмзиренип, кулак сүүнгедий бийик учурлу сөстөр айдып турат. Ол калынг, жымжак, оошкы өндү кебис жайып койгон жабыс жымжак тектанынг ўстинде, эки катай салып койгон сырмалу торко јууркан тёжөнинп, куунынг жымжак јүндарьын тыктаган эки жастыктынг ўстине чаканктанып, кыйыннаң жатты. Торко чакату скатерть-дастарханда жүзүн-жүйр аш-курсак, тамзыктар чогулган жадат, ичетен жүзүн-базын ичкiler чичке жодо-жыракаларда турат. Кажы ла катап ол жаан тоомылу жабыс энчейип, ажаныгар деп сөс жогынаң колын жайат. Бегдербек алтан жашка жеде берген, бийик сынду, чойбөк ак чырайлу кижи болгон. Онын чырайында кичи-нек те кан жок, эриндери ак ла жукачак, ағыланып турган немези — кабактары: онынг эки кабагы түмчугынынг ўстине биригип, бир жалбак чийү болуп, тартылып калган. Сагалы кандый да акборо өндү. Онын жок, чинип билбес коркышту соок ло курч сүркөстөри кишини чек ле откүре көрүп турган неме ошкош. Онын көстөринин соогы кобра деп жыланнынг көстөринин соогына түнгей. Онын чырайы күлүмзиренип туар, эриндери де каткыга жайылар, жаңыс ла көстөри тоштый соок артып калар. Жажы жаанай да берген болзо, жүзинде бир де чырыш жок. Базыды түс, сыны коо, энгилбес, торт ло согоон жудуп алган жылан ошкош.

Онын жаңыс ла Самаркандтын атлас бозиле кыптаган жолду халады, кара килингнен көктөгөн такыйазы узбек болгон. Арткан жиийимин Китайдан ла Индиядан экелген эн ле баалу, жарапш торколордорон көктөгөн. Халаттын алдынан кийген кар ошкош ак чамчазынынг өмүри ачыла берерде, быжыраш боро түктөр өзүп калган ак боро тёжи көрүнин келет. Каа-жаада айдары жок элбек жендеринен чичкечек, узун ак сабарлу, боро түктөрле өзүп калган колдоры чыгып келеле, сабарлары жудрук болуп ушталып, онон ойто тырлайыжа жайылып турат. Аңдый узун сабарлу колдор нени ле кезе тудуп ийерге белен. Алтын жүстүгине кондырылган топпаз деп баалу барынгый-кызыл таш кишинин жанаң түнгей болды. Күргүл чачту, күрөн көстү он

бир јашту семис, бошпок уулчак оның түктү буттарының балтырларын ныкып, сыймап отурды. Ол база мандық, торко кийимдү болгон. Мындай уулчак күш-бегининг кинчеги ас эмес жүрүмнде не керектү болуп турганы база јажыт эмес...

Бегдербектинг одожында, дастарханның бир јанында, күшбегиге кадай көргүлөп алган Касым-төрениң уулдары, Аблайдың јеендери, телекей силкиген Чингиз-кааның ач-үрези, Есенгелди ле Саржан, јабыланып отурды.

Есенгелди юон, байалгак сынду, күргүл көстөрлү, азу сагалын сан берп жараштыра толгоп алган кижи болгон. Саржан дезекоо сынду, јеерензимек чачту, капшуун бүдүмдү кижи. Кажызыла бежен јашка једе де берген болзо, кижины откүре өртөй көрүп турар көстөрлү, омок Саржан карындажынаң жеткерлү болгоны ѡарт билдирип турды.

Султандардың кийимдери түп-түнгей. Баштарында Сары-Аркада көктөгөн, тобозын торт толыкту, түлкү бөөлжилүү, килин кыпту бөрүктер. Төөнин јымжак түгиненг эткен кафтандары кара килин јакалу. Буттарына кийгени — кулунның јымжак тerezиненг эткен өдүктер. Мөнүнле кеелеп көктөп салган килин штандарының сырканчактары өдүктинг кончының ѿстине кийилип, кажыгына једип јат. Курчангандары — алдында алтын тегеликтүү, мөнүнле кеелеп кадап салган ялбак кайыш курлар.

Јаныс ла алыш јүрген јуу-јепсели башка. Саржанның курында узуны сегис карыш болот ўлдү. Оның сабы сары мүүстенг эдилген, мөнүн кынын дезе куулы бооколдорло курчап салган. Есенгелдинин курында дезе мөнүн сапту кичинек бычак ла тазымай танкы салатан кочкордың мүүзиненг эткен коты болгон.

Күш-беги мыны ончозын көрүп отурды. Ол султандардың санаазын ѡарт билип јат. Олордың көстөринде очпос көрнө от, аланзыш, сереениш, сакыш. Улус јўк ле шатраның ойыны ине. Дастанханның јанына отургандарынаң бери көп ѿй өткөн, ёе күндү-күрееге эки султанның колдоры тийбegen. Олор кемзинин турган эмес...

— Алыгар, ажаныгар! — деп, күш-беги султандардың алдында хрусталь вазада чогулган ўзүм-виноград јаар колын јайып унчукты. — Узбектинг ўзүми ак јарыкта сүүмjinинг бирүзи. Оны амзап јибей јүрүп, блöргө дö ачу.

— Слерге быйаныс јетсин...

Карындаштардың эриндери де кыймыктабай јат. Күш-беги Бегдербек јылу күлүмзиренип, олор экү јаар бүдүмилү эңчейди.

— Слер, байла, јарлу кокурды билер болбойыгар. Қазах узбекке айылдан келгени керегинде...

— J-жок — деп, Есенгелди каруу берди.

— Уклаган болзоор, мен слерге куучындал берейин. Бир катап казах ла узбек најылашкан болуптыр... — Күш-бегининг көс60

төринде не де кенете күйүп чыгала, ононг ойто ёчо берди. — Оз баштап узбек казахтын айылына келиптири. Айылчызына казах койынын семизин сойгон, кымызынын жакшызын урган, чөлдө улустын жаны андый. Узбек казахтын жаныла эт жирине капшай ўренип, олордын жанын мактап отурган. Ононг казах город то жаткан узбек најызынын айылына келген, онызы айылчызынын алдына, оны жаан тоогонын керелеп, бир айак ўзүм (кургаткан виноград) тургузып берген. Мындай ашты казах канайып жирин билбей, ононг ууштап, оозына толтыра уруп турган. Эт жип ўренип қалган көчкінге тату виноград неме болот по? Айактын түби көрүне берерде, городтын керик кижици араай кимиренип баштаган эмтири:

Бу ўзүм ине, кару айылчым,
Оны бир болчоктон жип жадым.

Казах дезе айактан бажын көдүрбей, каруу бериптири:

Сен билеринг, бистер кандай айылчы,
Ууштан асты оозына салбас-чы.

Саржан ла Есенгелдинин санаалары жарый берди. Бу жарлу кокур куучынды кажы ла кижи канайда билейин дезе, анайда билер... Чөлдинг казагына да, городтын узбегине де, экилезине ле эби јок. Күш-беги казахтар жаар эңчейди...

Онынг тудуш кара кабактары там түзелип, бир чийү болуп тута берди.

— Акыр, тегин куучын жаан керекке чаптык этпес дежетен эди. Модорлошты тындалп, бозу да энезин жакши эмип жат. — Онынг күләмјизи јүзинен арчылып, эриндери кату јырык болуп тартыла берди. — Эрмек-куучынды баштаар ой жеткен... Слер келген ле тарый мен слерле эрмек-куучын баштап болбогонымынын шылтагын, байла, билер болбойыгар. Ол керегинде слерге кем-кем айткан болзо, айдарда ол жастырбаган. Бис улудаң улунынг келерин сакыганыс. Олор бүгүн көстөристиң суузажын тойдышырды. Олор эмди тыштанып жат. Ононг биске жаркынду ойгорын көргүзетен туро. Энгирде олор менинг, олордын чындык куланынг, сөзин угарга јөпсинер болор бо. Же улудаң улунынг алдына баардаң озо мен слердин күүнігерди угарга турум.

— Бистинг сурагыс Мадели-ханга эмес — деп, Есенгелди унчукты. — Бис слерге келгенис.

— Эйе, слер меге суракту келгенигер, а менинг эриндерим Кокандтын ханынынг ѡдүгинин тозынына тийип жат. Айдарда, бис эмди канайдарыс? — Күш-бегинин курч тиштери көрүнди. —

Аллах кудай ак-ярыкты домбра ошкош эдип јайап салган, оның кылдары бир ай јынғыраар учурлу. Улудаң улу та нени айдар, кем билер!..

Саржанның көстөри чагылыжа берди:

— «Кайырчактың ичинде кичинек кайырчак, оның ичинде оноң кичинек кайырчак, оның ичинде чукурук» — деп, бисте айдышатан эди. Шак ла андый неме болуп турган ба?

— Эйе, андый болуп жат, је ол кайырчактардың јүлкүүри Ко-кандтың ханының колында эмес пе? — Күш-бегинин јўзинде бир де тамыр кыймык этпеди. — Эң кичинек кайырчактың ичине ол нени салган, бис оны кайдан билерис? Тегин јерге кей куучын откүргенче, слерге не керек, мыны чике не айтпас...

— Слерден бе?

— Эйе, Мадели-ханнан ла менен.

— Јок, бис јаңыс ла слерге суракту јўргенис, күндүлү күшбеги! — деп, Саржан чикезин айтты. — Төрөл јуртынан ыраакта улус кызыл канын төгөр күүни ѡок болгонын бис ол јыл јакши билип алганыс. Оның учун бис слерден сарбазтар сурабай јадыс. Јаңыс ла слердин ороондо јуртаган казахтардан черў јууп аларга јўп беригер. Сыр-Даръяның јакаларында, Каратууның эдегинде, Сайрам ла Чу деп суулардың јаңында јебреннең бери бистин әл-жонның кыпчак, конырад, тымыр, сыбан, жаңыс ла оноң дö бўскё сўёктў улустары јуртап жат: Агару керекке алып јииттерди кўдўрерге буудак этпегер!..

Окпобоир турган Саржан јаар күшбеги соок кўрўп отурды. Оның тудуш, јалбак кабактары кичинек те кыймык этпеди... Учы-кыйузы кўрүнбес чўлдёрдөн келген султандар, айдарда, мындый суракту јўрген бе. Олор јаңы бир де неме айтпай јадылар. Јаңыс Бегдербектен озо болгон күшбеги Мамед-Алим ат јылда Курган городко ак кааның черўлери јууктап келерде, анаң куды ѡок качканы эмди эзелет. Айдарда, олордың јўректери казырланган эмтири...

— Слер кемге удура мындый ийде-кўчти јуурга турган улус?..

— Ак каанга удура... — Саржан Бегдербекке удура кезе кўрди. — Оноң башка бисте кандый ўштў болор, күндүлү күшбеги?

Күшбеги Бегдербек каруу бербеди... Ээ, эмди оның эрмеги мындый болбой база. Ёе јаан черў јууп алза, казахтар та нени сананар, эрмек-куучынды та кайдаар апарар! Күшбеги Российский империяның керектерин јакши билетен. Анда, чўлдин ыраак тўндўк гранында, орус каан округтар тўзоп, шибеелер тудуп жат. Ол тўнгей ле чўлди бойына бактырып алар, оноң дезе бистин теребисти сойып баштаар. А эмди тура, Кокандка кўрё, ак каан бу чўлдин тербезендериине јаан јегилте эдип жат. Кааның 1822

жылдагы указыла Орто Јүсте мал бажынаң калан аларын жарты жок узак бйгө токтодып салган. Же бир канча бйдин бажында ол каланды ўч катап коп алар. Ак кааның политиказы андый ла уйан эмес эмей.

Хивада ла Кокандта, анчадала казахтар жаткан јерлерде, улустың јүрүми кандый айалгаларда болгонын ол билбесте, кем билетен эди. Жаңыс ла Чимкент аймактан сегизен мунг салковой мёнүн акча аларга кижи кыйнап бўлтүреечилер канча ийде-кўчин салган, канча кирези иштеген! Он беш, ѡирме беш тахин јерден, бир кош тозолип жат. Ол коштон орто тооло бежен беш пуд буудайла калан алыш жадылар. Мыны койдын баазына коччурзе, ол алты койго туруп жат. Айдарда, кажы ла айылдан алты койдын баазы буудай алыш тургандар. Пророктынг (кудайдынг јарчызынынг) айтканыла болзо, бўрёкдёнг јўк ле бир койдон алар керек. Же акча онын бойына ла Кокандтын ханына керек. Онын учун бўлонгё, саксаулга, ѡлго, базарга калан салынган. Ого ўзеери казахтар шибеелердинг стенелерин тудар, жазаар, Кокандтынг байларынын садтарын, ѡаландарын карулдаар учурлу болгон. Йуу башталза, кажы ла казах јуу-јепселдў, атту-тонду келер жанду.

Онызы андый. Казахтарга јаан черў јууп аларга арга берзен, олор ак кааның шибеелерин барып алардан озо, бир ле јайга Кокандтынг хандыгын тепсей базып, оодо согуп салар.

Ташкенттиң күш-бегизи Бегдербек те, казахтынг султандары Саржан ла Есенгелди де, — ончолоры унчугышпай отурды. Күшбеги качан да, кандый да бир грандаш городтордын базарында уккан кожонды эске алышды. Ол кожонды чўлдин карган ақыны кожондогон. Казах кожончы Жанкисижирау Кокандтынг ханы Алимге бу кожонды учурлаган деп айдыжат:

Сокы барда — ажынг бер,
Куру да болзо — ажынг бер,
Айылдаш болуп — кызынг бер,
Эмезе тўнде — ўйинг бер...
Аркада жаткан сен, найман,
Каткыр, ыйла, же бер калан!

Күш-беги Саржан јаар кўрёлёт, ол бу кожонды јакши билер болгонын сезип иди. Айдарда, ол ийде-кўчтү болуп алза, бойынын казахтарынын кўён-санаазын јарадып, удура да боловордонг айабас. Онын агазыла, бўскў султанла, ёптоткип те ийер арга бар. Же мынызына, юлмажында сегис карыш ўлдўлў кўлукке тынг бўйдерге јарабас, юастырып та ийеринг.

Саржан чын ла бу кожонды билетен болгон. О калак, черу

де јууп алатан арга бар болгон болзо, Кокандтынг немелериле ол мынайда куучындашпас эди. Је эмди унчукпас керек, ненин учун дезе, ак каанга удурлажарга олорго Кокандтанг боскө кем де болушпас... О жайла, олорды да нёкёр деп айдарга жараар ба? Онынг да учун казахтар жүк ле бойынынг ийде-күчине иженер учурлу. Је күш-беги јогынаң база неме болбос...

Суракка Саржан суракла каруу берди:

— Ак каанла јуулажып турганыс слерге ненин де учун жараар бай турган болор бо?

— Бу сөстөрди тегин јерге айдазынг. — Күш-беги бажын жайкады. — Олордын каныла буурыл сагалымды ўлүштейтен би келзе, ол тушта мен бойымды ак-ярыктынг ўстинде энг ле ырысты кижи деп бодоор эдим. Је эмди менинг бойымнынг да, улудаң улунынг да санаазы ол керегинде эмес.

— А не керегинде?

Күш-беги килегендү күлүмзиренип, Саржан жаар көрди. Эмди немени жажыrbай, чикезин де айтса кем јок.

— Казахтарда мындый кеп сөс бар ошкош эди: «Менинг азыраган күчүгим мени ок тиштеп жат».

Саржаннынг чырайы ачынганына торт ло карара берди.

— Бир күчүк, экинчи күчүкти азырап чыдаткан болор бө, озобаштап мыннынг жартына чыгар керек.

Күш-бегининг эриндери күлүмзиренишке жайыла берди.

— Оскө кишининг дастарханынынг жанында отурган кижи буттарын ойиненг откүре ичкери сунбайтап деген ээжини слер билбайтеп эдеер бе?

— Айдарар жолду, күндүлү күш-беги! А бир кезек айылчы улустынг буттары туку Ак-Мечетке жетире чойё табилген эмес пе! — деп, Саржан кайнап чыкты. — Эх, ийде-күчибис эмди турсаас. Ононг башка түбекке түшкен төрбөнин улус мынайып кыйя көрбөс эди, акту бойынынг айлында будын чирей тиеп жайым отуры деп, каарып айтпас эди.

— Жаан черүү слерге не керек болгоны эмди жарт көрүнүп жат, кару карындаш!

Көрнötип жаткан чоктынг ўстине билбай калала базып ийгенин Саржан жаңыс ла эмди онгдоды. Је айткан сөс — аткан ок: кайра бурыыр арган јок. Саржаннынг чырайы куугара берди. Је күш-беги ол жаар жалакай ла эрүү көрүп отурды.

Куучынга Есенгелди киришти:

— Күндүлү күш-беги!.. Јерди сүреле чукчуза, оро казылар, балууны сүреле тырмаза, шырка табылар. Бис тегин де төрбөлистең айрылып, кызалан ойдö, төрөл дö болзо, оскө каанынг жериле көчүп жүреристе, жүргегисте жазылбас шыркага слер не тийедигер? Слерлө кожно бир кемеге отурганыста, кандый бир

јаратка түнгей ле једер керек. Айран сурап келген болzon, ая-
гынды кийнинг јажырба дайтен сөс бар. Бис акту санаабысты
слерге көндүре айдып бердис. Қайда да түндүкте, Сары-Аркада,
јеристи корулаарга болужыгар деп, узбек карындаштарды су-
раарга күч болгонын бойыс јакши билип јадыс. Ого ўзеери
орус каанынг бистен јуулап алган јерлерди ойто айрып аларга
булушкиар деп сураар учурыс та ѡок. Бистин шымыранып та айт-
канысты кудай укпас па? Орустарды јенгерге Кокандтынг күчи
јетпезин бис јакши билерис. Онынг учун бис јўк ле сурап јадыс.

Күш-беги јөпсинип, бажын кекиди:

— Мирза Саржан ол керегинде айткан.

— Малынды блаап алза — кардынг аштаар, төрөлингди блаап
алза — јүргөнгү систаар дайтенин эске алзаар, күндүлү күш-бе-
ги... Шыркалу ирбисти база санангар. Қызалаң јеткерге кирзе,
ол нени ле эдер...

— Эйе, шыркалу ирбис — ол сүрекей јеткерлү аң — деп, күш-
беги токуналу јөпсинди. — Ченемелдү аңчылар мыны јакши
билер. Је јакши, бис слерге Каратууда, Чуда ла Сыр-Дарьяды
јуртаган казахтарды бириктирерге јөпти берген болоолы. Бу
иайде-күчле слер нени эдереер? Жаан јуу-согуш баштаарга ол
јетпес.

— Казахтар жаңыс ла Сыр-Дарьяды ла Чуда јуртаган ба?
Бис мындағы казахтарды бириктирип алзабыс, Хивадаазын ба-
за бириктирип баштаарыс. Анда көп тоолу казахтар јуртап жат.
Сыр-Дарья суунынг төмөнги ағыны, Арал талайдынг јараттары,
Устюрт, Мангышлак — ончозы бистинг јерлерис. Ак каанынг
Хивага баратан јолында жаңыс олор буудак болуп туруп жат. Јүс
жыл мынын алдында Хиванынг ханы Бекович-Черкасскийдин
орус солдаттарын қырганы чылап, эмди қырып болбос...

Күш-беги кыймык ѡок отурды. Бу курында бычакту чөлдинг
султаны андый ла тегин кижи эмес турбай. Хиванынг керектерин
куш-беги Бегдербек бойынынг керектеринен коомой эмес би-
летен...

Он тогузынчы чактынг башталарында, хан Мухаммед-Рахим
тужунда, Хива коркушту жаан ороон боло берген. Онынг ээлеген
јери — Арал талайдан Иранга јетире болгон. Қазах уктардынг
башчыларынынг јарашибай, бой-бойыла јуулажып турганын ла
бирилик эместерин тузаланып, Мухаммед-Рахим ле онынг адазы
Елтезер Кичү Јүстинг јерлерининг талортозын бойынынг орооны-
на кийдирип алган. Олордынг колына кирген казахтардынг салы-
мы Кокандтагы казахтардынг салымынанг чик ѡок уур болгон.
Жаңнан кичинек ле кыйа болзо, ол јурттардынг улузын ёлтүрип,
олжолоп, Гераттынг ла Қабулдынг кулдар садар базарларына
апарып садып туратан. Жаңыс ла 1820 јылда Хиванынг ханынынг

янычарлары эки жүс кирези јурттарды јердинг ўстинең јоголтып, эр улустарын ончозын болтүрип, мундар тоолу эң јараш ўй улусты ла кыстарды олжолоп апарган. Тонокчылар јети мунг аргымак аттар, он беш мунг тёөлөр, алтан беш мунг каракуль укту койлор айдай берген. Кичү Йүстинг аулдары казыр базынаачыларга удура көп катап түймеең көдүрген, је жаң блаашкан садынчак бектердин ле султандардың қылығынан улам, ол түймөндер бойының канына тумаланып очкон.

1825 жылда, казах тооло такаа јылда, Хиваның ханының ши-реезине Мухаммед-Рахимнинг жаан уулы — Аллакул отурган. Ол ок бйдö табын сбёктү казахтардың султаны Айшуак-уулы Сергазы сок жантын қызын Хиваның ханына берип, оның колынан Кичү Йүстинг ханы деген нере-јамы алган. Бу ак кааның башкарузы Хива жаар тилин жаланып, ачаптанып көрүп турган ѡй болгон. Жеткердин жууктап клеекткенин сезип ийеле, хан Аллакул Устюрттың, Мангышлактың, Арадың жуучыл казахтарын орустарга удура тукурага албаданып, олорды орустардың жолындашибеэ эдип тузаланарага кичеенип, агару жууны тыңыдар деген күүн-санааны көңжиде күйдүрип баштаган.

Хиваның ханының болужына иженип, Есенгелди ол керегинде айдып отурганын күш-беги тургуза ла билип ийген. Ол ончозын билетен, оның учун чөлдин көчкүндөринин ачык-јарык эрмегин тыңдалап, олордың сүме ѡок кеберлерин айкытап, тегине ле соотоп отурды.

— Же жакшы, Хиваның ла Қокандтың хандары слерге Кичү ле Жаан Йүстерденг черү јуп аларга ѡоп берген болзын — деп, күш-беги кажы ла сости курчыдып тургандый, токуналу эрмектенди.— Ол жаан военный ийде-күч болор бо? Тоозы аайынча казахтардың көп сабазы Орто Йүсте јуртап жат. Бистинг чотогонысла болзо, Кара-Откөл, Семей, Тургай округтарда ла Жайыкка жетире јерлерде бир миллион сегис жүс бежен мунг улус јуртап жат. Бир кезек айылдаш сбёктөрдинг улузыла кожо — бу Орто Йүс. Ол јогынан неме болор бо?

— Жаан ла Кичү Йүстер бириксе, Орто Йүс качан да тууразында артпас! — Саржан чылап ок, Есенгелди изү эрмектенип отурды.— Бистинг улу оббокобис Аблай маанызын анда көдүрген эмес пе? Олор бистинг созисти сакып жат!

Күш-беги кандай да саң башка күлүмзиренди. Эйе, оның сереенижи ле ажындыра бодоштырыжы, азыйда чылап ок, жастыра эмес, чын болуп жат. Чөлдин бир кезек башчылары бойының амадуларында юйинең откүре ыраак учкылай берген. Олорго биригерге арга берзен, эрмек те јогынан озо ло баштап Ташкенттин той балкаш чедендери јемирилип, тепселир болбой.

Хива ла Кокандка да күч болор. А Россия... Россия ыраак. Је оның будының алдына изү кузукты тоолодып ийзе, макалу ла болбой кайтсын, јаныс ла ол кузук ёинен кызу, колынга тудуп болбозынг. Ого ўзеери эмди тұра казахтың чөлинде семис койлор жеткил. Олор ак каанга да, биске де узак юйғо жедер.

— Бу керекти улу хан Сергазы јарадар ба? — деп, күш-беги султандардың куула берген чырайларын аյқтап, ичинде сүүнип, санааркап турган кижи болуп араланып, айтты.— Ого мындый јаан ѡамыны Хиваның ханы тегин берген эмес. Бойымның бозум, текши ѡонның буказынаң артык деп, Сергазы хан айтпас па? Слердин мааныгардың алдына текши биригүге киргенче, алдынаң бойым Кичү Йүсти бийлейтем деп сананбас па? Хиваның ханы Аллакул бойының кайын адазыла керчежер бе? Ол бойының јаш ўйин сүрекей сүўп турган деп айдыжат. Қезикте сабарга кийген кичинек јүстүк алтын-мөнгүндү өргөбөдөн бийик баалалып жат ине...

— Сергазы хан эмес! — деп, Саржан энчигип болбой айтты.— Аллакул ого қанча да ѡамы берзе, ол түнгей ле Кичү Йүсти башкарып болбос. Јаң аайынча ого јаныс ла табын ла шектүр сөббәт багып жат. Ол до багыныш ак қаанның солдаттарының күчили. Табындардың көп јаны эмди Жоламан баатырды башчы эдип алган!

Күш-беги јөпсинип, бажын кекиди... Ол шак андый болор деп сананган. Казах болуп адалган сонында, качан да ончо сөббәт бир қаанның јанына багарына јөпсинбес! Жоламан, байла, бу султандар ошкош болор. Үндышас керек... Куучынды божодор ѿй жедип келди. Калганчыда каткырып та алза кайдар.

— Адазын андый бийик јанга көдүргендер, Сергазының кызы, байла, чөрчөк јеринин кызындый болор! Слер не деп бодоп тұраар? — Күш-беги неден де қылбығып турган чылап, көзин јумуп ийди.— Экүнинг бирүзи: эмезе оның бажы алтын эмезе мөнгүн...

Есенгелди ле Саржан төмөн көрдилер.

— Айдарда, казахтың султандары ханның ширеезинен ўйтти тапкан туру. Айса болзо, Қасым-төреде јарашиб...

Саржан халадының алдында кинжалы јаар колы сарбас эткенин, бойы да билбей калды, је агазы селт эдип, оның колынан ала койды. Күш-беги кыймык та этпеди, јаныс ла тегин де акку чырайы чек агара берди. Көстөрин јумарын токтодып ийди. Баштаған әрмегин чек ѡскөртө божотты:

— Кыс бар да болзо, султандар андый төлүле ханнан кандай да ѡамы албас эмей. Олордың Сергазыны көрбөзи ѡолду.

Күш-беги султандардың көстөрине чике көрүп отурғанын үндип ийген эмтири. Чөлдин улут-

зының колы сагыжынан түрген. Онызы јакшы, је јаңыс ла олор-
дон ыраакта тушта, каруул дезе јуугында тушта. База бир ка-
тап күлümзиренип ийер керек...

— Түбекке түшкендердин шыразын онғодоп болбойтон бол-
зоос, бис ороонды да башкарып болбос эдис! — деп, күш-беги олор-
дың көстөрине жалакай көрүп, чүм-чам јоктон ло төп куучындал
баштады. — Султан Саржан, мен слердин түбегеерди билип ја-
дым, оның учун болгобой айткан сөзигерге ајару салбай турум.
Бистинг кудайыс јаңыс эмес пе? Бистер ончобыс тюрктер эмезис
пе? Мененг озо болгон күш-беги Мамед-Алим Курганның алды-
наң бойының сарбазтарын, меге бүдүгер, арга јокто, нени де
эдип болбозын билип, кайра алдырган. Казахтарга болушпаста,
ол анаар алты мунг черўни не ийген деп бодоп туругар? Бис ка-
чан да болзо слерле кожо. Слердин сурагаарды мен бүгүн Ко-
кандтың каан-бийине жетирерим, слерге мен јомёжорим.

— Хан јогынан бу керектердин јартына чыгар арга јок бол-
зо, бистинг ого жолугар күүнис бар — деп, Есенгелди унчукты. —
Слер јөп беретен болзогор...

Күш-беги Бегдербек олордың бу сурагын јарадып укты:

— Сүрекей јакшы шүүлте. Менинг каан-бийимле, улудан улу
кижиле, слердин жолугыжаарды мен белетеп јадым. Олор эртен
тура танла ойто Коканд јаар атанаып жат, оның учун керектинг
аайына бүгүн чыгар керек. Туштажу, байла, орой энгирде болор.
Слердин жииттеригер амыразын, слер дезе белетенип алала, ме-
нинг кычырарымды сакыгар...

Күш-бегининг диван-сарай ёргөөзи айылчылар токтогон ра-
баттаң анча-мынча ыраак болгон. Олорды жиилектү агаштар ос-
күрген сүрекей жаан сад, чечектер, фонтандар, улустар отурап
беседкалар бўлип турган. Есенгелди ле Саржан күш-бегиге јак-
шылажып алала, кўп тоолу каруулдарды одўп, садла барып ја-
дарда, олорго Шубыртпалы-Агебай ла Саржаның он тогус
јашту уулы Ержан туштады. Олор Саржан ла Есенгелдининг ке-
лерин сакып турган улус эмтири. Ержан — коп-коо сынду, чойбök
ак чырайлу, күргүл чачту, адазына бүдүштеш уул. Оның јаңыс
ла сыны эмеш јабыс. Кийген кеби бай казахтардың улдары-
ның кебинең башказы јок. Киш бўрўк, эдектери мёнгүн чачак-
тарлу, элбек јеңдерлў килинг кафтан, јымжак тере штан, мёнгүн-
ле кеелеп салган бийик чончойлу сопок. Курчангани кызыл тор-
ко кур...

Агебай баатыр дезе Сыр-Дарьядан ала Эрчишке жетире јар-
лу, шубыртпалы сёбктү кижи болгон. Ого одус торт јаш. Касым-
төренинг эң кичинек уулыла, Кенесарыла, јажыт. Бойы јокту ки-
жининг билезинен де чыккан болзо, бай султанның уулының эң
јуук најызы болгон. Шак ла оның учун султандарды ўйдежерге,

бу јаан каруулу керекке, Қасым-төре оны ийген. Агибай баатыр айдары јок бийик сынду, сүрекей јаан оборлу кижи. Оны көргөн кижи коркый беретен. Колдоры јүс јашту кызыл тыттың будактары ошкош, узун ла бырчыт. Јоон сабарыла ол кандый ла кижиини ёлтүре чертил ийгедий болгон. Ондо сагал јок. Сагалдың ордина ээгининг алдынаң тоолу ла јеерен кылдар özüp калган. Мынызы оның кеберин там коркушту эдип турган. Онгок, кичинек көстөри кижиини чек ле ёрүмдей көрүп туратан. Бу көрүштөг кижиининг ёкпö-јүрги шимирей беретен.

Шубыртпалы-Агибай баатырдың кийген кийими база чүм јок: кату түктен эткен кара кафтан, андый ок түктен эткен бöрүк, кулунның терезиненг эткен штан, элбек конычту кижи кайкаар јаан бöдүк. Куряна илип алган бöкөн кылыш-ўлдүзи, болот бычагы ойынчыктан кичинек көрүнетен. Јангыс ла јардына илип алған јааны коркушту щит-бöктуүри оның обор сыйнана келижип туратан.

Је баатырдың эң ле сүүгени јестен эткен тогус бооколду, курга буулап ийетен кайышту бек кайыннаң эткен јоон, узун јыда болгон. Ол бу сүүген јыдазын качан да туура салбайтан, сүре ле бойыла кожо алып јүретен, түnde уйуктаза, бажының алдына салып алатаан. Јарым Ай олордың уктын тангмазы болгон. Качан ол Акуулак деп адына минип, «Жолдыбай» деп кийгырып, мантадып клеется, ыраактан кижи оны эштек минип алган узбек деп көрүп калар. Буттары јерге арай ла сүүртөлбей келип јадар. Ого бүрүңкий энирде туштаган кижи јүрги јарылып ёлёр, јууның јалаңында туштажала, оноң тынын алып, качып барган кижи ёлёрдинг ёлгөнчө коркушту түштер көрөр дежетен.

Агибайдың адазы ат-нерелү Олжабай баатыр база андый кижи болгон. Ол бойының калганчы күнине јетире јангыс тööлү, јангыс минер атту јокту јүрген. Ак-јарыктан айрылып баарда, айылына толо јаш балдары ёскус артып калган. Іе Агибайдың энези — Даметкен Эсилде јаткан таракту сөөктү кижиининг балазы, айдары јок бöкө, омок, жана болбос кылышту, баатыр јүректү келин болгон. Агибай, Минабай, Танабай, Мынгбай деп тöört уулду. Бу тöорт катап «бай» деген кожултадан артык олордо не де јок. Ол тушта Агибай јük ле он ўч јашту болгон. Даметкен балдарын торолодып ёлтүрбеске, аргалу-чакту улуска табару эдип, олордың малын блаап та, уурдал та туратан. Табынча андый ок аргазы јок тул келиндер биригип, јалтанбас, тонокчыл отряд тöзöп алган. Оның бажында Даметкен турган. Келиндер кыштап јиир этти таап алатаан...

Күштың балазы уйазынан баштап ла учуп чыкканда, ол озо
ло баштап уйада јадала көргөн немени барып тудуп жат. Агибай
энезиле кіжі кичүден ала табаруларга жүрүп, жалтанбас баатыр
болуп чыдаган. Он сегис жаштуда ол Касым-төрениң уулдарыла
најылажып, оноң ло бери олорло кіжі тоозы жок жуу-согуштар-
да турушкан. Ол бу јылдардың туркунына јаан ченемелдү, тас-
камылу жүрүмди, жууның керектерин јакшы билер, ойгор көгүс-
тү баатыр боло берген.

Оргөөнин садының ортозында турган баатыр бүткүл содон
кайага түңгей болды. Ол жууктап клееткен султандар жаар кезе
ширтей көргөнинен оның чала чочып, манзаарып турганы бил-
дирет. Же ол нени де сурабады. Јаңыс ла јнит Ержан энчигип
болбоды:

— Ада, куучындаждарга келишти бе?
— Куучындаштыс, уулым, — деп, Есенгелди аказы унчук-
ты.— Эмди Мадели-ханла болотон куучынды сакыйтан турубыс...

База кандый да сурак берерге жарабазын Ержан билип ийди.
Ханның бойыла куучын болотон болзо, айдарда, күш-бегилем
болгон куучын кандый да јөптөжүге экелбegen эмтири деп, Аги-
бай баатыр сананды.

Султандар работка келеле, бойлорының кыбына кирип, күш-
бегилем болгон куучынды бажынан ала учына жетире шүүжип
баштадылар. Күш-беги Бегдербек жалакай, күндүркек те болгон
болзо, оның кылыгында кандый да серемжилү неме бары сези-
лип турган. Айдарда, Кокандтың ханыла туштажу божозо ло,
тургуза ла жана деп шүүштилер. Мында керек дезе кей де бү-
дүнбес серемжиле толуп калган.

Олорло кіжі келген тulenгуттардың ортозында чочыш ла
манзаарыш башталбазын деп, султандар олорго серемжизи кере-
гинде нени де айтпаган. Јаңыс ла алдынан јаныскан артқылап
калала, олор Мадели-ханла куучындаждарга барғылаза, Ержан-
ды јанынан ыратпа деп, Агибайга јакып салган.

— Аттарды ёсқо жерге айдагылай бербезин, көрүп тур!— деп,
Саржан карыгып айтты.

Олордың аттары караван-сарайдың јанында конюшняда
тургулаган, ээрлери дезе работтың алын кыптарының бирүзин-
де жаткан. Аттарды узбектер кичееген, же Агибай баатыр ка-
жаада тulenгуттарла кіжі барып, көргүлеп салатан.

— Јакшы!— деп, баатыр айдала, эжик жаар басты. Қандый
да жарты жок жеткер жууктап клееткенин ол сезип турган, же оның
кереги, юй келзе, ўлду-жыданы көдүрүп, жуулажары болуп жат.

Күн ажып брааткан. Юй ўткүрөргө ле эмеш токунап аларга

Есенгелди четказын карманынаң алып, тизүде јинjilerди сабарларыла јылдырып, тоолой берди. Саржан дезе арчымагынаң билүү кодорып, тегин де курч кинжал-бычагын там тыңыда курчыдып отурат...

Султандар јүре берерде, күш-беги бир эмеш ёйгө терен сана-нып отурган. Саржанның колы јалмажында бычагы јаар карбас эткенин ол катап-катап эске алышып турат. Бычактың соогын ла курчын кејири сезип ийген. Каныркак, казыр улус качан да болзо коркынчак болуп жат.

Бу канду керектериле бай городто ононг казыр, оноғ каныркак кижи јок болгон. Шак андый улус Кокандтың каандыгында бийик баалалып туратан. Оның учун Бегдербек мындый бийик јамыга јединип алган болгодый. Олорго јаан болушты казахтар јетирген деп айдар керек. Бегдербек Ак-Мечеттин бийи, ады јарлу кижи ѡлтүреечи Яку-бекле кожо казахтарды кыра тоноғон ло ѡлтүрген. Сыр-Дарьяның, Созактың, Чүйдың казахтарының коп-куучындарында олордың аттары бүгүнги күндерге јети-ре каргалып жат!

Ол бойының казырыла, каныркагыла Кокандтың ханына јараган ошкош. Же ого бу да ас болгон. Бу ёйдö јебрен Бухара ойто ло тыңып турган, оның эмирининг Ташкент јаар көрөри көптöй берген. А Кокандты ич јанында јöпсенишпестер, уктар ортодо јуулар силкип жат. Күш-бегиде не болзын, ол кажы ла ёйдö, кандый ла кишини садып ийерге белен. Ого ўзеери оның ўйи Бухараның кижизи болгон...

Бухараның эмирине болуп, јиит Мадели-ханды кандый тамыга ийде салып ийерин күш-беги јакшы билер... Ол тамы — Ханпадшам, ханның öй энези. Поэттер оның јаражын Айга, Күнгө түндейтен. Оны бир ле катап көрөлө, чын, чике ѡолынан туура баспаган эр кижи јер ўстинде јок болор. Адамды килинчекке суккан Еваны кижи эске алышар. Онон ол ундылып калар, санаада оның айдары јок јаан кара көстöри каткырып артар, кайкамчылуу кеен кебери сүре ле јуралып турар...

Кокандтың јаштан ала балыр јүрүмгө ўренип калган, бойын тудунып билбес каан öй энезиле јыт алышып ийзе, олорды кем токтодор? Ёргёйнинг таш стенелеринде ўн јок. Же бу килинчектүү телекейде Кудай јарчының¹ ўредүзин тын билеечи ле оны коруучы Бухараның эмири билбес јажыт бар ба?

Исламның јанының тözölгөзин быјарзыткан килинчек эткен

¹ Кудай јарчы — мусульман кудай јанында Магометти кудайдың јарчызы (пророк) деп айдышатан.

кижини Ташкенттинг күш-бегизи корыыр, кичеер учуры јок! Ол кем де болзо! Адазының эжи болгон кижини күүнзейтенинег, оныла биригетенинег јескинчилү неме јер ўстинде бар эмеш пе? Кудайга јарабас килинчек эткен ханды ончо мусульмандар каргаар, онон јана болов! Эйе, бу амадуны бүдүрер керек. Бухараның улу эмири кудайдын јаңын корыыр керекте онынг эрчимдү турушканын байла, ундыбас. Кемди де бастыра Кокандтын башкараачызы эдип тургузар...

Мадели-ханның бери келгенин тузаланатан база бир јаан учурлу шылтак бар. Мында Касым-төренинг уулдары, чөлдинг султандары... Ханның олордо кичинек те кереги јок. Је олорло болотон неме хан бойы Ташкентте тушта болзо, кийнинде актарнага да эптү. Аярынгай болгоны качан да чаптык болбой јат. Керекти күш-беги эткен деп, Аблайдын бөрү укту күчүктери билгилеп ийзе, ого коомой болордонг айабас. Онынг одус бир уулынаң ла төртөн кызынаң тараап таркап барган немелердинг тоозы да јок. Олор нени де ундыбас...

Хан ла оның ёй энези Бегдербектинг ижемјизин бүдүрбезе, не болов? Күш-беги бүгүн эртен тура Мадели-ханды чайлатканын эске алынып, күлүмзиренди... Жиит хан ла оның ёй энези бой-бойына одоштой отурган. Чайды олорго күш-беги бойы урган. Ханпадшайм оның колынаң чанкыр шајынг айакты алып, кенете тың каткырып ийген.

— Менинг кару, кайран Мадели-ханым, слер јаңыс ла Кокандтынг каан-бийи эмес, анайда ок слер менинг уулым инегер — деп, ол чойё эрмектенди.— Күш-беги Бегдербек, канча катап чертенип айтканыла болзо, бистинг јалчыбыс. Ого ўзеери, ол эмди ўй улуска ајару этпей јат. Оның учун мен паанджамды туура алып ийзем, слер мени јаман айтпазыгар ба?

Ханның јөп берерин сакыбай, ол паанджазын туура алып ийген. Оның айдары јок јарап чырайы булуттардын ары јаңынаң кенете чыга конуп келген күндий јарып турган. Мадели-хан колындагы айагын ычкынып ийген.

— Ой, калак, ёртөнип алган болдыгар! — деп, Ханпадшайм сүмелү күлүмзиренип, јалканчыган айлу эрмектенген.

Бу ла юйдөң ала Мадели-хан эбире нени де көрбөй барган. Оның эки көзи јаңыс ла ёй энезинде болгон. Күш-беги кандый да шылтак табып, кыптаң араай чыга берген. Ононг ойто кирип келеле, энелү уулдынг ортодо кандый да јарт, билдирибес колбу төзөлө бергенин ол сезип ийген. Олордын көстөринде ўни јок сүўмji, ырыс, сакылта толуп калганын күш-беги көрүп салган. Олор оны тоого до албай тургандар. Јок, мында кандый да јастырыш болбос учурлу!..

Бухараның эмири ого бастыра Кокандты бербезе де, байла,

нени-нени берер! Быжыл Кокандтың ханына берерге јууган ѡирме мунг мөңүн таныга оның колына кирбезе, сагалын оның малтала јулғылап салзын... Бу ас әкча эмес. Алты уулына алты город тудуп берерге једер...

Кү-ку... кү-ку...

Күн ажа берген, је күш-бегининг бүрүнгүй базырып ийген садында күүк эдип јат... Күүк кемге де килеп, оның олумин сезип турган чылап, узак јайнап-јайнап эдип турган. Бүгүн түнде, байла, ѡргөөдө кемнинг де јүрүми ўзўлер.

Карыыр чагында бойының сооттоныжы эдип алган уулчакка, патша балага, түн ортозы өдө берзе, меге келеринг деп айдала, күш-беги Мадели-ханның кыптары јаар басты.

Мадели-хан јакшы тыштанып алган. Оның учун ол омок-седенг отурды. Оның кыймыгы түрген, көстөри сүүнчиле, ырысла толо. Алдында дезе јыргалду, тату түн сакып јат. Хан јаңыс ла ол керегинде сананган, артык не де сагыжына кирбей турган, је күш-беги кандый да куучын бар деп айткан эди. Акыр, оны алдырып угар керек...

Күш-беги кычырту јогынан бойы кирип келген. Ол база ла казахтар керегинде түгөнбес куучынын баштап ийген.

— Калганчы түймеең көмө базылган кийнинде, олор баштарын узак ойдин туркунына көдүрбес деп бодогон эдис.— Күш-беги ончозын јартап, калажырадулу куучындай берди.— Је чөлдинг ўстинде булуттар ойто ло койылып јат. Керекти база ла Касым-төренинг токтодынбас, түймееңчи уулдары баштап јат... Слерден кандый јакару болор?

Мадели-хан селес эдип калды. Оноң күш-беги јаар нени де ондоп болбой турган көстөриле көрди. Оның көстөрине эмди чек ёскө немелер көрүнип турган... Ах, бу казахтар керегинде бе!

Олор көп катап оның адазына, Омар-ханга, удурлажып јулашкан эмей. Ол түймееңдердин эң ле јаанының бажында Тентек-төре турган. Тентек-төре Сыр-Дарьяды, Сарысууда, Чуда јуртаган казахтарды бириктирип ийген. Казахтардың бажына төрелердинг бирүзи тура бергенде, јаан јеткер табыла беретен эмей. Төрелерге Үч Йүс ўчилези багып ийетен. Айылдаш ороондордо олордың тоомызы база бийик.

Ол тушта Тентек-төре јирме мунг атту черў јууп алала, Кокандтың бир канча городторын јуулап алган. Ого Чимкент ле Аулие-Ата бириккен. Омар-хан коркушту јаан черў јууп алала, Сайрамды, онон Чимкентти курчаган. Городто јиир курсак божой берерде, эки город экилези колго түшкен. Омар-ханның

янычарлары түймеең көдүреечилерди коркушту тың кезеткен. Эки јүс кишини бууп салган, артқандарының баштарын кескен, камык улусты кулга саткан. Түймееңгө бир ле кичинек киришкен улустың малын блаап алган. Іе мындың да коркушту кезедүни казахтар түрген ундып салган турбай!

— Мениң улу каан-бийим, кем оорузын јажырып жат, ол качан да јазылбас.— Күш-беги юит ханның көзине чике көрөрғө албаданып, ичкери эңчейди.— Оның учун мен слердинг бийик санаарга чаптық эдип, түймееңди јок эдетен сок јаңыс эп-арга бар деп айдып турум. Чедирген кургак блөнгө тиийп, борт болуп күйгелекте, очуре базып салар керек. Ол жаан бортти баштайтан, чедиргенненг жалбыш чыгаратан улус — Касым-төрениң уулдары.

Хан нениң де учун унчукпай отурды. Күш-бегининг көзине кынынан болот бычагын ушта тартып јаткан Саржан јап-јарт көрүнүп келет. Оның эки айры шүүлтелүү кокурын ол качан бир ундыйт эмеш пе.

— Есенгелди ле Саржан керегинде мен бойым да јакару берер аргам бар. Іе бис ончобыс слердин кулдарыгар, ого ўзеери слер бойыгар мында...

Күш-беги та нени айдып турган, ол керегинде Мадели-хан сананбай да жат. Ого ыраактан, ыраактан кандый да улустың аттары угулат... Тентек-төре... Касым-төре... Есенгелди... Саржан... Бу төрелерде оның бир де кереги јок! Күш-беги олорды бийлегени учун кажы ла јыл олордон ѡирме мунгнаң мөңгүн таныга алып турган эмес пе? Жириге турган болзо, кайдалык, жиігей, та чийге јизин, та кайнадып јизин.

Оны эмди сок јаңыс кижи сонуркадып жат. Ханпадшайм!.. Оның чырайы кандый ак! Йукачак торко откүре көрүнүп турган жал маштарынан кишинин бажы айланып, тыныжы буулар! Оның эди, айдың јарыгы ошкош, ак ла јымжак. Тегерик, болчок, ак тәжи караңуй откүре јарып тургандый. Ол мыны чек ле јанында деп сезип турган эмес пе? Төрөл адазының эмееениле бир төжөккө јадатаны улу килинчек, онызы чын. Іе улус көрбөгөн килинчек, ол килинчек эмес. Күш-беги... Оны тоого албас... Ол оны бери тегиндү эмес кычырган. Байла, казахтарды кезедерге тидинип болбой, ол Ханпадшаймге шылтай, оны бери кычырып алган болор. Мындың ўй кишининг койнына конорго болуп, ол нени ле эдер. Керек болзо, султандарга да килебес. Эмегенниң изү јыргалына эки казахтың бажы карам ба? Тортүзининг де баштары карам эмес. Бис ончобыс блөрис, мен де блөрим. А кандый да Есенгелди ле Саржан керегинде эрмек те јок. Ханпадшайм — бот јүрүм, бот изү јыргал!

— Слердин бийик шүүлтегер кандый болор?

Күш-беги онон, Мадели-ханнан, јоп сакып жат. А ол дезе

бойының öйөн энезиле тату килинчек эдерге энчикпей жат. Ол керек бүгүн түнде болор... Эрмек-куучын болбозын деп, эртен турға ойто кайра Коканд жаар атанаρ керек. Йукачак торко öткүре ўй кижиңин жалмаштары канайып та агарып, кычырып турза, оныла кожо эки түн öткүрөргө жарабас. Ого ўзеери, ол хан. Ого кааның сыйындый сый берер керек. Же жакшы сыйды эмди кайдан алар?

Мадели-ханның көстөри жарый берди.

— Касым-төрениң уулдары биске сый эдип, жүк ле бойлорының кара баштарын экелди эмеш пе?

Жиит хан эрмегин учына жетире айткалакта, оның санаазын күш-беги билип салды... Чөлдинг султандары сыйы жок канайып келетен эди. Чүми жок казахтар жаан сый эдетеңин эң бийик жаң деп бодоп жадылар. Олор Кокандтың ханына сый эдип тогус килинг-кара, тогус сүттий ак јорголор экелген. Жакшы ла ат мөнүн ээрлүү, мөнүн ўйгендүү, жакшы ла ээрде тогус кара алтай киштердинг, оттый кызыл тогус камдулардың терелерин бöктöрип салган. Чөлдöги улустың жаңыла андаардан озо, анчы ийтти эң жакшы этле азырайтан. Эмезе бир болчок жылу буур, бир болчок куйрук-juу таштап беретен. Ылгый жуу, буур јогынан база жарабас. Каанга берген сыйдың жебрен учуры шак андый болгон. Же күш-беги бу жаан сыйды сүүнип алала, ханга бербеген.

— Бу келиште Касым-төрениң уулдары сый экелерден болгой, карын бойлоры бистен сый аларга келген болгодый — деп, күш-беги жаман ырымду унчукты. — Олор бистинг баштарысты кезеле, арчымактарына сугуп апаар дешкен болбозын!

Ханпадшаймге бергедий жакшы сый табылбаста, Мадели-хан ачынып, колын жаңыды:

— Олорды жакшы көргөнисти баалап билбegen болзо, олордың баштары неге де турбас эмтири!

Күш-беги уккур кижи болуп көрүнерге, бажын ёнötийин жабыс эңчейти:

— Жакаругарда ойгор шүүлте бар, мениң кайран каан-бийим.

Мадели-хан ёнötийин ле эстеечи болды.

— Ой түн ортодонг öдö берди ошкош. Бу куучынды божодор керек.

Ол халвадан кичинек сыйнырып жиile, виноградтанг эткен аракыдан бир чараны јык берип ийди.

— Мениң эржинелү ханым... — Күш-беги баштап ла Мадели-ханның јүзине чике көрди. — Бистинг улу айылчыбыстың, Ханпадшаймнинг, кыбы слердин кыпла коштой. Кыптардың эжиктери бир коридорго чыгып жат... Бу жанынан жанды жакылта болор? Жакшы ла эжиктинг жанына каруул тургузып салатан ба айса олорды öргөйни ле эбира тургузып салза болотон бо?

Мадели-хан оғо база чике, удура көрди.

— А слер не деп сананып туругар, ойгордон ойгор күшбеги?

Күш-бегининг кан јок јукачак эриндері күләмзирениште жайып, ол уйалаачы болуп араланып, төмөн көрди.

— Оргөөни ле эбира тұрза болбой...

Хан база күләмзиренди.

— Айдарда, слер канайда ла этсегер, анайдала болзын.

— Кұлына жаан бүдүмji эткен каанымы жаан алқыш-быйан болзын!

Күш-беги жабыс әңчейип бажырала, табыш жогынан тескерлеп чыга берди. Мадели-хан бойын тудунып болбой салды. Күшбегиле болгон куучының кийнинде, коркор неме јок болгон. Ол мендеп, Ханпадшаимнинг кыбы жаар жүгүрип ийди.

Алты жылдың бажында бу кыска түн кандай түбек экелерин ол озолодо билген болзо! А әмди Мадели-хан бийик, кеен әжиктинг жаңына жеде конуп барганын бойы да сеспей калды...

Мадели-хан кирерге жеткелекте, күш-беги Бегдербек Ханпадшаимнинг үйуктайтан кыбының кийин жаңындагы жајытту кыпка кирген. Ай ошкош ак көлөткө торко жуурканнан тұра жүгүрип, ханның кара көлөткозиле бириге бергенин ол билдирбес ўйт откүре шыгалап көрүп турды.

Үй улуска күш-бегининг жүргеги туку качан сооп калган. Мындый немени оның көрөр дө күүни јок. Же бүгүн түнде чөлдинг сұлтандарыла не де болзо, оны кем де бурулап болбозын, ол жарт билип турган. А коштой кыпта торко жастықтардың ўстинде жыргап жаткан эки немениң ады-жолы улустың тилине кирзе, күшбегини кем де бурулап болбос...

Бегдербек бойының үйуктайтан кыбына кирип барада, оны корып турган янычарларын кычырып, олорго жақарды.

— Бистинг күндүлү айылчыларга, чөлдинг сұлтандарына, олорды Мадели-хан кычырып жат деп айдағар... Ханның бойына ўлдү-бычакту кирерге жарабас деп жартап беригер. Анайда оқ ол Саржан деп немениң бычагын ундыбай айрып алыгар!

Олор работка жеткілеп келерде, ончо жииттер үйуктагылап жаткан әмтири. Жаңыс ла Есенгелди ле Саржан, анайда оқ баатыр Агибай ла жиит Ержан үйуктабай отурдылар. Султандар түрген тергене берди.

— Улудаң улуға ўлдү-бычакту кирерге жарабас! — деп, Саржан қынду бычагын курына илип жадарда, кап-кара чырайлу әжик-ага айтты. — Керек дезе каандар да бу әэжиге багып жат. Жаңып келзегер, кийип алараар...

Күн әртеден кийим алдына кинжалды жақырып алар керек болгон деп, Саржан бойында сананды. Айылчыларды олор тин-

тибес эмей, а бычакту јүрзе, кандый да болзо, ижемжилў, быжу ине. Кызалангdu ёй келзе, кинжалданг чындык нокёр јок. Же мусульман кишинин айлында айылчыны олтүрер жаң јок, тоң ло кайты эмеш!

— Курынга илип ал!

Саржан кинжалды уулына берип, нени де айдарга турала, токтой берди.

Олорды ўлдў-јыдалу алты кижи тышкary сакып турды. Түнгеге жетире карыгып, санааркап јүрген Агибай баатыр кенете ѡкпööрип чыкты. Штүнг табару эдерге турганын јуучыл ат озолодо сезип жат деп, тегиндў эмес айылган. Баатыр Агибай качан да тегин јерге серенбейтен, чочыбайтан.

— Бис база слерле кожо баарыс! — деп, ол албаданып турды.

Же эжик-ага оны озолоп ийди.

— Кокандтын улудан улу кааны јаныс ла Касым-тöре најзынын уулдарын, јамызы бийик султандарды, Есенгелди ле Саржанды, бойына кычырып жат! — Онын сөстöри соок ло жана болбос кату болды. Онон ол ўнин јымжадып кошты. — Арткан улус амыр уйуктазын.

Же Агибай баатыр токунабай турды:

— Эй, сен!..

Ол янычарларды јардыла ийде салып, ырап брааткан султандардын кийнинен баарга сананды, же Ержан онын колынаң тутты:

— Мында незин тал-табыш эдер, баатыр-ага? Бу жаан керекке качаланг эдерден айабас. — Ол бойынын манзаарып турганын ѡскö улуска көргүспеске чырмайып турды. — Онын ордына барып аттарысты көрзобис кайдар?..

Агибай баатыр токтой түшти. Янычар јуучылдарга курчаткан султандар там ла ырап жат. Кенете ол бажына изё күн тебип ийгенин, бастыра бойы кызы бергенин, көстöрине кызыл кан шаалып келгенин сезип ийди. Мынайып калжуурып келгенде, ол колына ла кирген немеле эбира не ле учураза, јулдай согуп, јемирип, оодып тура беретен. Баатыр калганчы күчин јууп, бойын јўк ле арайдан токтодынды. Же не де болзо, бу эбира тегин улуста: жалчыларда, ат азыраачыларда, јуучылдарда кандый буру бар? Бир айдын туркунына олор оны кичееген, азыраган, амыраткан. Чолдоң келген улуска олор бойынын керсүзин, жала-кайын көргүскен, ат азыраачы бир узбек дезе кандый да жаман, коркушту неме белетелип турганы керегинде эки катап чала билдирте айткан эди. Олорды бурулаарга јараар ба?

Туку качан ундылып калган бир учурал онын санаазына кирди. Адазы ёлгөн јылда кыш сүрекей соок болгон. Тöрт кичи-

нек ёскүс уулчактарлу тул келин Даметкенде јўк ле бир балалу тёо артып калган. Бир катап шуурганду соок күнде Каркаралинский уездтинг ага-султанының, Дауке-уулы Жамантайдың, баш кезеечи эдўлери мантаткылап келген. Жада калган Олжабай баатыр ўч јылдың туркуунына каанға калан төлбөбөгөн дежеле, тул келинин сок јаңыс тобозин блаап айдагылай берген. Тööний базазы ёскүс артып калган. Кара јаңыс ўй кижи камык улуска канайып удурлажатан эди. Же энг ле коркушту неме јай келерде болгон. Ак јарыкта бүткен ончо тындулардыг кажызы да, тёо чилеп, коркушту тың ыйлабай жат. Энгир түн кирип ле келзе, ёскүс тобочёк бойының ўзўлбес ачу ыйын баштап ла ийер, ўч кичинек уулчактар оның мойнынан кабыра кучактап, база ла ыйлажар. Бу улушты, ыйды укпаска, карындаштарынаң эмеш ле јааны — Агибай чол јаар качып јүгүре беретен. Оның канына ол торт ёскүстин ыйы јажына шинкип калган...

Бу ый-сыгыттан анказы ажып, арга јокто Даметкен бир катап Агибайга айткан:

— Уулым, сен бистинг биледе энг ле јаан кижи. Бу торо ёскүстердинг ыйын мынаң ары угуп болорыс па? Күскиде сойгон уйдың эди божоп калган. Тобочёктөн ёскö, бисте не де артпаган. Оны сойолык, балдар тоолу да күндерге болзо, тойу јўрзин...

Козининг јаштарын јажырып, ол уулына бычак берген. Уулчактар уйуктап каларда, ол тобочёкти айылга кийдиреле, јыгала, торт санын јырс этире күлүп ийген. Уулчак турған јеринен кыймык этпеген.

— Оның ёлуми учун каргыш каанының ла оның калдыгының, Жамантайдың, бажына түшкей! — деп, Даметкен айдала, тобочёктинг ёлумин кörбөскö, айылдан чыга берген. Ол акту бойының колыла тобочёкти умчулаган, сүт ичерге ўреткен ине...

Агибай тобочёктинг јаына араай базып келген. Же ол оның јашталып калган јаан кара көстөрине көрүп ийеле, тидинип ёлтүрип болбой, бычакту колын капшай ла жана тарткан.

— Эне, мыны эртен сойзобыс кайдар... Ак-јарыкта ого јўк бир де түнге болзо јўргей — ... деп, энэзи кирип келерде, уулчагы айткан.

Даметкен јаңыс ла пладының учыла көстөрин арчыган.

— Андый болзын, уулым...

Же эртөнгизинде де, оның да кийнинде күндерде Агибай тобочёкти ёлтүрип болбогон. Арт-учында айылдаш јаткан кижиин айбылап јадып, оны сойдырып алгандар. Оноң ло бери чолдо Агибайды калжу кижи јок болгон. Карам билбес кылых-јаңы оны түймееңчи султандарга экелген. Ёскүс тобочёктинг ыйы нени эдип јат!..

Токунап алала, баатыр база катап эбири көрди. Бу тегин,

буру јок улуска ол эмди килеп јат. Је керек болзо, чөлдөрдин жайымы учун, албатызы учун олорды карамы јоктоң бүрте кезип салар эди. Нениң учун дезе, öскүс тööчöктин ыйы öкпö-жүргегиң öртöп салган!

— Агибай-ага, аттарды барып көрөр керек...
Ержан оның колынан тартты.

Айылчылар киретен кылка Есенгелди ле Саржанла кожо сегис янычар кирип келген. Жаңысан отурған күш-бегини көрүп ийеле, эки султан бир уула баштарын эгилтип эзендешкен. Була бйдö курч ятаган-кылыштар олордың мойындарына табыш јок келип тийген. Баштары тоолоно берген улустар база эки алтам эделе, күш-бегининг алдына тизеленип јыгылып, ононг андана согуп, тымый бергендер....

— О калапту султандар, слер чөлди бириктирип деп санан-ганаар, анайып јүрүп, акту бойыгардың кара баштараардаң айрылдыгар! — деп, күш-беги бажын жайкап айтты. — Бу немелерди чеденниң ары янында орого таштап ийигер, уйуктап жаткан-дары дезе ойто ойгонбой жажын чакка тымып калзын!

Султандарла кожо Ташкентке келген он сегис жиит јуучылдарды, олор уйуктап јадарда, тойдың алдында койлор öлтүрген чилеп, ончозының баштарын кезе чаап салгандар. Агибай баатырла Ержан ары янынан ырыс болуп, тирү артып калган. Олор работта јок болгоны жартала берерде, эжик-ага олорды конюшнидан бедрезин депjakару берген.

— Анда болзо, султандар янып келген, олорды эмди сакып жат деп айдыгар. — Ол янычарлардың бирүзин аткарып ийеле, бойы јуучылдарыла кожо мында сакып, артып калган. Оның бу баатырла көстинг көсқө туштажар күүни јок болгон.

Је ол ло киленкей кул узбек Агибайга ончозын озолоп жетирип ийген. Эки султанды бттүргилеп салган, эмди дезе олорды бедреп жат деген. Улдүзин ала койгон Ержанды, Агибай баатыр кабыра кучактап, оныла кожо јуугында тыйрык оромго жажына берген. Мында турган аттардың чылбырларын ўзе кезип, жайдак-ка мине согуп, ичкери болгондор. Кандый да ўргүлеп отурған каруулчык олорды каалганың янында токтодорго ченешкен, је Агибай баатыр оны ат ўстинен бттүре тееп ийген.

Бир јылдың бажында Ляшкар ла Бегдербек жажытту туштажуга Қасым-төрениң бойын кычыргандар. Олор бисте кичинек те буру јок деп чертенгилеп, уулдарынды кем бттүрген, ончозын жартап куучындап берерис дешкен. Созактаң ыраак јокто, Теликөл деп көлдин жарадында, Ляшкар карган султанды акту бойы мойнын кезип бттүреле, оның бажын Ташкентке экелген...

Аттың тақазының сынығы ошкош Қаратуның кара-буурыл сомы күнчыгышта туруп жат. Оның көп тоолу бийик сүмөрлери аттың жалы, төөнің ёркөштөри ошкош. Олорго жаантайын ла ак чанғыр тумандар оролып калган турар. Қырлардың күнбадыш көргөн жаңында кандай да кыймырт. Қазахтардың айылдары чук, бой-бойлорына жуук туруп жат. Мынайда олор жаңыс ла жуулу, чакту юйдө туратан... Қийис айылдар чала жарымдай тегерийе турлаган. Олорды жаңыс ла қырдың түрген суучагы эки башка бөлип жат. Айылдардың көп сабазы боро, сары кийистерле жабылган. Тоолу ла кереге айылдар ак кийисле жабылган. Мыны бай жүрт деп чек айдарга болбос. Эски жамынчы кийистер саргарып, ўлбүреп, олорго кургакötökting ачу ыжы шингип калган. Айылдарга канча катап жамачы салынганы жарт көрүнет. Ого ўзеери ыраак јокто отоп јүрген бир ўүр тёөлөр мындый элкем жүртка ас. Қойлорды, әчкilerди бир ле катап тоолой көрүп ийгедий. Қобы-жикте отоп јүрген аттардың көп сабазы — чичкечек ичтү, чыйрак бүдүмдү жуучыл аргымак аттар. Кулунду беелер чек көрүнбейт. Же курларында жаан, уур токпокторлу мал каруулдап турган улус сүрекей көп...

Бу адалык төрөл жерлерин Қасым-төреле кожно таштап, қыпчактардың ла коныраттардың ээлеген жерлерине, Қаратуның эдектерине, эки жыл мынан кайра коччуп келген тока, уак, алшын, алтай сөйткүү улустардың аулдары болгон. Қасым-төре Аблай каанының уулы да болзо, чөлдө эң ле бай кижи эмес. Ого ўзеери, ончо байлык јөйжөзи уулдарының баштаган узак юйгө чойилген жуу-чактарында кайылып, короп калган. Анаида ок элбек чөлдөрдин жулукту ѡлонгине, бай одорлорына ўренип калган мал такыр, ташту жерге жаранып ѡспой турган. Түймеең көдүрген аулдардың кебери сүйүнчилүү эмес!..

Жүрттагы тал-табыштаг качып, чөл жаар ырада сала берген кижи ол керегинде жаңысан сананып јүрди. Ол бийик эмес сынду, чыдым бүдүмдү, күрөшчинин мойны ошкош јоон мойынду кижи болгон. Оның қыска, түс тумчукту, карангуй-јеерен, чойбөк сагалду чырайын, көстөри эмес болзо, жараш та деп айдарга жараар эди. Оның көстөри чөлдинг мүркүдинаң көстөри ошкош курч, чинбес, қызыл тамырларлу болгон. Жартын айтса, бүдерде жакаар, бийлеер болуп бүткен чырайына бу көстөр сүрекей жарап турган. Ол көп эрмек айтпас, көп тындаар, сананар бүдүмдү кижи болгон. Қыймыгы ас, јукачак эриндери јык ла кымылып калган. Лаптап көргөн кижи оның кайкамчылу чырайында кандай да жажытту амаду јүргенин байла, сезип ийер болор. Амадузын бүдүрерге болуп, андый улус нени де эдер...

Ол кижи чөл жаар там ла ырап барып жат. Аулдан оның киши маалахай бөрүги де, кара килинг жакалу жарык күрөнг чекпени де

јарт көрүнбей барган. Аблай кааның уулының уулы, Қасым-төрениң ортон уулы, Кенесары, улустаң ырап кайдаар барат?

Кургап калган баргаа оның буттарының алдында тызырап, сыйып турды. Санаазында элбек чөлгө кожон толуп келгендий. Ол кожонды кече энгирде, ак кийистинг ўстине јабыланып отурып алып, Нисанбай кожондогон. Бу Темучиннинг уулы Джучининг ач-үрэзи керегинде кожон болгон...

Ойгор кожончының чырайында, бастыра бүдүминде кыймык јок. Ол Чингис-ханың канду ла узак јолының бажында озо ло баштап түбекке кирген, качан бирде онон ло Керулен деп сууларды јакалай јайм көчүп јүрген керейлер керегинде кожондогон. Онон канду јуучылдың јолында казахтардың көп тоолу уктары туштаган. Олор Орхондо, Аргунда, Эрчиште јуртаган, Тарбагатай деп јerde наймандар, аргындар көчүп јүретен. Јайыктың ла Тургайдың сууларын јакалай кыпчактар ла алшындар ээлеген. Чингис-кааның казах ўйинен чыккан јаан уулы Джучи энчиге Волгадаң ла Јайыктан ала Эрчишке јетире казахтың чөлдөрин алган. Батый-кааның Алтын Ордазының төзөлгөзине казахтардың канча кире каны аккан, канча кире сөёги арткан. Ол тушта казах албаты экинчи катап бөллий согулган. Јетисууда јаткан усундар, дулаттар, жалаирлер Чингис-кааның ортон уулына, Чагатайга, берилген.

Карган Нысанбай-жиршинин карагайдан эткен эски домбразының ўни күнүреп, оның сабарларының алдыла чактарды ээчий чактар бүлүп турган. Қан төгүлбекен, јон кырылбаган јылдар јок болгон, ненинг учун дезе чөлдинг көп тоолу хандары, бектери, султандары качан да бой-бойыла јаражып болбайтон, ѡштүлөр дезе ончо јанынан ол ѡштөшти очүрбей, там күйдүрип, казахтар ортодо бён-бököндү там тыңғыдып туратан. Олор чөлдинг улузының бирлигинең кут јок коркыйтан...

Алтын Орда јайрадылып, керейлер Джучининг улузынан айрылган. Султан Жанибек кыска да юйдин туркунына болзо, Чусуны јакалай јаткан аргын, керей, найман, уйсун, дулат ла бестанбалы сөйтүү улусты бириктирген. Бу казахтардың баштапкыла каандыгы болгон. Жанибектинг уулы Қасым-төре каандыкты там јаандаткан. Онон бу хандык јайрадылган. Онон оны ойто бириктирге јүзүн-базын каан-бийлер Хакназар-хан, Тауекел, Есим, Джангир, Тауке тартышкан. Бир тушта казахтардың каандыгы улу јаан каандык болгон. Оның гранына кем де тийбайтен. Жебрен ёбокөлөрдинг айтканыла — «колды, бутты бир баш башкаратаң». Карган кожончы аргынданды, наймандарды, кыпчактарды, алшындарды ла ёсқо дö сөйтөрди ээчий-деечий адап, мактап кожондогон. Оның ўйинен улу сүүмji, оморкош угұлып турган.

Оноң казахтын жерин ойто ло канду јуулар чаксыраткан, нең учун дезе, Ўч Жүстінг хандары жаң блаажып јуулажа берген. Мынанғ улам олор тууразынаң болуш алыш турар болгон, бу керекти ончозынаң озо Кичү Жүстінг ханы Абулхаиран баштаган.

Домбраның кылдарына кан шине берген чилеп, оның ўни тунгак боло берди. Қожончының ўни ачу-коронго чыдашпай, тыркырап турды. Ол коркушту öйлөр керегинде, улу түбектин јылдары керегинде кожондогон. Казахтардын бирлик эмезин ле öштөжип турганын тузаланып, Джунгарияның кааны Сыбан Раптан казахтын жерин öртөп-жалдап барган. Ол Чуны, Сарысууны, Сыр-Дарьяны јакалай ла Карагатуны эдектей жаткан аулдардын улузын кыра кезип, öлтүрип салган. Жаң ла Орто Жүстердин албатызы Аралдынг кёлине, Қаспий талайга, Ишим ле Тобол суулардын јакаларына ырбап, качып барган. Ол тушта озо Кичү Жүстінг ханы Абулхаир, оноң бир јылдын бажында Орто Жүстінг ханы Самеке орус каанга багынгандар.

Жаңыс ла одус ўч јылдын бажында, качан Китай Джунгарияны јуулап, бодыханынг черўзи миллионног артык улусты кырып, öлтүрип саларда, бойынын јебрен јерлерине, Қара Эрчиштин јакаларына ла Тарбагатайдын жаландарына найман ла керей сөйтүү улус кöчкүлөп барган. Кыдаттын казыр ла јебрен каандыгының жаңында жадарга олорго база женил эмес болгон.

Качан јуук öйлөр керегинде, Абулмансурдын ат-нерези керегинде кожондоордо, кайчының көстөри ырысту отторло күйүп чыккан. Карганның мойнында тамырлары айдары жок кырлайыжа берген. Жарышта мантаган аттардын туйгактары чылап, оның сабарлары кылдардын ўстинде элестелип, кожонды ээчий кожон жынырай берген. Қасым-төренинг ак кийис кереге айлында отурган улустар кожонды жарадып, баштарын кекиген. Нениң учун дезе Қасым-төренинг адазы — Абулмансур бойын Аблай-хан деп кийинде адангандар болгон.

Келер öйдөги ханның јүрүми женил эмес болгон. Оның таадазы, канду Аблай деп адаткан казыр каан, öлүп каларда, оның уулы, Абулмансурдын адазы, јымжак кылык-јаңду Вали-хан Туркестанды колында тудуп болбогон. Оны Хиваның ханы түрген ле женил јуулап алган. Он ўч жашту Абулмансурды Ораз деп кул кижи аргадаган, оноң ол Даulet-бай деп кишинин айлында жалчы болуп јүрген. Оның кийинде бойының тörööнининг, Абулмамбет-бийдинг, айлында чыдаган. Он сегис жаштуда жаң эмес отряд јууп алала, јуулап келген торгоуттарды оодо соккон...

О, бу ат нерелүү, улу керек болгон эмей! Нысанбай-кайчы торт ло сагыжын жылыйтып ийген чилеп, эбире немени ончозын ундып салган. Оноң Абулмансурды Орто Жүстінг ханы эдип јөп-

тöгöни керегинде кожондоор тушта айдары јок öкпööрип, сүүн-генине чыдажып болбой; саң öрö секирип, бажыла арай ла болзо кереге айылдын бўркўзин ойо тўртпеген.

Сайрам!.. Азрет!.. Чимкент!.. Созак!.. Онын колында домбра саң öрö чарчалып, кейде айланып, кылдары јынгырап, онон оито ло кайчынынг колына тўжўп турган... Абулмансур Кокандтынг ханынаг яти городты оито блаап алган. Ол Ташкентти юулап алган, Джайлдеги атту-чуулу јаан юу-согушта кыргыздарды оодо соккон. Ол öйлörдö ого бойынынг угы-тöзи аайынча Аблай деп ат берилген туш болгон!

Жебреннен бери казахтардынг сүүген Теликёл деп кёлдинг ја-нында, жажыл öлёнгдү öзökкö, јаан јыргал-байрам болгонын кар-ган кайчы јарандыра, кееледе, кёёрдö айдып турган. Мында Уч Йўстин энг тоомжылу улузы јуулып, Аз-Жанибек деп карган бийдинг айтканыла, алтан јашту Аблайды ак кийиске отургузып, албатынынг ўстине кёдурген. Бу öйдён ала ол бастыра казах је-рининг сок јаңыс кааны деп ѡарлалган.

Je орус бала каан оны јаратпаган эди. Чёлдинг ончо јонын бир каан бириктирип, öйиненг öткўре тынчыр деп ширтилдеген болгодый. Орус империянынг адынаг Аблай јўк ле Орто Йўстинг ханына ѡоптёлгён. Қыдаттынг богдыханы Аблайды база кёдурбей турган.

Ононг Нысанбай-кайчы Аблай ханынг тойлорын, кижи алга-нын тоологон. Атыгай-караул деп сёёктü улус бир уула ого алты кызын берген, онынг бир ўйи каракалпак, база бир ўйи калмык болгон. Ончо ўйлеринен одус бир уул, тортён кыс чыккан.

Арып калган аргымак чылап, карган кайчы кожонгынын учына солыктажы тынгып, једип брааткан. Калмык келинненг чык-кан Касым-тёрени мактап, ол улу адазынынг керектерин улал-татан кижи деп айткан. Ононг ол кенете туразында отурган Ке-несары jaар бурылып, тунгак ўниле кожонгдогон:

Аблай јолы күч болгон,
Артып калба сен, баатыр,
Албатынды качан да,
Аблай чылап, кёдур јўр!

Удабас ла жетен јажы толотон Касым-тёренинг чырайы јаар јуулган улус чала јалтанып кёрдилер. Ол бойы отурганда, јаң-даган ээжи аайынча, бу сөстöр ого айдылбаза, јаңыс ла черў-лер башкарған султанга айдылар учурлу болгон. Андый јамы-ны алып јўрген кижи Касым-тёренинг ортон уулы — Саржан. Кенесары дезе ат-нерелў јуучыл да болзо, эмди тура јўк ле тегин баатыр болгон. Je Нысанбай-жиршини казахтар айлаткыш,

кожончы, немени ажындыра билер ойгор кижи дежетен. Ол көрегинде Қасым-төре база билетен...

Қасым-төре унчукпай отурган, ёе јүргинде јылу сүймі болгон. Эки жаан уулдары, Есенгелди ле Саржан, эрлү баатырлар да болзо, эп-сүме билбес, ачык-јарық, бүдүңкей улус. Јок, олор жаңның уур јүгін ыраак апарып болбос. Оның јүргине жалтанбас, унчукпас ортон уулы јуук болгон. Ончо уулдарының ортозында жаңыс ла ол жаң туткадый кату ла жана болбос кылкту болгодай.

— Бистинг ончобыстың сүймібис, узак жаш жажа, жакшы јүрүм јүр, менинг кайран кайчым! — деп, Қасым-төре айткан. — Солун ла учурлу кожондор айдып бердин...

Есенгелди ле Саржаннан бир айга табыш јок, та кандай да түбек сезип, Қасым-төрениң јүргеги сүре ле сыстап жат. Сок жаңыс оны токунадып турған неме, не-не боло берген болзо, көомой табыш једип келер эмей деген санаада болгон. Уулдарынан бир де жетирү јок, карган дезе чырмайып сакып ла жат.

Кайчының Кенесарыга айткан соғсторин ол ненинг учун унчукпай жараткан болотон? Ортон уулы карган төрениң јүргине јуук болгонынан улам ол унчукпаган болор деп, ўйде јуулган улус сананган...

Кенесары ол керегинде билетен. Же кече адазы баштап ла улустың көзинче ого каруузынганын көргүскен. Айдарда, оның ойи келген эмтири!

Эмди ол тусту такырдың киленг ўстине чойё базып, амадузын, сананган санаазын кемжип, бескелеп, ченеп турды. Ол мыны көп јылдардың туркунына сананып јүрген. Казахтар качан да мынайып тың туш башка чачылбаган, мыны Кенесары жакшы билер, ненинг учун дезе олорды бириктиретен кижи — ол. Оның ат-нерези таадазының ат-нерези ошкош улу ла бийик болор, ѡштүлөр оның адын коркып адаар!

Же керекти неден баштаар? Эмди Аблайдың ойи эмес. Ол тушта орус черү јарық Жайыкты кечкелек болгон. Ол кичү тужунда адазының ойгор качызы Карт-Қажак Қызыл-Жарда шибеени канайда тутканын, оноң ары оны Петропавловский деп не адаганын куучындал туратан. Бу Аблайды каан деп јарлаган јыл болгон. Семипалатинске, Баян-Аулда, Каркаралинске, Акмолинске шибеелерди јирме беш јыл оноң кайра тудуп салган да болзо, оның таадазына јегил болгон. Жаңы келген, билеме јок, ас тоолу солдаттарға элбек јерлер де, одорлор до керек јок. Олор шибеелерди эбира эмеш-умаш огородтор салып туратан. Ол тушта чөлдө ачына коюйымдар база јок болгон. Орус черүлөр де казахтардың керектерине жаан киришпейтен...

Хан Аблай узак ойдин туркунына ак кааның ла бодыхан-

ның ортодо жастыктый болгон: олордың бир бирүзи ого ныкый јадып ийерге турза, жастыктан курч јундар кадап ийетен. Эмди жастыктың кыбы да ѡок, јундарды дезе салкын туш башка учурты жат. Бир жаңынаң орус черўлер, экинчи жаңынаң ачына Хива, үчинчи жаңынаң сүмелү ле садынчак Коканд. Хива казахтардың жерининг ўч ўлүзининг бир ўлүзин мензинип, бийлеп алган. Кенесары эмди неге иженер? Ўч жаңынаң јыдалар кадалып калган бар нени эдер? Казахтар эмди ол анга түңгей! А шыркалу бар неден де коркыбас. Ол неге де болзо, чурап баар. Мыны тузаларап керек. Онын калыжына ууламы берип билер кижи учында барып жөнгер!

Бар калыырга белен болгонында кичинек те аланзыш ѡок. Кече энгирде ыраак Улутауның кырларынаң келген Кудайменде баатыр ат-нерелү Иман ла Жоламан баатырлардан эзен жетирген. Олор Сары-Арканың жеринде кааның јаңдарының ла агасултандардың каршулу кылкытарын јарадып турган бир де кижи ѡок дешкен. Сарысууда, Чуда, Сыр-Дарьяда јаткан казахтарды Кокандтың казыр жаңы торт ло кинчектеп турган. Олор кажы ла күн түймеп чыгарга белен. Алтай, тама, шомекей, жаппас, шектү сёйткүтү улустың жииттери Хиваның олжочыларыла јуулажарга туку качаннаң бери јыдаларын курчыдып жат. Јүк ле башчы табылып келеле, кычырту эдип ийзе... Кече энгирде айлаткыш кожончы Нысанбай ол башчының адын адаган эмес беди. Аблай уйазының јааны дезе оны јарадып уккан...

Калганчы јылдардың туркунына сананган санааны бүдүретен ёй јууктап келген ошкош. Тегин кара албаты шыразы бадышпай барган. Ол кургак кулузын блонгө түңгей. Чедирген ле тийзе, жалбырт эде берер. Ол тушта түймеееннинг борт-жалбыжы Эдил ле Мангышлактаң ала Чу ла Кара Эрчишке жетире күйүп чыгар эмей!

Таадазының јолыла барза, ол озо ло баштап кемге тайанар? Элден ле озо Аблайдың ач-үрезине, мында эрмек те ѡок. Чөлдö олор кöп, олорды тегиндү эмес ўүрлү бörülөр деп адап јадылар. Тюрк улус бойын бörüden бүткен деп айдып жат. Анчадала оның јуучыл карындаштары ла эje-сыйындары, Қасым-тöрениң уулдары ла кыстары, ижемжилү. Темдектезе, Есенгелди, Саржан, Муса, Наурызбай, Абильгазы, Бопай-баатыр деп чоло атту јаан эжеzi, оног олордың балдары: Кудайменде, Ержан, Иса, Кошкарбай, Абильпеиз. Ол Даир таайының уулдарына Татиге, Атиге, Сатыбалдыға ла оның уулына Надылбайга база бүдүп, иженип жат. Олор Аблай уйазының кереги учун отко-суга да калыгылап ийер. Аблайдың уулдарынаң јаңыс Кучуктың ач-үрези кандай да жажык ла бдүрим эмес болуп бүткен. Іе бир беениң кулундары да башка-башка болуп жат ине. Анаїда ок јакшы тakaаның

јымырткаларының бирүзи јыдып та калза, јаан чыгым эмес..

Касым-төрениң уулдарының ортозында баштапкы јерге чығайын деген күйүништү тартыжу ѡк болгон. Жаштары јаандарының айткан сөзинең чыкпайтан, кандый ла јакару болзо, эрмек јогынаң бүдүргилейтен. Оның учун Есенгелди ле Саржанның јөптөжүлү куучын откүрерге баргандарын Кенесары јаңыс ла ичинде јаратпай турган. Олор Ташкенттин кижи күүни ѡк күшбегизине бажырарга не барган? Штүрлерден јайнап, мүргүп, нени сурап аларын? Бис оның блёрдөн өлгөнчө ѡштүзи болгоносты күш-беги билбей турган deer бе? Күш-бегидий неме јаңыс ла ийде-күчти тооп јат. Ого колынды јайып, суронып барзан, ол сени бойының кулы деп бодоор. А кулдың сурагын кем тыңдал угатан эди! Ёк, салым мени чөлдин јонын башкаар эдип јайаган болзо, мен күш-бегидий немеге качан да бажырарга барбазым. Јаңыс ла јөндирген ѡштүле куучындаражар керек..

А ёскö султандар? Олор кажы ла Јүсте бар. Олорды канайдар? Абулхаирдин, Башекениң, Нуралының, Букейдин, Сергазының, Валинин ач-үрэзин канайып бактырар, баштарын канайып эңгилтер? Олор ончозы база төрелер ине... А чөлдö өрт не керек? Түйимеп чыккан тегин кара албаты кыстап келзе, олор кайдаар баар? Олорды аргадайтан кижи хан Кенесары болор!

Эйе, ол Ўч Јүстин кааны болуп отура берер, нениң учун дезе, ол албатының јебреннең бери јайымга јүткүген тартыжузын баштап јат! Јаңыс ла бу ѡол оны агару Теликёлдин јарадына экелер. Анда оны Аблайды көдүрген ак кийис сакып јат!

Эмди неме болбозо, качан да болбос! Ол бойының казахтарын билер. Јаңыс ла олор белен күйүп чыгар аргалу. Јаңыс ла көңжип, күйүп келген өртти ак каан, Коканд, Хива албатының каныла очурип салза, ол салымына багып, качан да ойто бажын ёрө көдүрбес! Оның учун мендеер керек, Кенесары!.. Ол энгиргери тымый берген чөлди эбира аյкаптап көрүп турды.. Кемнен баштаар? Эң ле јеткерлүзинең баштаар керек. Ол мыны көп тоолу јуу-согуштарда јакшы билип алган. Сени ўч јанынгнаң арадап курчагылап келген болзо, эң ийделүзине удура бол. Арткан экүзи чурап баарына тидинип болбой, эбира јүгүрип турганча, сен јеткерлүзин јенип, айланы согуп, олорго удура баарын. Айдарда, ак кааннаң баштаар керек!

Мынайда этсе, байла, чын болор, нениң учун дезе шакалдарла урушканча, арсланла согушса артык. Канайып-канайып ийде-күч јетпезе, орус черү оодо согуп ийзе, јаңыс ла башчылар ла јуулашкан улус кезелилер. Ўй улус, бала-барка, уйя-сöök артып калар. Орустар казахтарды каныркап, калјуурып ѡштоббос. Јаңыс ла каанын карынчы бийлери, каратель-офицерлери казыр болуп јат... Кокандтың ла Хиваның хандарының шакалдары-

ның тиштерине учуразаң, килемжи болов деп кичинек те сакыба. Олор чын ла ач шакалдар ошкош. Сен бурулу болzon, сенин ўйнингди, бала-барканды, керек дезе ыраак төрөөндөрингди сениле кожо өлтүрип салар. Бастыра јонды төрөл јеринен сүрүп, бир ле күнге ак малын, ар-жөөжөзин блаап алар. Орустар анайда этпей жат...

Шакалдың курч, оок тиштеринен коркушту, јескинчилү неме јок. Сен ёлүп те калзан, ол сенинг эди-сööгингди сүүнчилү қынзып, кемирип јадар. Кудай болужып, ак каанла керекти аайлап, эптең алатаң арга бар болзо, ол тушта барып, шакалдарды кезедерге де кем јок болов эди. Қазах јонның кара канын тöккөндөрин, қалың јуртын қыра кескендерин, јаш балдарын кулга саткандарын, базынгандарын, кыйнагандарын Қенесары эске алындырып берер эди! Мыны ончозын бойлоры көрзин, бойлоры билzin!

Жууны анда, түндүкте, баштаарында қоп шылтак бар. Қандай да болзо Орто Јүс — онынг төс јомөлтөзи болуп жат. Кааның черүзи пушкаларлу, мылтыктарлу, бек шибебелрүй болзо, бастыра чол Қенесарынын болов. Тоозы јок јырааларлу, јуукаларлу, ойдыктарлу јерлер барда, чөлдинг койонын қандай ийт тудатан эди. Андый јерлер Сары-Аркадан ала јарык Жайыкка јетири, Қызыл-Жардан ала Бет-Пак-Талага јетири тоозы јок коп. Атту учуртар жер јеткилинче бар, жаңыс ла колондорды бек тарт, ат ўстине бек отур!

Канайып, канайып түбекке кирзен, сени кем де сатпас. Мында жажынып жүрү деп, барып жаңдарга јетирбес. Чөлдинг жаңыла, баатырды түбекке сукканынан јескинчилү килинчек јок...

Кокандтың ла Хиваның јерлеринде мындый айалга кайдан келзин. Сыр-Дарьяды, Арадда, Устюртта, Мангышлакта коччуп јүрген казахтарды бириктирии јенил керек эмес. Ого ўзеери ийде-күч ас. Түймееңге Жетисууда жаткан карындаштар, Алатауның қырларында жаткан қыргыздар, каракалпактар јомёжör учурлу. Олор ончолоры Кокандтың ла Хиваның бектеринин базынчык бийлеништеринен шыралап жадылар. Же олор бойлорының күүниле түймееңге јомёжör бө? Қыдаттың гранының жаңында жаткан үйсүн, дулат сбөктү казахтар да айлы-јуртын таштап, текши керек учун јуулажарга барбас. Улустың јуулажар күүни јок. Олор жаңыс ла эжигине ѡштү једип келзе, бычагын алып жат. Айылдажын канайып та жатса, олор керектебес. Чөлдинг мындый жаң-қылыгын Хива ла Коканд јакшы билер. Олор ончо ѡштожүни, бой-бойын көрүшпес кылкыты учына јетири тузаланып жат. Жок, чөлдөти түймееңди Орто Јүстен баштаар керек!..

Кенетийин жыланга базып ийген чилеп, Аблайдың уулының

уулы, Кенесары, селт эдип калды. База бир шылтак бар... Оч! Энезининг эмчегининг сүдиле эмип алган оч. Тирүге кайнадар, јерге көмөр, јетинчи ўйеге јетирие кыра кезер деген калжу санаа Касым-төренинг уулдарына Самекенинг, Букейдинг ле Валининг билелеринен чыккан султандардың ады-јолын ла укса кирип келетен. Олор анчадала Кудайменденинг уулын Коныр-Кулjanы, Валининг уулы Чингисти, онынг энезин Айганымды, Бүкей ўайзынаң чыккан Таке-уулы Жамантайды ла Ахмет-уулы Жанторени көрбөй, кандарын јудунгылап туратан. Садынган ийттер, олор ак каанынг тамажын јалап, онынг карательдерине болуҗып јадылар. Шак ла бу керектер учун олорды көрбөй јадым деп, Кенесары сананат. Је онынг ёкпö-јүргө, ёзёк-бууры бу канча чактардың туркунына јаң блаажып, көрүшпей кырыжып келген кылыш-јандары ўйеденг ўйеге улалып кочүп келген деп билип жат. Эмди мыны Кенесары юголтор деп сананат.

Олор онынг колына кирзе, нени эдерин Кенесары јакши билер. Аулдарын кыра тоноп салар. Уулдарын кулдар эдер, кыстарын бойынынг туленгуттарына табыштырып берер. Олордың араказына отурып алала, ол јыргаар. Онынг суузынын олордың јылу канынанг ёскö не де кандырбас!..

Кенесары санаа алынды... Канайдарынг база, је јаңыс ла мындый казыр јаңла чөлдö каан-бийдинг кыйа болбос ээжизин тургузар арга бар. Јöпсимишпестерди көмö базар. Ўч Јюсти бириктирип, бир колго кезе тудар. Ол кол — Кенесарынынг колы. Ол ончо казахтардың кереги учун тартышып турган эмес пе? Текши јоннынг кереги учун ол бойынынг байлыгын, ырызын, јүрүмин де берерге белен эмес пе?

Ол ончозын озолодо шүүнип алган. Тöрөл јерине јанып барала, ол, укту-тöстү султан, Сибирьдинг ле Оренбургтың губернаторлорына некелте эдер. Аблай каан туштагы јöптöжүйдий јöп-тöжүй эдип алза, эрмек-куучын, некелте бүтти деп айдарга јараар. Ак каанынг башкарузы некелтенинг ас та јанын бöдүрзэ, онынг ат-нерези, тоомызы кöдүрилип, Конур-Кулjanынг, Ахметтинг, Жамантайдынг ла ол уйанынг ёскö дö шилемирлерининг тоомызы түжер, юголор эди. Ол тушта олорды көмö базарга јаан ийде-күч керек јок.

Кандый да болзо, бу керектиг јük ле башталып турганы ине. Ол таштап берген курсакты ала койоло, ары болуп мантай беретен ийт эмес. Јок, ол Ўч Јюсти бириктирибегенче, Аблайдынг каандыгын ойто орныктыраганча, онын магын кöдүрбегенче качан да токунабас. Озо баштап ого јük Орто Јüстинг ханы болуп алар керек. Ол бу амадузына эрте бе айса орой бо, је түнгей ле единер!..

А онынг некелтелерин бöдүргилебезе, не болор? Канайдар,

јыланғаштанып алган кижиге түңгей ле сууга кирер керек. Йуучак башталатан туру. Ол бу јуу-согушты кан јудунган штүзининг Конур-Кулжанын аулдарын оодо сокконынан, јоголтконынан баштаар. Онон ол Кара-Откөл — Акмола шибезин оодо согуп, колына алар. Анда јескинчилү Конур-Кулжанын конторалы туруп жат.

Кенесары кандай да теренг уйуктап жаткан болзо, Конур-Кулжанын адын јўк ле шымыранып айдып ий, ол ойгоно чарчап келер. Керек јаңыс ла Конур-Кулja ак каанын башкарузынын болужыла бастыра чөлдинг башчызы болорго амадап турганында эмес. Керек јебрен ёйлөрдөн бери башталып жат. Ўйеден ўйеге ол эки уйанын ѡлдоры бир канча катап чарый тартылган. Конур-Кулja султаннын таадазын, Самеке ханды, Орто Јүстин ширеезинен Аблай антара салган эмес беди. Бу канду штöжүзи эки уйага канча түбек экелген. Эмди де экелер, ак каан ла чөлдинг ортодо тартыжуга каргышту јаман салтар јетирер.

Учы көрүнбес чөлдинг ортозында Кенесары јаңыскан турды... Ол јүрүмнинг уур ўредүзин откөн, тартыжунын темирдий кату јаңын якшы билетен. Ой јеткелекте албатыга көрүнерге жарасы! Ыраактан чындык улус ажыра, ончо немеге аңылу ууламы берип, башкарып отураг керек. Ненин де алдына токтоорго жарас. Керек болзо, ол ханын ширеезине отурага болуп, уктарды уктарга, Јүстерди Јүстерге удура тукурарынан коркыбас. Талайдый кан аксын, тайгадый сёök артсын. Јаңыс ла онын ады адабазын. Же эмдиги ой ошкош ой једип келгенде, онын јаңга ла макка једерге амадаган амадузы албатынын амадузыла бириге бергенде, ол ончозынын бажында болор учурлу. Онын ады оостордон түшпес, кебери јүректерде очпöс...

Јаңыс ла бастыра јаңды колго алган тушта, оны кем ле дө ўлешпес ёйгө јединзе, ол бойынын адын ўргүллиге мёнкүлилк једип артырып салар.

Ол Исфаганьда эдилген кылышын кынынаң уштып, јерге тизеленин отурып, соок, курч болотко эриндерин тийдирди.

— Мени коркынчак эне чыгарган эмес — деп, Кенесары араай унчукты. — Амадуума јетпей јүрөп, ѡлдо кичинек ле алансызам, бойымнын канымды бойым ичейин! Бу кылыш — сөстөримнинг керечизи болзын.

Кенесары тизезинен турбай, кылышын кынына араай сугуп алды. Ол ѡрө турага ла јүрерде, кенете кийин јаңында ўй кижининг таныш ўни угулды.

— Менинг төрем... Бу сен мүргүп отурын эмежин бе?

Кенесары jaан ўйин, Кунимжанды, кайра көрбөй ўнинен танып ийди. Ол онын кийинин ары келген эмтири. Кенесары ѡрө туруп, тизелеринде ѡлонгди кактап, ўйине удура басты:

— Қылыштың бегин ташка ченеп көрдим.

— Сен оны ёштүлердин баштарына ас ченеген бедин?

— Жакши болотты ташка ченеп көрөр керек.

Кунимжан жирме алты жашту, ол эки бала тапкан, жаңы да болзо, сыны қыс кижиңин сынны ошкош коп-коо. Кижини ёртой көрүп турар тегерик кара көстөрлү, қып-қызыл, толо эриндерлү. Мындың жаражайдың жаңыс ла көрүжинен эр улус санаазын ычкынып ийетен. Оның кебери де, кийген кеби де жарап. Толу тыңғыску төштөринге алтын жинжилер ўзиле бергедий, кийген кебининг жаражынан қижи көс алып болбогодый. Алтын учукла кеелеп көктөп салган камзолының ўстине киштиң тереziле күреелеп салган кан-қызыл чекпен жабынып алган. Чөлдинг бай келиндери кийетен саукеле деп содон бörүгинде эрjине жинжилер мызылдайт. Бörкининг күреезининг қырында тизилген алтын тегериктер мангдайына түжүп калган. Содон бörкининг ўстине ёткүре көрүнип турар јукачак чингмери арчуул жабынып алган. Кунимжанның кичинек, жарап кулактарынан ўч уйелү алтын сыргалар салактайды. Жерге жедип турар узун, калың кара туулундарына кааның алтын салковой акчаларын төрт жолдон тизип салган. Чөлдинг жаражайлары озодон ло бери ончо байлыгын бойыла кожно алып жүретен эмей...

Жайым базыданан, ёбёгениле чўми юктөн куучындажып турганынан ол оның сүүген эжи болгоны жарт көрүнип жат. Ого анчадала чөлдө жарлу ўлгерчининг, Жусуп-ходжаның, сөстөри жараар: «Оның жедикпези жаңыс ла ўй қижи болгонында болзо, бу оның сок жаңыс жедикпези болор. Оскө жаңынан оныла кандай да қыс түндежип болбос». Ол бойының айдары юк жаражыла, курч, терег санаазыла, жалакайла Кенесарының јүргегин олжолоп алган. Анайда ок Кунимжан чөлдө эң ле бай, жаан аргын сөйткін, алке-байдалы үйаның қызы болгон. Керекти учына жетире казып көргөжин, султан Кенесары ла султан Конур-Кулжаның ортодо ўйеден ўйеге көрүшпес керекти там тыңыдып, олорды ѡлөрдинг ѡлғончо көрүшпес канду ёштүлер эдип ийгенинин төс шылтагы, бён-бökөннин ортин там көңжиткен қижи бу жарап келин болгон..

Ол тушта Кенесарының баатыр магы жаңы-жаңы ла башталип турган. Улутауда жаткан жырык сөйткү Сандыбай-уулы Ерденди крайдың башкараачызы эдип тутканына учурлаган жаан ойын-жыргалду, жарышту, күрештү, той-байрам болгон. Бу жыргалга бир канча жииттерге курчадып, Кенесары барган. Ол жаңыс ла той-жыргалга барган эмес, же анайда ок Кокчетавта шибее тутканынан улам улустың шакпыртын, бастыра Улутауда жат-

кан албатының күйн-санаазын каранга кайып көрүп аларға барған. Ого ўзеери бу јерлер казахтарға агару. Мында алты уйаны бириктирип, казах јонды төзөгөн ат-нерелү Алаштың сөйги јадып жат. Анаидә оқ Улутауда Едиге-баатырдың, агару ходжа Акмешиттің сөйкөти салынган. Қенесары казахтардың жебренде төс адалық төрөл јерин база барып көрөр учурлу. Бир қанча күн уалалған той-жыргалдың кийнинде ол аргындардың алтай, тока укту улустары јаткан јерлериле јанып клееткен. Терсаккан деп сууның јанына ўделеп түжүп, ол эжинерге сууга кирген...

Озо баштап ол ару сууда эжинип турған эки қысты көрүп ийеле, бу мен көспөкчи кижи чилеп, көс көрүп турған болбойм деп бодогон. Эбира бир де айыл, турлу јок. Ол көзин јышкан, же камыш блөндөрдин јанына жетирие жүзүп келген қыстар та-быштанып, бой-бойына суу чачыжа берерде, бу жыргилжин эмес, чын ла қыстар деп билип ийген. Сууның ол јанында тужакту эки ат отоп жүрген.

Эжинип жүрген эки қыстың бирүзинен, суу ёткүре агарып турған ак, коо сынду қыстаң эки көзин чек ле алып болбой турғанын Қенесары јаны ла ондогон. Мынан ары талдардың орто-зында унчукпай турарға жарабас.

— Суу тың соок по, жаражайлар? — деп, ол қыстар жаратка чыккылап келер болор деп коркып, тың кыйғырып ийген.

— Ой-бой, көдөк! — деп, жеерен чачту, бошпок қыс багырып ийеле, ары болгон. Оның тегин де ёғы јок кажак көстөри коркыганынан там агара берген. Ол қыскачак буттарыла тебинип, быркырып, ол жарат жаар жүсken. Экинчи қыс эмеш ле жүзүп барала, чөнбөсқө буттарыла араай тебинип ол жаар көрүп турған.

— Кудай слерге су-кадык бергей, мирза!

Ол кичинек те коркыш юғынаң араай ўнденген. Бу ёйдө жаратка арткан жииттер баскылап келген, кокур, каткы башталған. Қыстар, суудаң чытыгар, бистен коркыбагар деп уулдар кыйғырған. Бис слер жаар көрбөзис, кайра көрөрис дешкен. Сөс укпас болзогор, сууны кечип, кийимдеригерди алып аларыс деп, коркыткылап турған.

Жииттер тургуза ла жараттан барыгар, бис соокко тоңуп браадыс деп, қыстар жайнаган, олор эмди уулдардан коркыбай турғаны жарт билдириген. Суудаң жайым божодып ийзебис, төлү төлөгөр деп, жииттер некеген.

— Мирза, менен слерге не керек? — деп, кара көстү қыс сураган.

— Некелте этсем, ончозын бүдүреринг бе?

Ол бойының жалтанбазын бойы кайкаган, же қыс ого удура көргөн.

— Кемге де төгүндөтпеген кыс, кемди де төгүндеер бе? Мол-
југарды айдыгар!

Кыстың удура кезе көрүжинен Кенесарының јүрги колго
кирген күшкаштый тыркырай берген.

— Слерди кем де төгүндебеген болзо, бис атанып јадыс. Је
слер биске јаба једижер учурлу. Ол тушта мен бойымның мол-
јумды айдарым!

— Jakыш! — деп, кыс айткан.

Жииттер аттарына минип, сууны јакалай јортуп ийгендер, ан-
ча-мынча болбой кыстар олорго једижип келген. Олор јўк ле он
алты, он јети јашту кыстар болгон, је таныш эмес жииттерден
коркыбаган. Мынайда јаңыс ла ару, кир, коп тийбеген кыстар
эдин јат.

Кенесары дезе кысты бойынан божодор күүни ѡок болгон,
кыстың да баар күүни ѡок. Ары көрөлө, бери көрөргө јетке-
лекте, кыс болотон ѿй божоп јат. Түнди олор чөлдө ёткүрген,
баштың алдында ёлөн јараш јытту чечектерле јытанган...

Бу керек та жиит султанның күүнзегениле болгон, та кыстың
күүнзегениле болгон, ол керегинде Кунимжан кемге де айтпа-
ган. Је бу түнде не болгонын ол кемнен де, керек дезе баар
болгон кижиzinен де јажырбаган. А оның молјулу кижизи Са-
меке ханының уулының уулы султан Конур-Кулja болгон.

Эки јыл мынаң кайра телбек чырайлу, мойныла тудуш јаан
кулакту Конур-Кулja оның айлы-јуртына кудалар ийген. Кыс-
тың ада-энези бу јаан кудалашты јарадып, калымның баштап-
ка болгүнине караптуй боро ѿңдү, аргымак укту ўч ўүр мал ал-
ган. Тоолу күндер мынаң кайра ага-султанның јажытту элчи
келген, Каракайын-Кашырудагы јайлуларга кочүп барган
кийинде, ол сөстү кыска, бойлуума, келерим деп јетирген.

Шак ла бу ѿйдо Терсакканда эжиниш болбой кайтсын! Эр-
тезинде эртен турған Кенесары Кунимжанды алдына отургузып
ончо жииттерине курчадып, аксагал Байболоттың аул-јуртына
күйдире јортуп келген. Олорды озо ло баштап тоозы ѡок келин-
дер, эјелер, сыйындар көрүп ийген, арт учында табыш аксагал-
дың бойына јеткен. Караган озо баштап каан укту кудазының
ачынарынан коркыган, ого эмди бай калымды канайып ойто
берер деп санааркаган. Оноң Аблайдың «бөрү укту» ач-ўрезин
эске алынып, анаң тың чоочыган. Ачу-коронноң улам арай ла
болзо оорып јада бербекен, је бу ѿйдо Кенесарының бойынан
элчи кижи келген, кызыгарды меге беригер, куда ийерге турум
деп, ол айттырган. Эртен-сонгзун дезе эрмек-յөптөжүлү күйү ке-
лер учурлу...

Байболот акеагал ончозын эбире сананып, мындый ойгор
шүўлтеге келген.

— Аблай каан алтын ширеезине отурада, аргын сööктүү улус бойының алты уғынан ого алты кызын берген эди. Эмди оның уулының уулына бис сок јаныс кыс бербезеес, эби јок неме болор болбой. Алар болзо, алзын!

Бир неделениң бাজында Кунимжанды Касым-тöрениң айлы-јуртына јаан кöдүрингилүү аткаргандар. Карета-абрага ўч боро аргымак јегилген, оның кийниң каптарда кебис, торко, алтын-мөнгүн — энчиге берген ончо ѡёйжö коштолгон тогус тöö брааткан. Баштапкы каретада јаш келин отурган, арткан абрагареталарда алке-байдалы, аккошко, кор-сайдалы уктардың эң ат-нерелүү, бай улустары бараткан.

Конур-Кулja айдары јок ачынганына ла нени де эдип болбозына чыдашпай, эки колын кемирип отурган. Озо ло баштап ол Байболоттың айлы-јуртын тоноп, ѡртöп, ак-јарыктан јок эдиргер деп, тulenгуттарына јакааррга сананган. Је ат-нерелүү ле бай алке-байдалы јуртла ѡштöжип, кырыжип баштаза, не болор? Ого јаныс ла Кунимжанның кара кöстöри јараган эмес ине, мында база бир јаан шылтак бар. Сары-Аркада јаткан эң ле күчтүү, бай аргындардың калынг јуртыла ол Кунимжан ажыра тöрбөн болорго амадаган. Касым-тöрениң ѿязыла эмди ле јуу баштаар дезе, ииде-күч база јетпес. Айдарда, удурумга канду ёчи ѡректиң түбинде тударга ла калымга берген малды кайра аларга, штрафка кажы ла ук малдан ўч катап тогустан мал некеп аларга келишкен.

Эл ло ѧйдöнг ала Конур-Кулjanың кöксине кара јылан уйа тартып алган. Оч алар учурал болбогончо, ол јылан ого чек амыр бербейтен. Бир катап ол бойының тulenгуттарыла кожо кыс апарып јаткан караванды тозуп алган. Бу Кенесарының агазының, Саржаның, Куникей деп кызы болгон. Оны Кокчетавтаң таракты сööктүү улустың јуртына, оны кудалаган уулдың айлына, апаргылап јаткан. Султан Конур-Кулja бу караванга табару эткен, Куникейле кожо бир түн коноло, эртөнгизинде чыгара сүрүп ийген. Эмди Касым-тöрениң уулдарының ла султан Конур-Кулjanың ортозында ёчи не де ѿчурин болбос, ого эмди јаныс ла бой-бойының кызыл тыны керек. Мындый коркушту јаан уйатты, кирди јаныс ла канла арутаар арга бар...

Бу коркушту күрмелиш — кöп чактардың туркунына јан учун тартыштан, ѥлтүриштен, албадаштан, ўй улусты блаажыштан, султандардың кедерлежинен бүткен деп айдар керек. Ого ѿзеери ол албатының јайым учун тартыжузыла, уктардың, сööктöрдинг ортодо колбуларла, ѡштöштöрлө база чиймелип, колболып калган. Эмди оны кем де чечип болбос. Ол күрмелишти јаныс ла болот ўлдöле ѿзе чабар керек. Мыны ѡштöжип тургандар жарт билип турган.

Күнимжан жаңдаган жаң аайынча Қенесарының обөгөнім деп адабай, мениң төрем деп адап турған. Мынызыла, ол, чөлдинг әз бийик укту-тостұ келиндерининг бирүзи, жұртаган әжининг жаан жамызын, оның қаан укту болгонын темдектеп, оның қандай ла жакарузын бүдүрерге белен болгонын көргүзип турған. Тыш жаңынан ол уккур, жобош кеберлү, же андай да болзо, Қенесарыга жаан салтарын жетирип жат. Ол оның ончо керектерин билер.

— Мениң төрем, мен сени бу элбек чөлдөн жүк арайдан таап алдым. Кудайменде баатыр бистинг таадабыска коркушту коомой табыш жетирип келген әмтири!

— Қандай табыш?

— Азанбайдың уулын сен билеринг ине...

— Олордың қажызының?.. Баян-Аулда жаткан каржас сөйкөтү Азынбайдың ба? айса бистинг Кокчетавта жаткан Азанбай-Аксарының ба?

— Каржас сөйкөтү Азанбайдың... Бис Сары-Аркадан көчөристиң ле алдында, Омсқто оның уулын Тайжанды қыйнап әлтүргендери санаана кирет пе? Ол ло кишининг жаан уулын база әлтүргилеп салған!..

— Сейтен баатырды ба?— Қенесары қыйғырып ийди.

Күнимжан үнчукпай бажын кекиди.

— Оның сүнези тенгериде райдың жеринде жүргей! Ақ-ярыктан баатыр арай ла эрте барды. Өлüm оғо Конур-Кулжаның колынаң жетти әмеш пе? Ол ийт оны базарым деп чертенген.

— Керек шак ла андай болгодай дежет. Азанбайдың уулы Балкаш жаар көчөр тушта олорло кожно қандай да крестү неме, Конур-Кулжаның айак жалаачызы болгон. Мың-Аралдың жаңына олорго карательдер жедижип барған.

Кенесарының жүзине кан тебилип, чырайы карара берди.

— Қанча кижи әлгөн?— деп, ол капшай сурады.

— Қоң әмес, әки-үч ле кижи әлгөн дежет. Олорды кожно брааткан улустан кем де садып ийген болгодай, ненинг учун дезе күн әртеден кетеп алган карательдер түнде кенете курчап ийген, удурлажар да арга јок болгон.

— Сүнелери ару тенгериде жүргей! Сары-Аркага жанатан салым бар болзо, бис олорды ундыбазыс.

— База Сейтен баатырла кожно карательдердин колына Күбеттинг уулы Ожар кирген дежет.— Күнимжан көргөн-үккәнин ончозын обөгөнине куучындал турды.— Ол Омскийдин түрмезинде ошкош...

— Ақыр, бу қандай Ожар?— Қенесары серенип үнчукты.— Конур-Кулжаның ўзенгизи болгон неме әмеш пе? Төрөл улутынан ол туку качан жүре берген әмес пе?

— Ол Конур-Кулјала ёбркёжёлө, јерине ойто јанып келген дежет. Байла, төрбёндөрине болушпаган кижининг эки колы кургап калатан деген кеп сости эске алынган болбой. Каржастардың түбекке киргенине ле олордың төрөл јерлеринен качып, ырбал баарга турганына санааркап, ол ойто ло Сейтен баатырга кожулган болгодый. Іе бу ла ѿйдо мындый түбек боло берген...

— Бир катап мен ого јолуккам — деп, Кенесары сананып айтты.— Тыш кебери бек кижи, кылых-янгы да тын болуп айабас. Айдарда, кул болор күчи јетпеген туру. Эмди оны Сибирь jaар айдуулга ийетен эмтири!

Ол бурылып, ыраакта турган айылдар jaар көрди. Олорго узун, коо јиит кижи јууктай базып клеетти. Қалмык ўй кижиден чыккан кичү карындажын Наурызбайды Кенесары танып ииди. Адазы јангыс та болзо, олорды карындаштар деп кем де айтпас. Наурызбай узун сынду, таларкак, сүре ле кызырып турар чойбök ак чырайлу. Казахтарга көрө, оның тумчугы, кози, оозы, кабактары, керек дезе кирбиктери де jaан. Анчадала оның көстöри саң башка, кандый да ёйиненг ѡткүре jaан, ѡрө айасту чийик, эбира телекейди токуналу ла бүдүмжилү көрүп турар. Саамайларынан эки туулунг ѡрилип түшкен, олорго јүзүн ѡңдү эрjине јинjилер тагып салган. Кирмерип келген сагалду чырайына кызыл килинг тобölү киш бörüги сүрекей jaрап жат. Киш күреелү агас тоны база сүрекей седен, jaрап. Курында мёнгүн сапту, кеелеген кынду кичинек кинжал-бычак.

Ол јуу-согушка да барганды, бу кийимин уштыбайтан, јангыс ла онг јенин колонгаштонып, торко чамчазының јенин шыманып ийетен. Ол Акауз деп алтын-сары адына минип, уур болзын деп ичине корголжын уруп салган јыдазын тудунып, «Аблай» деп кыйтырып, учуртып клееткенде, оны ѡштүлер ыраактаң таныгылап ийетен. Оның онг колының ийдези торт јииттинг ийдезиле түнгей дежетен. Колынаң таштаган јыдазы јазыш деп неме билбейтен. Јиит баатыр јууктап клеетсяе, ого удура чыгар жалтанбас күлүк табылбайтан. А тегин күндерде чолдö Наурызбайды топ, жалакай кижи јок. Ол кокурчы, ачык-ярык уул, аулда ончо балдар оны сүрекей сүүйтен.

Эмди дезе оның калың кабактары түүлип, jaан кара көстöри санааркап калган эмтири.

Жиит баатыр туку качаннан бери кунугып јүрген. Ол төрөл јерлерин санап, айдары јок эригип турган. Көстöрин јумуп ла ийзе, ого Сары-Арканың јажыл ѡлондү јаландары, ыраакта чанкыр туулардың кажайған баштары, бийик боомдоры, кайа таштары көрүнип келетен. Ого эбира карагай агаштар боскон

жүски ошкош көлдөр, амыры јок шуулашкан түрген суулар, јаштаг ала јүгүрип ойногон кеен јарашина тураттар сүре ле түжелип туратан. Мындың бойлордө ого кемниң де болуш сурган жайналганду, таныш ўни угудып туратан. Оның санаалары ойто ло ыраак төрөл Бурабайдың көлиниң толкуларына эжинетен, Ок-Жетпес деп кырдың бажына канаттуу согоондый учуп чыгатан. Төрөлинин учы јок тенгеризинин түбилие коркушту јаан мүркүт кайкалап учатан, Наурызбайдың јүргеги јарыла бергедий систап оорыйтан.

Жаштаг ала ёскён јерлерине, энезинин эркезин билген талаға, баштап ла сүүш сескен кырларга уча беретен аргалу болзо, ол бу күүнине тийген јерде бир де минутка артпас эди. Је эмди Кокчетау јаар бааргана јарабас, анда казыр Конур-Кулја ла ак кааның айагын јалаган немелер бийлеп жат. Наурызбай буттарын агашка јаба таңдырып койгон јиит мүркүтке түнгей. Ол булларды канайып та чокызан, канайып та акшызан, канаттарынды канайып та талбызан, божонып баар арган јок...

Сыр-Дарьяның ээн јараттарынан та нени бедрекилеп турган, мыны Наурызбай ондоп болбой жат. Олорго не керек? Кызыл тындарын аргадап јүрген бе? Анда, уулдарына ийде-күч бериш турган төрөл јерлеринде јуулашса, артык эмес пе! Атту јүс ѿделеп једер ыраак јерден Сары-Арканы канайып жайымдаар? Эмезе мындағы кулузын, табылғы, каргана Кокчетаудаазынан артык па?

Ого эмди сакыры сүрекей керектү деп канайып та јартагылап турза, ол Касым-төре адазының, Саржан ла Есенгелди агаларының политиказын чек ле ондоп болбой турган. Сары-Арканың текши керегине јетиретен болужынан чик јок баалу.

Жайым јүрүмдү Кудайменде баатырга јолугала, ол кечеден бери там эриге берген. Бери дезе агазыла көстинг көсқө, экүдөн экү куучындажарга келген эмтири. Оның курч көстөри ыраак чөлдө базып јүрген Кенесарыны танып ийген.

— Сенинг бүдүжин ненинг учун мындый коомой, менинг кичү төрөм? — деп, Кунимжан күлүмэзиренип, оноң сурады. — Оорый бердин эмеш пе?

Карыкчалын јажырып болбой, Наурызбай улу тынып, төмөн көрди.

— Эйе, оорып јадым, јенге... Јүргегим систап, оорып жат. Төжиме кандый да уур неме базырып тургандый...

Кенесары бу ооруны јакшы билетен, оның учун унчуклады. Кунимжан дезе јиит баатырдың ал-санаазын јарыдарга айтты:

— Кара булут јаантайын турага эмес, качан бир күн түнгей ле тиtier. Сенинг де оорунг јазылар...

— Ол ёй качан келер?

— Ончозың жүгүркүп аттаң камаанду.

— Кайдаар мантадарын мен мынаң көрбөй јадым. Бис жуука-
га кийдиреле, түйуктап алган бөрүге түнгей. Бөрү ошкош жал-
танбас улус деп оморкоп то турзаас, түнгей ле ичеенниң тү-
бине жажынып јадыс!

Кенесары кичүй ийнизи жаар анча-мынча лаптап көрүп турды.

— Уйазынаң чыгып келген бөрүден коркушту неме јок, сен
мыны билерин бе? Жерге ныкый јаба жат, тыыдын, калыырга бе-
лен бол, мениң Науанжаным!

— Јок, Кене-ага... — Наурызбай уур тынды. — Бөрү уйазы-
наң јаңыс ла блөр алдында калып жат!

— Ол бойыла кожо шаштүзин ол жерге база апарып жат...

Жиит баатыр јөпсинбей бажын јайкады.

— Мен бойым шаштүни тозуп, кетеп аларын сүүп јадым. Же
оны кетеерге эптү жер — Сары-Арка ине! Анда элбек чөл жалан-
дар да, терен жуукалар да, агаштар да, кырлар да бар. Анда
меге салкын да јетпес.

Мыны ончозын Кенесары бойы јакшы билип жат. Же элден
озо јаандардың сөзин угар керек. Олор нени айдар. Оның учун
Кенесары бойын тудунып, жиитке санандыра айтты:

— Уйазынаң эрте учуп чыккан мүркүт эрте карып жат. Ага-
ларың эзен жүргенде, алдынаң жол аларга мендебе...

Наурызбай төмөн көрди. Ол агаларын айдары јок тын, изү
сүүп жүртeten. Же Кенесары агазы ого ончозынаң кару ла жуук.

— Мен сени угуп турум, Кене-ага! — Ол араай унчукты.

Чөл жаар көрүп турган Кенесары кенете нени де сезип ийди.
Наурызбай ла Кунимжан база оноор көрди. Жабыс кырлардың
күнчыгыш жаңында, ажуның алдында, боро тозын көрүнди. Ан-
ча-мынча юйдин бажында ол тозыннан атту эки кижи чыга кон-
ды. Олорды шаштүлөр истежип, куйруктап клееткендий, аайы-
бажы јок учурткылап клеетти.

— Бу Агибай баатыр туру не! — деп, Кенесары тың ўнден-
ди. — Акуулакты минип алган!

— Эйе, бу Агибай-таай эмтири — деп, там ла жууктап клеет-
кен атту улусты лаптап аյкатаپ, Наурызбай айтты. — Оныла
коштой кем? Аттың жалына көңкөрө јадып ийгендө, жарт ла
Ержан болот по...

— Олор!..

Кенесарының чырайы кенете куугара берди.

— Ой, баурым! — деген кыйғы чөлдин ўстинде шынтырап
калды. Бу кыйғыны уккан улус озо баштап кырдың эдегинде
бир аулда, онон экинчи аулда, онон ўчинчизинде ыйлажа-сык-
тажа берди.

жүккеси ошкош көлдөр, амыры јок шуулашкан түрген суулар, жаштаң ала јүгүрип ойногон кеен ѡараши жараттар сүре ле түжелип туратан. Мындый ёйлөрдө ого кемнинг де болуш сураган жайналганду, таныш ўни угулып туратан. Оның санаалары ойто ло ыраак төрөл Бурабайдың көлиниң толкуларына эжинетен, Оксетпес деп кырдың бажына канатту согоондый учуп чыгатан. Төрөлиниң учы јок тенгеризининг түбилие коркушту јаан мүркүт кайкалап учатан, Наурызбайдың јүргеги јарыла бергедий систап оорыйтан.

Жаштаң ала ѡскён јерлерине, энезининг эркезин билген талаға, баштап ла сүүш сескен кырларга уча беретен аргалу болзо, ол бу күүнине тийген јerde бир де минутка артпас эди. Же эмди Кокчетау јаар бааррага јарабас, анда казыр Контур-Кулja ла ак кааның айагын јалаган немелер бийлеп јат. Наурызбай буттарын агашка јаба таңдырып койгон јиит мүркүтке түңгей. Ол бууларды канайып та чокызан, канайып та акшызан, канаттарынды канайып та талбызан, божонып баар арган јок...

Сыр-Дарьяның ээн јараттарынан та нени бедрекилеп турган, мыны Наурызбай онгдол болбой јат. Олорго не керек? Қызыл тындарын аргадап јүрген бе? Анда, уулдарына ийде-күч берип турган төрөл јерлеринде јуулашса, артык эмес пе! Атту јүс ѿделеп једер ыраак јердең Сары-Арканы канайып јайымдаар? Эмезе мындагы кулузын, табылты, каргана Кокчетаудаазынан артык па?

Ого эмди сакыры сүрекей керектү деп канайып та јартагылап турза, ол Касым-төре адазының, Саржан ла Есенгелди агаларының политиказын чек ле онгдол болбой турган. Сары-Аркадагы јайлулары ого Кокандтың бастыра каандыгынан, олордың текши керегине јетиретен болужынан чик јок баалу.

Жайым јүрүмдү Кудайменде баатырга јолугала, ол кечеден бери там эриге берген. Бери дезе агазыла көстинг көсө, экүдөң экү куучындажарга келген эмтири. Оның курч көстöри ыраак чөлдө базып јүрген Кенесарыны танып ийген.

— Сенинг бүдүжинг ненинг учун мындый коомой, менинг кичүү төрөм? — деп, Кунимжан күлümзиренип, оноң сурады. — Оорый бердин эмеш пе?

Карыкчалын јажырып болбой, Наурызбай улу тынып, төмөн көрди.

— Эйе, оорып јадым, јенге... Јүрегим систап, оорып јат. Төжиме кандый да уур неме базырып тургандый...

Кенесары бу ооруны јакшы билетен, оның учун унчукпады. Кунимжан дезе јиит баатырдың ал-санаазын јарыдарга айтты:

— Кара булут јаантайын тураг эмес, качан бир күн түүгө ле тийер. Сенинг де оорунг јазылар...

- Ол ёй качан келер?
— Ончозы јүгүрүк аттаң камаанду.
— Кайдаар мантадарын мен мынан кörбöй јадым. Бис јуука-
га кийдиреле, туйуктап алган бörүге түгей. Бörү ошкош жал-
танбас улус деп оморкоп то турзаас, түгей ле ичеенниг тү-
бине жажынып јадыс!
- Кенесары кичүй ийнизи jaар анча-мынча лаптап кörүп турды.
— Уйазынаң чыгып келген бörүден коркушту неме јок, сен
мыны билерин бе? Жерге ныкый јаба жат, тыыдын, калыырга бе-
лен бол, менинг Науанжаным!
— Јок, Кене-ага... — Наурызбай уур тынды. — Бörү уйазы-
наң жаныс ла ѡлбор алдында калып жат!
— Ол бойыла кожо ѡштүзин ол јерге база апарып жат...
Жиит баатыр јөпсинбей бажын жайкады.
— Мен бойым ѡштүни тозуп, кетеп аларын сүүп јадым. Же-
оны кетеерге эптү јер — Сары-Арка ине! Анда элбек чол ѡалан-
дар да, теренг јукалар да, агаштар да, кырлар да бар. Анда
меге салкын да жетпес.
- Мыны ончозын Кенесары бойы јакшы билип жат. Же элден
озо јаандардың сөзин угар керек. Олор нени айдар. Онынг учун
Кенесары бойын тудунып, жиитке санандыра айтты:
— Уйазынаң эрте учуп чыккан мүркүт эрте карып жат. Ага-
ларынг эзен јүргенде, алдынаң јол аларга менгдебе...
Наурызбай тёмён кörди. Ол агаларын айдары јок тынг, изү
сүүп јүретен. Же Кенесары агазы ого ончозынаң кару ла јуук.
— Мен сени угуп турум, Кене-ага! — Ол араай унчукты.
Чол jaар кörүп турган Кенесары кенете нени де сезип ийди.
Наурызбай ла Кунимжан база оноор кörди. Жабыс кырлардың
күнчыгыш жанында, ажууның алдында, боро тозын кörүнди. Ан-
ча-мынча ёйдинг бажында ол тозыннаң атту эки кижи чыга кон-
ды. Олорды ѡштүлер истежип, куйруктап клеекткендий, аайы-
бажып јок учурткылап клеетти.
- Бу Агибай баатыр туру не! — деп, Кенесары тынг ўнден-
ди. — Акуулакты минип алган!
— Эйе, бу Агибай-таай эмтирир — деп, там ла јууктап клеет-
кен атту улусты лаптап аյыктап, Наурызбай айтты. — Оныла
коштой кем? Аттынг јалына көнгөрө јадып ийгенде, жарт ла
Ержан болот по...
— Олор!..
- Кенесарының чырайы кенете куугара берди.
- Ой, баурым! — деген кыйгы чолдинг ўстинде шынгырап
калды. Бу кыйгыны уккан улус озо баштап кырдың эдегинде
бир аулда, ононг экинчи аулда, ононг ўчинчизинде ыйлажа-сык-
тажа берди.

Аттың мағын араайлатпай ачу-корон кыйгырып, коромжы-јуук кижи өлгөни керегинде элчи јарлап жат. Бу ачу-коронның кыйгызы кишининг ёкпö-јүргине торгулар.

— Ой, бауры-ым!

Кенесарының чырайы таштый боло берди. Ол турган јери-нен кыймык этпеди. Кунимжан оббогөнине јуук туруп алды. Жа-нгыс ла Наурызбай чыдажып туруп болбой, түбектин элчилери-не удура јүгүрди.

Агибай баатыр мағ бажынаң аттан түже секирип, јебренде јаңдаган жаң аайынча курын мойнына арта салып, эки колын тенериге ѡрё көдүрип, эки тизезиле јылгаштап келди:

— Қайран Кене баатырым, эки султан базылып калды! Эң талдама он сегис јииттерис ончозы базылды! Сениң агаларын Есенгелди ле Саржан Ташкенттин күш-бегизининг колынан ѡлди!

Кенесары кыймык та этпеди.

— Качан, кайда? — деп, ол токуналу ўниле сурады.

Агибай баатыр эки көзинен төгүлип турган јаштарды арчы-бай, султандар канайда ѡлтүрткени керегинде куучындап берди...

Олор аул јаар бастылар. Бу коркушту табышты уккан улус олорго удура јүгүргилейт. Чыдалы чыгып калган Ержанды эки јанынаң Наурызбай ла Кунимжан колтуктап алган келгилеп јатты. Ак кереге айылдың јанына једип келеле, Кунимжан бий-ик содон саукеле бёркин бажынаң ушта тартып, чингмери ар-чуулыла кожно јерге таштап, узун кара тулундарын јаза согуп, калактап, сыйтай берди:

Эл корыган эки арслан ѡлди,
Эдү ѡштү колынан олор ѡлди!
Меке төгүнле ѡштү олорды баскан,
Садынган немелерге бүдүп кайткан!

Ачу коронду табыш айылдарга, салқын чылап, чүрче ле јай-ыла берди. Энелер чачтарын јулуп калактайт, балдар өксөп ый-лагылайт, каргандар уур тынгылайт, јииттер тиштерин кезе тиштенгилейт. Тенериле учуп брааткан ўүрлү күштарга тейле-ген келип табарган чылап, јуртта калак-сыгыт, чур-чуманак башталды...

Бу коркушту јетирүден улам башталган чур-чуманак јўк ле эртен тира эмеш токунаган. Эки уул канайда өлгөнин Агибай-дың бойынаң угала, Касым-тöре бир ле түнгө буурайып, карый берген. Курч, бёрүнинг көстöри ошкош кызыл тамырларлу кёс-тöри коркушту корон ичен чилеп, бороро берген. Жаан тумчукту тегин де кара чырайы там каарып, таадазының сагалы ошкош

јеерен сагалын буурайыштынг ак кырузы тудуп ийген. Ол жетен де јашту болзо, јыдадый түс бойы, эмди, чөлдө ончо јанынаң салкынга соктырган сок јаныс агаш чылап, корккой берди.

Касым-тöре öштүге жеткер болуп бүткен,
Эки кёзине от чагылып күйген,
Энеден ол баатыр болуп чыккан,
Эки колында терс кан ууштанып чыккан.

Бу түннең озо Касым-тöре керегинде чөлдинг улузы шак мынайда кожонгдойтон эди. Же эмди онын кату, казыр кылык-јаны, жалтанбазы, килемжи билбези, калјузы кайда барган! Азыда ол кишинин канын суу да кире баалабайтан. Эмди дезе таакы түги калбангдан түжүп турган арык кучага түнгей болды. Кенете ле чек шөлтирий карый берген, јаныс ла кёзинде азыйдагы казырынынг, калјузынын арткан-калган сомы тонгуп калган.

Күн тал түшке јууктап келерде, карган тöре айылына Кенесарыны, Наурызбайды, Агибайды, јуукта јаны келген Кудайменде баатырды кычырып алды. Ол узак унчукпай отурала, онон бажын кёдүрди:

— Жиит тужымда, неме билбес тенек ле тудунып билбес омок тужымда, мен Кокчетаунын кырларында сүт ак ёндү јерлик тöö көргөм. Каргандардын оны адарга јарабас дегенин укпай, олордын созине каткырып, согоонымды ол јаар божодып ийгем. «Бу агару ак тöö — Кокчетаунын ээзи. Онын каргыжы учы-түбинде барып угы-тöзине түшкей!» — деп, ол тушта каргандар айдышкан... Ол јаман кылгым учун Кокчетаунын кырларынан айрылдым, эки уулымды јылыйттым, эмди мыны јакши билип јадым. Менинг уйа-јуртима туу ээзинин каргыжы түшкен эмтири, эмди чök эдип, оны такыбазам, бала-баркама, ач-үреме качан да ырыс болбос. Аллах-кудайдан алкыш сурап, ак тайгадан быйан сурап, ого алтын-сары башту агару ак кучала такылта эдип турум. Кокчетаунын ээзи — агару ак тöö ол килинчегимди таштазын деп, јайнап сурап турум. Онын алдына канча килинчектү, кардый ак бажымды јабыс энгилтип, бажырып, уулдарыма, ач-үреме киле деп мүргүп турум!..

Касым-тöре ёрё кёдүрген колдорын тöмён божодып, карыгып унчукпай барды. Ўиде јуулган улус ўн јогынаң шымырангылайт: «О, аллах-кудай, такылтаны ал!.. Алтын башту ак кучаны ал!..» Карган төренинг очүп калган көстөринде кандый да оттын јаркыны билдири.

— Мүркүт карыганынаң ёлбай жат деп, Бухар-жирау айдатан. Канаттары кейге тудуп болбой барганды, ол карыкчалдан улам ёлүп жат дайтэн. — Касым-тöре бастыра ийде-күчин јууп,

оро туруп, колын ичкери сунуп, Кенесарыны алкады: — Эмди сенинг учар ёйин жетти. Амин!

Ол мөңүн кынду энчилүү кинжал бычагын курынаң чечип, мөңүнле кеелеп салган кындакту, мүүстен эткен шыйралу, мылталу мылтыгын айылдың стенезинен алыш, Кенесарыга берди:

— Бу кинжалга бир мунг јаш, оны бистинг уйанынг эн јааны тагынып јүретен. Мылтыкты дезе меге сенинг таадаң, менинг адам Аблай каан энчиге берген. Ол беш јүс алтам ыраакта не мени јыга адыш жат, бу ёйгө жетире мен оны кемге де бербегем!..

Касым-төре бастыра јанды, ол тоодо военный јанды, султан Кенесарыга берип турганы бу сыйдан жарт көрүнди. Обёколёрининг кинжал бычагын кынынаң јарымдай чыгарып, Кенесары онын курч мизине эриндерин тийдирди:

— Оштүлериме качан да килебезим деп чертенип турум. Јүрегим бу болоттый соок ло кату болзын!

Уулынынг сөстöрин јарадып, Касым-төре бажын энгилтти.

— Менин сеге калганчы сурагым: эки агаларынг учун, он сегис тулентуттарынг учун, очин ал!.. Бис эмди турал бастыра Ко-кандты јенип болбозыс, је оч аларга күч једер. Эртен ле чындык сарбазтарынды јууп, бистинг ат-нерелү таадабыс Тауекелхан чылап, каргышту Ташкентти јемирип сал. Јескинчилү садынчак немелердинг уйазы кургазын, ол тушта адамнын калганчы сурагын бүдүрдим деп айдарын!..

Султан Кенесары бир тизеге чөгөдөп, адазынын алдына бажын энгилтти:

— Бис көрөрис, күн чыкканда шүүлтебисти айдарыс.

Ол ло күн түнде Кенесары султан бойынынг он эки канатту кереге айылында јоптожүү откүрерге Агибай, Наурызбай, Кудайменде баатырларды, Нысанбай кожончыны алдырткан. Эртен турал баатырларыла кожно Касым-төргө келген...

Карган хан түниле көс јумуп уйуктап болбой, ары-бери анданып жаткан. Сыр-Дарьяды, Сарысууда, Чуда жаткан казахтардын јёби ле болужы јогынаң Ташкентке табару эт деп айтканым та чын, та јок деп алансып, сананып жаткан. Јүк ле алтай, тока, алтын, уак сөйткөргө тайанып, ас тоолу отрядла табару эдип, јенү аларым деп иженерге јараар ба? Уулын көрүп ийеле, Касым-төре јымжак тёжёгинен араай туруп келди.

— Төр! — Кенесары онын алдына јабыс бажырды. — Саяш — шыйдам болзо, калжурыш — бычак болотон деп айдыжып жат. Шыйдамды кеспезеес кайдар? Бис ончо јанынаң эбира шүүп келеле, эмди турал Ташкентке табару этпес деген јоп-саңаага келдис. Ой жеткелек...

— Айса нени эдереер?

— Бис Кокчетауга јанаар дешкенис.

Қасым-төре база нени де сурабады. Оның жакару беретен ле сурайтан öйи öткөн. Ол бажын жайқап, узак унчукпай отурды. Онон эрмектенди:

— Қанайдар, жакылтам та чын, та жастыра деп, бойым да аланзып турғам. Эртен тұра качан да болзо, әнгирден ойгор дежетен. Байла, андый öй келген... Эмди слердин шүүлтегерди шингдеп көрөли. Бөрү балдарын үйазында артырып салғанда, анчы үйаның оозына кыйалта жок чакпы салып койотон. Кокчетауда бисти андый неме сакып жаткан болбозын. Эмди бистинг анда, ончо болгон керектердинг кийнинде, жадар аргабыс жок. Сары-Аркага теренжиде, Улутауның бери јанына көчүп алзабыс кайдар? Мында Уч Жүстинг көчүп жүретен јерлерининг белтири, олордың бир бирүзине тайанаң да арга болов...

— Улутауда баганалы сöökту улус жұртап жат — деп, Кенесары токуналу эрмектенди. Ол керекти ончо јанынан терен шүүп алганы жарт көрүнип турды. — Сандыбайдың уулдары бисти эмди јерине божотпозо, қанайдарыс? Оның эки уулы Ерден ле Дузен бийик жамыны ак кааның колынан алганын ундырыга жарабас. Жеткен ле бойынча колго ўлдю, жыда аларга келижер эмес пе? Олорды јенип ийер күчис бар болзо, андый немени эдерге жараар ба?..

Қасым-төре ѡюпсініп, бажын кекиди:

— Эйе, сен чын шүүп жадың, сұлтан Кенесары. Ыраак ѡолго арыған сарбазтар озо баштап амыраар учурлу. Анайда ок öскө кижиңинде жұртына келеле, оны, жылан чылап, чагарға база жарабас. Сенинг сананып алган керекти андый немеден баштабас керек... — Ол Кенесарыга удурға кезе көрөлө, улу тынып, јер карауды. Бастыра Сары-Аркада Аблайдың балдары бажын энилтер јер табылбай барғаны бу ба?

Бу öйгө жетире куучынга киришпей, унчукпай отурған Кудайменде баатыр карған төренинг алдына бажын энгилтти:

— Сандыбайдың уулдары слерди жакшы көрөп деп инженерге жарабас, менинг төрем. Мен бодозом, слерге озо Тарсаккан сууның јакаларына, Каракайын-Қашырлу деп јерге көчүп алар керек. Бистинг улустың ортодо алтай сöökту улус көп. Олордың Жандайр ле Тулебай деп баатырларын слер жакшы билеригер. Ого ѿзеери Аблайдың ач-үрезине алтай сöök кыштап көчөр јерлерди кысканбай, сүүнип берер! Жай келзе, Улутауга көчүп, Сандыбайдың уулдарынан ол јерлерди блаап та албай. Жаныс ла олордың арка-мойнын оодып, анағ ары көндүгер арга бар...

— Терсакканның ары јанында бистинг келдибистинг, Кунимжаның, төрбөндөри жұртап жат — деп, Қасым-төре сананып айтты.

— Андый болзо, бистинг сурагысты жетирерге Каракайын-Қа-

шырлу јаар тургуда ла элчи ийер керек! — деп, Кенесары айтты.
Касым-төре јөпснинп, бажын кекиди.
Чын шүүлте!

Бу ла күн Каракайын-Кашырлуда јуртаган алтай сёйкүтү јонло јөптөжү куучын ёткүрерге, элип- селип минер эки ат једи-нинп, Кудайменде баатыр атанып ийген. Ташкенттинг күш-бегизи ёлтүрген эки султанның ла он сегис јуучылдың јетинчи күнин ёткүрип ийеле, аулдар ыраак јолго атанарага тергене берген. Көрөр болзо, јаныс ла каргандар ла јаан улус төрөл јерлерин санап, эригип јүрген эмес, је анайда ок балдар да эригип јүрген эмтири. Олор сүүнчилү јүгүрижип, јаан улуска болужып турды. Јииттер курларын бек курчанып, аттарының күйруктарын түүй буулап, ыраак јолго белетенгилейт. Олор анчадала јуу-јепседдерин быжуулап белетеп турды. Корамсы дайтэн каптыргаларынан кандый ла кёө-куйакты ойо адып ийетен эки миистү курч болот башту согоондорын, торт булунду тегин согоондорын чыгарып, олордың эски канаттарын јаны канаттарла солуп тургулайт. Бир кезиги узун јыдаларының болот баштарын курчытылайт, олордың курч бажының эки карыш алдына аттың күйрук кылынаң эткен чачак буулагылайт. Үлдү-бычагын, кылышын да курчыдып турган улус бар. Темирден эткен јуу-јепсели јок улус бырчыт кайындарды тазылыла кодорып, олордонг уур токпоктор эдип турды. Төрөл јериине барада, амыр јатпастарын ончолоры билип турган.

Султан Кенесары бийик тёнгнин бажында турды. Јабыста тёнди эбирип, толголып, чойилип, каравандар ичкери барып јатты. Олор төрөл јерлерине јанып брааткан ўүрлү күштар ошкош!

Эки неделениң туркунына олор Бет-Пак-Таланы ѡдүп чыккан. Сарысуу агып келеле, сай кумакка чөнгүп, юголып турган јердин ады Қызыл-Джингил болгон. Анда, Ботештин јаан аул-јуртында, Кенесарыны Кудайменде баатыр, оныла кожно келген ат-нерелү, јуу-согушта јалтанарын билбес алтай сёйкүтү баатыр Тулебай сакып алган эмтири. Тулебай колодецке түжүп калган тобини јаныскан чыгара тартып келетен дежетен. Тулебай баатырла кожно султан Кенесарыны уткыырга јаан тоомъылу эки аксагал ла он беш кирези јииттер келген. Олордың минген аттары јабызак, јелбер. Койдың терезинен эткен малахай бörük-тери, чолозы јок ѡдүктери олордың јамылары бийик эмес ле арга-күчи ас болгонын керелейт. Тулебай баатырдың бойының

да кийими чўм-чам юқ болгон. Ол јаңыс ла тыш кебериле ағыланып турган. Оның сыны ла тууразы түп-түнгей немеди. Сыны дезе тегин кижиининг сынынан чик юқ бийик. Көзи јелбер кабактарының ла койу кирбиктерининг ары јанынан јўк ле суркурап турган. Қап-кара узун эрин сагалдарын саң бўё толгойло, кулактарына арта салып алган. Баатырдын минген де ады јелбер тўкту, јааны коркушту ат. Оның койу кара ѡалы ёрге тийип турган. Адыйның јайаазы ээзининг јарындарынан кичинек ле тапчы болгон.

Баатыр Тулебай јортуп келеле, адынан тўжўп, бир тизеге чўгдой отурып айтты:

— Бу чўл — слердин, султан Кенесарының, Аблайдын уулының уулынын!

Сўре ле чырайы бўрўнгий јўрген Кенесары баштап ла чырайы јарып, јарындарын тўзедип эбира, улустынг бажы ажыра чўл јаар кўрди.

Экинчи бөлүк

Күн түнүктен чалып тийгенинег бери удаій берген, је Ка-ра-Откөл округтың ага-султана, Кудайменденинг уулы, Конур-Кулja төжөктөн тургалак. Ол эртен тура јун жастыктардын ўстине сайрап јадып, узак сананарын сүйїтен. Султан чалкайто уур аңданып, јодро ошкош кичинек кара көстөриле айылдын кереге агаштарының бирүзине кадай көрө берди. Кискенинг сагалы ошкош сүйүк кабактары саң ѡрө јылып келди. Айдары јок јаан, чербек ичи бирде көдүрилип, бирде жабызап, сууга салган уй терези кап-борбай чылап, тастангап жадат. Кыскачак тарпак тумчугы кейди бойына табышту кийдире тартынат. Көрөргө эң ле эпјогы ўстиги эрди болгон: оног ۆзүп калган кылдар чек ле күжүлдинг сагалы ошкош, ол кылдар кажы ла тынышта оның тумчугының ўйттерине кийдире тартылып, оны кызырайлап, чичкиртерге эриндерин тыртандадып турды.

Ага-султан эң кичү ўйининг, Зейнептинг, жети канатту айлында амырап жатты. Айылдын бир жаңында атлас жамынчылар, торко јууркандар, јун жастыктар. Мыны ончозын ага-султан былча төжөнип алган. Оног ары жайылганы айдары јок јаан кызыл-күрөн кебис, кебистинг ўстинде тала катту тоозы јок кайырчактар, кайырчактардын ўстинде ойто ло торко јууркандар, јун жастыктар. Айылдын эжигин Хиваның узы кеелеп кезип эткен. Эжиктинг эки жаңына кажызына ла тогустан кара камдулардын ла кара мөнүн түлкүлердин терелерин илип салган. Бозогоның алдына аркалары төмөн караларлу эки бөрүнинг боро терелерин жайа төжөп салган...

Конур-Кулja ак чамча, айдары јок элбек шалмар кийип алган жатты. Откүре көрүнип тураган кыдат торко кийимдү жаш Зейнеп оббөгөнининг шалмарын чандырына жетире түрүп, оның балтырларын сыймап, ныкып отурды. Кажы ла кыймыгында оның тыңыску төштөри толкуланып, тешпек жалмаштары оббөгөнининг тизезине жыжылып турды. Оның чырайында сүүнчи де, кунук та јок, кичинек, жабыс мандайы ару. Жаңыс ла каа-жаада Конур-Кулjanың неге де уймалып калган чамчазының эдеги жаар көргөндө, узун, жыдалар ошкош курч кирбиктери тыркырап, тарынганына толу кызыл эриндери борбайып келет. Күйн-

зегенине көзинде јалбыш күйүп, ол ѿббогнининг айдары ѡок јоон төңмөктөрин чымчый тудуп турды, је онзы јиит ўйининг сертежине кичинек те ајару этпейт. Онын санаазында чек боскө немелер.

Ол јаантайын ла сок јаңыс неме керегинде сананып јат.... Кудайменденинг уулы, Конур-Кулја, ненинг учун Аблайдынг ач-үрэзинен, коомой болотон? Кудайга баш, олор угы-тозиле де, байыла да олордонг төмөн эмес. Онынг таадазы, Орто Јүстинг ханы Самеке, тörtтөн мунг јылкы малду болгон, мыны ончо улус билер. Көп јылдар мынанг кайра Қичү Јүстинг ханы Абулхаир, Россияяга јонымды кожуп алыгар деп, ак каанга письмо би-чиирде, андый ок письмоны онынг таадазы база бичиген эмес пе? Орто Јүстинг салымы керегинде каруу келгелекте, онынг јада калганы ачу. Онынг учун тенек бала каан Самекенинг ордына Туркестаннаң тенип келген Сабалак-Абулмансурды Орто Јүстинг ханы эдип јөптөп салган. Абулмансур учында Аблай каан боло берди не...

Одус мунг јылкы малду онынг адазы Кудайменде база уйан эр болгон бо? Јаңыс ла ол ирбис боло берерде, Абулмансур арслан болуп калган туш ине. Андый да болзо, арслан ирбисти јудуп болбогон. Омскийдинг губернаторы оны, хан Самекенинг уулын, акту бойы корый алган, јиирге бербеген! Бойынын ойгорынынг ла сүмелүзининг шылтузында, ол ээлеген јерлерин ле энчилү јонын аргындарды бойына артырып алган. Аблайдынг узун колдоры Кудаймендеге јетпес боло берген, кажы ла күнде онынг туленгуттарына орус солдаттардын јыдалары болу-жарга белен болгон.

Ырыс кичинек күшкөш: кайда азырал, ол анда тү-жүп јат. Адазынын байлыгы, ар-жөөжөзи ого, Конур-Кулјага кёчкөн. Адазында болбогон макты ла јанды ол бойы таап, јууп алган. Бастыра Кара-Откөлдинг башкараачы султаны эдип Аблайдынг күчүктерининг бирүзин де туттай, оны тутканы учурлу эмес пе? Онынг јылкыларында боро Ѻигдү јирме мунг укту аргымактар јүрүп јат эмес пе? Мындый јөөжө Есенгелди ле Саржандый немелердинг түжине де кирбекен!

Ага-султан Конур-Кулја күлümзиренди. Кажы ла јыл гене-рал-губернатордынг канцеляриязында эдилип турган јетирүлерде ол колында јылкы малын јük ле он эки мунг эдип көргүзип турганын эске алынды. Тоо алар тужында, ол сегис мунг јылкы малды јажырып ийетен. Онынг шылтузында кажы ла јыл ка-ланга беретен сегизен јылкы малды бойына артырып алатаң. Мындый меке-сүме эдерге ол Омскто чиновник-најыларына кажы ла јыл алты ат сыйлайтап, олор ревизия эдип келгенде, јакышынак күндүлеп салатан. Кирелтеге көрө, мыны чыгым деп

айдар ба? Мындый јаңынг алдына кижи јыргап јүрбей! Јаңыс ла јўулгек тўймеечилер нени де бедреп жат.

Ак каан сегизен ат албаанынаг јоксырабас. Арасейдин империязы айдары ѡок јаан, бай ла улу. А ого Конур-Кулјага, бу сегизен јылкы керек. Аттарды эки-ўч аулдынг јаандарына сыйлап, олорды бойынынг јаңына жай тартып алар. Же керек ондо беди. Онын сый беретен улузы јокту улус эмес. Йокту, шалданг немелерге ол ајару этпес эмес! Керек сыйда эмес, ајаруда, јомёжиште, кара јонго удура бирлик бололы деген санаада. Јаңыс ла олор ажыра, јаан тоомъылу бай улус ажыра, ол кўп тоолу аулдарды колында бек тудуп жат. Албаты — кўс ѡок тенек кўчук ошкош, байдынг колына ла тўртўп жат. Ол кўчукти чындык ийт эдип бўскўрип алар керек. Омсқтынг генерал-губернаторынаг болгой, ак каан бойы онынг албатыны башкарлып билетенин юарадып турган дежет!

Конур-Кулја бойына бойы сўёнип, сўмелў, топчи ошкош кичинек кўзин ачып ийди. Уйининг јайканып турган тўштюрин, јукачак торко ёткўре јылдынп турган тўнгмётюрин ол кўрўп жатты... Ўйлери јаңынаг ол база ырысту.

Ол јелбер тўкту колыла ўйининг јалмажындагы јука торкого тийерге ле јўреле, база не де санаазына кирерде, токтой берди... Ол тегин кара јонго тонг ло андый јаман ба? Казахтарды качаннынг качан да черўге албазым деп чертенип, ак каанынг бозу терезине бичийле, печет салган ады јарлу указы онынг шылтузында бичилген эмес пе? Бу такаа јылдынг кўйк айынынг бежинчи кўнинде бичилген указ база онынг, Конур-Кулјанынг, некелтезининг шылтузында чыккан эмес пе?

Откён мечин јылдынг кыжы соок ло кары јаан турган. Кыштынг айларында уй, кой малдынг кўп сабазынынг туратан јерлери Балкаш кўлдинг тўштўк јаңында болгон. Же ол кышту одорлорго баарга јарабас, ненинг учун дезе кайра Сары-Арка јаар кўчуп турган Кенесарынынг кал јоны табару эдерден айабас. Акмолинский округта кыштаарга артырып салган малдынг јўстортён мунга шыдари одор, азырал јетпегениненг улам кырылып блгён. Ого ўзеери кыштынг тал ортозында Ташкенттин күш-бегизининг янычарлары тегин де тожонгнонг ло сооктон малы кырылып, тўреп калган кўп тоолу аулдарды тоной берген. Есилде ле Нурада јаткан казахтардынг ортозында торо башталып турган.

Јаңы устав аайынча Акмолинский округтын казахтары быъылгы такаа јылданг ала каанга калан тўлётётон учурлу болгон. Мындый уур, кызалаңду ёйдо калан јуза, ол кандый јаан

јеткерге экелерин Конур-Кулja ончозынаң артык билип турган, оның учун ол Kokчетавский ле Қаркаралинский округтарда чылап, указы бүдүрерин эки јылга узатсын деп, каанга письмо бичиген. Баштапкы Николай каанга сый эди, кууның мойындары ошкош мойынду сүрекей јарап сүттий ак алты аргымак аттар ийген. Бу аттар улу каанга сүрекей јараган болгодай, ненинг учун дезе ол Конур-Кулjanың казахтарын 1840 јылга јетире калан төлөөринен јайымдан салган. Айса болзо, кааның башкарузы каанга јуук султандардың тоомжызын көдүрерге болуп анайда эткен, келер öйдö олордон он до катап кöп алза, кем јок дешкен.

Андый ба айса андый эмес пе, је ага-султан Конур-Кулjanың ады-чуузы, тоомжызы ол күндерден ала айдары јок бийиктеген. Шыралап, түреп jüрген улус ого алкыш-быйан айдып, öскö бийлердинг ле султандардың ортозынаң оны аңылаар боло берген. Азыда оны ајаруга албайтан тообойтон аул-јурттар, эмди ого кожулып, соокко, шуурганга алдырган курагандар чылап, ого јашынып, оны эбира туруп ийген.

Ээ, тожонду, торолу, јут јыл да санаалу кижиғе тұза экелип жат... Мындый уур, соок кыш болор деп, ого ойгор санаалу карган Жаркулак озолодо айткан эмей. Ол тушта карган öрökön сууның килен оок таштарын алдында јерге јайа таштап айткан: «Көрзөгөр дö, ага-султан, баштапкы изў маусым айда ла ўчүрген-караша айда Мерген ле Игис Зауза деп јылдыстар коштой тұрза, кыш сүрекей соок, тожон, торо болор. Быыл маусым — июнь ле караша — ноябрь айларда Мерген ле Игис Зауза коштой тургулап жат. Сен Тұяктың кызын Кайнисаны алар јыл база ла шак мындый јыл болгон. Ол јыл јылан јыл болгон, быыл дезе мечин јыл... Одус јылдың бажында мындый кату кыш болуп жат, айдарда, күн эртеден санан!»

Оноң немени откүре көрөр айлаткыш јарынчы Дакир-Жаурынчы кичинек те ағы јок кöö-кара карган кучаның отко öртöп койгон јарынының чийүлерин көрүп отурада, база анайда айткан эди. «Köö-кара кучаның кургадала öртöгөн јарынының јети албатыны башкарған чийүлеринде јети кааның салымы бичилген — деп, јарынчы айткан. — Мечин јыл дайтен кижикийик јылда оның чийүлеринде коркушту јоткон, улу түбек, јут, олüm, торо болоры јуралып жат!»

Конур-Кулja ичинде каткырат. Ол тушта каргандардың сөстөриң ол укпаган, Баян-Аулдың ары јанындағы кырлар да малды айдагар деп айтпаган. Анаар айдаган болзо, jüs төртөн мунг малдың коп јаны тирү артар эди... Іе ол тушта кааның килемжилү указы да болбос, ол бойы öскö султандардан бийик те болбос эди. Эмди албаты торо — оның учун ук-

кур, јобош. Јенү сени кайда сакып жат, озолодо билип көр! Йүс төртөн мунг мал ол неме бе! Једикпестүй болзын, болуш сурап келер. Ол тушта оның магы, ат-нерези, алтын чылап, мырзылдап чыгар!

Кенетийин Конур-Кулжаның сүйүк кабактары јемириле берди... Кара јон түрэзе, башкараачыларга оны сулуктай тударга јенил, је ёйиненг ёдөргө база јарабас. Эмди дезе јуттан, сооктонг коркушту неме келип жат. Калак, кижи јастыра согуп калгай!

Кенесары!.. Аблайдың каныркак, токунабас ач-үрэзи. Олор ончолоры энезининг ичиненг јуулажарга јыдаларын көдүрип алган чыгып жат!.. Олорды ээчий-деечий баштарын томура чаапта турза, түңгей ле багынбас. Чөлдө олордың ого јўк бирүзи де тирү артса, амыр ёй качан бир келет эмеш пе...

Откён јылда Ташкенттин күш-бегизи Есенгелдининг ле Саржанның мойнын кескен, бысыл Қокандтың јаан јамылзуы Парванчы Ляшкар Қасым-төренинг бойының бажын кезип апарған, је олор санаа алынган ба, салымның алдына баштарын бөкүйткөн бў? Йок туру, Кенесары ла Наурызбай, торт ло шыркалу бўрўлер чилен, анзырагылай берген. Былтыр кўстенг бери олор бастыра чўлди канла будыгылап ийген. Олор кандый да улу јуттан, сооктонг, тородонг ары, кара јон дезе оның, ага-султан Конур-Кулжаның, ого эткен ончо јакшызын, быйанын ундып, олорго јайылып жат!

Кааның бийлерининг кылкыттарына аргындар ачынгылап та туратан болзо, је оның јакылталарынан тура баспайтан. Эмди олор до чек ёскёрё берди. Албатыда тегин де токунал юк болгон. Качажып, оның ўстине Аблайдың бўрўлери толуп келбей кайтты. Ақмолинский округты Байдалы, Койлыбай-Шагир, Жанай-Қалкаман, Темеш, Тыналы деген волостьторы тўй-мегилеп чыккана эмди кичинек те аланзу юк. Олорго Азанбайдың уулдары тўйметкен каржастарды, Таймас Бектасовтың кей сўсториненг кўкиген Торткаралардың аулдарын, Кара-Актымбет, Женбай-Жак, Корсын-Керней, Койончы-Тагай волостьтордың аулдарын кожорго ѡараар. Анаида ок Кичў Йўстинг тами, табын, жагалбайлы, алшын, жаппас, шекты, тўрткара сўёктў улустар јуртаган аулдарын ла Иман Дулатов көдурген Тургайдың кыймыраган кыпчактарын база ајаруга алар керек. Оның ўстине база коркушту коомой табыш бар. Тўймеген казахтарга алты јўс јирме беш айыл кыргызтар кожулган. Кенесары мыны ончозын тузаланып ийер аргалу болзо, кўч болотон эмтири...

Мыны ончозын Ақмолинский округтың ага-султаны, Кудайменденинг уулы, ак каан Баштапкы Николай билеечи подпол-

ковник Конур-Кулja, генерал-губернатордың канцеляриязына жетирер. Арасей империяның чөлдөгү гранында jaан орт башталып жат, ол ортти салып турган кижи ак кааның шётүзи, Аблайдың уулының уулы, каныркак Кенесары. Жер ле калан жанынан бир кезек жастыраларды ла блашту эрмектерди тузаланып, ол казах албатыны каанга ла оның чындык жалчылары чөлдинг султандарына удура тукурып, түймеең баштап жат.

Аңылу ајаруны анчадала түймеечи султан Кенесары калганчы ёйлөрдө јанты тудулып турган Актауский шибееге табарулар эдерин тыңдып турганына эдер керек. Шибеелер тударын жаратпай турган күүн-санааларды ол бойының каргышту керегинде тузаланып жат.

Конур-Кулja коркушту jaан эди-канын јўк арайдаң жайкап, база бир катап албаданып, жастыгының бажында илип койгон каптыргага колын чойди. Ол јоон, семис сабарларыла каптыргадаң эки башту кан-кереде јурап салган калынг чаазын чыгарып келди. Бу Николай кааның Актауский шибеени тудары керегинде указы болгон. Конур-Кулja jaан учурлу ёйдö кийитен очказын тумчугының белинө илип, алдыгы эрдин кыймыктадып, араай кычыра берди.

«Бийиктөн бийик жарадылган. 15 апрель, 1837 јыл. Омский областтың тыш округтарында, Актау деп јерде, жаантайын турар шибее тудар. Шибеенин коменданты полковник эмезе подполковник жамылу болов учурлу. Коменданттың эдер ижи мындый

I. Акмолинский, Каркаралинский ле Аягузский округтарда амьр, тыш жадынды көрүп турары.

II. Каанга чындык кыргыздардың көчүп жүрер јерлерин, ол тоодо Торо чөлди, корыры.

III. Гранды кем де буспазын кичеери. Бистинг кыргызтар бойының күүниле гранды кечетенин ле бистинг јерге айылдаш албатылардың киретенин кезем токтодоры.

IV. Садулу жүрген каравандарга болуш эдери. Бу жанынан Актаунын коменданттына ўч округ ўчүлэзи, ондо жаткан албаты-жоны, башкартып турар учурлу. Каанга чындык кыргыздардың аулдарына ла бистинг каруулдарга штö табару этсе, комендантка олорды мылтык-жыданың күчиле Чу деп сууга жетире сүрөр жаң берилип жат. Же ол сууны кечерге ле Торо чөлдинг түштүк жаказын ёдөргө жарабас».

Конур-Кулja каанының указының кажы ла сөзин эди-канына шингдирип турган чылап, маказы канып, унчукпай жатты. Ононг күлümзиренин ийди: «Акыр ла болзын... Шибеени тудары капшай божайтон болзо кайдат. Ол тушта кем кандый ўнле эрмектенер эмеш, көрөр эдис!»

Оның кайда да будын сыймап отурган ўй кижи неге де турбас көлötкөдий болгон. Ол указты јүзине јууктадып, эки башту кан-кереденинг јуругына озо баштап алдығы эрдин, онон сүйүк сагалдарын ла јалбак тумчугын тийдирди. Онон чаазынды шалт эттире окшоп ийеле, сафьян папкага салып, кебис каптыргага сугуп ииди. Йоон, ўлۇш сабарлары ол ло ок каптыргадан ёсқө указ чыгарып келди. Ага-султан эртен тура мынайда сайрап жадып, жаан учурлу бичиктерди кычырарын сүйїтен.

«Улу кааныңjakыганы... 10 ноябрь, 1837 жыл. Киргизтердинг тыш округында, Актауда, тудулып турган шибееде бир серкве болор учурлу. Серквеге бир абыс, эки причетчик, бир каруулчык берилip жат. Олордың жылына алатан жалы: абыска бир мунг салковой, причетчиктерге — алтан салковойдон, каруулчыкка 9 салковой бежен акча. Акмолинский, Каркаралинский, Аягузский округтарда пограничный приказтарла јўрерге абыска јемшик аттар берип турар, ого ўзеери серквенинг аракызын ла просфорага, аракыга ла кулурга жылына 250 салковой акча чыгарып турар».

Кааның бу jakылталу бичигин Конур-Кулja ас ла салза, жирме катап кычырган, же учурын ондоп болбогон. Жаңыс ла бүгүн оның кыскачак, сүйүк кирбиктери кенете типилдеже бери-ди. «Акыр, бу кандый аайлу неме? Аблай каан калмыктардың Галдан-Цырен каанының уулын Шаршаны ѡлтүреле, орус ба-ла кааның ѡргөөзине уулын Тугумды ийип, Арасейге багып турум деп жетирерде, орус бала каан ого кажы ла жыл ўч жүс салковойдон акча, эки жүс пудтан кулур берип турзын деп, ханский грамотала кожо реекрип ийген. А мында тегин орус мулланың жалы ого көрө төрт катапка көп. Мыны канайып ондойтон? Та орус каан аайы-бажы јок байыган, та бастыра чөл бир абыстың жалына турбас болуп калган. Бисти женил баалагылап жат!»

Ага-султан коркыганына кенете тырлажып, ары-бери аյык-танды. Ўи оның соой берген балтырларын колынаң ычкынып ииди.

— Тфу... Тфу!..

Ол коркушту санаалардан айрыларга колдорын жаңды. Ак кааның болужы эмес болзо, ага-султан Конур-Кулja нени эдер эди? Ого кандый да жал керек јок, жаңыс ла мында жаантайын солдаттар турзын. Ол кааның көлötкөзи де учун блöр.

Ончо једимге ол каан-императордың шылтузында јединген, блöрдин блöгөнчө ого чындык жалчы болор, ол жанынаң эрмек те јок!.. Бу чөлдө ак каанга ару санаазыла андый тын беринген кижи јок. Түймен чыккан уктарды-сööктөрди Кенесарыга

кожулбазын деп, Генерал Талызиннинг јакарузыла тударга жүрүмин арай ла јеткерге сукпай, ўч султанла кожно ол барган эмес пе? Бу јакаруны бўдўрерге олор нени этпеген деп айдар! Улусты карындаган да, коркыткан да, мекелеген де... Керек дезе Омский мусульмандардын јаанын, Имам Мухаммед Шариф Габдрахманоглыны болушка кычырарга келишкен. Жанаг не де болбогон, калжуурган калык-жон тулаан айда сўрўшке кирген буура-тёо ошкош, ол нени де укпай, неден де коркыбай жат. Олордын ак каанды, аргалу-чакту улусты көрөр кўёни ѡок. Эмди сўстöш керек эмес, солдаттар керек. Ол энеден чыгарда байла тўймеечилерди кезедер болуп, јайалып чыккан тур...

Кенесарыла ёптёжў-куучын ёткўерге барбадын деп, ол тушта Омсктын генерал-губернаторы чала ачынып арткан. Кижиге бойынын терези, кызыл тыны карам эмей. Бўрўнинг уйазына сабарынг суксанг, кол ѡок артып қаларын.

Онон тўнгей ле туза болбос. Кенесары акаларынан сўмелў. Ол торлолор тепкен шонкор чылап, ўредёлў черўге сакыбас јанынан согулталар эдип турган. Есаул Чириковтын отряды ошкош јаан эмес отрядтарга сўрекей тўрген табару эдип, линейный черў ёдип келзе, ёрдин алдына кире бергендий, ѿлыйып қалатан. Же кажы ла кўннен там ла тоозы кўп отрядтарга табару эдер боло берген. Кенесарынын ийде-кўчи кўннен кўнгэ кўптўп жат...

Кажы ла частаң онын јалтанбазы тынгыйт. Омсктын губернаторына бичиген калганчы письмозын неге јараар деп айдар... «Есил ле Нуры суулардын јакалары, Актаунын, Ортаунын, Каркаралынын, Казалыктын, Жаркайыннын ёрлери, Убаган ла Тобок суулардын элкемдери, Кушмуруннын јаландары, Каркаралынан» Йайыкка ётире ончо ёрлер — ёбреннен бери бистинг ёбёкёлёрлистинг ээлеген ёрлери, слер дезе бистенг олорды айрып алала, анда шибеелер тудуп јадыгар, Биске, кўчўп ёўретен улуска, азыранарга база ёр керек». Кара албатыны бойына јаба тартып аларга жат, онын учун мындый бичиктер бичип, тегин улустынг ортозына јайып турганы ол.

Актауда шибее тудары кёндўге бергени керегинде табыш угулып ла келерде, ол албатыны там ла койлодё тўймедин баштаган. Йуу-чак баштаарым деп кекенген, Қокчетау ла Карап-Откёлдинг ортодо почто тартар ѡолды ўзе кезип ийген, ончо ёрлериимди кайра берзин деп некеген!

Кенесары — ол чўлдё улуп турган ач бўрў! Губернатор онын письмолорына каруу бербей, письмо ётирип барган элчилирин кёндўре ле Сибирь јаар айдуулга ийип турганы сўрекей чын ла јакши. Йаңыс ла Кенесары мынанг база туза алыш жат.

«Ак каан казахтардың сөзин угар да күёни жок, айдарда, атка минер керек!» деп, ол қычыру әдип турган. Ол сүмелү, айалгана да тузаланып билер. Шак оның учун ого жаңыс ла укту тостү, жарлу улус кожулып турган эмес, анайда оқ каанның бийлерине ле ага-султандарга кыйя көрдүрген, кыстаткан кара албаты кожулып жат. Мынан жеткерлү неме жок. Қемле де јоптожип болбозынг. Олорго удура ўредүлү жаан черү ийер керек. Омский-дин генералдары дезе јоптожү куучынга иженип жадылар!..

Эмди Конур-Кулja ёрб өндөйип, база кандый да жаңы чаазын бедрет берди. Бу генерал Талызиннинг приказы болгон...

«Санаа алынар күүндери жок болзо, жирме төрт частың бажында киргизтерди кезедерге ле түймечилердин керектерин кайып көрөргө уулдарыгарды ийигер деп, калганчы катап некеп турум. Слер мыны кыйалта жок бүдүрер учурлу».

Конур-Кулjanың күрең чырайы ачынганына чек ле карара берди. Не болгоны оның санаазына ончозы кирип келди. Генерал оны Омско алдырып алала, аай жок кыйғырган, оның сөзин уклаган, Кенесарыла јоптожү-куучын откүрерге уулдарынды ий деп жакарган. Бу приказ-жакару эмес болзо, ол Кара-Откөлдин быжу шибеезинде айлын, жаан ўйининг, Кайнисаның токуналу, амыр айлын таштап, бери, кичинек ўйининг айлына, келбес эди. Оның уулдары, Жанадил ле Чингис, Омскийдин кадетский корпусында ўренгилеп турган. Бойының жеткилдү, жакшы јўрумине болуп, ол уулдарын Кенесарының одузынан болгой, көрмөстин жерине де тайып ийер, жаңыс ла уулдары оның сөзин угар ба?

Конур-Кулjanың жаан ўйинен, Кайнисанан, Жанадил чыккан, экинчи ўйинен, Вали-ханнинг јеени Аккагастан, Чингис чыккан. Жанадил жазык кылыш-жанду, боду, көркүнчак болуп бүткен. Чингис дезе андый эмес, капшуун, жалтанбас, неден де тура калбас. Олордың кеберлери де башка. Жанадил чек ле адазы ошкош кара чырайлу, энгилбес-бүгүлбес бүдүмдү, Чингис дезе эне угын тартынган, ак чырайлу, боро көстү. Төре уктан бүткени жарт көрүнип турар. Қижиғе килемерин билбес, омок, жана болбос. Жиит те болзо, ол уктар, сөйкөтөр ортодо кырмалашта, согушта туружып јўрген. Откён јылда есаул Лебедевтиғ отрядында тилемешчи болгон. Ол отряд Сейтен баатырды Балкаш көлдин жаңында туткан эди. Андый да болзо, ол улуска Жанадилден артык жарайтан, ненинг учун дезе тыш кебериле адазына чек түгей эмес болгон. Конур-Кулja эки уулын экилезин сүйбейтен. Олорды ѡлүмнинг де жерине аткарып ийерге белен болгон, је олордың эне уктары жаңынан ат-нерелү, аргалу-чакту төрбөндөринен чала жалтанып јўретен.

Ага-султанның айылдың ичиле азып јүрген көрүжи арт учында алган јаш әжине токтоды. Оның кичинек көстөрининг түбинде кандый да караңгай, казыр от јалт әдип калды. Ол ўйининг элкем јалмажын ла төштөрин аյқтап јатты...

Сенинг јаш ўйин Чингис уулынга санаазын салган деп, јаан ўйи Қайниса јаңыс катап айткан эмес. Је Конур-Кулја оның сөстөрине ајару этпейтен, ненинг учун дезе јаан ўйи калганчы јаш ўйин көрбози, оны коптоп айдары, ого ўзеери оның экинчи ўйининг уулын јамандаары жолду. Мында кижи кайкаар неме јок. Је андый да болзо, ол Зейнепти кетеп, көрүп турар кижи тургузып салган. Онызы бу ла јуукта серемji чын болды деп жетирү эткен.

Јок, Конур-Кулја тургуза ла оч албас, ол андый кижи эмес. Ол ѿй келерин сакып, тырмактарын јажырып алар, келишкедий ѿй једип келзе, тал-табыжы јогынанг ѡштүзининг тамагын кыйя тудуп салар.

Је ага-султанга мынанг да коомой табыш угуларда, ол ўйининг килинчегин туура эдип ийген. Оның уулы Жанадил тегин туленгуттыг балазын сүүген, эмди оны аларга турган деп, ого жетирү эткендер. Кыстың бойына да уул јарап турган дешкен. Адазы јөбин берзе, Жанадил кысты Омск јаар апарар болуп чертенген деп айышкан.

Конур-Кулја мыны угала, торт ло калјуурып чыккан. Кандый уят! Ага-султанның уулы кул-туленгуттын кызын аларга јат! Оны бастыра албаты электеп каткыrar! Мындый керекти удадарга јарабас, ол Жанадилди тургуза ла бойына алдырган.

— Сени тегин туленгут Абдувахиттин кызын Күмүшти аларга турган дежет, бу чын ба? — деп, Конур-Кулја көстөри кандалып сураган.

Кöп эрмек айтпас, јажык кылыхту Жанадил кенете удурла жа берген. Адазының көзине узак удура көрүп болбогон до болзо, чертүзинең јана болбогон.

— Чын...

— Мен сени Ерденнинг кызын сөстö, кийнинде ол сенинг айлында јаан ўй кижиң болор деп айтканымды билбейтен бедин? Ерден Улутауның, Қара-Кенгирдин, Сары-Кенгирдин ээзи деп, сен байла, ундыбаан болбойын?

— Билерим... Оны Чингис алзын...

— Сенинг тилинг нени калырайт? «Чингис алзын» дегени не бу? Мен кысты сеге сөстöп јадым, оны Чингис не алатаң!

Жанадил кайдаар да будының алды јаар көрүп, нени де кимиренди:

Албас ол кайткан... Ой энезиле јууктажып турганда, карындашыныг сыргалызын не албас? Алатан болзо, ол алзын. Меге Күмүш керек... Күмүшти албазам, блёrim!

Мыны канайып чыдажып угар. Конур-Кулja мында ла Жанадилди јыга базып, эки будыла тепсеерге сананган, је оног токтой берген, ненин учун дезе бу тенек күрүм ачынала, ѡштөп. Зейнеп ле Чингистин јажытту колбузы керегинде јарлап ийерден айабас.

— Jүр ары!

Ага-султан ўч күнгө нени эдерин билбей отурган... Бу јескинчилү Зейнептинг ле кичү Чингистин јажытту колбузын улус билбес учурлу. Улус мыны угуп ийзе, ондо кандый да тоомы артпас. Онын учун олорды канайып кезедерин јангыс ла ол бойы билдер учурлу... А Жанадил деп тенек немени Күмүштин јыдан да билбес, ого јууктабас эдип салар керек. Онон башка Сандыбайдын уулы Ерден ачынар. Ерденле тёрбөн болуп алза, Конур-Кулжанын он эки канатту айылына база бир канат кожулды деп айдарга јараар... Је Жанадил деп тенек күрүм кедерлеп тура берзе, канайдар? Онын энезининг адазы база эштек ошкош кедер неме болгон эди. Акыр, јазап сананып көрөр керек...

Бу ла тушта ага-султан Конур-Кулja генерал Талызиннин письмозын эске алынган.

Арга-сүме шак мында болор бо? Уйазына кире мантап келген күчүтерди бөрү кайра божодот эмеш пе. Онын уулдары Кенесары ла јөптөжү-куучын ёткүрзин деп, генерал бойы некеп јат. Ширеенинг чындык јалчызы мындый учуралда нени эдер учурлу?..

Уулдар онын акту бойынын уулдары, олорды чын ёлүмнин бойына ииетени... Је Ўч Йүсте ады јарлу Аблай каан оны ёлүмнен ле кул јүрүмнен аргадап алган кара кулын, Оразты, базынчыкта јүрген јүрүмимди эзедип туро деп, бажын кезип салган эмес пе? Сенинг уйанынды билген кижи ак-јарыкта тирү артар учуры јок. Бу төре уйага — оббокёлбөри артырып салган кыйа баспас јан. Хан Самекенин ач-үрези Аблайдын ач-үрезиненг нези уйан?..

Конур-Кулja эки уулына јакару берерге сананган, је олорды аулдан таппагандар. Олорды бедредип, сарбазтарын иижен. Көрөр болзо, эки уулы онын кичү ўйининг аулына јүргүлей берген эмтири. Ага-султан калжуурып, он туленгудына курчадып анаар мантаткан...

Кече Зейнеп кенете једе конуп келген оббогонининг јер кара чырайынаң корко до берген болзо, манзааргайын көргүспеске кичеенип турган. Ол бойынын ончо јаражына, эрке кеберине аяру этирерге кичеенип, онын алдыла арай ла болзо эргектерининг

бажыла баспай турган. Конур-Кулja улдуктыра кайнадып койгон бүткүл кураан койдын эдин жиже, бир көнөк ачу кымыс ичеле, Алтайдын от-жалбыш түлкүзи ошкош ўйи jaар көргөн. Онызы дезе чек ле јобожырай берген, та нени де сакып отурган. Же обөгөни ол jaар јүк ле кылчас эдип көрөлө, јүре берген.

Улус уйуктаарга белетенип турган орой энгир болгон. Ага-султан jaан тоомылу улустын эзендешкенине каруу берип, айылдардын ортозыла чынааркап калган жайбангап базып брааткан. Жанадил ла Чингис кайдаар да чол jaар јүре берген, ага-султан олордын кийниен элчи ийген.

— Туленгут Абдувахиттин айлы кайда? — деп, ол сураган. Ого көргүзип бергендер.

— Ол туку турган кара кийисле jaап койгон айыл, онынг айлы болор!

Ага-султан кемле де эрмектешпей, ол айыл jaар баскан. Ка-руулчык-нукерлери онынг кийниен табыш јок базып брааткан-дар.

— Ассалаумагалейкум!..

Конур-Кулja бозогоны ажыра алтап, озо ло баштап кургак чырбаалдардын ёчүп брааткан косторын көрүп калган. Ононг оттын жанаңда теренинг ёйндоринен эткен кебистинг ўстинде кејегезин јазып отурган кысты көрүп ийген. Кенете кирип келген ага-султанды көрөлө, кыс коркығанына шык отура берген. Ўиде ѡскө кижи јок болгон.

— Абдувахит кайда?

Конур-Кулja кыстын жаражын кайкап көрүп отурган. Бу кезем көрүштөн кыс там ары уйалган.

— Олорды энемнинг ада-энези кычырган — деп, ол түрген эрмектенген. — Олор кичинек уулын мусульман жанг түжүрүп жат... Ол энемле кожо барган. Удабас жеткилеп келер...

— Айдарда, андый ба!.. Сенинг адынг кем?

— Күмүш... Менинг адым Күмүш...

Онынг мойнында тамырлары кырлайыжып келген. Конур-Кулjanын қылышын билетен нукерлери ўйден араай чыга бергендер.

Ага-султан ойто ло кыс jaар көргөн... Күмүш... Чындап та, ол мөнгүн-күмүшке түнгей болгон. Бийик, ару мангдайы мөнгүндий ак, бастыра бойы кандый да јарып турар јараш. Жанадил ого саназын тегиндү эмес салган эмтири.

Ол агас тонын ийниен таштап, жантас ла чамчалу артып, элбек шалмарынын ычкырын чече берген.

— Кызым, ичерге соок неме берゼн! — деп, ол айткан.

Бөрү жаба жедижип келген уулак чылап, Күмүш jaан кара көстөрин тазырайтып, сертес эдип калган. Качып јүгүрерге са-

нанган, је каруулчыктар эжикти тыш јанынаң бöктöгилеп ийген. Чын ла соок неме ичерге турган болор деп, каранга иженип, ол чыдалы чыгып, бöр турган. Ээн јер эмес, эбire улус, айылдар ине... Ол тыркырап турган колдорыла эмикле курчап салган айранду эски айакты алып, јыланның оозына секирип ийерге турган кучийак чылап, ага-султан јаар ууланып баскан.

— Меер, алыгар!..

Күмүш эрмекти учына жетире айткалатка, ага-султан оны колынаң ала койып, јерге јыга тарткан. Ол керек дезе «ой-бай!» деп кыйгырарга да жетпеген, ай кара ага-султан оны бастыра бойыла базырып, јаш кабыргаларын бүктей балбара јадып ийген. Кыс тынып болбой, санаазын ычкынып ийген...

Конур-Кулja ого керек дезе ајару да этпеген. Ол кичинек күшкаш чокыган мүркүт чилеп, талып калган тыны јок кыстың эдин јарым часка кинчектеген. Онсон оны ол ло теренинг бöндöринең эткен кебиске артырып койоло, ёртуруп, суу чылап, тöгүлип турган терин арчыган .

— Не öктöмжиrep туругар, јиит султан? Анда эмди слердинг at-нерелў адагар, ага-султан, слерге оноор кирерге јарабас...

Кийис эжиктинг ары јанында оның нукерлери, оның уулын Жанадилди ўиге божотпой тургандарын Конур-Кулja билип ийген. Ол ич шалмарын бöр тартып, эки кучак жетпес кардын эбire чамчазын шалмарының кажына сугуп, кулунның терезинең эткен шалмарын колтуктанып, јерге тийип турар агас тонын јамынып, сүүнип күлümзиренип турган... Адазы уйатка салып, элекеп койгон кысты эмди Жанадил алып кörzin...

Кичү ўининг айлына јууктап клееделе, ол ыраактан Жанадилди кörüp ийген. Ол эки алаканыла јүзин бöктöп, ары-бери јайканып, јerde, кой буулайтан казыктың јанында, ыйлап отурган. Оның јаныла бöдүп јадала, Конур-Кулja керек дезе ол јаар кылчайып та кörбögön. Чингис бöй энезиле кожо уйуктап турган деп уйалбас күчүк айткан эмей, эмди ол керек ого.

— О at-нерелў ага-султан, ол кыстың ада-энезин канайдатан? — деп, оны нукерлерининг бирüзи ого једижип сураган.

— А не болды?

— Олор айлына јууктагылап клеедерде, бис олорды тудала, күлүп салганыс...

— Божодып ийигер!..

Бу ончозы кече болгон... Конур-Кулja ўининг чоң јалмажынаң көзин алып, эжиктинг јаагында илип койгон кайыш камчы јаар кörди. Оның узуны сегис карыш, јалбагы эки ёлү. Мының јалмаштарына öп-öй болор эди. Ўининг ак јалмажы кандалып,

кызара кырлайа тиже бергенин санаазында јурап, ол көстөрин тату сыйкыттып ийди...

Је мынайда эдерге јарабас. Зейнепting төрөёндöриле кокурлап көр. Ол Қаркарайинский округтың ага-султаны Жамантайдын сыйны, Тауке султанның кызы. Султан укту ўй улусты соғор жан жок. Оныла не-не боло берген болзо, оны оббогони, жан аайынча, ада-энезининг айлына жаан күндöлү ле тоомылу жетирип салар учурлу. Оны жаныс ла адазы кезедер жан бар. Айдарда, бу кайыш камчыла түнгей ле нени де эдип болбозынг. Ол жаныс ла кул ўй улус чыбыктаарына, олорды кезедерге илинген.

Ол Зейнепting ачынатып турган көрүжин тудуп калды. Зейнеп түниле уйуктабаган. Ого эмди јенгилчек, јелишкир тай ошкош Чингистен коркушту жаан, чек ле айгыр ошкош Конур-Кулја артык жарап турган. Ол айылдын эпши жанында, ыраак стенеге коштой турган жаан орус орында табышту ла узак анданып жаткан, же Конур-Кулја келеле, көндүре ле төр жаар одүп, анда жайып салган жастыктардын ўстине јыгылып, тургуга ла козырктай берген.

Күн ёксөп келерде, ага-султан көзин ачып ийзе, Зейнеп онын будының жанында сакып отурды. Ол онын чамчазының кандалып калган эдегинең көзин албайт. Конур-Кулја јуурканның алдынан түктүү, јоон будын чыгарып келди.

— Сыйма!

Артык бир де сөс айтпады. Зейнеп кaa-jaада узун кирбиктерин көдүрип, ол жаар селт көрүп салат. Оноң уур тынала, оббогонининг түктүү јоон балтырларын јыжып, ныкый берди.

Жакшы амырап алган ага-султан онг будын көдүрип, онын јылангаш жалмажына адыманду таманыла тееп алала, бир эмеш жатты. Оноң түрген-түрген уур тынып ийеле айтты:

— Је... Эжикти капшай күрчектеп ий, бойын чечинип ал!

Сүүне берген Зейнеп, тира жүгүрип, эжикти күрчектеп ийди. Же бу ла ёйдө эжикти кем де токулдатты. Зейнеп эжиктинг јыртыгына јүзин жапшырды.

— Мениң султаным, Чингис ле Жанадил једип келди... Эжикти ачайын ба?

— Алдырбас... Сакыза, юлгилей берер деп турунг ба?

Тойып, токунап билбес жаш ўйиле күүни жеткенче тытпактажып алала, ол уулдарын ўйге кирzin деп жакару берди. Олор бери амыраарга да келген болзо, шыралап, арып калгандары чырайларынаң көрүнүп турды. Анчадала Жанадилдин кебери коомой болгон. Жаны ла жаан оорудан турган кижи чилеп, онын жаактары копшыыйп, көстөри онкожып калган. Ол бойы буруулу болгон чылап, адазы жаар көрүп болбой, бажы салактап калган төмөн көрүп отурды.

Конур-Кулја ого удара, кезе көрди... Ол канайда сананган, ішак анайда болуп жат. Бу азузы јок күчүк кыйгырдаң болгой ого удара көрүп те болбой жат. Эмди ол бойының Күмүжининг јанына да јууктабас. Байла, түниле сүүжин чыгара ыйлап салған болор. Эмди дезе, сууга, көпкөн такаа чылап, ўрпейип калған туруп жат. Оның эне аайынча таадазы база ла мындың не-ме болгон, јаны бала чыгарган ўй кижи ошкош јажык...

Ой ёнезининг ырысту бүдүминенг эптежү болгон эмтири деп, Чингис сезип ийди... Алдырбас, оның короп калатан немези јок. Адазы, карған шакал, оның кичинек килинчегин таштап та ийер аргазы бар. Ол бойы ак-јарыкта ас килинчек эткен бе? Ондо артығынча бар немеден уулы бош ўйдö тузаланып та ийген болзо, база нези короп калатан эди. Јанғыс ўйденг неме чыкпазын!..

Адазының нени де керектебеген аյыгы оныла јылбырап ётти. Айдарда, Ѻдö берген эмезе нени де сеспей турган болор...

Конур-Кулја кебис капитыргазынаң генерал Талызиннинг приказын чыгарып, очказын кийип, уулдарына оны кычырып берди. Кычырып божойло, очказын туура алып, олорго кату ла соок көрди:

— Слер бистинг ак кааның, агару бийдин офицерлери болуп јадыгар, оның учун бу приказта не керегинде айдылган, оны кыйалта јок бүдүрер учурлу. Слердин кажыгарга ла бир јүстөг јуучылдар берип јадым. Түймеең көдүрип турган јурттарга барыгар. Олорды токунадып, сөсkö кийдирип алзагар — јакшы туру, сөсkö кирбезе — приказ ла чертү некегени аайынча ончозын карам кайралы јогынан кезедигер. Быјыл јайыда слер ёкүге военный јамы беретенин ундыбай јўригер. Бу јакаруны канайда бүдүререер, оноң мынаң арыгы салымыгар камаанду болор!

— Јўс сарбаз ас болзо, канайдар? — деп, эдў адазы олорды кайдаар тайарга турганын сезип, Чингис түрген сурады. — Кенесары бистинг сарбастардан көп качпайтан эмей...

— Бу сөстөр офицердинг сөстөри эмес! — деп, ага-султан кезе сокты. — Јанғыс ла Самеке ёбёк-гөрдинг адын уйатка салбагар!

Адазы ончозын билерин ле оның јаманын таштабаганын Чингис билип алды. Ол уулдарын блёмнинг јериине ёнотийин ийип турганы јарт. Олорло кожо эки јўс сарбасты тегин ле јерге база блўмге ийип жат. Адазыла анаң ары куучындашса, кичинек та таза болбозын экилези онгдол, уулдар чыга бердилер. Бир канча бийдин бажында Кара-Откёлдёги шибее јаар барган ѡлдо аттардың түрген ырап брааткан тибирти угулды.

Тибирт угулбай барганча, Конур-Кулја тынгдал отурды, оноң Зейнеп јаар бурылды:

— Ой энезининг эдегинен ол канчазын тудунар? — деп, ўйи жаар эрке көрүп унчукты. — Чингис таң алдынаң јўрер ой жеткен...

Зейнептинг ёзок-бууры соой берди. Айдарда, ол, чындап ла, ончозын билетен эмтири. Онын учун сакыбаган жаңынаң једип келген. Уулдарын да ол шак мынаң улам Кенесарынын азуларына таштап жат. Борунг ле бойы!

Зейнеп угуза мынайда айса сананбаган, же онын көстөринде сүйүнип кайкаганы күйүп турды. Айдарда, ончозы оноң, Зейнептег, улам ба. Ол озо баштап оббөгөнинен жаманымды таштагар деп сураарга сананган, же оноң токтой берген, ненинг учун дезе, ол бойы Букей-ханнын ач-үрэзинен таркаганын ундыбаган болгон. Ол неме керектебей турган кижи болуп сурады:

— А көбрөк Жанадилдин бурузы неде?

— Ол бистер керегинде, ой энези, карындажы керегинде, сүрекей көп билер... Ого ўзеери угы-төзин ундып, кул кижинин кызын аларга жат.

— Слер мени ада-энеме качан јетиретенеер?

Конур-Кулja ол жаар сонуркап көрди.

— Уулым — ол менинг каным, менинг угым. Онын учун оны меге кезедерге не де эмес. А ўй кижини мен төртөн тогус тын мал берип, садып алгам. Бу јегил эмес баа, озо баштап мен оноң кирелте алар учурлу.

Онын кичинек көстөри сүйүнчилүү суркуража берди.

— Ненинг де учун неме ичер күүним келди. Қымыс ур!

Зейнеп јўк ле буттарынын сабарларыла базып барада, эжиктиг жаңында илип салган мөнүн бышкыны алала, анайды ок табыш јогынаң бўдўн аттынг терезинен эткен сабанын жаңына базып келди.

Онын јескинчилүү килинчек туткан колынаң кымысты айакты алза, жаманын таштаганы ол туру... Хандардын уйазында мынаг да коомой килинчектер болуп туратан эмей. Незин тын ачынар?

Кем де ўиге кирип келди.

— Эзен-амыр ба?

Конур-Кулjanынг чырайы жарып, Ожарга эки колын ичкери сунды.

— Бу сен бе, мактулу Ожар?

— Су-кадык, омок-седен јўрўгер бе, менинг ага-султаным?

— Јўрўм, јўрўм! Айдарда, эзен-амыр турбайынг, менинг кару најым! Кайдан келдинг, кандый салым сени бери экелди? Отур, отур, эн ле кўндўлүү тёр жерге отур!

Ожар јымжак жастыктарды уур эттенир бойы былча, сыга отурып, кымыс уруп турган Зейнеп жаар көрди.

- Омсқонг чыктым. Ого ўзеери јаңыскан эмес...
- Кемле кожо?
- Ўйимди апараадым.
- Кемнин кызы?
- Тайжанның.
- Тайжанның? Қандый Тайжанның?— деп, Конур-Кулја кайкаганына ёрөңдөйип сурады.— Түймеең көдүрген, оноң кааның јарғызы аайынча кыйнадып өлтүрткен Тайжанның ба! Азанбайдың уулының ба?
- Эйе, оның кызы...
- Ондо кыс бар болгон эди бе?
- Қызычак артып калган... Алтыншаш. Тайжанның билезин айдай берерде, ол канайып та артып калган. Оны солдаттардан кандый да коюйым садып алган, оноң генерал Фондерсонго сыйлап берген... Эмди ол он алты јашту...
- Ой, кандый солундар! Же сен оны канайып алган? Қижи кайкаар неме ак-јарыкта база болуп ла јат! Ол кайда, ўйге не кычыrbай туруң?..
- Ожар база ла кымыс урага белетенип алган эрмеги јок Зейнеп јаар көрди. Ага-султан керектинг аайын онгдол ийди.
- Эй, токал!— деп, ол кичү ўй кижини јабызада адайтан атла адап, кыйгырды.— Бар, кой сойзын деп айт. Капшай самовар тургуссын!
- Сейтен баатырды канайып тутканын Ожар јартап куучындап отурды.
- Омсқың түрмезинде эки неделе отурага келишкен!— деп, ол тыттылдада каткырды.— Бистинг кажыбысты ла таң алдынаң јарғылаар дешкен... Же бир күн мениң кыбыма бастыра бойы алтын топчыларлу генерал Фондерсон келген. Сейтениди тударга болушканым учун ол мени сүрекей мактаган, не керек, сура деген... Алтыншашты мен Омсқто бир катап Фондерсонның айлында көргөм. Оның учун айттым: «Кайракан генерал, слердин айлыгарда жүрген јалчы кыргыз кысты меге беригер». Озо баштап ол мойнот турган, ого ўренип калганыс деген. «Жирме беш јылда чыккан уложение аайынча, кыс кемге барайын дезе, ого баар. Мен јаңыс ла ол бойы јёбин берзэ...»
- Кыс јёбин берері јаңынаң кандый да сурек болбос деп айдарымда, оның көстөри тортло алырайа берген. «Билезин өлтүрген, кинчекке суккан кижиғе ол канайып баратан?» Мен оны база ла токунаткам. Күлүк кайда барзын...
- Эноң ары не болды?— деп, Конур-Кулја сонуркап сурады.
- Тынгдан уғыгар, мениң ага-султаным... Бисте надзиратель болгон крестү татар урядник меге Фондерсонның айлында жүр-

ген јиит јалчы кыс сен керегинде сурал турган деп айткан. Көрек дезе курсак берип ийерге сананган. Мени адазының карындашыла, төрөл акызыла кожо айдал клееткендерин ол көргөн лөбайынча јуук кижи деп бодогон турал деп, мен сезил ийгем.

Урядники бир эмеш акчала карындап, бисти тушташтыр деп сурагам. Кем кудайын өткөн, ол акча учун нени ле садып ийер. Бир катап ол менинг камерамга Алтыншашты экелген. Көрөр болзо, ол чын ла мени Сейтенле кожо айдал браатканың көзнөктөнгө көргөн эмтири. Түниле ыйлагам деп айткан.

Ол ѡскө дө улустын ортозында ѡскөн болзо, төрөёндөри учун жүрүмин берерге белен болгон. Мени дезе адазының ла акызының нөкөри деп бодоп, кайдаар да болзо, кожо качарым деген.

Мен ол керегинде Фондерсонго айдарымда, ол атылланып чыккан, быйан деп неме билбес баланы кезедетем деген. Оноң колын јаңып ийген. «Бөрүни канча ла киреди азыразан, түнгей ле арка дöйн көрөр!» — деген. Анаида ок, ол мени түймееңчилердин одузына кайуга ийип тура, мен чөлгө Тайжанның кызыла кожо барзам, меге бүдүмji јаан болор деп шүүп ийген болгодай. Мен оныла айылду-јуртту болуп, эмди Кенесарының одузына барып јадым...

Конур-Кулja оның куучынын тыңдап, сүүнгенине јаңыс ла көлдорын чабынып отураг.

— Ай, кандай күлүк!.. Айдарда, койлор до бүдүн, бөрүлерде тойу ба. Устине јиит ўй кижи!

Ожар каткырынды.

— «Ой түлкү ошкош сүмелү болзо, сен оны једип тударга, жүгүрүк ийт бол» — деп, ойгор улустын айткан сөзи бар.

— Эки будыла эки башка кемеге турган кижи чөнгөтөн дейтенин сен ундыбадын ба? Аярынып јүр, анчадала Кенесарының аулында. Ол бөрүнин көстөри курч. Анаида ок јеткерлүк кижи јаңыс Кенесары эмес...

— Карган Қасымның төрөёндөринен ѡскө, анда база кандай жарлу улус бар?

— Көп улус олорго јайылып жат. — Конур-Кулjanың чырайы бүркеле берди. — Мен мыны чындык кижиден, анда оок-тобыр немелер садып јүрген садучыдан, уккам... Ады жарлу баатырлардан анда эмди Агибай, оны ээчий алтай сөйткү Түлебай, табындардан — Бухарбай, баганалыдан — Кудайменде, кыпчактардан — Иман баатыр. Бу јуукта ого Тленчи-уулы Жоламан баатыр бойының јеенин Байтабынды ийген, табындарымла кожо ого кожулып јадым деп јетирген...

— Ээ, кандай бй! — деп, Ожар унчукты. — Ол бойының черүзине кадыттарды да алыш турал дегени чын ба? Оның эјези Бопай Вали-ханның ач-үрезинең чыккан султан обөгөнин таштап

иіеле, алты балазын ээчиidип, ак малын айдап, ого болужарга барган дежет.

— Мында кижи кайкаар неме јок. Қасымның уулдары бörүлдер де, кыстары да тижи бörүлдер болбой кайтсын. Бопай сүрөле јыда темденин алган јүрүп жат. Ол јииттерге јуучыл јакару берер болзо, кандый да баатырдан артык дежет. Эмди ол Валихан уйазының аулдарын эбире тоскырып, јемирип турған деген табыш бар...

Ожар нени де сананып, күлагының кийин јанын сыймады.

— Бопай карындажының одузында болзо, Жанайдар баатыр база анда эмтири...

— Ненин учун анайда санан јадын?

— Сен Бопай ла Жанайдар керегинде укпаган эдин бе, менин ага-султаным?

— Нени де уккан ошкош эдим...

— Олор экү торт ло Баян-Сулу ла Козы-Корпеш ошкош болгон. Іаңыс ла карган Қасым-тöре Жанайдарга кызын бербеген, ненин учун дезе ол тегин кара јонноң чыккан.

— Бу јанынан оны бурулап болбозын! — деп, Конур-Кулјатын унчукты.

— Оскö кижиден алты бала да чыгарған болзо, Жанайдарды ла көрзö, аттаң антарыла беретен дежет. Онызы да Бопайдын адын укса, ал санаазы чыга беретен. Олор жарт ла Кенесарының одузында табышкан болор.

— Сен оны јакшы билеринг бе?

— Јок, Байгобектин ёлгöнин темдектеер тушта бир ле катап көргөм. Карындажы ошкош күргүл чачту, боро көстү. Ак атту јүретен, ары болуп мантатса, бир де јиит једип болбайтон...

Нени де эске алынып, Ожар ага-султан јаар көрди:

— Слердин тоологон баатырлардан Тленчи-уулы Жоламаннан ѡскöзи, сүме билбес, көндүре-чике улус. Эго ўзеери олордо калынг јöёжö дö, кабырган мал да кöп эмес...

Конур-Кулја јöпсинип, бажын кекиди.

— Ого бистинг јаан аргалу бай улустан эmezе кыргыздардын манап-жайзандарынаң кожулган кижи бар ба?

— Аргалу-чакту улустан ого ас улус кожулган, олорды да коркыдыш, кезедиш ажыра кожуп алган болгодай. Олордын тоодо Муса Шорманов, Елемес Жакуков, Бабатай Асылгазин. Арткандары сакыгылап жат... База Каракаралинский округтагы Кудайменде Казин, бу јуукта волостной старшинаның ижиненг јайладылган Баян-Аулда жаткан Таймас Бектасов кожулган...

— Таймас Бектасов?

Эмдиге жетире токуналу отурган Ожарды бу солун табыш чочыдып ийгени көрүне берди.

— Бу сениле не боло берди? — деп, Конур-Кулja ол јаар кылчайып көрүп сурады.

— Јок, тегине ле. Мен оны бир эмеш билерим...

— А ненинг учун коркый бердинг? — деп, ага-султан шылай берди. — Айса слер экү ўштүү улус па?

— Јок, бис бой-бойысты јакши билишпезис... — Ожар эжик јаар аյыктап көрөлөө, учында оноң ары айтты. — Былтыр Сейтен ле мени тудала, Омск јаар апарып јадарда, бис бу Таймас деп неменинг айлында конгоныс...

— А оноң не болды?

— Көрмөс нени-нени сезип ийгей деп, мен ол тушта каранга чочып тургам. Эмди ол Кенесарының одузында болзо...

— Оноң Ѻскö јалтанып турган кижиң јок болзо, бар. Бир неделе мынан кайра ол Таймас деп неме Кенесарының јакарузыла Иргиз ле Тургай суулардың јакаларына, Жоламан ла Иман баатырларга, кандый да керектү барган. Кенесарыга, байла, Ярык Џайыкты ла Орини јакалай көчүп јүрген аулдар кожулар болор. Таймас ол јерлерден күстөнг бери келбес. Малта тийерге жеткелекте, јарчаада анданып калар. Бу ёйгö жетире бойынг бүдүмжиге кирип ал. Сен керегинде јамандап айткан сös коп болуп калзын. Канайып-канайып сескилеп ийзе, јалын, буруунгды јўк ле јарымдай алын. Килинчегимнен айрыларга турум деп айт, ўйингди керечи эдип тарт!

Кенесарының одузында Ожардың јүрүмин санаазында јурап, Конур-Кулja kort-kort этире каткырып ийди.

— Таймас ыраак болзо, коркор до неме јок — деп, Ожар чала көкүп чыкты. — Арткандарынаң мен јалтанбай јадым. Омсқтың бойына жеткенчебис, оноң Сейтени бууп ѡлтүргенче, бис кемге де јолукпаныс. Ол мен керегинде нени билген, нени сананган, ончозың бойыла кожо алыш барган.

Тўймеечилер ортодо нени эдерин, канайып јўрерин Ожар озолодо шўўп, куучындап отурды.

— Айдарда, Кенесарыны эбира јерин айрытырган ла одорлорын јылыйткан улус јуулган туро — деп, ол көстөрин сыйкыйтып унчукты. — Казанның алдында от јаан болзо, ол тўрген кайнап жат. Же тўрген кайнаган неме анайда ок тўрген сооп калатан.

Ага-султан чырайы бўрўнгийлеп, бажын јайкады:

— Бу тўймеең бойы капшай ёчўп калатан кичинек јалбышка тўғей эмес. Оның бажында кем туруп жат, бойынг билеринг. Унчукпай да баргандары удай берди. Байла, нени де белетегилеп турган болор. Ого јуук улуста терен сагышту, немени билер де улус бар...

— Бу не улус?

— Іұзұн ле башка... Олордо качып жүрген орустардан ла башкирлерден турган отряд бар деп, байла, уккан болбойынг? Олордың ортозында уй мылтық та, ок-тары да әдип билер улус бар дежет. Ого жоң-шүүлте айдаачы улус Бухарадан сүрдүрген Сайдак-ходжа ла база түймеең учун Сибирь jaар айдаткан, әмди качып жүрген каный да польский офицер. Тонокчылардың отрядына түнгей, кирейин ле деген кишини алғылап жат.

— Же не болзо, ол болзын! — деп, Ожар ончо аланзыштарын туура јалмай согуп турган чылап, колын јаныды. — Жетирүлерди јаандарга канайда әткүретенин күн эртеден куучындаждып алар керек. Мениң эң төс керегим — Кенесарының пландары керегинде жетирү әдери болуп жат. А бу јенгил керек эмес...

— Бистиг улустан кем де келер учурлу деп, мен билип тургам, же сени келер болор деп, сананбагам да. Айдарда, ѡрлөп, өзүп турган әмтириң. Удабай мени, карган немени, акалай берер болдын ба?

— Јаңыс ла слердин болужыгарла, мениң агам. Слерден мен јаантайын ла тем алышып жүретем!

— Же болгой, јазап көр. База неге-неге ўренип алар болорын ба. — Конур-Кулja база ла јакшызынып, kort-kort этире каткырып ииди. — Меге ол жетирүлерингди канайып ийеринг?

— Сейтенид тудар тушта болушкан ўч чындык кижи менде бар. Олордың ады Самен, Жакуп ла Сакып болор. Олор ончозы Кенесарының станында. Мен олорды тузаланарам, база кемди-кемди бойыма тартып аларым...

— Олорды мен канайып таныйтам? Сен олорды, койго салған кучалар чылап, аңылу темдекле темдектеп болбозын ине?

— Онызы чын, же олордың курында кееркемжилү чачак болбос. Јаңыс ла сол јанында эмес оң јанында кынду бычак ла таңкы салар калта болор. Бу мениң улузымның аңылу темдеги.

— А ненинг учун чачак болбос?

— Јиит улуска кееркемji не керек?

— Ээ, сен керекти јакшы билетен кижи турбайынг. Мениң де санаама андый ајарыңкай болоры кирбес эди!

— Кенеке ти्रү жүргенде, ајарыңкай болбоско јарабас — деп, Ожар Кенесарының адын кыскарта адап, унчукты. — Оның көзи мүркүттинг көзи ошкош курч...

Ол јакшылажып, барага ѡрё турды.

— Сен ажанбазын ба? — деп, Конур-Кулja қайкап сурады.

— Улустың көзине көрүнерге јарабас. Мен ўйиме мында жаткан улустың бирузинде керегим бар деп айткам. Эмди атанар керек. Торт болор.

— Же андый болзо, юлынг ырысту болзын.

Жиит ўйининг айлында жунг јастыктардың ўстине төрт күн сайрап јадып, амырап алала, Конур-Кулja Акмолинский шибебе-де јаткан јаан ўйининг айлына жанып келген...

Шибебениң каалгазының жанына једип келеле, ол јоруктан жанғылап клееткен уулдарына, Жанадил ле Чингиске, туштаган. Генерал Талызинниңjakарузын бүдүрип, олор Тналы-Карпык ла Темеш волостътордо түймеп турган аулдарга јетире баргандар. Је түймеечилердин јаан отрядына туштажала, анан ары барбай, коркып, шибебениң стенелери ажыра жажынарга, кайра жанып ийгендер.

Чörчöктö ööй энези ööй уулын Мыстан-Кемпир деп илбичи-тармачы эмегенге ононг барып алтын кажык экел деп ийген. Эмеген оны öлтүрип салар деп иженген. Ööй уулы тирү жанып келгенин кörölö, ööй энези канайып кородогон эди, ага-султан тирү уулдарын кöröп ийеле, база анайып кородогон болор. Анчадала оны Чингистинг кемнег де камааны јок бүдүми калжуры-дып турды. Күрümнин öлбöй жанып келгенин, калак! Ол там ла там кызырып, килтиrep турган сопокторының кончына камчызыла согуп, толуктан толукка базып турды. Уулдары унчугышпай ол јаар кöröп турдылар.

Бу ла öйдö дежурный солдат кирип келеле, чöлдöнг кандый да атту кижи клееди деп јетирди. Бийик тöнгнин ўстинде турган канцеляриязынаң чыгып, ага-султан шибееге кийдире мантадып келеле, онон кара сууга түжүре терлеп калган адынаң жыгыла берген јаан јеерен сагалду солдатты кöröп ииди. Ийни ле бас-тыра онг жаны оның кызыл кан эмтири.

— Түбек! — деп, ол тунгак ўниле кыйгырды.

Казармадан Кара-Откöl шибебениң коменданты, казахтарга Кара-Иван деп чололоп адаткан, кичинек кантыр тумчукту, күрөнг чырайлу старшина Карбышев чыга jügürлип келди.

— Не болгон? — деп, ол јерден таралýй-таралýй öрө турup келген солдаттан кату сурады.

— Түбек, слердин благородье — деп, солдат шыркалу ийнин жаба тудуп айтты. — Мен хорунжий Котовтың командазынан. Петропавловсктоң Ташкент јаар уулланган коjойым Строгановтың караванын ўйдежип jüргенис. Жаны тудуп јаткан Актаудаты шибеедең чыгып ла келеристе, түймеечи султан Қенесарының жуучылдары курчап ийген. Олор кöп, ончолоры токпокторлу, жыдаларлу. Караган солдаттар адышпас керек дешкен, је хорунжий олордың сөзин укпаган. Уч пе айса төрт по кижи адып ийген, олор дезе бистин ўстиске чурап келген... Жаныс мен тирү чыктым. Адымның jügürүгинин шылтузында...

Шибееде солдаттар жуулышып келди. Олордың чырайларында сонуркаш ла манзаарыш бичилип калган.

Комендант койу кара кабактарын түйү көрүп ийди.

— Түймеечилер анда көп пö?

— Беш јүс кире болор...

— Олордың ортозында Кенесары бойы көрүнди бе?

— Жок, слердинг благородье, көрбөдим. Је онынг карындажы Наурызбай анда болгон. Мен азыйда оны Кокчетавта көргөм. Андый жиит күлүк...

— Канча солдат тирү арткан?

— Билбезим, слердинг благородье. Оны көрөрдөнг болгой.. Олор олжого алган улусты ла караванды айдагылап браатканын ыраактан көрүп калгам. А канча кижи...

— Олор кайдаар ууланган деп бодоп турун? Бис jaар ба?

— Жок, күнбадыш jaар брааткандар.

— Је, эмди туралазаретке бар, оног сениле нени эдерин сананып көрөрис!

Жуулып калган улустынг јанына базып келген жиит фельдшер солдаттынг шыркazyн аյқатап көрди.

— Шырка теренг эмтири — деп, ол кайкады.— Лазаретке капшай бар, кёөркүй. Јадарга келижер. Сеге тийген согоондо корон јок болзо, јакши туру!

Солдаттар кенете, адарулар чылап, күүлежин чыкты.

— Ончобыс ла мында, ээн чөлдö, кудайга да мүргүбей, ёлётён эмтириш!

— Ээн чөл дейдинг бе? Бу Российский империя ине...

— Империядан сеге ўч аршын јер келижер. Оны да јаныс ёлзöн, аларынг...

— Бисти бери не экелген?

— Бу јерди түш те јеримде көрбögön болзом!

— Токтотсын! — деп, кичинек Қарбышев юон ўниле алгырып ииди.— Службаны ундыбас керек. Кенесарынынг кал черүзи бисти табарбай öтпöс. Эртеннен ле ары ончогор, ол тоодо бала-кадыйт, карган-тижен, јууканы теренжиде казыгар. Оны чүүр-чүүмшле толтыргылап салган. Ого ўзеери салкын экелген кумак база толуп калган!

Ончо ѡлдордың белтиринде тудулган Кара-Откёлский шибеени Кенесарынынг черүзи табарбай öдүп болбозы чын. Ого коштой султан Кенесары ла ага-султан Конур-Кулja ортодо озодон бериги канду оч бар...

Бу түн ага-султан көс јумуп уйуктап болбогон. Кенесары шибеени колго алыш ийзе, озо ло баштап оны, Конур-Кулjanы, эмдик аттынг куйругына буулайла, божодып ийер. Оны бери, Кара-Откёлдинг шибеезине келер деп, ага-султан кичинек те аланзыбай жат. Ол Актаудагы шибееден ыраак јокто тегиндү эмес айланыжып турбай...

Жөптөжү-куучын ёткүрерге ого кижи ийзе кайдар? Канды да болзо, олор жаңыс темиchinинг уулы Джучи уйазынын уулдары ине. Ого болуп эски ёён-бököндү не ундып салбас... Жок, Кенесары кемнинг ле жаманын таштаар, жаңыс онын жаманын таштабас. Бу канду көрүшпес ўйеден-ўйеге улалып баар, мыны ол бойы да жакши билер. Онын колына Қасымнын уулдарынын бир-бирүзи кирзе, ол килеер беди. Эмди бастыра ижемji жаңыс ла Омскта. Онон тургуда ла болуш ийзин деп суралар, ол болуш оройтыбазын деп мүргүүр керек. Кара-Иваннан жаан јомолтö болбос, ого ўзеери ол ненинг де учун ол жаар кылайып көрүп жат. Түймеечилдердин колына таштап ийеле, солдаттарыла жүре де бердерден айабас!..

Эртезинде таң эрте ага-султан Конур-Кулja генерал Талызинге письмо бичип баштаган... «Кенесары Қасымов мени бойынынг канду ўштүзи деп бодоп жат, ненинг учун дезе мен акту-күүпимнен, ару јүргөмнен онын улылык адына — Бастыра-россиялык империянын императорына служить эдип јадым, слердинг превосходительствонынг јакаруларын ак-чек бүдүрип јадым. Оскö улус коркызын деп, ол менинг бажымды кезерге, бала-баркамды ѳлтүрерге, менинг агару угы-тозимди ўзерге амадап жат. Же жаңыс ол мынайда кылышарга турган эмес, анайда ок онын величествозы государь императорды көрбөй турган уктар ла сөйтөр жаман керек эдерге амадап турулар. Мындый кызаланду уур юйдö, түймееен көдүрген кара јонго удурлажарга Акмолинский шибееге база жаңы солдаттар ийигер деп жайнап турум».

Письмоны бичип божойло, кижи ийип тургуда ла жетиригер деп, Карбышевке јакыйла, туура салбас керектерин бүдүрип баштады. Озо ло баштап ыраак јокто турган эки ўйининг аулдарын шибееге көчүрип салар деп шүүнди. Бу керекти бүдүрерин эки уулына, Жанадил ле Чингиске јакырырга сананган, же олор шибееде јок болды.

— Олорго удабай ойто Омск атанар керек, ўредү сакып жат деп, жаан ўйи унчукты. — Сен не ачынып турун? Атанар алдында уулдар амырап, жыргап аларга жат. Анчадала Чингис...

Үйи бу эрмекти кандый да шоотконду күлümзиренишле божодордо, калжуурып ачынганына Конур-Кулjanын оозы торт ло шолжырайа берди.

— Мен билерим, олордын амыражын билерим! — деп алгырды. — Мында кижи түниле көс жумбай жат, а Чингис деп уйалбас күрүм бу юйдö кемнинг де семис куйругын, тыңыску эмчегин сыймап жат!

Ол тургуда ла адына минип, кичү ўйи Зейнептинг аулы жаар мантадарга сананды, је Кенесарының тозуулдары ыраак јокто јўрўп турганын эске алышып, токтой берди. Ага-султан ачынгана на јаңыс ла камчызыла јырс этирип ийди. Онон көрзö, јорго калтар ады каалганың јанында бийелей базып турды. Мойнында кандый да торбычка ошкош неме илип салган эмтири. Ол азыйда ок чылап, некелтелў киштеп, ага-султанның эжигинин јанына јелип келди... Бу мының мойнында нени илип койгон? Конур-Кулја јоргозының јанына шыйкынап, јўк ле арайдан базып келерде, кенете эки тизези тыркырай берди. Аттың мойнында илип койгон кеден торбычкада арбуз ошкош кандый да болчок неме бар, онон кызыл тамчылар тозынду јерге тамып турды...

Конур-Кулја курч бычагын чыгарып, кеден торбычканың буузын кезип ийди. Онызы јерге так эдип келип тўшти. Ол тыркырап турган колдорыла торбычканың тўбинеиг кўдўрип ийерде, ононг кижиининг бажы тоолоно берди. Онынг кўстёри тазырайып, чала каткырып турган чылап, тиштери ырjайып калган, тили карарып калган эмтири. Байла, ол малтала кезилген болгодый, ненинг учун дезе мойын-собиги кезе чабылып калган. Канга уймалып калган быжыраш кара чачы каракуль курааның терезине тўнгей болды... Конур-Кулја кўзи алыйайып, мыны аյқтап турала, кенете танып ийди. Бу оның уулы Чингис болгон...

Санаазы энделип браадала, ага-султан кемниң де адын адалан...

Ол Кенесарының уулы Сыздыктың ады болгон. Чингис учун очин алыш, оның бажын кезер болуп, Конур-Кулја чертенген.

Је Чингистинг бажын Кенесары да, оның сарбазтары да кескен эмес, Кўмўштинг адазы, карган туленгут Абдувахит кескен. Ол ло тўнде, ага-султан оның кызын электеп, базынып саларда, ол бар-жок немелерин айлыла кожо ёртёп ийген. Ононг кызын ла ўйин јединип, чўл јаар кўс ло кўргён јерге ууланып јўгурген. Керектиг мынди боло берерин сананбаган Конур-Кулја олордың кийнинег улус ийген, је качкындар койу камыштардың ортозына јажына бергендер...

Тўймеечилерге кожуларга кочюп брааткан аулдардың бирўзиле ўйин ле кызын аткарып ийеле, туленгут Абдувахит ойто тўрёл аулына келген. Ачу-коронго ёкпö-жўреги систап, эки кўзи тумантып турган. Керекти недег баштаар, јарт эмес, а санаа торт ло алгыс-телгис. Конур-Кулјаны бўлтўрер керек, артык не де керек юк. Уйатты јаңыс ла оның каныла јунар, очтинг суузажы јаңыс ла оның каны тобгулзе, канар!

Мынайды шўйнип алала, ага-султанның кичү ўйининг, Зейнептинг айылын Абдувахит ыраактаг тўндў-тўшту кўс албай ке-

тей берген. Айылдың бойына јууктаар арга јок, анда каруулдар туруп јат. Бир катап эртен туралынан алган јеринен көрзө, каруулдар јок эмтири, је Конур-Кулла јүре берген деп ол билбegen. Ол ло күн энгирде Кара-Откөл шибееден аул јаар брааткан атту эки кижи чек ле онын јанына келип, аттарынан түшкен. Олордың бирёзи Чингис болгон...

Кожо јүрген киизин Зейнептинг айылы јаар аткарып ийеле, Чингис кургак ёлёнгө јадып, оноң жетирү келерин сакып, удавай уйуктай берген. Адалу уулдуның ортодо керектерди Абдувахит кайдан билзин. Онын учун ол уйуктап јаткан Чингистинг јанына ѡнёлөп келеле, «Менинг кызымнан мынын нези артык!» — деп сананып, онын мойнын узун сапту малтазыла томура чаап ийген.

Эртен туралынан суу ичерге келген јөргө калтарын Абдувахит тудуп алала, Чингистинг бажын салган кеден торбычканы онын мойнына буулайла, атты камчыла согуп, ўркүдип ийген. Бойы Кенесарының одузына једерге мендеген...

Конур-Кулла ўч күнгө төжөктөн турбаган, јаныс ла төртинчи күн, төрбөндөри уулынын сөөгин јууп саларда, ёрө турган. Ол санаазына јединген. Је уул — онын уулы, айдарда, албатынго ачу-коронын көргүзөр керек. Бир неделенин бажында јаан төгү эдилер, а эмди туралынан таң эртеден ала орой түнгө жетире шибеени коруланышка белетеп турды.

Айдары јок јаан ак кереге айлынын ичинде, туйук јерге киргендеген арслан чылап, Кенесары ары-бери базып турды. Ол јаантайын андый: кандый бир јаан учурлу керекти шүүп сананып турган болзо, токтомын јок базар, кабактарын јемире көрөр, курында кинжал-бычагынын сабына сүре ле он колы барып тийип турар. Мындый ёйдө ол, чындала та, казыр анга түнгөй болгон. Базыдынын табыжы јылыйып, мойны тыңысып, көстөринде коркушту оттор күйүп келетен. Онын казырынан коркып, мындый ёйдө ого кем де кирбейтен. Көскө көрүнбезе, колго учуралы база торт...

Бүгүн ол анчадала узак сананган. Полковничий эполеттү энчиге алган шинелин Кенесары јүк ле јабынып алган, онын учун ол кенете бура согордо, онын эдектери јайылып турды.

Кече Сыр-Дарьянын жарраттарынан јажыту кайучы келген. Күш-беги Бегдербекти Аулис-Атага кочурген, онын ордына удурумга Ляшкар отурып јат деп жетирген. Мынан улам казахтардын тегин де уур айалгазы там уурлаган, онын учун анда јаан түймеең башталардан айлас. Ол кижи база бир сан башка соалун табыш экелген. Кокандтын ханы Мадели-хан каргышту ке-

рек эдип, ёй энезиле билишкен. Керек жаңды бусканында эмес, же ол жарлалып турганында. Айдарда, кем де Кокандтың ханын антарарга турган эмтири, мыны база ундыбас керек...

Султан Кенесарыны Сыр-Дарьяды жаткан казахтардың салымы санааркадып турган эмес, ол бу айалганы тузаланып, олорло бойының черүзин толтырарга амадап жат. Кокандтагы ол оору тижики учына жетире быжып, жарыларын сакырып керек. Ого кожулган бежен мунг ёрёкөнинг ўстине жүс мунг, жүс бежен мунг ёрёкө кожуларданг айабас. Бу жаан ийде-күч болор эди!

Тижики жарыларга жедип келген болзо, ол бойы уدادып турган болзо, не болор... Бир жылдың туркунуна канча ийде-күчин салып маанызының алдына жууп алган улузы ого база узак бүдер бе? Та эртен бастыра чөлгө тараپ, тарқап жүргилей берер, кем озолодо билер. Былар казахтар ине. Олор кижи баштандырып болбос канча мунг ўүр малга түнгей. Андый ўүр чөллө ўркүп мантаза, жолында нени де артырбас. Же ўштү, жаан ченемелдү малчи чылап, эптү жерди таап алала, оның жолын кенете ўзе согуп, коркыдып ийзе, ўүр жана болор. Оны ойто кайра канайып та жандырып болбозынг: кыйгыр, сок, жайна...

Жок, оны кайра болбос эдер керек. Оның учун кийин жанынан жаан табыштанар, кыйгырап керек, чочыганына санаазы чыга берген ўүр алдында нени де көрбөй, ичкери мантап, кандай ла буудакты оодо, буза табарзын, казылган жуукаларга толо јыгылзын, жаңыс ла ичкери барзын!

Бу юйгө жетире оның жииттери ого ўштү султандардың аулдарын жуулаган, Ташкент ле Кара-Откөл ортодо жүрген каравандарды тоногон каанының черүзинин жаан эмес отрядтарыла соғушкан. Жаңыс ла бу жуукта караван каруулдап жүрген солдаттар оның сарбазтарын аткан учун, олор коюйым Строгановтың жаан караванын олжолоп, тудуп экелген. Эмди жаан керектерди баштаар ёй жедип келди ошкош. Мыны оноң сакыгылап жат, тегин кара жон сакып жат. Олор оның кийнинен каравандар тоноорго барган эмес ине. Жаан керек баштаарга турганынды эмди олорго көргүспезен, олор сенен жана болуп, бойлорының жолыла баарданг айабас...

Эйе, кыймыктанар ёй жеткен! Оның бичиктерине каруу да бербей жадылар, а мыны чөлдинг улузы билер... Ол Күнбадыш Сибирьдин генерал-губернаторына, князь Горчаковко, жөптөжүкүучүнötкүрели деп, бир канча письмолор ийтген. Оның ийде-күчи там ла көптөп турган, оның учун каанының башкарузы учыныда ого аяру эдер, оны тоор болор деп, ол каранга иженген.

Калганчы бичикти ол бу ла жуукта бичиген: ийт жылдың маамыр айында, орустардың тоозыла, 1838 жылдың май айында. Ол бу письмоны Сары-Аркага келген ле бойынча, Чу ла Сарысуу-

да кышташтынг кийнинде, бичиген. Онынг чындык улустары — Табылды Аокты-уулы ла Кошимбай Казангай-уулы бу письмоны Омск јаар апаргандар. Ол письмонынг кажы ла сөзин Кенесары ундыбаган, онынг учун эмди айылдынг ичиле базып, оны ойто шымыранып турды...

«Онынг јаркынду ады-жолы господин генерал-губернаторго Аблай каанынг јуртынаң бүткен Кенесары Касым-оглыдан... Письмо...

Бистинг эки каандыктынг ортозында амыр-энчү ле эптү-јöптү жадын төзööргө мен амадагам деп слерге јетирип турум. Слердинг јаркынду ады-жолыгар бисти бойынынг јанына слердинг улусты тартып туро деп серенип турганыгар керегинде меге јетириү эткендер. Мен слерге јетирип турум. Бистенг ѡп јокко слер менниң таадам Аблай каан ээлеген јерлерге уездтинг городторын тутканыгар, бистинг јонго коркушту уур калан салганыгар. Бис мыны јаратпай жадыбыс. Уур каланды ѡок этпезе, бис Слерденг камаанду жадар күүнибис ѡок. Слердинг каандыкта мындый неме болгон болзо, слер нени сананар эдигер? Слер бистинг айалганы билер учурлу.

Меге кудайым ла албатым берген јан аайынча мен Баян-Аульский, Каркаралинский, Акмолинский округтарда јуртаган казахтарды бириктирип алгам. Казахтын јерлерин бир каандыкка бириктирии мынанг да ары кёндүгер деп кудайдынг алкыжына иженип турум. Бис таң алдынан ороон болгон болзобыс, слердинг эң јакши айылдажыгар болор эдигис.

Слерди бистинг Кокандтла, Бухарала најылык колбубысты ўзерге амадап турган деген табыш меге јеткен. Је олорло бистинг кудай јаныбыс бир, айдарда, олор биске болужар учурлу...

Бис слерле эптү-јöптү жаткан болзобыс, кандый јакши болбос эди... Је уездтинг бийлери эл-јон ортодон выборлор откүре-рине калан јууп турубыс дежип, казахтардын аттарынынг јакшызын, јöёжөзин blaap алгылап жат. Кöчкүндердин јöёжөзине кем де тиier јаны ѡок законды бускулап тургандарды, тоноччыларды ла албанчыларды уездтинг јаандарды кату каруузына тургуспай жадылар. Мынанг улам јан бузары башталып жат. Слердинг улус Жортуюльский волостью жаткан казах кижи Азанбайдын ўйин, эки келдин, кызын, база бир тул ўй кижини айдагылай бергенинен бери коп ёй откөн. Олор эмди кайда, јарты ѡок...

Мынанг ары ўргүлжиге амыр ла најылык жадарга мен Слерденг мындый немелер некеп турум:

- 1) Актауда шибее тударын токтодор.
- 2) Акмолинскте тудуп салган город-шибеени јемирип, јерле түндеп салар.
- 3) Бистинг јерде башкараачы учреждениелерди jaap салар.

4) Түрмеде отурган бистинг ончо улусты, ол тоодо султан Конур-Кулja түрмелеген эки кишини, тургуза ла јайымдаар.

Бу бичиктинг алдына акту бойымның колым салып ла печенди тургузып јадым.

Мен Кенесары Касым-оглы».¹

Эйе, ончозы чын бичилген. Қоканд ла Бухара казахтарга болужар учурлу деп база тегиндү эмес бичилген. Андый бирингүй болордон маат јок деп, губернатор сананзын ла јөпкө капшай кирзин. Ол бу ўч уктынг бой-бойы ортодо коркушту көрүшпести учына јетире билет эмеш пе...

Бу бичикти аткарғанынан бери ўч ай ёткөн, је эмдиге јетире бир де каруу јок. Письмо апарғылап јаткан Табылды ла Кошимбайды Конур-Кулjanың айак жалаачылары, Кошектин уулдары, јолдо туткылап алгандар. Олорды Омсктынг бойына јетире ѡйту апарғандар. А бу ла јуукта онынг элчиге ийген улузын жаргылайтан ла Сибирь jaар айдайтан деген табыш јеткен...

Аблайдынг уулынынг уулы мынан ары мындый кыйа көрүшке чыдажып болор бо? Јок, олорды јазап силкибеенче, олор ого ајару этпези эмди јарт көрүнип јат. Онынг алдында эки јол. Баштапкы јол — ак каанга багынары, јескинчилү Конур-Кулjanынг ла Вали-ханнынг уулдарынынг алдына башты эңгилтери, улусты тарап-таркап јанзын деп јакыры, ўйлериле кожо торко јастыктардын ѿстинде сайрап јадары болуп јат. Экинчи јол — јуунынг јолы, таадазынынг болот кинжалын оқшоп, чертенген чертин бүдүрерининг јолы...

Ол бойынынг ийде-күчин, јалтанбазын көргүспеенче, олор оны керекке де албас. Согултаны ўч јолдынг белтиринде турган Акмолинский шибеедең баштаар керек. Анда јескинчилү шакал Конур-Кулja отурып јат. Анаида ок Касым-төренинг уулдарынынг эң јаман ѿштүзининг, Вали-ханнынг ўйи Айганымнынг, Сарымбетти эдектей турган аулдарын оодо согор керек. Оч кыйалта јок болор деп, ѿштүлер билер учурлу. Кем оныла кожо эмес, онынг јаныс адынан тыркырап јўрзин...

Жууни Кокчетавский шибее-крепостько табарғанынан баштаар керек деп, баатырлары айдып турган, је олордын бу шүүлтезине Кенесары јөпсинбеген. Анда атту черўлү јуулажарга телкем јерлер јок, анаида ок Омск јуук. Шибееде улуска кажы ла минутта болуш једип келерденг айабас. Анаида ок Касым-төре агару ак сүт тёёни анда ѥлтүрген эмес пе? Јети ўье ёткөнчө, олордынг уйазынан кара каргыш айрылбас. Кенесары јеткерлү јерден керекти баштаар учуры јок...

¹ Казахский ССР-дин Историязынынг архиви, 82 фонд, биринчи опись, 164, док., 15—16 стр.

Қандай да учуралда Ақмолински колго алар керек. Ол чөлдинг тал ортозында туруп жат. Оны алганы керегинде табыш тургуда ла чөлгө жайылып, керекти өскөлөндирип ийер. Женү керек. Қазахтарды көкүдип ийзен, мактап ийзен, жол ортодо токтобос. Санг башка, улус чек ле ўүрлү койлор ошкош, олорго байбак сагалду теке-башчылар керек, оның кийнинег олор жер тамының түбине де калыгылап ийер...

Мендеер керек. Бастыра Сары-Аркадан жаңы устав аайынча калан жууры керегинде кааның указы белетелип туру деп, кече ого жетиргендөр. Ол элден ле озо тегин де кааның бийлери, чиновниктери кыстап, кыйнап салган Кокчетавский, Каркаралинский ле өскө дө округтардың улузына жедер. Приказ дезе бу ийт жылдың караша — ноябрь айында жарлалып жат. Чөлдө јүретен табышты «узун кулак» деп тегиндө әмес адаган. Узун кулак калан ла жаңы кызалаң керегинде табыш экелзе, ол качан да жастыра болбайтон. Мындың жакшы солунды ол бойы да санаңып таппас эди. Мыны уккан улус ого, торт ло ағын суу чылап, урулып келер!

Ақмолинский шибеени ол алып болбозо, не болор? Черүзинин тоозы беш мун, же олорды ончозын јуучылдар деп айдарга жараар ба? Баштапкы жөндиртиштинг ачузына чыдашпай, олор ман бажында бажына соктырткан ат чылап, тескерлеп баштаза канайдар? Жууда жөндирткен башчының кийнинег, кем баар?

Жок, баштапкы јуу-согушта кыйалта жок женү алар керек, а оноң ары женүлөр де, жөндиртиштер де болор. Ақмолински алып ийзе, шибеениң стенелери оның ўнинег жемириле берген дежер. Анда, Ақмолинский шибееде, оның таадазын көдүрген чилеп, оны Ўч Жүс ончозы көдүретен ак кийис жадып жат!

Ончозын башкир Ашрафтың айдып берген ёби аайынча эдер керек... Султандарга жакшы шүүлте, ёп берери қандай жеткерлү болгонын ол көбрөккүй башкир жаңыс ла билген болзо. Башчыга женүни кемнин ёби, шүүлтези экелген, оны кем де билбес учурлу. Женү Кенесарының, артык кемнин де әмес, кем де ого киришпей жат!..

Жоламан баатырдан ого эки башкир келген. Көрөр болзо, уй мылтыкты жаңыс ла Давлетчи уруп билетен болуптыр. Кенесары ого ус беш казах чыгарып берген, аулдардан артыкту очоктор, казандар јуузын деген, олорды корголынду жерде кайылтып, уй мылтыктар урзын деп жакарган. А әкинчизин, адазы орус Пугачтың ла Салават баатырдың түймееининде турушкан Ашрафты, бойында артырып салган.

Ашраф ого, акыр, қандай ёп берген эди? Кенесары кенете ўч күн мынаң кайра оныла куучындашканын, оның күлүмјизин жап-жарт эске алынды. Ақмолинский шибее керегинде куучын-

дайла, Салаваттың јуучылдары андый шибеелерди канайып алған деп, султан неме керектебей турган кижи болуп, калай сураган.

— А слер канайда эдип јадыгар? — деп башкир удура сураган.

Кенесары оның сурагына јөпснинп, бажын кекийле, ончозын куучындап берген. Мун јыл мының алдында чылап, атту казахтар көчкөлөнип, шибееге ончо јанынан чурап баар. Олордың коркушту кыйгыларынан ѡштүлердин тамырында кандары тоңуп, колдоры тыркырап, керек дезе јааларының кириштерин де тартып болбой турар. Атту черў коруланаң јуукага толуп, онон толкузы там тыңып, стенелерди ажа согуп, ѡштүлердин ўстине тögüle берер!

— Јок, мындый эп-сүмелеп пушкаларлу, мылтыктарлу јаны шибеени качан да алыш болбос! — деп, Ашраф айткан.

— Нениң учун сен анайда сананып јадың? — деп, бир эмеш унчукпай отурала, султан сураган.

— Адамның куучынын эмдиге јетире ундыбагам. Мындый ла аттарлу кал черў јуукаларга толуп, стенелерге чыгып јатканча, Пугачтың садынчак ўйи каан келин Екатеринаның солдаттары мылтыктарынан эки катап адыш ииетен ого ўзеери шаалып келген улусты картечъ окторло октоп салган уй мылтыктардан бүрте аткылайтан. Табаруларды ѡскортөргө келишкен...

— Канайда?

— Эмди мылтыктар озогызынан түрген октолып јат, пушкалар база...

— Је?..

Казырланганына Кенесарының көстөри тумантый да берген болзо, тыш бүдүми оның токуналу болгон. Пугач ла Салават мындый учуралдарда нени эдип туратанын Ашраф ончо јанынан куучындап берген. Бу сактардан кыпчактарга ла монголдорго артып калган туку јебрен тактика болгон. Оның мылтыктарга ла пушкаларга удура сүрекей тузалу болгоны јарталган.

— Шибееде көп агаш туралар бар, мыны ундыбас керек — деп, башкир айткан. — Салават оны јаантайын ајаруга алыш туратан...

Үч күннинг бажында башкир Ашраф агаш ортозында иштенип јүреле, ўстине агаш јыгылып, јеткерден улам олгөн. Оны султанның кижи ѡлтүреечизи узун колдорлу, коркушту бүдүмдү Қара-Үлекле кожно тögöt кайылтарга анаар ийгендер... Ээ, Қара-Үлеклинг јудругы темиргө кадап койгон токпоктон јенил эмес эмей, оның учун башкирдин мойын соёги чек ле ооктолып, сайалып калганы јарт. Султан Қара-Үлекке нени ле

айтпаган, ол ненинг де учун бойы биллинген... Ээзининг күүнин билип ийген болгодай. Канайдар база, јöпсинер керек. Башчынын салымы андый. Шибеени канайда аларын куучынданап, башкир ого јаныс лаjakшы эдерге күүнзеген... Же онзын андый, канайдар. Же јаныс Аблай-хан бойынын чындык кулын, Оразты, ак-ярыктын алдында кемге де тölүлү болбоско, б öлтүрип салган эмес пе? Таадазынын таадазы Аблай каан «канду Аблай» деген чоло адыла оморкоп жүретен. А бойынын адазы Кастьм-тöре энеден чыгарда, эки колында кан уштанып чыккан. Кенесары алдында улу амаду тургузып алганда, каный да башкирге килейтен туро. Бийик јангла једерге тартыжу болгондо, буру јоктын каны бурулунын канынан коп тó тögүлип жат. Башчы кижи кату, казыр болор учурлу. Јаныс ла чыдалы јок жажык улус киленгей болуп жат...

— Бистиг јерис сеге јуннан жымжак болгой! — деп, ол Ашрафтын сөёгине бир ууш кумакты ончозынан озо таштап айткан. Качын башкирдин сөёгин эң јаан тоомылы улус јуулыш, ого ак саван кийдирип, бийик көдүрингилү јууп салган...

* Јок, Кенесары эмди Ашраф керегинде сананып турган эмес... Озо баштап баатырларды јууп, олордын шүүлтезин сурап угар керек. Ончолоры шүүлтөлерин айдып божогон кийнинде, ол, черү баштаачы кижи, бойынын кыйя болбос сөзин айдар учурлу. Шибее онын колына кирзе, ол тушта онын уктуystöy улу јуучыл болгонана ончо јон бүде берер...

Кенете, кийин јанында каный да шылышт угуларда, түрген бура сокты.

— Кем анда?

Бу онын јаан ўи Кунимжан болды. Ол јаныскан артып, сананып турган тушта, јаныс ла Кунимжан ого тидинип киретен. Мындый ээжини кемнинг де бузар јаны јок, оны бускан кижи кату кезедилер. Башчы аңылу јерде турар учурлу, ого ўзеери, ол казах албатынын кааны боловорго амадап жат...

Онын уур санааларга бастырып турганын Кунимжан тургуза ла сезип, былардан оны айрыырга сүүнчилү каткырып ийди.

— Менинг тöрем, ол сени сакып жат! — деп, ол ёткүн ўнденди.

— Кем? — деп, султан онгдобой калды.

— Акыр, сен оны не деп адаган эдинг... Шүүжү ошкош эди! Кенесары билдирибестен күлümзиренип ийди.

— Бу же ле деген баатырлар байадан бери јуулышып, сени сакыгылап жат, оноң бери бее саам ой ѿдё берди...

Кенесары бажын кекиди.

— Баралы!..

Олор орустарга ёткенишире штаб деп адалып турган, эки

аýылдан бириктире тудулган аýылга кирип барды. Ончо баатырлар мында отурган. Ол тоодо Наурызбай, Агебай, Кудайменде, узун сагалду Бухарбай, бу ла јуукта түймекилерге кожулган атыгай сööttü јарлу күрешчи Басыкара, алтай баатырлар Жанайдар ла Тулебай, Жоламан ийген јиит баатыр Байтабын ла онон до öскө ат-нерелү, јарлу улус болгон. Ого ўзеери аýылда Кенесарының атту-чуулу јуучыл сыйны — Бопай, карындажы султан Абильгазы отурган. Ат-нерелү Нысанбай кожончыдан ыраак јокто, тегерик казах столдың јанында, оның шүүлтөчилери: конжок тумчукту Сайдак Оспан-оглы ла чöлдö Жусуп деп адаткан Иосиф Гербрут отурган. Олордон эмеш öрө күргүл чачту, jaan јалбак мандайлу, сагышту боро кöстү Алим Ягуда-оглы деп татар кижи отурган. Тууразында, документтер салган кайырчактың ўстинде, аңылу бүдүмжилү улус, каруулдың jaаны башкир Батырмурат ла Наурызбайдың наýызы, качып jүрген орус солдат Николай Губин отурды.

Кенесары кирип баарда, ончолоры öрө турup, колдорын тöштöрине чалый салып, баштарын јабыс эңчейтти. Ол бажын кекип эзендежеле, тörдин бажында, јажыл маанының јанында турган, Бухараның калың кебизиле jaap койгон кайырчактың ўстине отура берди. Аýылда арткан улус јerde кебистин ўстине јабыланып отурды.

— Казахтың ўч Jýzüñin мактулу баатырлары ла башчылары! — деп, Кенесары тургуза ла баштады. — Агару керегибисти баштаганыстан бери бис бир де күн амыр кörбöдис. Улу јылытулар, уурлар болгон, је бис ончозын öдүп келдис. Казак албаты бүгүн эмди-эмди ле jaрадынаң ажынарга турган jaaskы суу ошкош. Ол кандый ла буудак-буунтыны буза согорго белен. Йииттер јууга кирерге jütküp јат, олорды мынаң ары токтодор учурыйбыс јок. Улустың биске бүдүмжизи јылыбазын деп, кичинек јуу-согуштардан jaan јууга кöчөр керек. Оның учун бис Акмолинский шибеени алар деп шүүнип алдыс!

Ончолоры сүйнчилү jaan тынышла каруу берди:

— Чын!..

— Öй јеткен!..

— Кудай биске болужар!..

Иосиф Гербруттың алдында јаткан чаазындар jaap Кенесары колыла көргүсти:

— Жусуп, ак кааның карательдери бистин јerde нени эткенин, ончозын баатырларга кычырып бер!

Гербрут öрө турup, күн эртеден белетеп койгон докладты, бир эмеш келтир эрмектенип, казах тилле кычыра берди:

— Ак кааның генералдары бисти түймекилер ле тонокчылар деп адап јат. Омский областыны начальник-jaаны гене-

рал Талызиннинг јакаруларында коруланар бастыра шибеелерде отрядтар төзөлзин, ол отрядтар түймекенди көмө базарга барзын деп айдылып жат. Анда мынайда бичилген: «Слер то-нокчыл Кенесарыны юголтор ло качып жүрген улусты ойто журтаган волостьторына аткаар учурлу». Бу приказты бүдүрерге биске удура бир канча отрядтар ийилген...

— Олордың эткен керектерин ончозын тоолоп бер! — деп, Кенесары јакарды.

— Бу јылдың баштапкы изү — маусым (июнь) айында атаман Лебедев командовать эткен беш жүс солдат ла ага-султанынг улустары Тургай ла Жандере-Керүбени јакалай коччуп жүрген карпых ла темеш сөбөктүү улустын аулдарын тоскырып тоногон, анайда ок султан Саржаннынг аулына табару эткен, ол жуу-согушта төрт жүс кижи олгөн, жүс кижини олжолоп, айдалай берген. Олордың тоозында Баянды-бий болгон....

Кенесары энчигип болбой, колын јанғыды.

— Аナン ары!

— Ага-султан Конур-Кулja ла войсковой старшина Карбышев баштаган беш жүс кижилү отряд бу јылдың jaан изү — шилде (июль) айында Айрыкумда коччуп жүрген Кошек-султаннынг ла Сайдак-мирзанынг аулдарын тоскырып тоногон. Бу согушта бежен кижи олгөн, ол тоодо ўй де улус. Сегизен кижини айдагылай берген.

— Болор! — Кенесары колын ёрё көдүрди. — Олорго удурлажа бис нени эткени? Сайдак-мирза, ол керегинде биске куучындан беригер!..

Жараш койу сагалду, јымжак кыймыкту, орто јашка једе берген Мирза Сайдак-ходжа јеринен мендебей ёрё турды.

— Бис аргалу болзо, олорго удура согулта эдип јадыс — деп, ол эбира отурган улусты аյыктап айтты. — Актаудагы шибенниң комендантты Симонов ийген отрядтарла бир канча катап согулышканыс. Бир катапвойсковой старшина јуунынг јаланына јирмеден ажыра мылтыктар ла пистолеттер таштап, бойы бистен качкан эди. Патрондор база артырып салган. Бу биске тузалу болды. Бу юйдин туркунуна бис жүс бежен мылтык, жүске шыдар пистолет, заводто јазаган эки жүс ўлдү ле онон до боско јуу-јепселдер јыштүден айрып алганыс. Бис элденле озо каанынг башкарузына јайылган султандардың, карательный отрядтарда турушкан бийлердинг аулдарына табару эдип јадыс. Быжыл олордонг миллионго јуук жүзүн-базын мал блаап алганыс, анайда ок көп јоёжо...

— Јаныс ла аулдардан эмес! — деп, Кенесары түзетти.

— Эйе, бери ок каравандардың јоёжөзи, каанынг чиновниктеринен: приставтардан, урядниктерден, жүзүн-базын тил-

мешчилерден айрып алган јёёжө кирип жат. Актаудагы шибени эбирае јүрүп, бис арбынду јёёжө айрып алганыс. Олордың ончо малын blaap, айдай бергенис...

— Орус крестьяндардан комудал неме болгон бо? — деп, Кенесары полковничий эполеттерин түзедип, соок сурады. — Мен биске удура шибеелер тудуп тургандары керегинде айдып турган эmezim, кыра сүрүп, аш салып тургандары керегинде айдып жадым.

— Комудал болбогон. Каркаринский округта жаткан аш салаачы орустардан жүс ле салковой акча алганыс.

Чынын айтса, олордон алган акча чик жок көп болгон, же ол тооны астадып ий деп, Сайдак-ходжага Кенесары айткан. Тегин улустан чыккан бир кезек баатырларының санаа-күүнин ол жакши билетен.

— Чын, анайда эдер керек! — деп, Агибай баатыр öкпöö-рингенине турал јүгүрип, тың ўндениди. — Олордон алар да не ме жок. Бис олорго удура јуулажып турган эmezис...

Бир канча баатырлар јöпсинин, баштарын кекиди. Кенесары көзин шуурып, олор жаар узак кörүп отурды. Бойының эрмегинен бойы ненин де учун адыркап, Агибай араай отура берди. Сайдак-ходжа анан ары куучындады:

— Бистинг тös кирлебис ага-султаннын, коюйымдардың, кааның бийлерининг јöжölöриен туруп жат. Јаңыс ла Кудайменденинг уулдарының аулдарынан жирме беш мунг јылкы мал айдай бергенис. Эмди бистинг ончо јуучылдарыс укту ат минип жат, ого ѿзеери кажызында ла солып минетен эки ат бар.

— Конур-Кулja Омскко комудалду письмо бичип жат — деп, Кенесары эриндерин тыртытыйп унчукты. — Он эки мунг јылкы малымды blaap алган деп угзуып жат.

Сайдак-ходжа база каткырынды:

— Артык нени бичитен эди? Ол жаңыс чöлдинг улузын тöгүндеп турган эмес, анайда ок кааның бойын ла оның губернаторын тögүндеп жат. Кааның койон јылда чыккан указы аайынча, беш мунгнаң көп јылкы мал туткан ага-султандардың артык малына, ончо улуска чылап, тен калан салып жат. Шак оның учун Кудайменденинг уулдары бойлорының орус жаандарына бисте јük ле он эки мунг јылкы мал бар деп айткандар. Бистинг колго кирген сегис мунг малды кудай берген мал деп айдар керек. Конур-Кулja бойының комудалында ол сегис мунг мал керегинде айтпай да жат. Ол жаңынан бис түзедү эди, Конур-Кулjanың бойына ла жаман болор...

— Эйе, жакши кижини жаандардың алдына коптобос керек — деп, Кенесары унчукты.

Ончолоры каткырышты.

— Бис оның малын калганчы кулунга жетире јуүй бердибис деп бодогоныс, онон угуп турар болзо, јаныс ла Есилде орус сахар ошкош апагаш ўч мун аргымак туруп жат. Оның комудаар учуры јок, ненинг учун дезе, калан јуур башкартуда би-чилгени аайынча, ондо эмди јаман-јуудык јабага да артпаган. Агибай-баатыр кажы ла күн мени айландырып жат. Ол ээзи јок ѡскүс малды барып айдап келерге Кенеке качан јөп берер...

— Ол анча-мынча ыраак јер. — Кенесары кокур куучынды туура эдип, терен сананып айтты. — Бисте оноң јаан учурлу керектер бар. Кудай берзе, ол ак аттар бистенг качып барбас.

— О аллах! — деп, бу јүрүмінде эки аттан көп мал тутпаган Бухарбай, мыны угуп кайкады. — Јер ўстинде мындый бай улус база бар турбай!

— Оның учун ак кааның јарды ажыра јажынгылап жат! — деп, Бопай унчукты. — Бистинг јerde шибеелер олорго керек. Кöчүп келген орустарга јерди канча да кире көп кезип берген болзо, је түңгей ле јердинг јакшызы, одорлордың элбеги Самекенинг ле Вали-ханның ач-үрэзининг колында. Олор тоозы јок малына болуп, јерден болгой, тын-сүнелерин де саткылаар.

Кöрзöгöр дö, бирюзи Есилдинг ле Нураның јакаларын бийлеп жат, экинчиизи дезе Сарымбеттин кырларынан ала Шубара ла Күшмурунга жетире ээлеп жат! Јаңыс ла Вали-ханның ўйи сүмелү Айганымның ээлеген јерине ўч волостыны малы турар! Мыны бис канчазын көрүп отуарыс? Оны Конур-Кулјала ко-жо тоосырар ѿй жеткен эмес пе?..

Кöстöри чагылып, ол агазы јаар колын некелтелү чоип турды. Кенесары ол јаар лаптап, узак көрүп отуарат. Учында ол бажын кекиди:

— Ўй кижининг аулына бир де бойын тоогон баатыр табару этпес. Обöгöнингнинг тörööндöрине килебей турган болzon, бу табаруны бойын эт!

Баатырларга оның эпчили јарады.

— Чын!

— Ойгор шүүлте!..

— Ўй улустынг ортозына бис не туратаныс...

Кенесары нени де сананып ийеле, онон ойто ло сыйны јаар бурылды:

— Эье, анайда эдер керек. Ойто јанып клееделе, Вали-ханың јуртына табараар. Аманкарагайский приказтын малын бистинг јаныс јаар айдап экел.

Бопай сүүнип, колын јайды.

— А нени сакыйтан? Менинг јуучылдарым эмди ле ата-нарга белен!

— Јарайт! — Кенесары бажын Сайдак-ходжа јаар буры-

ды: — Аманкарагайский приказка беш күннің туркунына жетсин деп, ого јакару бичи. Оноң бир күнге тугайларда жажынып, амыразын, жетинчи күн эртен турға табару этсін... Ол ло күн біс төс ийде-күчтеристі Ақмолинский шибеени аларга ийерис!..

— Бопайдың сарбазтары Аманкарагай даар барып жада, аныңп әле тың жажынбазын — деп, сұлтанның шүүлтезін биліп ийген Жанайдар баатыр айтты. — Ақмоланың шибеезіндегарнизонго болуш эдерге Омсктоң қандай бир отряд чыккан болзо, ол Бопайдың отряды керегінде табышты угуп, Аманкарагай даар бурып ийер. Конур-Кулјага болуш келбес!

Кенесары унчукпай бажын кекиди. Баатырлар қыймыктаңыжа бердилер.

— Жүү-согуш болор!

— Конур-Кулја деп ийт уйқузын жылайтсын!

— Чөлдинг талортозы ару болор учурлу... Ақмоладагы шибеени жемирип, жерле түңдеп салар керек!

Кенесары колын көдүрді:

— Шибеени канайып алар, әмди шүүп көрөр керек. — Ол отурған улусты әбіре араай аյқытап көрди. — Оның стенелері бийик. Айландыра жалбагы он кулаш, терені беш кулаш жуука казып салған. Ол жуука жаңыс ла еки жерде ўзүлип жат. Ол ўзүктерден жүк ле төрт атту кижи жергелей өдөр...

— Биске ол болор — деп, Наурызбай неме керектебей, колын жаңыды. — Жаңыс та кижиге жол болотон болзо!

— Ох, Науанжан! — Султан ийнізине карузып көрди. — Конур-Кулја ла Кара-Иван сеге шибеениң каалгазын ачып беретең турға! Олор мылтықтарынан атпас, андай ла килемкей, жалакай деп турун ба? Жууқаны ажыра калыдып та ийзен, стенени канайып өдөрин? Бистинг улус олордон чик жок көп, жаңаар ла табару этсебис, көп жигиттер өлбөр. Олор учун сперден әп-жөп сурап отурым, баатырлар...

Штаб болгон айылдың ичинде тып-тымык боло берди. Жаан, ийде-чакту улустар баштарын әнчейткілеп, кулактарының кийин жаңынан тырмагылап, будының жаңында кебисти сыймагылап, унчугышпай отурды... Бек ийделү жудрук түүлген, же соғор ёй келерде, ол кейде туруп калды. Мынаң ары нени эдер? Ақмоланың шибеезі — баштапкы буудак. Анда еки — ўч жүс солдат, төрт пушка бар. Ақ жаңада мындың шибеелер жүстерле тоололып жат. Ол шибеелерде тоозы жок солдаттар, мундар тоолу үй мылтықтар. Бу түймекеннең не болор?

Кенесары мыны ончозын биліп, кабактары түүліп калған отурды. Ады жарлу баатырлар шибееге табару эдерден озо мынайып санааркай бергенде, женгү келишпезе, не болор? Албатыра женгү керек!..

— Акмоланың шибеезин алар деген санаадан мойноп, айлдарыс сайын тарап-таркап жүре берзебис кайдар? — деп, ол сурады.

— Жок, анайда айтпа, төре! — деп, Агибай бүгүн экинчи катап унчукты. — Буурыңа агаш кадаган болзо, оны ононг үштыбаанчаг, ол ўзүги жок сыстап, оорып турар. Акмоланың шибеезин ак-жарыктан жок эдип салар керек!

— Оны канайып јоголтор деп сананып турунг?

— Мен башчы эмезим, мен жүк ле баатыр, черү баштаачы жууда жалтанбас бол деп менен неке, жалтанзам — кезет. Андый да болзо, мүркүт учуп, бажына жедип болбос сүмер жок деп айдарым. Бистинг де алдыста ѡдүп болбос буудак жок. Менинг санаамла болзо, Акмоланың шибеезин айландыра тың курчап, оноң тынду неме чыгарбас. Стенеде көрүнип келгендерин чечен окло уткып турар...

— Слер не деп сананып туругар, баатырлар? — Ончолоры унчукпаста, оноң ары ол бойы айтты. — Бистинг сагалы жок Агибайыс санаалу шүүлте айдып берди, качан бир бис онын бу јёбин тузаланарыс. Же Агибайдың айтканыла Акмоланың шибеезин түрген алыш болорыс па? Шибеени сүрекей капшай алар керек. Омсктоң болуш жедип келгенче, олор стенелер ажыра удурлашса, бис јендиртип жадыс.

— Стенени түнде ажар керек — деп, Бухарбай баатыр унчукты. — Сайрамды ла Созакты Тентек-төре түнде алган, оноң башка алыш болбос эди дежетен.

— Түн сокор ат ошкош, — султан жарындарын кызынды, — најыларына да апарар, анайда оқ ёштүлеринге де апарар. Ого ўзеери Созакта ла Сайрамда төрөге чындык улус бар болгон, олор түнде каалганы ачып бергендер. Акмоланың шибеезинде андый улус жок. Анда эң ле бүдүмжилү солдаттар ла туленгуттар артып калган. Анайда оқ Карасууның көлдөринең кочүп келген балыкчылардың тоолу билелери бар. Олорды бис шибееге бойыбыс божотконыс. База бала-барка, ўй улус...

— Төрел! — Айдары жок жаан оборлу Басыгара баатыр ёртүрдү. — Бис, ончо кудай жанду улус, озо баштап кудайга иженип жадыс. Онын кийнинде жаныс сеге иженип жадыс, менинг султаным. Онын учун нени эдетеинин биске айдып бер, анаң башка жуу-согуштан озо баштарыс оорып калардан аябас... Эп-сүмени таппазан — буру сенде туру. Берген жакаруунды бүдүрип болбооз — буру бисте туру. Мен бодозом, бистинг шымыранып та айткан сөзис кудайга угұлып жат, онын учун Акмоланың стенезин ажар эп-арганы сен табарын!

Кенесары бир кезек юйгө унчукпай отурала, бажын кекип, темдек берди. Ого жаан ак скатерть экелип бердилер. Онын

үстине ол ак ла кара жинжилер салып, шибеени канайда аларын узак жартап, кем кайда туратанын) көргүзип, кажы ла отрядтын алдына аңылу задача тургузып турды. Кунуга берген баатырлар эмди женгү боловына бўткителеп, чырайлары ѡарый тўже берди.

— Мындый план јараар болзо, бого ло токтоп јадыс! — деп, Кенесары куучынын божотты. Баатырлар јарадып, баштарын кекидилер.

— Кудай болушсын!

— Аллах биске женгү берзин!

Кенесары Сайдак-ходжага темдек этти:

— Бичи! Бу бистинг экинчи јакарубыс болов. Эртен эртен тура ончо улусты јууп, шибеени канайда јуулап аларына ўренерис. Аулдын тўндўк јанында турган јаан тён торт ло Акмола ошкош...

— Анаида эдерис, тёре!..

Жусуп — Иосиф Гербрут Кенесары јаар кайкап калган кўрўп отурды... Военный ла исторический бичиктер кычырбаган чўлдинг султандарында мындый билгирлер кайдан келген? Уғы-тўзиненг тартип, бўдерде андый болуп бўткен деп, канайып айдар? Андый болзо, албаты оны, ол султан да болзо, бойына башчы эдип чын тудуп алган эмтири. Је тўнгей ле эрте байса орой бо олордын ѡолы эки башка баарар. Султандар албатыга ырыс экелбайтен...

Јуулган улус тарап-тарқап баарарга ла турарда, айылдын тыштында кандый да тытпакташ ла кемниг де кыйғызы угуды. Не боло бергенин кўрёргө, Батырмурат ла Николай Губин ўйденг мендеп чыктылар. Каюулдынг јааны капшай ойто кирип келди. Кара-Улек ле бу ла јуукта биске келип кожулган жигит поэт Арыстанды сўёртегилеп клееткилери деди. Ўй улус оны јара тартип ийерге јастаган, онын учун табыш болгон.

— Бери экелигер! — деп, Кенесары јакарды.

Атыгай сёёктў улустанг чыккан юкту поэт Арыстан канайып та бир тушта Саржаннынг отрядында јўрген. Чўлдо чечен, курч тилдў, куучынчы кижини улус тынг тооп јат. Ол шак андый кижи болгон. Ого ўзеери ол казах албатынынг ёбрен кожондорын, озогызы керегинде куучындарын, чёрчўктёрин јакши билетен ле олорды кожондоп, айдып јўретен. Је ол улусла јарашпас, кыјыранг кылык-янгу кижи болгон. Бир катап ол Кенесары ого ајару этпей туро деп тарынала, Конур-Куллага јайла берген. Ол чўлдинг картазын јурал турган воинский отрядтарды сўре ле баштап јўретен. Йиит орус офицер-топограф онын кожондорын бичип, ого акча тўлоп туратан. Чўлдо ёртёлгён, тонолгон аулдар учун, ёлгён улустынг каны, ёскўстер-

динг көзининг јажы учун ол бурулу деп бодоп, улус оны чек көрбөйтөн. Анчадала азыйда јайым јүрүмди, ат-нерелү керектерди мактап кожондогон, оноң јаман керек эткен кижиның кара бурузын качан да таштабай јат. Кенесарының улузы оны туку качаннаң бери бедрегилеп турган.

Је акын Арыстан көөркүйдинг сок јаңыс бурузы топографтарга јол көргүскенинде болгон. Ол качан да, кемди де өлтүрбegen, тонобогон, эткен ижинде бир де јаман јок деп, сананып јүретен. Јолды отрядка ол баштабаза, өскө кижи баштаар, нези башка? Олор акча төлөп, азырап јат. Улус мал өскүрип, јер кыралап азыранып јат. Үлгерлерден сүре тойу болбозынг. Сок јаңыс аксак атту јокту кижи кайда баар? Эштектиң күйругын да јунуп болзо, азыранып јўр деген кеп сөс баар.

Кенесары нениң де учун анчадала Арыстанды сүүбейтен, оның учун өскө улуска кезедү эдип, оны анылу кыйнап өлтүреп деп шүүнип алды. Шаанчак ошкош сүйман сагалду, кичинек, сырзак сынду карган кижины айылга алып келдилер.

Оны эки јаңынан колтуктай тудуп алган эки кижи чөлдöјарлу улус болгон. Олордың бирёзи — Кенесарының кижи өлтүреечизи, атту-чуулу Кара-Улек. Оның кажы ла сабарының јооны јаңы чыккан баланың колы ошкош. Төжиненг чөлдинг баргааölöni ошкош быыраш, койу, кату түктөр өзүп калган, алын эрди тёмён салактап калган, кискениң көстөри ошкош киришпек көстөри качан да чингерин билбес. Ол јүрүминде киleeр деп неме билбейтен. Шүлүзин ошкош казыр, слон ошкош јаан, көдий кап-кара кижи болгон. Ол Кенесарыга учурал болуп туштаган. Созактың кандый да бир коюймы оны уурыга тудуп, бууп өлтүрерге јаткан. Кенесары бу коюйымга кара тёө берип, тили јок, кулагы јок кижины төөлө толып алган. Оноң ого «Кара-Төө, Кара-Улек» деп чоло ат берип салган. Кенесары оны тегиндиң алган эмес. Кара-Улек султангаölörдингölгөнчө чындык ла ого сүрекей эптү кижи болгон. Кулак укпас, тил јок, оның учун ээзи нени айтса, оның көзине чике көрүп, анда кандый јакылта бичилгенин кычырып, оны эрмек јоктонг бүдүрип салар. Пугач ла Салават шибеелерди канайып јенип, алып туратандарын куучындап берген јокту башкир керегинде султан ого нени нени айткан ба? Јок, нени де айтпаган. Ашраф дезеölүп калган...

Коркушту тың соктырып, тыны чыгып калган Арыстанды экинчи јаңынан тудуп турган кижи Ожар болгон... Оның мында табылып келгенинг бери бир ай откөн. Кенесары оны Сейтен баатырдың јуук нöкөри ле кыйнадып өлтүрткен Тайжаның күйүзи деп, јылу ла сүүнчилү уткыган. Султан ого кереги айыл, малданарга јеткилинче мал, эдинерге јеткилинче ѡёйжо

берген. Келгенинен ала он күннинг бажында Ожар Кенесарының жуучылдарының тоозы, күйн-санаазы, жуучыл кеберлери керегинде жетирүни Конур-Кулјага кичинек сыйнду, жеерен чачту капшуун Саменле аткарып ийген. Бүгүн эртен турадаң ала ол штаб болгон айылга кирерге, анда не болуп жатканын, түймечилер бойының шүүжү-совединде нени айдыжып турганын кайып угуп, көрүп ийерге амадаган. Ат-нерелү баатырлар ла башчылар жуулыжып турганын көрүп ийеле, бу тегиндү эмес болгонын ол билип салган. Же штаб болгон айылга жуктаар да арга јок болгон. Султанды корыйтан төртөн нукерди айылды эбира ле анан анча-мынча ыраакта тургускылап салган. Олор штабной айылга кемди де жууктатпай турган. Ожар эш-неме билип болбайтон эмтириим деп чөкөп, ары болуп баарга ла турарда, кенете албаты көрбайтён Арыстан деп поэтти туткулап алган, оны токпоктойло, күлийле, түрме болгон айылга сугуп салган деген табыш угулган.

Садынчак немени эмди ле султанга апарып, ого јаргыладып, капшай ла олтүрер керек деп, Ожар улусты көкүдип, койлөдип баштаган. Оның Арыстанды көрөп күүни јок болгонын ла оны божодорго албаданып турганын Кенесары көрзин деп, ол ичинде сананган. Ого коштой, олор анда мындый узак нени куучындажып турганын билип ийер арга болордон маат јок. Санаалу кижи немени сөс бажынан билип ийер...

Арыстан Кенесарыны көрүп ле ийген бойынча, ёксөп ыйлап, көнкөрө јыгыла берди:

— О менинг султаным, мен — азып јүрген таакылу кой! Менде кичинек те буру јок. Мени бурулу деп улус тегин кыйгырыжып жат. Курсагым азыранарага болуп, јер кемжиши орус ученыйларга жол көргүскеним чын. Баштапкы јастырамды ташта, ёлёрдин ёлгёнчө сенинг кульын болойын!..

Кенесарының таш ошкош чырайында бир де тамыр кыймык этпеди, жаңыс ла казырланганынан улам көстөри агара берди. Ол будының жаңында көнкөрө јыгылып калган поэт Арыстан жаар бир де катап көрбөди.

— Төрөл јерин саткан неме — сапла оорыган ат ошкош. Кенесарының ўни токуналу болды. — Оның учун ончо ўүрге жуугуш экелбезин деп, оны јоголтып жат. Айдарда, артык каныйда шүүлте болбос, сок жаңыс шүүлте — блүм. Оның кийнинде оның јескинчилү сөбигине кем де жууктабас болзын!

Поляк Иосиф Гербрут алын эрдин тиштенид... Қанайдар, бу кату, же чын јарғы. Алдынан билинеге башчы болорго турган болzon, ѡштүлерингле жуук болорынан улузын коркор учурлу. Тартыжу блўми јок болбай жат, ару, килинчеги јок кижи болуп араланатаны эш кереги јок неме, мыны ол бойы јакшы билер!

Же баатырлар бу учуралда ненинг учун султанга јомошкileбей жат? Ончолоры баштарын түнгүйткелеп, ол jaар көрбөсөй кичеенип жадылар. Jaан аказынынг кажы ла сөзин алтыннан баалу бодойтон, оны сүре ле јомоп јүретен Наурызбай ненинг учун кунуга берди?..

Бу не мындый? Бу јерде јаткан, талымзырап калган, аргазы јок кижииниölümge јаргылаган эмес, олорды јаргылаган чылап, ончолоры карыга берген... Санг башка албаты. Juu-согушта калју ла карам билбес. Же бурузын алнынып, јалнынып келгенді, ол кандый да каргышту штотүзи болзо, јаманын таштаарга белен тургулаар... Jaандар да, јаштар да тударга, мойнын кезерге амадаган Арыстанды, эмди туткылап алган. Же килегер деп жайнап турган, сагалы көстинг јажына ўлүштелип калган карган кижиини көрүп ийеле, кату јүректери јымжай берген. Мындый учуралда ончо албатылар бой-бойына түнгей... Кенесары ончо улустынг күйн-санаазына ајару этпей жат ошкош. Эмди ол нени эдер эмеш?

Султан кунуга берген баатырларды база катап кату аյыктап көрбөлө, колын кезем ичкери сунуп, сабарыла төмөн көргүсти:

— Мында, бу ла јерде, Кара-Улек онынг јескинчилү бажын томыра чапсын!

Баатырлар баштарын байагызынаң јабыс бөкөйткiledи. Ўйде тып-тым боло берди. Jaңыс ла айылдынг түнүгинде салкын күүлөгени угулат. Кем де, нени де айдарга тидинип болбай жат, анайда ок айдып та туза болбос. Султандардынг бир айткан сөзин олор бойлоры да кайра алып болбай жат.

Иосиф Гербрут мыны база жарадып отурды. Улусты башчы кыйя баспас темир ээжиге ўредер учурлу. Оноң башка, онынг төрөлинде айалга ошкош айалга болор, анда кажы ла шляхтич бойын башчы деп бодоп жат...

Арыстан билинип келеле, жайнаштаң эш неме болбозын билип, кенете бажын көдүрип, јабыланып отура берди. Ол кийимин түзедип, Кенесарыга чике көрүп, онынг кејирине јууктап келген Кара-Улекting бычакту түктү колын туура ийде салды.

— Менинг канымды амзаарга чек ле ичинг энчикпей турган болзо, эмеш сакы, ёй бар! — ол Кенесарыдан көзин албай айтты. — Эйе, таксыр! Jaң аайынча сös некеп турум, султан! Сен менинг бажымды кессин деп јакарган, а тилимди эмес...

— Айт!

Султаннынг эткен темдегин көрүп, Кара-Улек туура база берди. Арыстан, учарга белетенип турган күш чылап, јарында-

рын түзедип, бажын омок көдүрип ийди. Ол јалтырап турган көстөрин Кенесарыдан, байагы ла чылап, туура албай, кожондоды:

Эрке көр, Кене, сенинг кулыг мен,
Олтүрер болzon, ёлтүр. Тым артарым мен.
Алты жараш кыстарын Аблайга берген
Атыгай деп сөйкитиң уулы эдим мен.

Кенесары атылланып, колын јаныды:

— Болор!.. Жаныс ла уйады јок улуска чечен сөс јетпей жат. — Ол Арыстан жаар көргүсти. — Бу кижи бойынынг јастыраларын онынг ёбёкёлөри менинг ёбёкёмө эткен мактулу керектериле ороп ийди. Оны мен ёлтүрип боловым ба? Божодып ийнгер!

Мыны жарадып, баатырлар күүлежип чыкты:

— Чын эттинг, төр!
— Обёкёлөрингди ундыбай јадын!
— Сости база уктын...

Иосиф Гербрут бойында султаннынг бу ойгор шүүлтезин база катап мактады. Башчы бойынынг јуугында турган улузынынг ўнин тыңдал билер учурлу, ненинг учун дезе олор оны башчы эткен. Анайда ок султаннынг мындый јөп эткени онынг санаазынынг бийигин ле јаманды таштап билерин көргүзип жат...

Жаны ла султаннынг килемкейине болуп тирү артып калган Арыстан тоолу ла күндердинг бажында јеткерденг улам, аттан антарылып ёлүп каларын Жусуп кайдан билзин. Онынг ёлгөнин кем де көрбөс, жаныс ла поэттинг мойнындагы ўье сөёги, агашка бастыртып ёлғон башкир Ашрафтынг мойнынынг сөёги чилеп, оодылып калар...

Аблайдынг ач-үрэзи, Касым-төренинг уулы, султан Кенесары кем болгонын Гербрут көп юй ёткөн кийининде учына јетири билип алар. Олжого кирген орус солдаттарга ол ненинг учун јымжак болгонын база сезип ийер. Олор түймечилердин лагериле каруул јок баскылап јүретен, көп сабада султанга служить эдерге арткылап калатан...

Султаннынг килемкей шүүлтезине сүүнгилеп, баатырлар ўйденг ээчий-деечий чыктылар. Олордын кажызы ла ўзенчилиери ўйгенинен тудуп, сакып турган аттарына барат. Наурызбай база бойынын адынынг жанына базып барды. Ол адына мине согордонг озо, коштой чакы жаар кылчас эдип көрди. Јүрөги онынг кенете токтоп, оноң коркушту түрген типилдей берді...

Эр кижиинин кийимин кийип алган жиит кыс калтар аттынг тискинин тудуп турды. Оң колына чачакту јыда тудунып алган эмтири. Бу Акбокен болгон...

Ыраак Илектиң јакаларынаң Кенесарының одузына Байтабын ла Акбокен келгендеринең бери анча-мынча ئى ئىكىن. Байтабын Наурызбайдың отрядында, Акбокен Бопайдың отрядында болгон. Удабас олор белек алыжып, айыл-јурт тударга тургандары керегинде айдар деп, ончолоры каранга сакып турган. Је күндөр ئىكىن, олордо эрмек те јок. Олор агалу-сыйынду улус ошкош, бой-бойына кару болгон, улус дезе мыны ондоп болбой, байла, јери-јуртына јангылап барза, той эдетен туру деп, санангылап турган.

Бопай ла кожно јүрген ўй улустың ортодо оны Наурызбай мынаң да озо кöröп јүретен. Ол кысты кörгөн бойынча јүреги кенете чек согулбай, токтой беретен. Акбокен бойы да ого болуҗып турган...

Бир катап Кенесарының аулында Кошек султанның чыккан күнине учурлаган јаан той-јыргал болгон. Мында атту јарыш, уулак блааш, күреш ёдүп турган. Наурызбайга Байтабынла күрежерге келишкен. Наурызбай оноң јажыла да, эди-сööгиле де јаан болгон. Узак, турумкай күрешкилеп турала, Наурызбай јенип ийген. Јенүге алган јорго калтар атты ол Акбокен деп кыска сыйлап берген.

— Баатыр, бу сый ба айса јенгени учун тölү бе? — деп, Акбокен калтар аттың тискининең тудуп, сураган.

— Бу мениле күрещкен ончо јииттердин артыгына, калапту баатырга, слердин тöрөгөнигерге, јенген јенү учун берген тölү болор.

— Андый ба! — деп, Акбокен кöстöри јалтырап каткырган.

— Бис керегинде анаң башка сананарага шылтак бербеген эдис! Бу атты мениң ыраактаң келген тöрөёниме тölүге берген ат деп, алып јадым...

Кокурга удура кокурла каруу берер керек болгон.

— Бис ончобыс тöрөёндöр дö болзобыс, слердин кату катыгардан бодозо, слер ол кижи јентген болзо, тың сүүнер эдигер! — деп, Наурызбай күлümзиренген. — Слердин күүнигер шак андый болгон болзо, күн эртеден меге не шымыранып ийбедигер?

Акбокеннинг боронгот ошкош кап-кара кöстöри суркурап чыккан.

— Шымыранган сости угатан болзогор, андый учурал келижер деп сананып турум...

— Јöптöжип алдыс!

Наурызбай ого колын берген. Акбокеннинг јаактары кызырып, ол кемзинип, оның узун сабарларынаң туткан. Оның колы араай тыркырап турганын ол сезип ийген...

Байтабын учурал ла болуп јенгирттим деп сананып калтан.

Буды бокырылбаан болзо, ол качан да јыгылбас эди. Олор мал саамының туркунына, орустап айтса, бир часка күрешкен, Наурызбай оны чек ле јыгып болбой турган... Баатырдың јерге јыгылганы уйат эмес. Јаныс ла отурган улустың ортодо јенил каткы ѡир эдип калган. Кееркеген, седеркеген Наурызбай јыктырган болзо, чыдажып болбос эди. Сыйлап берген адын Акбокен минип ле јүргей...

Акбокен күрежип турган јииттерден көзин албай аյыктап, Байтабынга тың килебей турганын бойы кенете сезип калган. Ол атту-чуулу јиит төре керегинде, оның чечен тили, сүүнчилүкълык-јаны керегинде көп угуп јүрген, оны көрөргө амадап туратан. Кыстар јаантайын андый, кем керегинде албаты көп куучындап јат, олор ого тартылып јат. Качан ол јеңдирткен јиитти мактап, јенүге алган адын ого береле, Акбокен оның ичкери сунгандын сунгандын узак тудуп, туруп калган.

Оноң ло бери оның ўстине күннинг алтын учуктарынан түүгөн шүүн јабылып, оның санаазын ла күүнин булгап, туйуктап ийген. Оныла не болуп турганын ол бойы да онгдол болбой турган, је Байтабынның адын укканда, оның јүргеги, азыда чылап, түрген ле тың согулбай барган. Эмди түниле ол керегинде сананып, уйуктап болбой турган... Жажына чындык боловым деген чертин ундып саларга, ол тоң ло андый јаман ба? Казах кыс анайда эдер бе? Ол Байтабынды јаштаң ала сүүген, ого оноң јуук кижи јер ўстинде јок... Айса болзо, бу сүүш эмес, ѡскө неме болгон болов бор? Андый болзо, сүүш дегени не?

Наурызбайды көрүп ле ийгенде, јүргеги ненинг учун тың согуллып јат?.. Бир ай мынан кайра, Байтабын ыраак јорукта јүрер тушта, Наурызбайла ол бой-бойынан томык алышкан. Томык алыжардан озо, олор көп улустың көзинче, кожон айдып маргышкан. Оноң ого јиит төре койдың кичинек томыгын берген. Мынызы олор мынан ары најылар болгонын ла олордың ортодо кандый да јажыт барын темдектеп јат. Ол кандый јажыт?

Байтабын ол керегинде билер бе? Билер болзо, не унчуклай јат? Айса оныла не болуп турганы ого түнгей ле бе? Байтабын ончозын көрүп, билип јат. Је мыны бир де катап көргүспеске, билдиртпеске кандый тың болов керек. Ол нени сакып јат?

Байтабын штабной айылдан чыгып барада, Акбокенди база көрүп ийди, је кыс jaар јиит султан базып браадарда, ол анаар барбай, туура базып, токтой түшти.

Кыстарла куучындажарынан качан да јалтанбайтап Наурызбай оның јанына көндүре ле базып барды.

— Јакшы, сыйнычагым!

— Јакшы ба, баатыр?

Наурызбай сүүнчилүк каткырды:

— Акбокен деп эликті сакыбаган јанынаң тұттым ошкош!..
Томыгымды ойто бер!

Томық алған кыс оны болjoшкон ёйдин туркунына сүре ле бойыла кожно алып јўрер, оны сыйлаган кижи ойто сураза, тургуда ла кайра берер јанду болгон. Кыста ол томық ѡз болзо, ол уулдың ўч сурагын бўдўрер учурлу болгон. Акбокен тегин де Наурызбайга ёйинен ёткўре бўдер боло берген...

— Арсландар сүре ле эликті тудар эптў учурал бедреп жат. Ё эликтер оны база ундыбай жат.—Ол каткырала, тилининг алдына јажырып алған томыкты кенете чыгарып келди.—Алыгар!

— Ээ, мынан ижемжилў жер табылбас па!— деп, Наурызбай колын јайды.

— Андый баалу немени артық кайда јажыратан эди!..

Бу ла ёйдо Бопай кўрўнди. Ол тууразында турган Байтабынга нени де айдала, оныла кожно куучындажып турган јиит улустың јанына базып келди.

— Амансын ба... Эзен, Акбокен!— деп, Байтабын јалакай эзендейши.

— Эзен, Байтабын!

Байтабын Бопайдың минип турган бастыра чўлгў јарлу јеерен адының колонгдорын эмеш божодып, ээрин тўзедип, колонгдорды ойто тынғыда тартып салды. Бопай ол јаар тууразынаң кўрўп турала, Наурызбай јаар бурыйды:

— Бу јиит баатырды меге берединг бе, Науанжан?

Наурызбай билдирип-билдирибес кабагын тўёди.

— Кайдарга?

— Шылтак бар...

— Алыгар...— ол јаан эјезининг айткан сөзинен кыйыжып болбоды.— Јанғыс ла Акмоланың шибеезин алған кийнинде... Эмди тира меге јалтанбас јуучылдар керек.

— Айдарда, јўптёжип алдыс!

— Качан атанип јадыгар, Бопай-апа?— деп, Наурызбай куучынды ёскёртөргө сурады.

— Эмди ле!

Бопай јиит те кижиден тўрген адына мине сокты.

— Йолыгар ырысту болзын!

— Айтканыгарга алкыш!

Бопай ла Акбокен ары болуп, јортуп ийдилер. Олордың кийнинен анча-мынча артып, каруулда јўрген төрт нукер-жииттер барып жатты.

Наурызбай ла Байтабын турган јериңде артып калдылар.

— Јакшы болзын!..

Наурызбай колын јаныды. Ё ўй улус кайра кўрбёди. Аул-журттаң чыгала, олор аттарын јелдиртип ийди. Боро тозын ёткў-

ре ыраакта јаныс ла јыдалардың баштары јылтыражып көрүннеп браатты...

Байтабын Наурызбай jaар бурылды:

— Актас барып келзебис кайдар, баатыр?

Наурызбай ол jaар кайкап көрди.

— Нени эдерге?

— Эки јүс алтамның бажынаң саң ѡрё чачып ийген бөрүкти ойо адып турар аткыры коркуш алтай аңчы келген дежет. Оны көрөп күүним келген...

— Эмди төгін жерге таңма адар, атла јарыжар ой эмес — деп, Наурызбай чала ачынып айтты.— Бир неделенинг бажында Ақмолага табару әдетенин бойынг билеринг не. Таң әртедең ала орой әнгирге жетирие жииттерди ўредер керек. Эртен баштаарыс!

— Онызы чын.

— Бүгүн дезе Миколайла кожо бистинг бир мун јуучылдарды Сасырлыға көчүригер. Шибееге канайда табару әдерин олjakши билер. Карын ол бойы бери келип жат...

Казахтардың ортозында туку качаннаң бери бойының ки-жизи болуп калган Николай Губинге олор удура басты. Оноң олор әкилеzi кайкаганына кенете тұра түшти. Жаан эмес айылдың әжигинде кижи кайқаар жарап келин отурды...

Наурызбай Байтабын jaар көрөлө, оноң ары басты, Байтабын ондо ло туруп калды. Келиннинг жаражы, кенете жалт эткен жалкын чылап, көстөрин чек кылбыктырып ийген. Ак-жарыкта мындый жарап шүй улус база болотон туру, а?.. Оның килин-кара көстөри, кандый да ѡскө телекей көрүп турған чылап, амадулу санааларла толуп калган көрүп турат. Чырайы кайкамчылу жарыкла жарап жат. Курлаазына жеткен жоон, алтын-сары тулундары, коп-коо сыны, кичинек жарап колдоры — ончозы оның айдары жок жарап чырайын там ла жарап әдип турат. Келин олор jaар бир де кичинек сонуркажды јогынаң көрөлө, күннин чогы чылап, айылдың ичинде јылыйып калды...

Наурызбай Николай Губинле кожо Байтабынды сакып турды. Ол керектин айын билип, күлүмзиренди.

— Оның ады Алтыншаш — деп, ол айтты.— Алтын чач! Жаңыс ла оның әззи бар.

Байтабын ол jaар алаатып калган көрди. Ол айылду-јуртту ба айса бойдон-бош бо, ол керегинде Байтабын сананбаган. Ого мынызы түңгей ле болгон. Ак-жарыкта андый жарап кижи јүргени жакши.

Олор ўчүлэзи айылдар турған жерден ырап, эртен јуучылдарды шибее аларына ўредетен жерге ууландылар....

Жуучыл шүй кижи Бопай алты јүс сарбазтарды баштап, сакыбаган жаңынаң Аманкарагайский приказка табару әдип, оны

оодо согуп, оноң Сарымбеттің кырлары jaар бурып, Вали-ханың кичүй үйининг, Айғанымның, аулын тоскурып барған. Эртегизинде Кенесары Қокчетауның чөлдөріне кирип жат деген табыш бастыра Сары-Аркага жайыла берген. Бу табышты угуп ийеле, Актаудагы шибеениң комендантты войсковой старшина Симонов, Бопайдың блаап айдал брааткан малын айрып аларға, оның бажын тозуп, эки жүс солдатты баштап, атанып ийген. Ақмоланың шибеезинде улуска болуш эдерге клееткен бир рота солдаттар Қокчетау jaар бурыган...

Кенесары жаңыс ла мыны сакыған. Тұндү-түштүү үч күннин туркунына оның черўзи ичкери жүткүп, Корголын деп көлгө жедип, оның жақаларына токтой берген. Черўнинг экинчи бөлүгі Атбасардан чыгала, Есилди жақалай барып, Кара-Откөлдинг жуугына жеткен. Күнине жүс жирме-жүс одус беристе өдүп туратан казах аттарға әмди Ақмолага жедерге тоолу ла частар арткан. Калганчы изў — таузым (август) айдың алтынчы күнинде, аттарды ла улусты амырадып алала, Кенесары әртен тұра черўзин ичкери апарған.

Әртезинде әртен тұра ага-султан Конур-Кулја ла войсковой старшина Карбышев шибеениң стенезине чыккылап келеле, көрзö, тоозы жок атту черў шибеени ончо жаңынаң курчап клееткен.

Шибеениң жаңыс ла күнчығыш жаңында, Есилдин суузы чыгара аккан жерде, Кенесары тапчы ачык жер артырып салған. Эки учыла әбирип, сууга келип тийип турған черўни сегис баатыр баштаган. Черўнин оң канадын, озогы ээжи аайынча, Кенесары бойы баштаган, ого коштой Ағибай ла Бухарбай баатырлардың бир мунг черўзи турған, черўнин төс жерин Басыгара баштаган, сол канатта — Түлебай, Кудайменде, Жанайдар башкарған черў брааткан, Кенесарының одожында, сол канаттың учында, кичү султан Наурызбай командовать әдип турған. Шибеениң стенелерине күннин баштапкы ла чогы чалып ийерде, беш мунг атту черў «Аблай!» деп кыйғырып, шибееге табарған.

Кара-Иван Карбышев адыгар деп, команда берерге санантан, же ёрө көдүрген колын төмөн этпей тұра калған. Кенесарының жуучылдары ийин ийинге жуук чогула мантадып клееткен әмес, ортозы бой-бойынан он, он беш кулаш ыраак жайыла келгилеп жаткан... Онойдо ок олор жуука түбине чуратпаган, азыйда чылап, мылтыктың оқторының, картечтиң алдына тургулабаган, ок-саадактарынан атқылап ийеле, жана болғылаган, олордың ордына экинчи толку жеде конуп келген. Бу ўзүги жок табарулар — атакалар болгон, согоондор шибеениң коручыларының ўстине, жаңмыр чылап, тögүлип турған. Шибеениң стенезинин ўстинен көргөндө, бу торт ло әэчий-деечий келип, стенеге табарып, өлүмдү тамчылары чачылып турған талайдың толкузы ош-

кош болгон. Эмезе чек ле чымалының уйазына түнгей: канча мун чымалылар экелген јўктерин таштап, ары болуп барып жат, олордың ордина босколёри келип жат...

Кўн ёксён, чылбыр бажы боло берген, Ондор тоолу ѡлтўрткен ле шыркалаткан солдаттарды туура сўйртеп, казармаларга апаарга келишкен, а толку кичинек те јабызабай жат. Казах ойында атту мантадып ойноорына темигип калган јуучылдар эмди, стененин жаңында ойногылап турган чылап, бой-бойлорын солыгылап, ўзўги јок атаковать эдип турдилар. Олордың бир жарымы ыраак төнгөрдө амырагылап жат, а шибеени коручылардың амыраар аргазы јок. Ненин учун дезе, атту черў кажы ла минутта стенелерге чурап келдерен айабас. Бу кайнап, ийиктеп жаткан немеден нени де озолодо билер арга јок. Шибеенин стенезинен кўрзö, оны ол ло беш мун черў атаковать эдип турган эмес, а чўлдин учы јок тўбинен ўзўги јок черў келип тургандый. Конур-Кулja тўймеечилердин башчыларын талдап атсын депjakару берген, је солдаттардың бу приказты бўдўред аргазы јок болгон, ненин учун дезе ончозының кийимдери түнгей, керек дезе султан Кенесарының да бойын танылар арга јок.

— Ожар јастыра тоолоды эмеш пе? — деп, Конур-Кулja арбанат. — Мында беш мун кижи эмес, казахтын Ўч Йўстеги калыгы ончозы јуулып келген болбой!...

Кажы ўйт ажыра качып баар деп, Конур-Кулja сананып турган. Кара-Иван бойы да чек кайкап калган. Онын чотогонла, тўймеечилер албаданып киретен јерлерге ол картечъле октоп салган пушкалар тургузып салган. Онын сананганила болзо, Кенесарының сарбазтары јуукага толуп ла келзе, ол тушта адар. Элордың кажызы да кайра качып болбос. Азыйда чўлдин немелери шибеелерге табару эткенде, шак анайда эдип туратан. Је эмди дезе кижи онгоп болбос неме болуп жат. Тўймеечилер керек дезе јуукага јууктабай да јадылар, ман бажына эки-ўч согоон божоткылап ийеле, жана болот. Кара-Иван солдатарына стенеден тўжигер депjakару берген. Саадактаң канча кире аткылайтан эди, кўйни жеткенче аткылазын...

Солдаттар эмеш кўстон туура боло берерде, тўймеечилер јууказын чек кырына јууктап келди. Узун кызыл согондор, эмди солдаттарга кандый да королто этпей, олордың ўстиле ажыра бийик учкылайт. Кара-Иван эмеш токунай да берген болзо, је ненин де учун каранга чочып турды. Бўгўн ончо керектер кандый да жарты јок ло саң башка. Солдаттар коруланар јерге кирип аларда, бўткўл шибеени саадактардан аткылап, бир де тузаболбос деп, Кенесары канайып билбей турган.

— Ойбай... Кўйўп жат!..

— Юрт!

Бу Конур-Кулја оның кулагының чек ле јанында јаман ўнденип алғыртыр. Войсковой старшина кайра көрзö, казармаданла оның јанында турган туралардан койуыш чоргып турган эмтири. Анаң-мынаң кызыл јалбыш кызаңдап чыгып келиптири. Јайдың изү күнине жара кургап калган чаганалу агаш, торт лотары чылап, күйүп жат. Ол бу коркушту немеден көзин алып болбай турды.

Кенете оның јанында агаш стенеге көө куйакты ойо адатан темир башту согоон сыйт эдип кадала берди. Кара-Иван оны ушта тартып ийгенин бойы да билбей калды. Согоонның курч бажының кийин јанына от камызып салган чичке кендер буу ороп салган эмтири. Ол кендирден от ўстү агашка кочүп, согоон јалбырай берди. Оны туура чачарга келишти...

Түймечилер сүмелүп болуптыр. Уур ёй једип келди.

От бастыра шибееге јайлза, ол тушта ок-тарылу, азык-түлүктү воинский складтар күйүп чыгар. Щитүге удурлажар да арга јок болор.

Кара-Иван шибеенин стенелерин корып турган солдаттардан бежен кижини ѡрт оччурерге ийди. Торт пушкины төртилизин стенеге чыгарып, эбиреде адар эдип тургузып алды.

— Йуулган ѡштүлердин ортозы јаар шыкап адыгар! — деп, Кара-Иван јакарды.

Үй мылтыктар бир аай күркүрэй бердилер. Јаан болчок октор сүйук стройдың ортозыла тоолонып, атту ўч-торт кижини јыга сокты. Түймечилер үй мылтыктардың адыхының күзүртинен, азыйда чылап, туш башқа мантадардың ордына, беш рядка јергелей туруп, шибее јаар чурап келди. Шибеенин стенезинде улус јангыр ошкош төгүлип турган октордон јажынып, баштарын да ѡрб көдүрип болбай турды. Мындый эптү айалганы тузаланып, Басыгара ла Тулебай баштаган эки блёк отряд, пушкаларды октоп јатканча, каалгалардың одожында казынты јок јерлерден кече конуп, стенени кыйкай мантадып, оның аярынбай калган коручыларын армакчыла чалмадап, стенеден јыга тартып тургандар. Мынанг улам чаксыраш башталган. Мылтыктардың күзүрти, согоондордың сыгырыжы, арбаныш, кыйги, шыркалу улустың онтузы ончозы биригип, јиркирэй берген.

Бу тал-табыштың ла ыштың аразында шибее коручылар каалгалардың ары јанына бир канча жииттер аттарынан түже-калып айланыжып тургандарын көрбөй калгандар. Олор дезе каалгалардың сырангай јанына күйгүр чаганалу бочкочоктор салып, темирле кадап койгон калың эжиктерди чаганала, ўсле былжап ийгендер. Бир-эки минуттың бажында каалгалар јалбырап күйүп, шибеедеги текши ѡрт-јалбышла бириге берген. Бу юйдо пушкалардан картечь окторло аткан да болзо, оноң улам

түймеечилер ортодо коромы болуп, олор кезек ёйгө жана болуп, качкан да болзо, Акмоланың шибеезининг салымы жарт болгон...

Конур-Кулja ла Кара-Иван арга јокто солдаттардың ла туленгуттардың талортозын ёрт очүрерге ийген. Стенелерде јүк ле эки јүс кижи артып калган. Ого ўзеери Кенесарының јииттери эки пушкарьды чалмадап, сүүртей берген. Түндүк стенеде каалга ончозынан озо күйүп, темир күрүктөри каныражып, жерге күзүрт келип түшти. Жалбагы он эки кулаш жер стенеде ачыла берди. Жаан жеткер мынан болотонын билгилеп ийеле, солдаттар оны кумакту таарларла туй салып турды.

— Баатырлардың кемизи шибееге эң озо кирерге туру? — деп, Кенесары сурады.

Ончолоры киредис дешти, је жакару жаңыс Басыгарага берилди. Каалганың ортозында казылбаган жер ёйинен откүре тапчы болгон. Бир уула онон көп улус ёдүп болбос, онын учун Басыгара баатыр бойының отрядына јүк ле јүс кирези жалтанбас сарбазтар алган. Олорды ончозын чынölüm сакып жат. Жемирилген каалгадан эки пушка, оосторы каарып, кörüp турат. Ого ўзее-ри кумакту таарлардың ары жаңына солдаттар жадып алган.

— Ичкери! — деп, Кенесары жакарды.

Шибеенин каруулчыктарының аяарузын туура эдерге, ол стенелерди эбира ончо жаңынан аткылазын деп база жакару берди. Атту черүү шибеени эбиреде маңтадып, саадактарының окто-рын стенелер ўстине, мёндүр чилеп, урултып турды.

Басыгара баатыр адының жалының ўстине јабыс эңчайип, јүс кижилү отрядын баштап, ичкери учуртып ийди. Баатырдың Кертекбел деп атту-чуулу жаан ла жүгүрүк адь, солдаттар мылтыктарын база катап окоорго жеткелекте, кумакту таарларды ажыра калып ийди. Алaatый берген солдаттар ары болгондор. Басыгара баатыр олордың төртүзин чой токпогыла јыга чаал ийди. Бу ла ёйдо жажынып жаткан солдат тура жүгүрип, ўч ле алтамның бажынан онын чике тёжине адып ийген. Басыгарада дезе темир төштик јок болгон. Ол жаңыс ла: «Эзен болзын, баатырлар!» — деп кыйгырып калды.

Башчызын жылыйткан жуучылдар жана болды. Адуучы солдаттар санаа алынып, олордың кийнинен јызырт берип ийди. Ары болгондор мында ла ончозы öлгөн, кемизи де бойының улузына жетпеген.

Жаңыс ла Басыгараның Кертекбел деп адь öлümнүнг ортозынан чыга конуп, жал-куйругы жайылып, ачу-ачу киштеп, Кенесарының жуук жаңыла ёдүп, чөл жаар элес этти.

Кенесары не болгонын билип ийеле, калып чыгала, беш жашту, жооны коркушту Көкбуурыл деп айгырының арказына эки будыла туруп, ачу-корон кыйгырды:

— Олгөн Басыгара ёштүнинг колында!

Ол бойы ичкери чурадып ийерге сананган, је атту черўнинг ортозынаң ат-нерелў Тулебей баатыр чыга конуп, стенеде ышталып турган jaан ойык jaар элес этти.

— Слер нени сакып туругар, јииттер?

Кенесары ичкери чурадып ийди. Атту черў оның кийниен эжиле берди.

— Аблай!.. Аблай!..

— Агибай!

— Атыгай!

Табару коркушту тың болгонынан улам, кумакту таарлар туура чачылып, түймеечилир, буунтыны буза тепкен суу чылап, шибеенинг ичине јайыла берди. Бүрүңкүй кирип клеетти, ѡртёлгён, шыркалаткан, арыган солдаттар бут бажынан аткылап, казармалары jaар тескерлеп турды. Шибеенинг калганчы коручылы ѡлгөнчө, орой түнгө јетире адыш токтободы. Шак ла мында Кенесары бойының кылыгын көргүсken.

Казах јоктулардан турган тегин јииттер, шибеени колына аларда, олжого до кирген улуска, шибееге бойлоры ла тоолу күн мынан озо божодып ийген билелерге де, ўй улуска, балдарга да тийбей турган. Султанның коручыл нукерлери ле сарбазтары, торт ло торо бёрүлөр чилеп, улустың канын төгө бергендер. Олор јашка да, јаанга да килебей турган. Ъй-сыгыт, калак-корон ончо јанынаң үгулып јат. Јаңыс ла тан јарып келерде, тонош ло албадаш токтогон. Кече Акмоланың шибеези турган јerde бүгүн јемирилип, күйүп калган туралардың ышталып јаткан орды артты.

Эртен тура коштой јаткан аулдардан Кенесарының сарбазтары албаты-јонды айдап экелеле, шибеенинг стенелерин бустырган, јуукаларды ойто јерле толтырып, түзеттирген. Султанның туленгуттарының түниле эткен ижин, казарманың јемиригинин јанында ѡлтүрткен улустың обоолоп салган сөйктөрин тегин казах улус јүректери шимиреп көрүп турган. Казах ўй улус тирү арткан балдарды айылдарына апарып, јажырып салган. Олорды кем де бедреп келбеген. Онон ло бери бу уездте јаткан казах улустың ортозында орустарга түнгей чырайлу, чанкыр көстү, сары чачту улус тушташып јат...

Кенесарының сарбазтары ончозын коскоргон, антарган, је ѡлтүрткен улустың ортозынан ага-султан Конур-Кулjanың да, войсковой старшина Кара-Иван Карбышевтин де сөбиги табылбаган. Олор кыймырашты, чаксырашты тузаланып, тоолу солдаттарла кожно, Есилдинг суузы jaар барган јуukanың түбile ка-чып јүргилей берген...

Тулебай баатырга Кенесары «Жеке-баатыр — шибеени јаңыс-

кан алаачы баатыр» деп ат-нере берген. Ақмоланың шибеецин алар тушта ат-нерези чыккан, јалтанбазын көргүскен јииттерге султан база jaан тоомјылу чоло аттар адаган. Јууда олгөн улустың сөбөгин јууп салала, jaан күндүлү төгүй эткен...

Тоолу күндердин бажында Кенесарыныңjakарузыла Агибай, Наурызбай, Бухарбай, Жеке-баатыр баштаган отрядтар Актаудагы ла Ортаудагы шибеелерди оодо согуп, јемирип, јерле түн-деп салган.

Мыны Кенесарының jaан јенгүзи деп айдарга јараар. Керек jaңыс ла Ақмоланың шибееzinde эмес болгон. Бу ойёо јетирие ары да болбой, бери де болбой, керек кандый болов деп сакып турган бир кезек уктар ла сөйткөр, эмди Кенесары јегер деп бүде бергендер. Оның черүзине ончо таладаң jaңы отрядтар келип кожулып турган. Кенесарының јенгүлерин албаты там көпчилип, кееркедип, оның јалтанбазын, ого кожулган баатылардың эрлүзин мактап турган. Керектин мындый боловына Кенесары иженген ине...

Jaан јуу-согуш баштаарга ийде-күчи јеткил эмезин ол јакшы билип жат. Же эмди, jaан шибеени колго алган кийнинде, оның тоомјызы чик жок бийиктей берген. Айдарда, ол мынан ары сакыбаган jaнынаң табаруларлу, кетештерлү оок јуу-согуштар от-күрип турза, оны коркынчак, ийдези ас деп кем де айтпас. Анаида оок ол бир де буудагы јогынаң ёштү аулдарды оодо согорло аланзып тургандарын бойына јаба тартар аргалу боло берген.

Ақмоланың шибеези оодо соктырып, түймөечилердин колына кирер түн ага-султан Конур-Кулja тоолу күндер мынан кайра кичү ўйи Зейнеп коччуп барган јери jaар, Есил суу Эртиш уулу барган јерге, күнбадышка качып барган. Оноң Каркалинский округтың јерлери башталып жат...

Конур-Кулјада база аңылу амаду бар.

Ол ойдо Кенесарыны јерлеринен айрылган тегин казахтардың көп jaаны јомоп турган. Анаида оок укту-тостү байлардаң ого Азанбайдың уулдары ла тоолу байлар ла бийлер болужып, оның керегин jaрадып тургандар. Же Сары-Арканың көп тоолу jaан бийлери ле султандары түймөечилерге јаңыс ла түреп калган кара јонның очтөринен коркып кожулган деп айдар керек. Кенесары бу коркымчыны эптү тузаланып, укту-тостү султандарды бойына бактырып турганы база јажыт эмес. Арга јокто түймөечилерге кожулган улустың тоозына Шон Едиге-уулы, Шорман Күшик-уулы, Муса Шорман-уулы, Сандыбайдың уулдары Ерден ле Дузен, Аккошкар Сайдалы-уулы кирип турган.

Ак каанга азыданг бери уккур ла ого черт берген ады-ярлу султандардың да ач-үрэзи бир кезек öйгö Кенесарының јанында болуп калган. Темдектезе, Вали-ханның экинчи уулы — Абулмамбет. Ол түймечилерге кожулып, олорло кожо ак кааның черўлерине удура јуулажып турала öлгөн...

Ак кааның башкарузы јамы ўлеер тушта биске ајару этпепди, јамы бербеди деп ачынып, түймечилерге кожулган улус бар. Укту-тöстү султан-айзан Сарман Турсунхан-уулы, оның ордына округтаг ага-султаны эдип ук-тöс ѡок Турылбек Кошеноңвты тургузып ийерде, ачынала, Касым-тöрениң уулдарына кожула берген. Је андый да болзо, Кенесары јаныс ла Аблайдың ач-үрэзине бўдер ле олорго тайсанар аргалу болгоны ярт...

Бу öйдö Конур-Кулјаның айалгазы коомой болгон деп айдар керек. Оны Сары-Аркада јўк ле Каркараланың ага-султаны Жамантай, Вали-ханның кичү ўйинен чыккан Аманкарагайдың ага-султаны Чингис, Баян-Аулдың угы-тöзи ѡок ага-султаны Боштай Турсынбаев, чўлдö ѡарлу бай ла кал-калју неме, Кокчетауның ага-султаны Зильгара јомöп турган...

Је Конур-Кулјага болужып турган öрёги айдылган аргалу-чакту башкараачыларданг чик ѡок ийделўлери оның кичү ўйининг, Зейнептин, ага-карындаштары, Букей-ханның ач-үрэзи — Кусбек ле Жамантай Тауке-уулы болгон. Элбек, одорлу јерлер блаажып, элди башкарап јамы блаажып, агалу-ийнилў кырыжып, кемирижип те турган болзо, је аргалу-чакту тöröёнине, ага-султан Конур-Кулјага, болужар деген шўётелери бирлик болгон. Каркараланың јеринде олордың айткан сёзи — кыйа баспас јан. Шак оның учун олордың сыйнын, бойының кичү ўйин, Зейнепти, Чингисле эмеш баштактандан јаман кылыгы учун Конур-Кулја кезетпеген эмей. Мындай түймеең чакту öйдö оны кем санана? Ого ўзеери тöре укту улустың јўрўминде бу баштапкы учурал ба? Тегин кёчкүн улуска кёрё, олордың ўйлери де, эрлери де балыр јўрўмдö болгонын кем билбес? Эдинген кептери, эки ле тартса, чечилип тўже беретен деп, олор керегинде мындай кокур кожон јўретен:

Тöреге кызын сен бербе,
Кудалап ого сен кирбе.
Эри эжин сананбас,
Эжи эригип отурбас...

Тал-табыш ла болбозын деп кичеенип, тöрелер ўйлерининг опту кылыктарына, јалыр јўрўмдерине ајару этпейтен. Оның да учун Конур-Кулја Зейнептин кичинек килинчектерин ундып салган болгодай. «Терен кёлди ўўрлў мал тумантыдып болбосто, јаныс байталдып баштактанип секиргенинен ол канайып

тумантый береди эмеш!» Бу кеп сости ле аргалу бай төрөөндө-
рин эске алынып, Конур-Кулја ўйининг јаан эмес јастыразын
таштап салган. Акмоланың шибеезине Кенесарының табару
эдерге турганы керегинде Ожардан јетирү келген ле күн ол
Зейнептинг аулын Есил сууның төмөн агыны уүй көчүрип ийген.
Анда, сууның алтыгы айрызында, Зейнептинг карындаштарының
јерлерининг јанында, јаан ортолыкта, ак кааның јандарынан
јажырып салган ак сүт онгдү ўч мун аргымак укту јылкы мал
туруп жат. Сууның ол јанында Жамантайдың јерлери. Не-не
боро берзе, болуш оноң жеде конуп келер. Кенесары элден ле
озо Тауке-кызы Зейнептинг аулын оодо соворын, оноң Тауке-
уулы Жамантайдың айлы-јуртына жедерин Конур-Кулја озоло-
до билип, шак андый борор деп, кичинек те аланзыбай турган...

Жайдың изўзи јабызап турган жастоксан деп айдың учы бол-
гон. Чөлдинг сүрекей чокту, койыла өзöttөн орой чечектери туку-
качан кургап калган. Талдың ла белениң јалбырактары түжүп,
јөргөмөш блөнг саргарып, буттың алдында кыјырап сыйын тур-
ган. Конур-Кулјаның сүт ак јылкы малы одорлогон јаан, элкем
ортолыкта, Есил сууның айрызында, блөнг сүрекей койу ла ти-
зеден бийик, книжининг будына чек ле оролып турар. Акмоланың
шибеезинен ырап көчөринең коркып, Кудаймендениң уулдары
эки јылдың туркунына кыймыраган малының көп сабазын бери-
аидабаган. Ого ўзеери, Есил суу быыл бийик көдүрилип, јабыс
јараттарын туй алыш ийген. Ол јерлерде камыш блöнгө туй
өзүп калган, күш-күрт кыймырап јадар кичинек көличектер бү-
де берген. Мында јүзүн ле јүүр аң-күштар бар: бөднөлөр, сым-
далар, күртүктер, суугуштар, јалбыш кызыл јунду фазандар,
јааны торт ло алты айлу кураан ошкош кастар, бакландар,
анайда ок тоозы јок койондор, түлкүлер, тийиндер, борсуктар.
Анда-мында шүлүзиндердин ыркыранганы, бörүнинг улуганы
угулып турар...

Ар-јөбжөзин, ак малын коруладарга, Конур-Кулја бери ју-
јепселдү бежен кижи аткарып ийген. Каркаралинский округтың
граница сыйнының аулы көчүп келгенин угала, Жамантай база-
токунап болбой барган. Ыраак јокто анда-мында Кенесарының
кайучыл отрядтары јүрүп жат. Олор канайып-канайып оның сый-
ныны базынза, Таукениң уулдарын јажын чакка уйатка түжү-
рер. Оның учун ол бойының јанынан Зейнептинг аулын кору-
лаарга јуу-јепселдү јүс кижи ийген.

Зейнеп дезе јараттың јажыл блөнгининг ўстинде кере ле тү-
жине сайрап, амырап јадар. Айылдаш јурттардан ого сүре ле
кыстар айылдап келгилеер. Жаштан ала оны чыдаткан кал-ка-

мык јенгелери, эјелери база јуулышып келген. Қыс тужының сүйнчилүү күндерин, оның кулагына кандай солун, јакшы немелер шымырангылап туратандарын эмди ол эске алышып отурат. Ах, ол тушта нени айдышпайткан эди! «Билеринг бе, кару эркем, волостьтың башчызының уулы сени көзиниң кырыла да болзо көрөргө амадап жат!» «Ташкент жаар каравандар апарып турган жиит мирза, сени оныла кожо јүк бир түнötкүрерге јёбин берер болор деп иженип, торт јүк кыдат чай ла он алты килограмм сахар ийген!»

Бу ол ойлордöги эрмек. Онон ол айылду-јуртту боло берерде, ээчий-деечий оның аулына келгилеп, кокурлаган айас мынайды айдышып туратан: «Бистинг эркебис, сениң жалмаштарын торкодый јымжак ла сахардый ак. Сен тортло Тулеген баатырдың төртөн күнгө мантаза, арыбас көк јоргозы ошкош жаранып ла кееркелип калган!» «Огёөнинг адазының энчизин алатаң алышып баатыр уулдар чыгарып бер, ончо жаңды килиндий јымжак колынга ал!» «Ойиненг төкүре кемзинчек болбо, ол бир кижиле конауп та ийзен, не болор... Жаңыс ла жаш тужында кижи јүрүмнинг ончо сүүмжизин билер аргалу. Бис оббондöристи тögүндебей туру деп сананып турун ба?..»

Је оның кулагына јылу угулган бу сөстöрди эмди кем дөйтпай жат. Оны каруулдап турган жииттердин ортодо көрүп алган бек, чыйрак күлүктери эжикке баштарын база сукпайт. Олорды Зейнептинг айлына јүс кулашкан јууктатпазын деп, Конур-Кулja ла Жамантай кезедип салган. Мынан кижи канайып коркыбас. Оның учун олордың бирүзи де кезедүни бузуп, кыска да ёйгö оның эжигин ачпаган!

Олор ага-султанның тили-кози болгон улустан коркып жат. Бир тату түнгө болуп, кем кийнинен жажытту бычактадып блётөн эди. Кере түжине куурдак, кулунның јымжак эдин јип, ачу кымыс ла каймак ичип, жиит келин эдер немезин таптай, эригип жатты.

Ол качан да мынайдып јүрбеген. Кижиге барган кийнинде каа-жаа ла түндерди жаңысан жеткүрген деп айдар керек. Ол кату сагалду эр улустың окшошторын, олордың терининг јыдын эске алышып турды. Бу јогынаң ого алтын да, албаадан эткен тондор до, ак аргымак аттар да, айдары јок мактаган сөстöр дöне керек. Оның көстöри эмди кандай да жажытту туманла тартылып, кичинек бошпок эриндери јүрегининг изүзине ѡарылып, кемтип калган...

Акмоланың шибеезинде не болуп турганын Зейнеп билбegen, онон табыш жетирип кижи келерин сакып турган. Ол ажыра Конур-Кулjanы эки-үч те күнгө болзо бойына кычырып аларга сананган. Ол карган, же бу керекте жииттерден туура калбас.

Жаныс ла Қонур-Кулja келгенче әмди де көп, узун, шыралғанду күндер өдөри ачымчылу. Ол кородогонына чыдажып болбой, жастыкты ныкып, жудруктап, учында ыйлай берди.

Әмеш ыйлап та алза, бастыра бойында тату изү кичинек те јылыыйп турганы јок. Зейнеп алтынла кеелеп көктөп салган туфляларына будын сугуп, ёрө турарга ла јадарда, кенете тышкary аттардың тибирти угулды. Эбире шүүп ийзе, бу тың ла менгдеп турган улус әмес. Бу, акыр, кем болотон?.. Ол сүре ле эжиктинг ары жанында отуратан кул ўй кижини бойына кычырды.

— Төренинг кызы... — деп, чодыр чырайлу, жажы жаанай берген ўй кижи оның алдына јабыс бажырып унчукты.— Слердинг жеенигер келди. Слерге жолугар күүним бар деп айдат.

— Кандай жеен?

— Масан-бийдин јуртынан...

— Чын әмеш пе!

Бу табышты угала, јиит келин канайып манзарыбайтан эди база. Каркаалинский округта Масан эң ле ат-нерелү бий. Ву келген кижи Масан-бийдин јуук төрөөнининг, Атыгайдың, уулы болгон. Ады оның Есиркеген. Он жети жашту уул, ол Баян-Аулда орус школдо ўренип турган.

— Эзендер!

Камчызын бўктей тудуп алган Есиркеген кирип келди. Ол әмди уулчак әмес, эр кижи. Устюги эрдинен кирбеерек сагалы ѿзүп, јарындары элбеп, чырайы катууркап калган әмтири. Эл орус школдо до ўренип турган болзо, кийген кеби аулда аргалубай улустың уулдары кийетен казах кеп болды. Боро кураан терезиле күреелеп эткен чанкыр килинг бёркин чала кыйын кийип алган. Ак тёөнин таакы түгінен эткен сүртүгінинг јаказы чанкыр килинг. Уч ёлү бийик чончойлу јылтыраган сопогының ўстине көк килингнен эткен элбек штанының сырканчактарын јаймын салып ийген.

Зейнеп оны будынан ала бажына чыгара бир ле көрүшле көрүп ийди... Ээ, мындың уулды кыстар јилбиркеп көрөйнде кичинек те алангуу јок. Ол колдорын јайа тудуп, уулга удура басты, оның изү окшошторынан Есиркегеннинг јактары от чылап күйүп чыкты. Уул оның эдининг јылзузын сезип, уйалып оның кучагынан јўк ле арайдан айрылды.

— Же слердинг айыл-јурт кандай јады? Адан-эненг јакшы ба?

Зейнеп сүүнгенине бастыра бойы јарып турды.

— Эзен-амыр... Ончозы јакшы...

— Көрзөң, тен је ле деген эр болуп калган туру не! — деп. Зейнеп тың каткырып ийди. — Сени городто ўренип туру дешкен, уккам. Городтың кыстары сени, байла, неге-неге ўреткен ле болбой!..

Оның кокурлажы, кейлеки Есиркегенге жарабай да турган болзо, ол төп унчукты:

— Ондо бисти қыстар ўредип турган эмес, ўредүчилер ўредип жат.

— Же-же, бийиненг ёткүре кемзинченг болбо. Городтогы қыстардың бистийиндий ле эмей база. Нези башка...

Түрген-түкәй кой сойып, самовар тургузып ийдилер. Малдың казызын салып эткен кымыс ичтилер. Қазан ичижерге эки карған аксагал алдыртып келдилер. Олор оны-мыны куучындажып, тойо ажанып алала, ага-султаниң ўйине ле оның јең уулына алкыш-быйан айдала, јүргилей берди...

Зейнеп городто јадын-јүрүм керегинде сурап отурды. Билбеечөн болуп араланып, эрмек аразынаң городтың қызын алатаң ба айса аулдың қызын алатаң ба деп сонуркап, учында городтың ўй улустарын амзап көрдин бе деп, көндүре сурап ииди. Оның қычыртулу кей каткызынан үйалып, Есиркеген көстөрин кайдаар јажырарын билбей отурды. Ол, кос чылап, қызарып, эриндерин чорбайтып, јастыра-мыстыра каруу берет. Есиркеген он јети де јашту болзо, жайыларга жеткелек јаскы чечек ошкош ару болгон.

Зейнеп дезе... Уулдың ару, ачык-јарык көстөринде кайкашла чочыш көптөгөн сайын, Зейнептин кокуры там ла эки айры болуп браатты. Ол јастыктардың ўстине көнкөрө јадып, уулдан көзин чек ле албай турды. Ол кезикте буттарын тырландашып, торко платьезининг эдегин көдүрип, ак, бошпок балтырларын көргүзип турат. Кичинек колыла уулдың чачын эрке сыйман, силкип ийет. Бошпок сабарлары араай тыркыражып турды...

Олордың узак кожо болгонына аулда кем де аяру этпеген. Эр кижи ле ўй кижининг ортодо сүүш деп бийик учурлу күүн болтонын билип јүрген көөркүй уул эмди кайда баарын чек ле таптай отурды. Ол бери таадазы Масан-бийдин јакыганыла таай эјезине эзен јетирерге келген. Күн энгир түш боло берерде, Есиркеген атанарага тергендие Зейнеп оны божотподы.

— Айлыңда јаш ўйинг артып калган чылап, кайдаар мендеп турунг? Кон, јазап тыштанып ал.

Ол чек ле јайнап түрарда, Есиркеген артып калды. Онон энгирде кожо ўренген нөкөрлөрине, мында оқ төрөёндөринде айылдан јүрген уулдарга, барып јолукты. Олор эртен эртен тура атанарас дешкен, айдарда, арга јокто таай эјезининг айлына баарага келишкен.

Есиркегенге Зейнеп јаан күндү-күрее эткен, оныла кожо ўренип турган эки уулды ла база бир канча каргандарды қычырган. Олор јыргап, куучындажып, түн ортозы ѕдо берерде, тараап

таркап јангандар. Зейнеп Есиркегенге тёжёкти бойы салып, оны эчкенинг таакызынаң сырып эткен кызыл торко јурканла јабып, оноң керосин лампаны очурип, орынның кийнине барада, чечи-не берди.

Ол ачынганына öкпö-јүрги анданып, ичи-бууры торт кайнап, чечинип турды. Јиит уул дезе ары болуп анданып, теренг уй-куда кижи болуп, тым јада берди. Мындый коркушту кыйынга канайып чыдажар. Күүнзегени айдары јок тың да болзо, Зейнеп оны бойына кычырарга ла эмезе коштой барып јадарга тидинип болбой турды.

Зейнеп бойының айдары јок јаап, никелированный орыннында уйуктап болбой, ары-бери анданып, бу анданышта угулып турган мөңүн шыңыртка там күйүп, энчигип болбой јатты. Түн кандый да ачу ла тынчу болгон. Зейнепти торт ло кем де кааргышка салала, кичинек оттынг ўстине каарып тургандый. Бу күчүк эр кижи эмес пе? Мында, јуук јанында, оны тату јыргал сакып јат, ол дезе уйуктап јат! Бу мыны та не токтодып турган болтон?

Ол озо баштап, ёрө туруп, оны ўйденг чыгара сүрерге, оноң оның алдына тизелей јыгылып, киле деп јайнаарга сананган. Уул дезе јылу тынып, амыр уйуктап јат... Јок, ўй кижини мынайда кыйя көрөрөгө јарабас! Јиит кижи бир айылда коштой јадала, ого тийерге күүнзебес, ол тоң ло андый јаман ба!..

— Акыр ла болзын, сакып ал! — деп шымыранала, Зейнеп халадын јамынып, тышкары чыкты. Бу ёйгö јетире уйуктаачы кижи болуп араланып јаткан Есиркеген эжик јаар бурылып, јиит келиннинг кийнинең сонуркап көрди. Оноң токунап, тууырап уйуктап ла браадарда, кижи јунунатан јаан куулы тас туудунган кул эмееенди ээчиткенче Зейнеп ойто кирип келди. Көстөрин шык јумуп алала, тым јаткан јеен уул јаар лаптап көрлө, бойында маказырап каткырып ийди.

— Акыр ла болзын, көөркүй! — деп, ол катап ла шымыранды.

Есиркеген кирбиктери ёткүре бу саң башка белетеништи көрүп јатты. Кул эмееен јаан куулы тасты айылдың тал ортозына, от салатан јердин ордына тургузып койды. Оноң тышкары чыгып, көнөктö јылу суу ла јес чойгөн экелди. Зейнеп кеен торко халадын туура таштап, кызыл јылангаш артып калды...

— Алдырбас, ол уйуктап јат! — деп, ол кул эмегенге айдала, јунунып баштады. Ачык түнүк ёткүре төгүлип турган айдынг ја-рыгында оның эди айдары јок ак болуп көрүнет. Кул эмееен оның ўстине суу урат, Зейнеп уур эмчектерин бир колыла јомой тудунып, јунунып отурды. Узун кара тулундары толголып, эки будының ортозында, көлөткө каракчыда јылыят. Оноң город-тоң экелген самынның јараш јыды јытанат...

Есиркеген чыдажып болбой, онтоп ийди. Қелин дезе мака-зырап, јарындарын јайкап ийеле, ончо немени чыгарып апар деп, кул эмегенге јакарды. Оноң эжикти күрчектеп салала, ол ло ай јарыдып турган түндүктин алдына туруп, јаан јелбер коларткышла јылангаш эдин табылу арчый берди.

Есиркеген бойының төжёгинде эди-каны күйүп, энчигип болбой јатты. Зейнепке бааррга онгдойип ле келерде, кенете тышкary јууктап клеектен аттардың тибирти угулды. Аулдың ийттери ўргени, аркыраганы, эр улустың ўндери угулды. Атту улус ай-ылдың бойына јаба ѡортқылап келеле, аттарынан түшкілеп турганы угулат.

— Эй, сен ўйде бе, эби табылбас кадыт?

Бу Конур-Кулja болгон. Зейнеп јуурканың алды јаар кире конуп, оноң каруу берди:

— Ўйде эмей база... — Ол уйкузырап калган кижиниң ўниле унчукты.—Мындый ёйдө мени кайда болот деп турун?.. Бери келерге сеге ѡскö ѿй табылбады ба?

Ол эжиктиң јанына базып барада, күрчекти алыш ийди. Конур-Кулja ўйге кирип, айылдың тал ортозын бўктöп ийди ошкош.

— Улус олүп јат... Есилдинг суузы канла агып јат, сен дезе нени де керектебей, уйуктап јадын.

Зейнептинг уйкузы чыга берди.

— Не болгон?

Конур-Кулja ого каруу бербеди. Јаңыс ла подполковниктин алтын илжирмелерлү мундирин чечеле, јерде уйуктап јаткан Есиркегенди көрүп ийди.

— Бу кандый јелмер көрмөс уйуктап јат? — деп, ол ўйинен казырланып сурады.

— Менинг јееним, Масан-бийдин аулына...

— Ёгбөнинг ўйде јокто јеендериңнинг келижи түгенбес боло бериптирир — деп, Конур-Кулja эмеш токунап, арбанды. — Бу Жамантайдың сыйнынын городто ўренип турган уулы эмеш пе?

— Эйе, ол. Есиркеген...

— А-а, андый болзо, амыра, јиит. Эртен турга эрмектежерис. — Конур-Кулja јалбак орынга отурып, хром сопок кийген будын ичкери чирей тепти.

— Ўй кижи, сопогым ушты!

Зейнеп лампаның одын јаанадып ийеле, ёгбөнининг сопокторын уштып, туура апарып салала, оның куугарып калган чырайын јаңы ла көрди.

— Сениле не болгон? — деп, ол килегендү сурады. — Чындал ла, не болгон дейдим? Ненин учун сен меге нени де айтпай јадын?

Конур-Кулја, кынъыда ийт чилеп, аркырап чыкты:

— Сениң мында не керегинг бар! Санааркаба, сениң јаантайын ла керексийтен неменди мен јеткилинче, бүткүлиңче экелгем. Онызы да бары јакшы, кудайга баш!.. Кымыс бар болзо, меге кымыс уруп бер...

Зейнеп јаан айакка кымыс уруп, чамчачаң отурган Конур-Кулјага экелип берди:

— Тышкары чыгып көр, мениң улустарым кайда эмтири!

Зейнеп тышкары чыгала, удабай ойто келди.

— Аулды эбире каруулчыктардаң ёскö, бир де кижи кörүнбейт...

— Карын, улусты түйметпееңдери јакшы. Бисти мында јок деп бодогылазын... Је, бери кел!

Үч ле алтам тууразында јаткан Есиркегенге кичинек те аяру этпей, ол Зейнепти јыга базып, мыжылдай берди. Онызы дезе маказырап, сүүнип јатты. Огёёни арай ла ѡлбögöнин, коркушту јеткерден айрылганын ол сезип те турганы јок...

Улус эртен тура ойгонып келеле, Кенесарының сарбазтары Акмоланың шибеезин јуулап алганын угуп ийген. Кöп улус боѓо каранга сүүнип турган. Баштапкы тарый көргөжин, јууның, чактың јотконы бу ѡолдон туура турган аулга јетпеген немедий, је улустың каранга чочып калганы јарт кörүнип турды.

Эртен тура чайлап отурада, Конур-Кулја јиит ўйи јаар соок кörди:

— Је, бу шибее учун ыйлаарга болор. Ак каанга шибеелер керек болзо, јаныларынаң тудуп алар. Кара-Иван эмди ѡлдо — Омск барып јат. Бу керектин аайына генерал Талызин чыксын. Мениң бойымның керектерим бажымнаң ажып јат...

— Эйе, бойының керегин база сананар керек...

— Йиит төгүлип турган көзининг јажын арчып, чырайын ойто ло жарыдып ииди. Ага-султан көстөрин Есиркегенге токтотты.

— Сен орустап јакшы билеринг бе?

— Билерим...

— Мениң бичик бичийтен качым Акмолинске ѡлгён. Керектүү кижи табылганча, мында артып кал.

Зейнеп энчигип болбоды:

— Ол ўредүдөн артып калар эмес пе? Бу керекке јаан улчакты тузаланза кайдар?

— Јаан уулчак дегени Жанадил болгон.

— Кичүү уулчакты базып алала, эмди јаан уулчакты базарга туруг ба? — деп, Конур-Кулја кимиренди. — Болор, эр улустың эрмегине киришпе. Ўйингнин јобиле айылдаш таап алзак, ол качан да ѡштүүң болор. Жанадил кайдаар да барбас, ого иш база табылар...

— Іакшы, мен артып јадым — деп, Есиркеген јўпсинди.

— Андый болзо, бу чаазынды алала, анда не керегинде айдылганын меге кычырып бер. Оның меге келгени удай берди, је бу кан ичеечи Кенесары деп немеден улам оны кычырарга да бош јок болгон... Угуза кычыр, менинг кўзим оорып јат...

Бу Конур-Кулјаның генерал Талызинге Кенесарының улузы blaap айдай берген малым учун мал беригер деп суракту бичиген письмозына каруу болгон. Генерал тургуда ёйдö айалганы ого јартап, јуук ёйлөрдö Кенесарыга удура черў ийилер деп бўдўмјилеп, јылыйткан малды кайдан алары керегинде тоолу состёр кожуп салган. Албатыга јаны калан салар керек деп ол бичиген.

«Јылыйтуны слер башкарған кыргыздардың чодыла толтырарга ѡёп берип турубыс» — деп бичигенин Есиркеген кычырала, Конур-Кулја јаар кўрди.

Конур-Кулјаның чырайы каара берди... Жалтыраган куулы топчыларлу генералдар јаныс Кенесарыны ўйгендеп болбой тура, Конур-Кулјадаң ненинг де учун кўпти некегилейт! Јаны калан сал деп айдарга јегил, је оны канайып салар?

Быжыл Кокчетавский ле Каркаралинский уездтерде 1822 јылдагы уложение аайынча јўс тын мал бажына бир малдан калан салыларда, кал-камык аулдар Кенесарыга јайыла берген. Казахка азыраган малы тынынан баалу, ненинг учун дезе оның сок јаныс јўёжёзи мал.

Он жети мунг ару аргымак укут мадлы эмди кайдан кайра экелип аларынг. Улус чек юксыраган. Олор эмди Кенесары келип јады эмеш пе деп, чўл јаар кўрўп јадылар. Менинг шылтумда Кара-Откёлдин казахтарын тортёнинчи јылга јетире калан тўлоббос эдип салган. Іакшы учун јакшыла тўлётур керек. Санааларына кирбезе, айдарга келижер. Кенесары малымды blaap айдай берерде, мен кара албатыга ненинг учун килейтем? Блаап аларым, бербей удурлашса, эди-каныла катай ўзе тартип аларым. Олордың ончозының салымы менинг колымда, олор мыны билзин.

Анайда ок мен олордың кўён-санаазын билбезим бе? Олордың кажызы ла тўймеерге белен. Катай тўшкен калан учун каруузына Кенесары турзын!

Эмди турса Омскко барып, генерал-губернатор Горчаковтың бойыла кўстинг кўсқо куучындажар керек. Ол мени тургуда бойына кийдирер. Уғы-този јок кара казах Боштай Турсынбаев Баян-Аулдың улузы Кенесарыга кожуларга туро деп јетирў экелерде, князь оны тургуда ла бойына кычырган. Баян-Аул јаар јаан отряд ийген. Йағыс Талызинге иженерге јарабас, Горчаков меге удура баарар учурлу...

Конур-Кулja чайлап алала, Есиркегенле кожо артып, Акмолинский округтың он сегис волостъторының тогузына бойына келижетен он жети мунг јылкы малла калан салып, кажы волостътон канча мал алатанын јартап отурды. Бу ончозы Кенесарының түймөенине киришпен волостътор болгон. Жети волость кажызы ла бир мунгнаң јылкы мал берер, Кеңесарыга эмеш те болзо јомълтö эткен Атбасарский ле Кургальджинский волостътор бүдүн јарым мунгнаң јылкы мал берер учурлу болгон. Есиркегенниң колыла мында бичилген јакару-приказта каланга беретен мал аргымак укту, талдулу јаш мал болор учурлу деп кезем јарталып турган.

Јакарулу бичиктерди волостътор сайын аткарып ийеле, Конур-Кулja Омск jaар атанарга тергене берди. Ага-султанның jaан ўйлерининг, Кайниса ла Аккагазтың, аулдарын Есил сууның төмөн ағынына коччуритп јүрген Жанадил база једип келди. Конур-Кулja Каркаралинский округтың ага-султанаына, Тауке-уулы Жамантайга, Кокчетавский округтың ага-султанаына, Карапатока-уулы Зилгарага, Амангарагайский округтың ага-султанаына, Вали-уулы Чингиске тургуза ла меге келигер деп элчилер база ийген. Бу аргалу-чакту, jaан јамылу улус бириге јуулып, генерал-губернатор Кенесарыга удура jaан ийде-күчтер ийип, оның түймөенин кезем оччуре бассын деп некеер учурлу. Эмди јаңыс ла jaан черў, көп уй мылтыктар керектин аайына чыгар...

Оның сурагына Омско ајару этпей, керекти удатылап тура берзе, ол, ага-султан, тургуза ла Кенесарыла јөптöжү-куучын ѳткүрип баштаар. Бу сүрекей уур неме, је андый да болзо, тың ла чоңмайлү эмес. Јажын чакка ундылбас ѡштöжү олордың ортозында түнгей ле артып калар, јаңыс ла эмди олор экүге амыр-энчү керек. Кенесары бойының јилбүзине болуп, бастыра казахтарды бириттирерге амадап јат, мындый ойдо оның алдына бажыңды бökötитп ийзен, ол ары бар деп айдып болбос...

«Өбрöшпöгөн эрлер ойто ёптеҗип болбос. Колынды меге бер, тöре, мен сенинг берген јакаруларынды кыйа баспай бүдүрерим!» Туленгуттарла кожно Кенесарыга келеле, ол шак мынайда айдар. Оноң эптү учурал келиже берзе, јуугынаң оныла тузаланарга да эптү. ѡштöнинг кејирин ол маказырап кыйа тудар эди... О улу ийделү аллах-кудай, ол ырысту, јарык күнгө јетиреölбöй јүрерге арга бер!

Айылдаш ага-султандар атанарга менгдебей турды. Олордон ээчий-деечий письмолор келип турат. Эбира түймөен, чак, јорторго до јеткерлү. Оның учун солдаттар корулап турган приказтардан атанаңып чыгар аргабыс јок. Черў ийигер деген оның суралып

тын ончолоры јарадып турды. Ого ўзеери келер кышты ѡштүлөрле тартыжарга тузаланар керек деп, олор жооп бергилейт. Кышкыда атту черёуни көптөн тузаланар арга јок, Кенесары бойының сарбазтарын айылдары сайын божодып ийер, оныла кожо жүк ле ўч-төрт жүс жуучылдар артып калар...

Бойының бичиктерине мындай каруулар алдып, Кенесары сүрекей жеткерлү боло бергенин Конур-Кулја билип салды, је ол коркыбады, карын там казырланып чыкты... Коркынчак немелер, коркынчак! Же мындай кылык-јаңдары олорды түнгей ле аргадап болбос. Кенесары олорды бирден-бирден мойындарын омыра толгоп салар...

Ага-султанның јакаруларын бүдүрип, Есиркеген эбирае ѡдүп турган керектерди лаптап аյыктап тураг болды. Кенесарының баатырларының ат-нерелү жуу-согуштары керегинде табыш оостон ооско коччуп, там ла көпчиp, чек ле чёрчөк ошкош болуп браадат. Андый табыштардын жана жана тегин ѡдорин! Жииттер тынг ёкпööрип, ат-нерелү керектер эдерге амадап, түймеечи султанның черүзине тургуза ла кожуларга белен болгон. Кенесарының керектерин ичинде чала јарадып турган Масандий таадазы Есиркегенге база јакши салтарын жетирген. Қалғанчы ёйлөрдö Жамантай бойы Кенесарыны чике ѡштүүм деп јарлабай, ол керегинде эрмек айтпай турган. Эбирае көп улус, анчадала Есиркегенге жажыт уулдар, түймеечилерди жажыды јок мактагылап жат.

Кенесары бойының ѡштүлөрин бирден-экиден мойындарын омыра толгоп салар деп, Конур-Кулја айдарда, Есиркеген араай каткырынып ийген. Ага-султан мыны кöröp ийеле кайкап, оны узак айыктап отурган. Орус школдо ўренип турган уулдардан учы-түбинде барып, коркушту жеткерлү революционерлер чыгарын, олордын бирүзи онын кичү ўйинин жеени, Есиркеген болорын ол кайдай билzin...

Омск јаар ага-султанды он жиит корып жүрер болгон. Јакшы күн болзо, тал түште атанарага санангандар, је Сары-Аркадан соок салкын соккои, тенерини уур кара булуттар туй тартып ийген. Конур-Кулјаның айлына коручы жуучыл кирип келди:

— Ага-султан, слерге кандай да бир кижи келген!

— Кажы жерден?

— Нени де айтпай жат, жаңыс ла слердин бойоорло көстинг көсөк эрмектежетем дейт...

— Кийдир, жаңыс ла жуу-јепселин айрып ал!

Чингисти олтүрген кийинде ол таныш эмес улустан коркып тураг болгон. Кажы ла ёйдö Кенесары олтүреечи ийерден айабас, онын учун эмди ага-султанга кирип жаткан кажы ла кижини тинтигилеп турган.

Конур-Кулја эжик јаар сакыганду көрүп отурды. Чанғыры көстү, арык, сырзак бүдүмдү јиит кижи кирип келди. Оның соок, кандый да јескинчилүү көрүжинен Есиркеген селт этти.

— Эзендер! — Ол јабыс бажырды.

— Эзен... Не келдин, айт!

Бу Ожардың јажытту кижи Самен болгон...

Конур-Кулја јиит кижинын куры јаар кылчас эдип көрөлөө, ончозын билип ийди. Ол, ончо улус чылап, бычагын ла калтазын онг јанына тагынбай, сол јанына тагынып алган эмтири. Есиркеген ага-султаннынг көрүжин кайкап калды.

— Ээзи кижи бойы кайда? — деп, Конур-Кулја сурады.

— Ол бойы Байтабыннынг отрядында, бери келер аргазы јок... — Јиит кижи эрмекти ананг ары көндүктүрбей, көзиле Есиркеген јаар көргүсти. Же Конур-Кулја јёбин берип, колын јаңыды.

— Айт, бу бистинг кижи, төрөёним...

— Жаан учурлу јетирүү! — Јиит кижи ёкпööрип унчукты. — Кенесары слерге удура Агибай ла Байтабын баштаган эки јаан отряд ийген. Агибайдың отряды Каражардынг капчалында, эртөн ол Каракаралыга табараар. Олор ага-султан Жамантайдың ак малын блаап айдаарга барып јат. Аланзып туру деп, ого Кенесары сүрекей ачынып турган...

— А Байтабыннынг отряды кайдаар барып јат?

— Мен Агибайдың отрядында... Байтабыннынг отряды бистинг кийнистен келип јат, таң јарып турарда, олор мында болор. Кенесары олорды слердинг арткан-калган малыгарды блаап айдал экелзин деп ийген.

Конур-Кулјанынг чырайы кызара берди.

— Қанча кижи?

— Кажы ла отрядта төрттөн кижиiden.

— Ол ло бо! — Ага-султан кабактарын јемири көрди. — Бу тонокчыл торт ло амтажый берген эмтири. Јок, олорды кезедер бй келген... Олор эмди Каражардынг капчалында дейзинг бе?

— Эйе, эртөн бис Каракаралы баарыс, олор дезе — бери келер. Амыралтага ас ёй бериллип јат...

Конур-Кулја элчиге јүретен кижины алдырып, туленгуттардың јаанын, Асылгерейди, барып айт деп јакару берди.

— Менинг јылқыларым кайда туруп јат, олор билер бе? — деп, ага-султан Саменге бурылды.

— Ончолоры билер... Мени бери ийген кижи анайда айткан.

Есиркеген эмди ончозын онгдол ийди. Айдарда, Кенесарынын станында ага-султаннынг куллагы, көзи бар турбай. Же олор не улус, тидинип сурап болбоды.

— Байтабын менинг јылқыларымды кайдан гедреерге ту-

ру? — деп, Конур-Кулja оның сүмезин түймеечилер билип салғанына үчина жетире бүтпей сурады.

— Есилде, оның Эртиш jaар бурылғанында....

Конур-Кулja јаман сөстөр айдып, арбаңды.

— Олор мыны ончозын канайып билген?

— Ол кижи бойы отрядтаң келип болбогон. Менде слерге база бир жетирү бар.

— Айт! — деп, Конур-Кулja база катап јөп берди.

— Кайда да мында камыштардың ортозында Абдувахит деп кижи жажынып јүрү. Слердинг бажыгарды кезеле, экелзин деп, Кенесары оны бери ийген...

Ага-султан коркыганына тура јүгүрди.

— Қандай Абдувахит?

— Азыйда ол слерге тulenгут болгон... — Самен ырјас этти. — Қызының ады Күмүш...

Жердинг ўсти табышла толо. Күмүшти электеп албадаганы керегинде табышты Есиркеген кулагының кырыла угуп јүрген. Ого ўзеери, былтыр ол Конур-Кулjanың ээлеген јерлерile ўредүге браадала, јокту тulenгуттың сүрекей јараш қызына ајару эткен. Есиркеген оноң кымыс сурал ичкен, оның айлынаң чекле ыраар күүни јок болгон. Конур-Кулja оны албадаганы керегинде табыш угулып келерде, ол сүрекей уйалган, кожо чыккан сыйынын электегендий ачурканып сананган. Эмди дезе бу албанчыла коштой отурып, оның јакаруларын бүдүрерге келижип жат!.. Ага-султан керегинде нени сананып турганын ол кандай маказырап оның көзине айтпас эди....

Ага-султанның тulenгуттарының јааны, бийик сынду, кара сагалду Асылгерей кирип келди. Конур-Кулja Саменнен нени укканын ончозын ого јартап куучындап береле, тургуда ла Каражардың капчалына атан деп јакарды.

— Элден ле озо Агибайды Каркаралы jaар божотпос, ого сакыбаган јаңынаң табару эдер керек! — Алдында јаткан кебиске ага-султан јеерен түктү јудругын кыч салды. — Бистинг болужыс керегинде Жамантайга бу отурган јиит кижи, Есиркеген, айдып барзын...

Есиркеген эрмек айтпай, бажын кекиди.

— Нени укканынды ого ончозын куучындап береринг — деп, эмди Конур-Кулja Есиркеген jaар бурылып айтты. — Оның најызы кем эмтири, ёштүзи кем эмтири, билип алзын. Кенесары баштаганда, јол ортозына токтобос деп, озолодо айдып сал. — Ага-султан Асылгерей jaар баштанды. — Јылкыларга баратан јолды сарбастарынгla тозуп ал. Байтабынның отрядын курча, бир де тирү кижи чыкпазын! Мен ойто јаңып келгенчем, Абдувахитти тудала, кынжалап сал. Оны бойым кезедерим!

— Мындый уур ѿйдо Омск jaар барбазаар кайдар, мениң султаным... — Сарбаастардың jaанының ўни саң башка кортык болды. — Слер баштаган болзоор, бис олорды капшай јоголтор эдис...

— Јарым јүс јошкын, тербезен немелерле јуулажарынаң айап јўрген кижи мылтык-јепселди не тудунар! — деп, Конур-Кулja ачынып та турза, јырааларда јажынып јўрген Абдувахит керетинде угала, сүрекей тың коркыганы ѡарт көрүнип турды.

Ончо jaан керектерди Асылгерейге табыштырып береле, jaашка, јутка да көрбой, Конур-Кулja ол ло күн Омск jaар атчынып ийген. Жолдо ол бойындый ок бай улустың айлына тўжўп, аттарды күнине эки катап солып, тёртинчи күн эртен тура го-родко једип барган.

Конур-Кулja бу городто коп катап болгон, мында кааның jaан бийлерине јолугып туратан. Ол тушташтардан анчадала эки тушташ санаадан чыкпай јат. Баштапкы тушташ 1829 јылда, казахтардың тоозыла уй јылда, Омскто тилмешчилердин военный школының тортон јылдыгын байрамдап турар тушта, болгон эди. Сибирьдин кыргызтары керегинде уложениенин авторы, атту-чуулу Сперанский бойы бу јыргалда турушкан. Штабс-капитан деп военный офицерский јамыны Конур-Кулјага ол тушта берген. Эмди ол подполковник...

Экинчи ундылбас керек эки јыл мынаң озо Омский кадетский корпусты ачканына учурлаган jaан јыргал болгон. Торт этаж тенгкейгөн jaан туралының ончо көзноктöри јарып турган. Князь Горчаков ончо ага-султандардың ортозынаң Конур-Кулјага аяру ёдип, оны колтуктап, айдары јок јарык, jaан залда, ончо улустың көзинче эки катап ары-бери баскан эди. Арткан ага-султандардың ичтери күйүнишке арай ла јарылбаган.

Коо сынду, эптү, јуунак кийимдү офицерлер кеен седен келиндерле вальс бийеде араай айланыжып турган. Кычыртуга келген султандардың, бийлердин уулдары jaар, тўп-түнгий военный кийимдү јииттер jaар князь көрўп айткан:

— Жирме беш јыл мының бажында бу уулдар от-калап офицерлер болор! Кыргызтар ончозы ёскöрип калар.

Jaантайын ла jaандарга јöпсинип туратан Конур-Кулja, бу учуралда алансып турганын јажырып болбогон:

— Казахтар јöпсинбезе, не болор?

Князь ол jaар кату көргөн:

— Јöпсинбезе дегени ол не, кару најы? Слер бичикчи кижи, јоныгарга кандый јан тузалузын билип јадыгар. Јакшы, јарык јўрўмге кезикте улусты камчыла чыбыктап айдаарга келижил жат. Улу Петр орус ороонды цивилизацияга шак анайда экелген.

Конур-Кулјага князь Горчаковтың чокум, ѡарт каруузы ја-

раган. Цивилизация дегени ол ие — ого јартагылап берген. Акмолинский ага-султан ончо күчин ого берип турганын јаны ла билген. Кандый да блозо, Конур-Кулјага мындый цивилизацияда јадарга коомой эмес. Јаныс ла тенек болбой, јаандарла ёброкшпөс керек. Кара албатыны карамы јок кезе тудар керек. Эл мыны јакшы ондоң турган....

Эмди, Омскко јууктап келеле, Конур-Кулја Чингис-каан көрегинде туку озогы куучынды эске алынды. Чингис-каан бойыншын жуук көдöчилеринең кижиңиң эң бийик јыргалы, ырызы неде деп сураган болуптыр. «Јакшы мүркүтле түлкү аңдаары!» — деп, бир баатыр айткан. «Сүүген кысты кучактаары» — деп, экинчиизи кошкон. «Алтын ширееге отурып албатыны башкаары!» — деп, ўчинчиизи унчуккан. «Слер ончогор јастырып јадыгар — деп, Телекей Силкиичи каан айткан.— Кижиге эң ле бийик, эң ле јаан јыргал — ѡштүни јенери, онын ончо јёөжөзин айрып алары, оны, ийт чилеп, кынжалайла, јединип јүрери, онын көзинче онын ўйин, кыстарын маказырап койдоноры!»

Улу ла јебрен эленчек-колончок чын айткан. Конур-Кулја томыра чаапсалган Кенесарынын бажына будыла базарга ла онын јаан ўйин, Кунимжанды, койдонорго болуп, јүрүмин де берерге белен эмес пе? Кунимжанды оноң Кенесары блаап алганы канайып ундылар...

Эки јандай агаштар ёскүрген, јакшынак такталып калган јолло городко кийдире јортуп барада, акыр, эмди кайда барып түшсе јакшы деп сананып, Конур-Кулја токтой түшти. Онын алдында элбек жалаң площадьта Омсктын мусульмандарынын чичке бийик эки минареттү мечеди турды. Онон ыраак јокто, кызыл кирпичтен эткен сүрекей јаан турода, бу јердин магомет јаңдуларынын јааны ахон Мухаммед-Шариф Габдрахман-оглы јуртап жат. Сол јанында, мечетке коштой, кресттерин алтындалап салган орус православный серкве турат. Онын ары јанында генерал-губернатордын эки этаж ак брёгөзи туруп жат. Казах кыстын такыйазы ошкош чанкыр бўркўлў, торт талага кўргён кўзюктёрлў мезонин анчадала анъяланып жат. Оргёёнинг бу бўлўгинде князь Горчаковтын иштенетен кыбы...

Конур-Кулја ахоннын айлына конор деп шўунди, Мухаммед-Шариф оны изў кучактай алышла утқыды. Ага-султан онон генерал Талызин оору деп, угала, сүүне берди. Эмди онын, князътын бойына кирерге суранар ончо јаны бар.

Эртенигизинде князь Горчаков оны, ага-султан Конур-Кулја Кудаймәндидинди, бойы кычырды. Акмоланын шибеези ѡштүнин колына кирғенинде ол бойы база эмеш бурулу болгонын билип,

Конур-Кулја кенете чочып, јаныскан баарга тидинип болбој Мухаммед-Шарифти генерал-губернаторго кожно баралы деп жөптөп алды. Је князь Горчаков бойна јаныс оны кийдирген.

Аңылу керектер бүдүреечи бийик сынду, јиит офицер колыла темдек эдип ийерде, Конур-Кулја кара сүрүкле кыпташ кадамсалган бийик эжикти ачып, айдары јок јаан кабинетке јалтана јалтана кирип барды. Бу кабинет ого азыйдан бери таныш болгон. Бийик потолокту элкем залдынг стенелерининг јанына јергелей јымжак отургуштар тургузып салган, оның ыраак төр јанында јажыл сукно јабынчылу јаан стол туруп жат. Кеелеп кезип салган бийик сыртту отургуштынг ары јанында оның императорский величествозынынг, Баштапкы Николайдынг чек лепотолокко једип туар сүрекей јаан сүр-јуругы. Кааннынг ийиндеринде полковниктинг эполет-погондоры. Олор чек ле ага-султаннын погондорына түнгей.

Столдынг ўстинде коркок тумчукту, канатгарын талбайтып алган, тырмактарында кичинек чернильница тудуп алган күлер мүркүт отурды. Столдо отурган кижи бойы бу күлер мүркүтке түнгей. Ол — элбек јерлерде јуртаган улустынг јўрумининг ле ёлўмининг ээзи, кўнбадыш Сибирьдин генерал-губернаторы князь Горчаков. Кыскарта кайчылап салган чачту, ак куу јўзинде атырайышкан јеерен эрин сагалду, карам билбес кату кўрштү кижи. Ол бойы бут бажында туруп, айылчыга отур деп база айтпады.

— Подполковник Кудаймендин!.. — Князътынг ўни коо ло чала тунгак болды. — Слерди Омскко једип ле келген деп угала, мен слерди тургуза ла бойыма кычырдым. Кыргыздардын чўлдоринде тўймеең керегинде бис јакши билерис. Акмоланынгшибеезин канайып ычкынып ийгенигер керегинде меге войсковой старшина айдып јўрген. Военный чертти бўдўрбекен учун слер экўни јарғыга берер керек болгон, ё бу учуралда бис слердинг ѡаманыгарды таштап јадыс... Андый! Бери не келдинг, бистек сеге не керек, эмди айт. Чўмденижи юғынанг, тўрген-тўкей...

Князъта, чындал та, бош ёй јок болгон. Ол ийттерди сўрекей сўўп жат, оның учун быыл јайғыда Англиядан сэттер укут тижи ийт садып алган. Эмди ийт оору, князь Томсктон эн јакши ветеринар алдырган. Ол кижи јуукта јаны једип келген, доктор ол ийтти оның, князътынг, кўзинче кўрбр учурлу. Мыны ончозын ага-султан Конур-Кулја кайдан билзин, оның учун чек ле алаатый берди. Ончозынанг ла тынг оның коркып турганы — генерал-губернатор оның айткан сўзин учына чыгара укпай ёрбербезин.

— Слердинг высокопревосходительство! — деп, Конур-Кулја ончо айдарга сананган шўйлтелерининг эн ле учурлузын айдар

деп сананала, торт ло јайнай берди.— Түймеечи ле кижи өлтүреечи Кенесары кажы ла күнненг ийде-күчин тыңдылып жат. Быжыл кышкыда бис оны көмө базып болбозоос, келер жайда оны женип албазы!..

Князь Горчаков ого удура кезе кёрди:

— Сен анайда сананып турунг ба?

— Ого Тургайды јакалай көчүп јүрген кыпчактар, Иргизти, Илекти, Эмбаны јакалай јуртаган Кичү Йүстинг сөйтөри, уктыры кожулар болор деп жалтанып турум. Керек бу ла аайынча баратан болзо, ол бастыра чөлди бириктирип алардан айабас!

— Сенинг кыргыздарынг тенек албаты! — Генерал-губернатордынг эрин сагалдары санг ёрё тыртас эдип калды.— Император-го удура түймеең көдүрип жат! Кенесарыдый немелерде ийдекүч он до катап көп болзо, олор ўредүлү, регулярный черёни жеңип болбосторын олор канайып билбей жат. Эмди Аблайдынг ѡйи эмес.

— Чып-чын, слердинг высокопревосходительство! — деп, Конур-Кулja айда салды.— Билер улус ол керегинде, сананбай да жат. Жаңыс ла Кенесары бойынын тузазына болуп...

— Сенинг Кенесарынг меге, јамызы менле тен кижи чилеп, письмолор бичип жат, сенле јөптөжү куучын откүрерим ле чындык болорым деп айдып жат. Керек мынайда барза, бисте империя болбос, та не болор, көрмөс тө билбес! Шак онынг учун мен онынг јүүлгек бичиктерине каруу бербегем.

— Кижи өлтүреечи неме ол, менинг генералым! Ак каанынг чындык јалчыларынынг ак малын блаап айдай берген, ѡскүс-ябыс, јокту-жойу артырып салган...

Конур-Кулjanынг сөстөрине ајару этпей, князь бойынынг шүүлтезин анан ары көндүктириди.

— Каанга багынганында, онон камаанду болгонында не жаман бар? Мыны улу ырыс деп бодоор керек. Темдектезе, мен князь, је каанынг ширеезине јалчы болгонымды ырыс деп санан јадым. Кажы ла чындык кижи... Жок, кыргыздар быйаны јок улус. Мен каанынг бойына айткам: «Кыргыздарды јаантайын ла коркыдуда тудар керек». Бу шүүлтени военный министр князь Чернышев база јарадып жат. Салымын билбей турган улусты эңчайтей базар керек... Олордынг ла акту бойлорынынг тузазына!

— Бис база анайда сананып јадыбыс, слердинг превосходительство! — Конур-Кулja билдирибес јанынанг мангдайынан терди арлай сокты.— Слерди чөлгө черүй ийип, түймеечилерди кезедигер деп, бис јайнап турубыс. Бис ончо јанынан...

— Тургуза ёйдо Кенесарынынг бандаларын јоголтор ло кыргыздардын чөлин токунадар план тургузылып жат. Сен анда ту-

ружарынг...— Князь Горчаков ветеринардынг једип келгенин эске алынып, мендей берди.— Арткан ончо керектердинг аайына областтынг начальниги Талызинле кожо чыгарынг. Генерал уда-бас, байла, јазылар...

Генерал-губернатордоң Конур-Кулја чек ле алаатып калган чыкты. Је оорузы јазылып, ондолып келген генерал Талызинге јолугала, ойто эмеш оморкой берди. Оны корыырга ого јўк ле јўс те солдат берилген болзо, келер јаста Кенесарыга удура јаан черў ийерге белетениш ёдўп турганы керегинде табыш оны сўйндириген. Кышкыда дезе Кенесары тўнгей ле јаан керектер эдип болбос. Онын јаан эмес отрядтарына удура ол бойынынг да ийде-кўчтериле тартыжар...

Је бойынынг аулына јууктап клееделе, арткан-калган укту ак сўт малын Агибайдынг ла Байтабыннынг отрядтары блаап айдай бергени керегинде ага-султан угуп салды. Эмди Конур-Кулја калганчы туленгуттый јокту...

Бу керек шак мынайда болгон.

Конур-Кулја Омск јаар јўре берерде, онын јакарганы аайынча Есиркеген бойынынг Жамантай тёрёёнининг јерине атанип ийген. Ага-султаннынг айлында јўрўп, уккан-кўргён немелер уулдынг санаазынан чек ле чыкпай турган. Школдо кожо ўренген уулдардынг эрмек-куучындарын ол база эске алынган. «Бистинг жайлуда шибее тудары башталган, айдарда, аул анан ары ырада кочўп баратан эмтири». Мындый немени јаратпай, ого удурлажар керек деп, бир кезеги некегилеп те туратан. Ого ўзеери городто айдуулда јўрген санг башка орустар табылып келген. Олорды «ширеенинг ле адалыктынг» ёштўлери деп бир кезек ўредўчилер айдатан. Керек дезе олорло куучындажарга да јарабас дежетен. Бу санг башка улус каанынг казыр базынчык јаны керегинде, онын бийлери тегин албатыны тоноп ло базынып тургандары керегинде куучындал туратан. Албаты јайым јуртаар јанду деп айдыжатан. Олордынг мындый шўйлтелерин јарадып турган ўредўчилер де бар болгон...

Шубыртпалы сёйткүй Агебай баатыр керегинде Есиркеген кёп катап угуп јўрген. Ол бойы база шубыртпалы сёйткүй кижи болгон, онын учун Агебайдынг ат-нерелў керектерин угуп, сўйнип, оморкоп туратан. Эмди баатырды ёлўмдў јаан јеткер сакып јат. Ого канайып болужар, эп-сўмени канайып табар.

Таай эజезининг аулынанг чыга јортуп, најыларыла кожо ичкери кондўгип ийерде, олордын ѡолын кечире койон маңтаган. Йииттер оны сўрўжип, ичкери маңтакандар. Есиркегеннинг ады ончолорынынг аттарынан јўгўрўк болгон учун, ол ичкери ырап

јүре берген. Койон Есил сууны јакалай ёсқён боро талдардың аразына сурт эдип калган, уул дезе, камыштардың ортозында уйуктап јаткан кижины арай ла болзо адыла тепсей бастырбаган. Бу кижи Абдувахит болгон.

Абдувахит тура јўгўрип, чокпорын ала койгон, је уул оны озолоп, мен слерге ўштў эмезим деп айткан. Ого ўзеери, карган туленгут качан бир онынг айлынынг јанында кымыс ичкен уулчакты эс-бос танып, эске алынып ийген болгодый.

— Сен, мен бодозом, Масан-бийдин ач-ўрезинен... Ол јаман кижи эмес. Алтыннынг оодығы тўнгай ле алтын чылап суркураар...

— Эйе, мен слерге ўштў эмезим! — деп, Есиркеген ёкпўорип айткан.

Ойди јылыйтарга јарабас, онын учун ол ага-султаннынг айлында нени уккан-кўргонин тўрген-тўкей куучындап берген. Абдувахит ыраак юкто отоп јўрген адына мине согуп, ичкери элес эткен.

— Байтабыннынг отрядында Конур-Кулъянынг кижизи бар деп, ётирип баарын ундыбагар! — Есиркеген онынг кийнинен ары кыйғырган.— Бойыгар база чеберленип јўрўгер. Олор слерди ёлтўрерге бедреп јадылар!..

Каражардың капчалында токтогон Агибай баатырдың отрядына Абдувахит ага-султаннынг туленгуттарынан озолоп ёдип, олорды туйуктап курчаарга тургандары керегинде айдып ийерде, Агибай анан ѡюре берген. Онон Байтабыннынг отрядыла биригип, ага-султаннынг ак сўт јылқыларын каруулдап турган туленгуттарга табару эткен. Туленгуттар туш башка качкылаган. Ончо малды тўймеечилер айдай бергендер.

Асылгерейдин јуучылдары олорды сўрўжип, ёдижип барган. Ёлор табару боловын сакып алала, удура согулта эткен. Акылак деп атка минген Агибайдынг ла Серкесан деп атка минген Байтабыннынг јуучыл бўдўмдеринен аайы-бажы юк коркып, ага-султаннынг нукерлери тургуза ла јана болгондор. Тўймеечи сарбазтардың ортозында тоолу ла кижи шыркалу, олордың ортозында — Ожар. Онын ады тарбаанынг ичеенине кийдире базып, сол колын кайрыган. Асылгерейдинг улузы арай ла болзо оны олжолоп албаган, је ол јалтанбай удурлажып, согуштаг айрылып чыга берген. Мыны ончозы кўргон. Йағыс ла Конур-Кулъянынг улузынынг бирўзине ётириў бичик салган калтаны онын чачып бергенин кем де кўрбўй калган.

Јашта торолоп, шыралап јўрген ёйдёнг ала кўрёр кўёни юк ага-султан Жамантайданг ёчин албаганына, оны кўмё баспаганына Агибай баатыр кородоп турган. Ас ийде-кўчле эмди Каркаралыга табару эдер арга юк. йидарда, Байтабыннынг отрядыла кожо кайра јанарга келишкен.

Бастыра јылкы малынаң айрылганын угала, Конур-Кулжан кородоп ыйлаган. Ак малы јогынаң, аар-јөөжөзи јогынаң ага-султанның јамызын ол канайып көдүрер? Јаңыс ла каанынын бийлерине канча кирези берер керек! Штүнин коркызы, мак, күндү-күрее — јаңыс ла байлыктан келип јат! Оны јаңыс ла токунадып турган неме — ого түниле уйку бербей коркыдып турган кижининг, онын азыйғы туленгудының — Абдувахидтин ёлум болгон.

Акмоланың, Актаустың, Орсктың шибеелерин оодо согуп салала, Кенесары каранга сүүнип јўрди. Бу сүўмігеге ўзеери Байтабын ла Агибай оның каргышту штүнин Конур-Кулжаның арткан-калган ўч мун сүт ак јылкыларын айдал келгени база јаан сүўмі болды. Ого ўзеери, онын јуучыл эјези Бопай Валиханың тул ўйининг аулын оодо согуп, бортоп, ончо јөөжөзин алап келген. Керек дезе эски кийистерди де таштабаган.

Акмоланың, Актаустың шибеелерин алганы ла оноң до ёсқо женгүлер азыйда аланзып турган Каркаала, Кара-Откөл, Кокчетав, Баян-Аул округтардың бир канча аулдарын Кенесарының јаына јайа тартып ийген. Олор эмди Кенесарыга ээчий-деечий кожулып турдилар. Анчадала Кичү Йүстен јакшы таыштар келгилейт. Эки айдың туркунына Илек, Эмба, Иргиз, Жем сууларды јакалай јўрўп, бойының отрядыла штүлере та-барулар эткен Таймас једип келди. Ол тама, табын, шомекей, торткара сёйткүл улустың аулдары Жоламан баатырды эзире биригип, Кенесарыга болужарга белен деп, јакшы табыш экелген. Иман ла Жауке баатырлар башкарған кыпчак сёйткүл улус Тургайдың јараттарынаң база андый јетирўлер ийген. Олор јаңыс ла төс башкартулу јерди Тургайга коччуректер, мында ақ каанга удурлажа Орто ло Кичү Йүстерди бириктирирге элтүй болор деп сурагылап турган.

Мынан ары нени, эдер деп, Кенесары түн-түш сананып турды. Ол айдары юк јаан ақ кереге айлының ичинде јымжак кебистин ўстиле ары-бери базат. Ого кем де тидинип кирип бол бой јат... Кокандка удура бирлик юк тартыжып турган Сыр Дарьяды јаткан казахтарды бери јайа тартып алатаң арга ба болзо. Анаидә ок Қаспий талайды јакалай јаткандарды Шеге бий башкарған јаан ийде-күчтү аргындарды бириктирип алғакижи. Ол тушта элбек чөлдин адынаң эрмек айдар арга боло эди. Керек анаар барып јады ошкош!..

Кенесарының көстөри јарып, оозы эбира чырыштар түзөле турды. Је одор ло мал учун чөлди туш башка ѡара тартып турган ўргүлji blaash-tartышты ол катап-катап эске алына!

Азыйдан бери ўштүлөрди канча ёйгө бирлик эдер арга бар? Бу тенгерининг алдынча казахтар көчүп жүргенде, ўштожү де, блааш-тартыш та болор...

Кажы ла күн султанга жолугып турган Жусуп-Иосиф Гербрут керекти чек ле аайлап болбой турды. Канча кире јетү алган кишини кандай санаа мынайып карыктырап? Айса болзо, жуукта көп куучын болуп турган Наурызбайдын тойы болор бо?

Бир неделе мынаң кайра, Байтабын жорукта болор тушта, Наурызбайдын ла Акбокеннинг тойы болгон. Кожончылардын ла атту жарышчылардын маргаанын Кенесары бойы башкарған. Онын башкартузы ончо улуска сүрекей жараган, је кенете султаннынг санаа-күүни ўреле берген. Ол азыйда чылап, кенете эрмегин токтодып, эбире улусла куучындашпай да, кокурлашпай да, каткырбай да барган.

Эртөнгизинде түште Кенесары ла Гербруттын ортозында сүрекей узун куучын болгон. Ол куучынды Иосиф Гербрут бастыра жүрүминде ундыбай жүрген эди...

Энгир кирип клееткен. Айылдарына жанган уйлардын мөөрөжи, койлордын чуркурап мараганы жорттын ўстинде жиилеп турган. Кайдан да ыраактан коркушту кунукчылду кожон шынырап, чек ле ажып брааткан күнгө жедерге турган чылап, бийик чойилип, жүректи ачыдып турган.

Беш жашту уулчагын Сыздыкты колынан жединип, Кенесары айылынан чыгып келди. Ол Жаппар, Тайшык, Ахмет, Омар, Оспан, Аубакир, Сыздык, Жакей деп сегис уулду болгон. Же эн кичүзининг жаанын, Сыздыкты, ол ончозынан аңылап жат. Султан тёбининг түгинен эткен тегин чекпендүй болды. Курына сок жангас кинжал бычак тагынып алган. Сыздык жеерензимек кеберлү, жарык көстөрлү, жер-айакка токтобос, шулмус уулчак. Ол адазына сүрекей түнгей, торт ло баштерезин кийип алган... Ыраак јокто айылынан жаңында турган Иосиф Гербрутты көрүп ийеле, Кенесары ого айтты:

— Бисле кожно баралы, Жусуп-эке. Бир эмеш тыштанып аларыс.

Султанды жуу-согушту походторго Батырмураттынг отряды корыйтан болзо, аулда оны сок жангас Кара-Улек корып жат. Кулак укпас је ле деген кара кижи олордын кийинин базып клеетти. Ол жаар кылчайып көрөлөй, Иосиф Гербрут Кенесарыла коштой басты.

Ол кенете уулчактын колын туткан султаннынг колы агара бергенин көрүп ииди. Иосиф Гербрут олордын кийинин чойё базып клееткен кижи ѡлтүрөечиге кайа көрөлөй, бастыра бойы соой берди. Бу улус уулчакты кыйнап ѡлтүрөрge апарып жаткандый болды... Же кудайдынг ла улустын алдында жаш балада

кандый буру бар? Андый да болзо, бу экү тегиндү эмес барып жат!

Олор ўчү јаан эмес төнгө чыгып барды. Јабыста тымык кёлтүктөлөү јаланг јадат. Кенесары кулак укпас кулын сабарыла имдең кычырып алала, курч кинжал бычагын чыгарып, јабыста, темдек эткен јерде, оны курч бажын сан ѡрё эдип көмүп сал деп жакарды. Кулак јок кижи ээзинин сөстөрин канайып та ондол жат. Ол јерди түрген оролой казып, бычактын бажын јерден ўч болу бийик эдип көмүп ийди. Иосиф Гербрут мыны ончозын кай-кап көрүп турды. Кенесары јанында турган уулы јаар бурылып, сурады:

— Баатыр болор күүнинг бар ба, Сыздык?

Уулчактын чырайы јарый берди:

— Мен Наурызбай акамнаң чакту баатыр болорым!

— Же андый болзо, чын баатыр неден де коркыбас учурлу...

— Кенесары төнгнинг бажы јаар колын ууллады.

— Сен анаң сан төмөн јүгүрип, төжингле жыгыл. Коркыбазан ла тирү артсан, баатыр болорын!

Уулчактын токуналу топ көстөринде коркымчылдын отторы кенете күйүп чыгала, ойто ло очо берди. Ол јерден кылайып чыгып келген бычактын бажы јаар көрди;

— Бу бычак менинг төжимди откүре сайбас па?

— Баатырлар ол керегинде качан да сурабай жат!

Сыздык эбира согуп, төнгө ѡрё јүгүрди. Иосиф Гербрут терлей берген мандайын арлады... О кудай! Мындый таш јүректү ададар база болотон туру! Беш јашту баланынг жалтанбазын мындый эп-сүмелө ченеп көрөргө жараар ба? Чын ла жеткер болзо, не болор? Јок, уулчак, байла, тидинип болбос!

Уулчак бажын ѡрё көдүрбей төнгди ѡрё чыгып браатты. Кенесары кенете энгчес эдип, бычакты јерден сүрекей түрген ушта тартып, койнына сугуп алды. Онон бычакты ол ло јеринде турган чылап, тобракты ойто чокчойтып ийди. Иосиф Гербрут јенинил тынды... Кандый да казыр анг бойынынг балазын ѡлумге ийбес, онызы жарт. Же бу јаш балага кандый коркушту ченемел! Олötöн бöйса адазынын көзинче уйатка түжетен bel Тöре укту улустынг јан-кылыгы бöрүнинг кылык-јаны ошкош деп, улус тегиндү айдышпай жат. Казыр аннынг јанын кишининг јанына кочуррип салган!..

— Болор, Сыздык... Эмди јүгүр!

Уулчак тургуда ла кайра болуп, сан төмөн јүгүрди. Ол төнгди төмөн учуртып клеетти, јол ортодо токтодынып болбозы жарт болды. Кинжал бычак көмүп салган јердин јанына јууктап келеле, ол чүрче ле көзин јума салып ийди. Онон кандый да ёйгө жалтана бергенине ачынып, эки колын талбайтып, ичкери чу-

рады. Ол сыр жүгүрүклем келеле, бычак көмүп салган јердин ўстине көңкөрө барып түшти. Бычак төжин откүре кадабаста, ол ачынып, әлүмнен коркыбай турганын көргүзеге эки-үч катап андана сокты...

Оморкогонын жажырып болбой, Кенесары онын жанына базып келди. Ол уулчакты окшободы да, эркелетпеди де, жаныс ла жаан колын онын бажына салып айтты:

— Эненге бар...

Сыздык, жаны ла буудан ағыдып ийген кулун чылап, айлы жаар элес эдип калды. Билдирбес жанынаң сұлтанның эткен темдегин көрүп ийеле, Кара-Улек уулчактын кийнинен ары басты. Төндө эки кижи артып калды. Иосиф Гербрут чыдажып болбой, Сыздыктын кийнинен ары он колыла уулап, кыйғырды:

— Слер чек ле бёрүнинг бойын чыдадып жадыгар!

Султан Кенесары мыны жарадып, бажын кекиди.

— Кижини кудай кижи эдип жайаган, онын казыр аң болуп өзөр учуры јок!

Кенесары каткырды. Бу ёскө јерден келген кижининг неме билбези, чөлдөги жүрүмди ондоп болбой турганы оны соотодып турды.

— Слер неге каткырып туругар?

Кенесарынын чырайы кенете соой түшти.

— Менинг ончо ижемжим жаныс ла Сыздыкта. Ончо уулдарымның ортозында ол ағылу јерде туруп жат, онын учун мен онын жалтанбазын ченеп көрөр учурлу. Каткырганым не дезе, сенинг Сыздык керегинде сөстөрин менинг таадамның, Аблай-каанның, түжиле ўн алышып жат. Ол түштинг учурын атту-чуулу Бухар-жирау жартап берген эмей. Чын, менинг уулым Сыздык өгүс бөрү ошкош болор учурлу!

Казах албатынын канатту, чечен сөстөрин, чөрчөктөрин Иосиф Гербрут туку качаннан бери бичип баштаган. Төре укту улус бойлорынын жүрүми керегинде көп куучындаарын сүйбейтен жанду болгонын ол база билетен, же андый да болзо, озогы ырым-белге керегинде, көрүм айдаш керегинде куучындала беригер деп, ол сұлтанды сурады. Сакыбаган жанынаң Кенесары тургуга ла жөпсинип ийди.

— Бу керек Уч Жүстинг эң кайралду улустары менинг таадамды ак беелердин сүдиле жуналá, ак кийиске көдүрип, бастыра казах элдин кааны эдип жарлаар күннин алдындағы түнде болгон. Ол кайкамчылу түш көргөн, онын учурын жартап бер деп, айлатыш Бухар-жирауны сураган. Менинг таадамның көргөн түжи мындый: «Качан мен Жалтынкуйрук деп айғырга минеле, Сары-Аркала жортуп жүреримде, менинг жолымды арслан кечкен. Мен оны сүрүжип, ичин жара кескем. Же арсланның ичинен бар

чыга конуп, ары болуп мантаган. Мен барга једижип, оның ичин база жара чапкам. Бардың ичиненг ѡгүс бөрү чыга конуп келген. Бөрүгө жаба једижип, оның ичин база жара кескем. Бөрүнинг ичиненг кызыл жалбыш түлкү чыккан. Түлкүни ѡлтүрип, оның ичин жара кезип ийеримде, оноң кал-камык јескинчилү курт-конус кыймыражып чыгып келген: курттар, бакалар, келескендөр, чымалылар. Миллиондор тоолу немелер кыймыра жып, аттың буттарын ёрө кырлап, оның колтуғының алдына кирип, менинг мойныма оролып, бажымның чачына киргилеп турган. Мен түш јеримде кыйгырып, бойымның кыйгымнан ойгынып келгем...»

Ол айдып турган немелерин ончозын көргөн чилеп, Кенесары кайдаар да чанкыр ыраактарга көрүп турган.

— Бу көрүм-түшти Бухар-жирау мынайда јартаган: «Жалтынкуйрукты минген болzon, айдарда, каанның ширеезинде бек отуратан эмтирин. Алдыңда жолын арслан чыга конуп келген болзо, уулын арслан ошкош болотон эмтири. Ол уулынан чыккан уул бар деп аң ошкош болор. Уулынан чыккан уул ѡгүс бөрүгө түңгей болор. Же ёйлөр ёдөр, јүрүм ѡскөлөнөр, бежинчи ўйеде ач-үренг түлкү ошкош сүмелү, ийде-күч жок болор. Түлкү оок-тобыр курт-конустанг ѡскө нени чыгарар? Арт учында ач-үренг кунтрактап, ак-ярыктың ўстине чачылып калар. Жаантайын мындый болгон, мынан да ары андый болор...»

Эмди Кенесары Иосиф Гербрут жаар терен сананып көрди:

— Аблайдын уулы, менинг адам Касым-төре арслан болгон болзо, мен бар болуп бүткөн эмтиirim. Айдарда, бу учуралда менинг уулым Сыздык бөрү болор учурлу. Оны ээчий барган ач-үре түлкү болор, оноң арыгызы курт-конус болор деп озолодо белгелеп айтканы база чын...

Иосиф Гербрут ол жаар кайкап калган көрүп турды. Бу сан башка кижи, ол бойы кандый да агару ла тудулу немеге бүтпей жат, андый да болзо, көрө түшке ле белгеге бүдүп турганы кайкамчылу. Же кандый да болзо, озолодо айладып айтканы јүрүмде бүдүп жат. Араай жымжак базытту, аң ошкош казыр јүректү бу кижи айса болзо, бар деп анга чындап та түңгей эмес пе? Ол уулчагын бөрү ошкош кылык-јанду эдип ѡскүрип аларында кишинек те аланзу жок. Түлкү ле оок-тобыр курт-куш керегинде сөс база чын. Бу ар-бүткеннинг законы...

— Түш-түл керегинде куучынды туура салып койолы... — Кенесары жажыл ѡлонгнинг ўстине отурды. — Отур, Жусуп... Сен ѡскө јерден келген, бойын дезе жаш, же јүрүмди көп көргөг. Эш неме билбес болzon, сени бери, айлынан ыраак талага, айдуулга качан да ийбес эди. Айдарда, ак каанга сен чындап та жаан жеткерлү болгон эмтиiring.

— Ого акту бойының гвардия черўзи де јеткерлү боло берген!..

— Эйе, мен ол керегинде уккам...— Кенесары колын јаңыды.— Мен сененг эп-јөп сураарга турум. Сен меге чындык најы болzon, ағын-чегин јажыды јоктоң айдып береринг...»

— Акту санаамды айдарым деп, чертенип турум!

— Јок, черт керек шок. Сен ак кааннаң кыйын көргөн, мен сеге бүдүп јадым. Бис бой-бойыбысты не төгүндеерис. Мен мындый неме керегинде сураарга санангам... Бистинг чөлгө от ло камызып ийзе, јалбыш бойы јайыла берерин сен бойын көрүп јадың. Орт башталза, очуретен ийде-күч бачым табылбас. Бу ѡрттöн не болор, сен не деп сананып турунг?

— Не болор? — деп, Иосиф Гербрут сурады.

— Эйе!..— Кенесары ёкпööрип, ѡрт туруп унчукты.— Бистинг ченемелис јаан, ийдебис көп болор. Орто Йүс ѡрт туруп чыкса, ого Јаан ла Кичү Йүстер болушса... Је андый болзын... Ончо казахтар бириксин, ол тушта мен ак каанды мени тоор, менинг сөстöриме јöпсинер эдип болорым ба? Айса бу ончозы, менинг баштаган керегим, так ла тегин неме болуп калар ба?

Кенесары бу куучынды тегиндү эмес баштаганын Иосиф Гербрут тургуза ла билип ииди. Айдарда, арт учында јенү болорына ол бойы да каранга бүтпей јўрген болгодай! Мындый көп јенгүлер алган кандый бир ѡскö башчы болзо, учында барып улу јенү аларына кичинек те аланзыбас эди. Јаңыс ла улу санаалулар аланзып билетен эмей. Бу боро көстү, сүйман сагалду казах бир канча јаан полководецтерге турар. Сок јаңыс шылтактанд ѡскö, јенү алгадай ончо арга анда бар...

Эйе, оның жери учы-кыйузы ѡок элбек. Је ас тоолу албатыга јеткер шак ла мында эмес пе? Бўгўнги кайкал, кыймырап ёзўп клеёткен телекейде мындый учы-кыйузы ѡок элкем јерди канайып корып аларын? Јаан ополордың бирўзи јутпаза, экинчиизи тўнгай ле јудуп ийер. Је керек јаңыс ла мында эмес...»

Они ёбркотпöссо, мыны канайды эптў эдип айдар?.. Је чынды айт деп, ол бойы сураган эмес беди. Бу ого кандый да ачула кыйынду болзо, јартын айдар керек! Акту јўректен сураган суракка база акту јўректен ок каруу берер керек!..

— Слер эмди ак каанды јенгип болбозоор — деп, Иосиф Гербрут араай унчукты.— Бис они база јенгип болбогоныс. Анайда оқ Сенатский площадьта гвардеецтер-черўчилер они јенгип болбогон...

— Айтканың ла јаңыс ол! — деп, Кенесары јўзин чырчыйты.— Оның ордына айдып бер, бис ненинг учун ого чыдан болбошибыс!

— Россия сўрекей јаан империя-каандык болуп калган. Ондо

көп заводтор бар, олордо пушкалар, мылтықтар эдип, ок-тary белетеп жат. Ол ончо жаңынаң Европаның эң ийде-күчтү ороондорына жедижип барган.. Олор чылап ок, бойының бийлеген јерлерин элбедерге албаданып жат. Мынанг кыйа баар арга јок, јүрүм шак мынайда барзын деп, история некеп жат. Же мынанг казахтарга да, бистерге, поляктарга да, бастыра күчин Россияга берип иштеп турган тегин орус улуска да женил болбос...

Иосиф Гербрут Кенесары jaap көрди. Оның айткан сөстöрин бу кижи ондоп жат па? Иосифтин санаазын откүре көрүп, билип ийген чилеп, ол бажын кекиди.

— Ак каанда не бар, андый неме бисте јок деп, сен айдарга турунг ба?

— Эйе, коччуп јүрген казахтарда Россияда бар ончо једимдер, ийде-күчтер болор до аргазы јок. Эго ўзеери, оның черүзининг тоозы бастыра казах албатының тоозынаң чик јок көп. Российский империя бир ороон, бир каандык, а коччуп јүрген казахтар туш башка чачылып калган. Слер мыны менен артык билереер. Күнди ойто тескери жылдырап арга јок, анайда ок он тогузынчы чакта слердинг ат-нерелү ёбёкөрдинг, Темучиннинг, эткен керектерин ойто катап эдер арга јок! Шак оның учун генерал-губернатор слердинг бичиктеригерге каруу бербей, слерге удура бир уула алты, жети јүстен солдаттар ийип жат. Слердинг түймееенигерге ак каан эмди тира жаан учур да бербей жат. Ол башчы санаа алынарын эмезе түймееен бойы ла токтоп каларын сакып жат. Керек болзо, ак каан он мунг черүй ийер, түймееенди неге де бодобой көмө базып салар...

— Мен мыны билерим! — деп, Кенесары кезем айтты.

— Андый болзо, слер не јуулажып јадыгар?

Кенесарының көстöри јалтырт этти.

— Арслан — куча эмес!.. Ач-ўрем мени Айшуактын, Кудайменденинг, Жанторонынг, Валининг уулдары чылап, бажын јабыс туткан деп айтпазын. Менде Аблайдын каны, ат-нерем меге јүрүмимнен баалу!

— Ач-ўрөгер слерге бу керек учун алкыш айдар ба? Качан да бүтпес амаду учун канча кирези кан төгүлөр учурлу!

— Келер ўие мени каргаар деп бодоп турунг ба?

— Арсландардын ёйлөри ары болуп јүрүп калган. Слердинг таадагардын түженген түжин Бухар-жирау чын јартаган эмтири...

— Эйе, чын! — деп, чырайы кубула да берген болзо, Кенесары токуналу уичкукты. — Менинг адам Қасым-төренинг ёйинде улус арсландар болгон, менле кожо улус — барлар. Казахтар чымалылар, курттар, келескендөр болголокто, јуулажар, тартыжар керек!

— Мен бодозом, айлаткыш Бухар-жирау албаты керегинде нени де айтпаган... — деп, Иосиф Гербрут бойының јалтанбазын бойы кайкап, јөпсинбей араай унчукты.— Ол ады јарлу билелер кунтурактап, саракайлап барапы керегинде айткан эмей. Мен поляк, мен мыныjakши билерим... Албаты дезе, ағын суу чылап, сүре ле јаңырып жат... Јок, казах јон чын айдып жат. Қайдан тегенек ѡскён, анан түгей ле тегенек ѡзёр, роза чечек ѡскён жерден качан да болзо чечек ѡзёр!

— Чечектер аразынан тегенектер ѡзўп калган болзо, оны канайдар?— деп, Кенесары кенете сурады.

— Олорды јулуп салар керек...— деп, бу јарык, јаан көстөринде канду тамырларлу, коркушту кижи куучынды кайдаар экип отурганын жетире билбей, Иосиф Гербрут чала алаатып унчукты.

— Келер ёйдö күн чечектер ортозында тегенектер болбозын деп, мен олорды јулуп јадым!

Онын бу эрмегинде карангүй кекеништен Иосиф Гербруттын куйка-бажы јымырап, эди-каны соой берген. Кенесары нени айдып турганын ол билип ийген. Султанга багынбай турган аулдарды ол кандый казыр, коркушту кезеткен эди...

Эмди Кенесары качып јүрген полякка кадай көрди:

— Сен бодозон, келер ёй кандый болор учурлу? Үргүлжиге базынчык, кулданыш па?.. Айса кандый бир ѡсқо ѡол бар ба?..

— Жайымга баараңын сок јаңыс ѡолы — ол ак каанды антарарга турган орус улусла кожно баратан ѡол. Јаңыс ла ол ажыра жайымга једер арга бар. Шибеелерге табаратаңы, каанды мекелеерге сүмеленетени — эш кереги ѡок, куру неме!

— Олор ненинг учун каанын антарарга албаданып жат?— деп, Кенесары терен санаңып сурады.— Каан ол каан, бисте хан, перстерде шах...

— Качан бирде каандар да, шахтар да ѡок болор...

Кенесары ол јаар бажын кезем бурып ийерде, Иосиф Гербрут унчуклай барды.

— Бистинг тартыжубыстын тұза јогын билип турган болzon, ненинг учун биске кожулган?— Кенесары онон көзин албай отурды.— Айса кара бажынды јылытайтар јер таппай турган ба?

— Кайран јүрүмиди кара јерге берер күүним ѡок.— Иосиф Гербрут улу тынды.— Менинг кийин јаңымда јүрегиме кару көп немелер арткан: ол — төрөлим, бүтпей калган амадуларым, оодо базылган түймеең. Бу менинг албатымның кунукчылду историязы... Мен слердин текши керегерге болужарга, јөп-сүме берерге бастыра күүнимнен кичеентем. Эмди мынаң эш неме болбос деп, мен жарт билип јадым...

— Бис сенинг айткан јөбинди укпадыс па?

— Ол кереги јок неме болуптыр. Князь Горчаков ло генерал Талызын слерди билер де күүндери јок. Олор мындый керектерди јөптөжү-куучын ажыра ёткүрбей, солдаттардың ийде-күчиле аайына чыгып темигип калгандар. Качан-бир бу орус каанга качалаңду јаманын јетирер, је эмди турал... Казах калык-јонго уур ёйлөр келип јат. Акту јүргөмнөн сүүген албатыны мындый кызаланг ёйдо мен таштап баарым ба? Јок, мен учына јетире слерле кожно!..

Кенесары ол jaар соок боро көстөриле көрүп турды. Оскё жерде, ёскё тенгери алдында чыккан Иосиф Гербрут бу кижининг күүн-санаазын билип болор бо? Онынг күүни мун башка, мун айры учуктардан түүлген деп айдар керек. Ондо бийик те, ябыс та, якшы да, јаман да ууламы бар. Је ёй келер, ол тушта бүдүңкөй Иосиф Гербрут, бу ёштоңкөй, коркушту казыр, јанга болуп нени ле эдер кижи болгонын билип алар. Султан Кенесары төре укту улустаң чыккан, ондо олордың каны, олордың күүни...

— Бастыра јүрүминде арык, талку ат болгончо, ман бажында јүрги јарыла берген аргымак болзо торт! — деп, Кенесары айткан.— Јок, келер ўйеде ач-үре нени айтса оны айтсын, мен ѡлөрдин ёлгөнчө тартыштарым...

Кенесары кандый да буудактын алдына токтобой, јана болбой ичкери баар деп шүүнип алганын бу көстиң кёскө куучын тушта Иосиф Гербрут билип алган. Жоламан ла Иман баатырлардың айтканы аайынча Тургай ла Иргиз суулардың јакаларына көчүп алыгар деп, ол султанга јөбин айткан. Кенесарынынг калганчы ёйлөрдө једимдерине Омско қызырантып, ачынгылап јат, шак онынг учун кыш та ёи болзо, ого удура черүлөр ийерден айабас. Сары-Аркада мыны сескилеп ийеле, көп тоолу уктардың ла сөбөктөрдинг башчылары Кенесарыдан јана болгон. Ого ўзеери, Оренбургтын јеринде орус крестьяндар түймегилеп турган деген табыш база јеткен. Мынызы Кенесарынынг керегине тузалу болгодай...

Калганчы күндерде Кенесарынын санаазы чала карыкчал болгон. Анчадала Бопай эјезиле куучындашкан кийнинде ол санааркап калган јўрер болды. Наурызбай ла Акбокеннинг тойы болордың алдында ол база ла Аманкарагайский приказка табару эдил, онон көп мал айдал келген.

— Ох, төре, слер олордың тойына јастыра јомёттө эдип јадыгар! — деп, Бопай улу тынып, агазына айткан.

— Ненинг учун? — деп, Кенесары кайкап сураган.

— Ненинг учун? Акбокенди Байтабынга кичү тушта кудалап

салган. Олор јаңыс ла Ѻскö јерде јүргүлөген учун той эдип болбогон деп айдар керек. Слер Жоламан баатырдың сүүген јеенинин алатаң кызын бойыгардың ийнигерге алыш бергенеер. Өл эмди не деп сананаар? Хан Сергазының истежиненг качып келген Байтабынды мынайып ёёркötкөнин кörölö, улус не деп айдыжар? Кандый да бир кысташ улам бистенг бир канча јаан уктар, сööttöр ырап баарданг айбас. Ого ўзеери бис олордың јери јаар кочөрөгj јадыс!..

Эмди шак ла ол керегинде Кенесары сананып турган... Ажындыра билбegen бу кичинек шылтак Орто ло Кичү Јүстерди бириктиреरge, чындаپ та, аар-ачамыгын јетирет эмеш пе? Мени ёёркötти, базынды деп, Байтабын Жоламан баатыр таайына комудаза, ол текши керекке чаптык этпеске теренг, ойгор шүүлте табар ба? Ол ёёркöр, ачынар, мында кичинек те аланзу јок. Ол база казах ине, мыныла нени де эдип болбозын!..

Байтабынла кенете кандый бир јеткер боло берзэ, не болор? Йуù-согушта ол юлүп те калар. Олümдү, чакту ёй ине... Жоламан баатыр мыны ончозын сезип ийбеске, тонг ло тенек башчы эмес... Бу каргышту тойдың кийнинде, Байтабын юлзö, ол неден улам юлгöни кажы ла кижиге јарт боло берер. Ол тушта табындардан канду ѡчтöг артык нени де сакыбазын...

Айса болзо, Акбокен юголып калза не болор? Йү улусла не ле болуп јат ине. Јаңыс ла ол тушта акту јүрегинен бу кысты сүүген Наурызбайды канайып токунадар... Наурызбайла не-не боло берзэ? Јок, мындый немени ол эдип болбос...

Айдарда, нени эдер? Байтабынла јоптöжöри артып јат. Јаңыс ла ол тушта сööttöр ортодо ёён-бёкён чыкпас, табындар дезе Жоламан баатырга баштадып, онын јажыл маанызынын алдына келер.

Мындый шүүлтеге келеле, Байтабынның јанарын Кенерасы энчигип болбой сакый берди... Кандый да бир кысташ улам эки јонның, Орто ло Кичү Јүстердин ортозында ёштöжүнин одын камызарга јарабас, мынызы јарт. Олор ончозы не де болзо Тургайдың ла Иргизтин јакаларына кочөр учурлу. Јаңыс јерде узак турбас, мыны керек дезе поляк Жусуп та билип јат. Бүгүн Есилде, эртен Тургайда, соңзун чöлдин база бир учында. Ол кайда ла болзо изин булгап, тöгүн истер артырып салар. Регуллярный черүнинг ийдези он до катап кöп болзо, оны канайып та катшай јенип болбос!..

Байтабын сакыбаган јанынаң једип келди. Андап барада јанып клеектен Наурызбайды уткыырга Кенесары Иосиф Гербрутла, база бир канча улусла кожо аулдың јаказына барган.

Бу ла ёйдö аулдынг чек ёсқö јанынаң таң атту улустар кörүнди.
Султан олорды тургуза ла танып ииди.

— Бу Байтабын баатыр туру не! — деп, ол коо ўниле токуналу унчукты.

Байтабынла кожо Жеке-баатыр, Кудайменде баатыр, Таймас жортуп клеетти. Байтабынның чырайында сиркече де кан јок, ак куу болды. Ол тиштерин кезе тиштенип алган эмтири. Кенесары jaар кörгөн көстөринде айдып болбос ачу-корон ло алаатыган санаа толуп калган болды.

Наурызбайдынг ла Акбокеннинг тойы керегинде Байтабын угуп салганы ончозына жарт болды. Онг колына ок-саадак тудунип алган ол араай жортуп клеедет. Кенесарыны эбирае турган улус тымый берди...

Бу ла ёйдö кенете аттардын тибирти, омок каткы угулды. Мынызы андап жүреле, нöкёрлөриле кожо јанып клееткен Наурызбай эмтири. Кенесарыны кörүп ийеле, олор аттарынан түжүп, ончолоры ол jaар ууландылар. Йодозында ак торко учукту, элбек чёлгö ѡарлу «Канду кös» деп шонкорды ийнине отургузып алган Наурызбай ончозынаң озолоп базып браатты. Оноң ол Байтабынды кörүп ийеле, кыймык јок тура түшти. Байтабын дезе Кенесарының јанына жеде базып барды. Ол султанинг алдына сол тизезине чёгöдöй отурды.

— Озо баштап слерге не керегинде айдайын, менинг султаним? Juулу-чакту ыраак жорук керегинде бе айса тöröл јеримнен ыраакта жүреримде мени мында базынгандары керегинде бе? — деп, Байтабын сурады.

Кенесарының койу күргүл кабактары, мүркүттинг канаттары чылап, саң ѡрö кöдүрилип, тымый берди.

— Онызын да, мынызын да тыңдап угар ёй келер! — Ол Байтабын jaар чике, кезе кöрди. — Озо баштап бир jaан сурактын аайына чыгар керек... Байтабын, сени бистин черүде эн чечен аткыр адучы деп, улус айдыжат. Ол эрмек чын болзо, jüs алтамынг бажынан Наурызбайдынг ийнинде отурган шонкорды антара ат!..

Улус ўн јок тура берди. Қандый салым оны сакып јатканын билип ийген чилеп, Наурызбайдынг ийнинде отурган шонкор база тымый берди. Наурызбайда эрмек те јок.

Байтабын Наурызбай jaар кöрди.

— Ок тенек, менинг султаним, Наурызбай баатырдынг бажы дезе шонкорго сүрекей жуук...

— Тенек ок учун сен каруузына турбазын!

Буjakару болгон... Кенесарының мындый кылыгын ол куй-ка-бажы јымырап, канчанчы катап кörүп жат. Кенесарыга кaryндажы Наурызбайдан жуук, кару кижи јок болгон. Эмди дезе

ол оның бажын бойының политиказына тақылта әдип салып жат. Байтабын шонкорды жастыра адала, ок Наурызбайдын бажына тийзе, олордын ортодо очтүү күйүн оччуп калар. Онайдо ок Кенесарының бириктириерге турган эки Јүстин ортодо бён-бökön база болбос. Байтабынды кем де бурулабас...

Кандый казыр кижи! Чөлдинг башчызы мыны ончозын алдында тургускан амадузына жедерге әдип жат. Мындый учы жок казыр, кату кылык-янгынды жарадар ба айса жаратпас па? Байла, бу кайда, кандый өйдө өдүп турганына ајару әдөр керек...

Неменинг аайын ончо улус билип салды. Анчадала мында жуулган баатырлар керектинг аайын сезип ийген. Же олордын бирүзи де эрмек айтлады. Наурызбай јüs алтамга туура базып барала, шонкорын сол ийнине, јүргенинг јуугына отурғызып, тоқуналу сакый берди. Яңыс ла оның күрөнг чырайы эмеш-эмеш куугара берди ошкош.

Байтабын улусты узак сакытпады. Ол эбира турган баатырларды лаптап аյыктап көрөлө, капитыргазынан «Кураган өлүми» дайтейн атту-чуулу согоонын ала койып, жаа-саадагын төжиле тендей ёрө тудуп, чокум шыкабай, жааның кирижин божодып иди. Бу ла өйдө Наурызбайдынг ийнинде отурган шонкор жерге мыч әдип келип түшти...

Эбира турган улустан кем де улу тынды. Же баатырлардын чырайлары тоштый соок болды. Байтабын бойының чечен адыхыла эки Јүстинг бирлигин корып алганын ончолоры билип жат...

Кенесары базып келеле, Байтабынның мангайынан окшоды. Ол качан да мынайда этпейтен.

— Сени мындый ат-нерелү чечен деп мен билбегем де! — Оның ўни кичинек те селт этпеди.— Меге жетирген бу јакшы учун менинг жеримде ончо кыстардынг, ол тоодо меге сөйткөш тө кыстардын кандыйын ла алайын дезент ал...

Эки баатырдын ортодо жеткерлү бён-бökön мынайда оччуп калды. Олор кезикте бой-бойына болгобой калала айткан сөс тө учун штотжип жат ине. Наурызбай бу күндүнг кереезине шонкорды ол ло түшкен жерине көмүп салзып деп жакарган. Оноң ло бери ол төнгү албаты Шонкор-Өлгөни деп адап жат.

Наурызбай Байтабынның жанына базып барала, олор текши керек әдип турган төң улус болгондорын керелеп, колдон тудуп эзендешти. Ончолорының санаа-күүни жарый берди. Сок жаныс кишининг јүргенине кемнинг де курч тырмактары кадала бергендей болды. Бу кижи Кенесары болгон... Тегин баатыр Байтабын ару күүндү болов мөрйөдө оны жөнгип салды!..

Султан Кенесарының санаазына Кара-Улектиң ай кара жудругы кенете кире конды... Бу жиит баатыр ошкош ак санаалу, бийик күүндү улусты бойына јууктадып билер керек. Же бир

канча ёйдин бажында олор жеткерлү боло беретенин база ундыбас керек....

— Байтабын баатыр! — Кенесарының эриндеринде жалакай күлүмji көрүнүп келди. — Эмди ол уур, каруулу жорук керегинде куучындап беригер.

Байтабын бойының отрядының жоругы керегинде куучындап берди.

— Ага-султан Конур-Кулжаның жииттерининг куучындарынаң бодозо, олор кышкыда жуулажарга белетенип жат. — Байтабын бойы жиит те болзо, жаан ченемелдү жуучыл башчы чылап, ончозын чокум жартап отурды. — Мында бар черүнин ўстине Омсктоң жаан черү келетен дежет. Слер кышкыда сарбазтарды айылдарына божодып ийзегер, олор төс турлуга табару эдерге турган болгодай. Ол тушта слерле кожно жаңыс ла туленгуттар артар ине...

Кенесарының чырайы көлөткөлөнө берди... Оның ёңзүре жерин ёштү јакшы билер. Кышкыда чөлдө кыймыраган атту черүни азыраар арга жок. Оның учун кажы ла күсте сарбазтарды айылдарына жандырып, жай келзе, олорды ойто жуурга келижил жат. Ёштү эмди шак бу айалганы тузаланарага шүүнүп алды. Кыш ёйинде ол беш жүстөн көп черү тудуп болбос. Көп тоолу регулярный черү оның аулын курчап ийзе, күч болотон эмтири... Акмоланың шибеези ле боско дö керектер учун очин аларга генерал Талызин эптү ёй талдап алды. Ол бойының ага-султандарыла кожно, жаш карда аңчылар күчүктөрлү бörү истеген чилеп, оны истеерге жат. Айдарда, бörүнин жаң-кылсыгын алынарага келижетен туро.

Мындый учуралдарда бörүлер аңчылардын келерин сакыбай жат. Олор тергенгилеп турганча, бörү балдарын ээчилип, канча жерди ёдо берер. Шак анайда кылсынар керек. Омсктоң чыккан черү келип жатканча, бис Оренбургтың жаңында, Кичү Жүстин жеринде боловыс. Оренбургтың военный губернаторы мындый неме болор деп сакыбай да жат. Ол ийде-күчин жууп турганча, кыш жедип келер. Бу ёйдин туркунына не ле болуп калар. Оренбургтың жаандары Омсктың жаандарының ёйинен откүре казыр эмес дежет. Кандый бир сурак аайынча јоптожү де эткедий арга болордон айабас...

Агибайдың жуу-согушта blaap, айрып алган малын Ожарла кожно айдал келдисеп деп, Байтабын жетирди. Ол бу солунды жетиреге озолоп келдим деди.

— Жакшы солун учун жаан быйан болзын сеге! — Кенесарының ал-санаазы жарык болды. — Слердин Ожарыгар кайда?

— Ол јолдо кандый да бир аулда артып калган...

— Ненинг учун?

— Керектерим бар деген. А кандый керек, јартын айтпаган.
Байла, биске керектү нени-нени угуп аларга турган...

Ожардың адын угуп ийеле, Таймас селт этти.

— Бу кандый Ожар? — деп, ол кенете чырайы тостый агарып, тынг сурады.

— Кубеттинг уулы Ожар — деп, кем де јартады.

— Бу кижи мында кайдан табылып келген?

— Омсектин түрмезинен качкан, онон Тайжаннынг кызыла кожо биске келип кирген.

— Кыйнадып олгөн Тайжан кысту болгон бо?

— Эйе, ол бир кысту болгон — деп, Кенесары унчукты. — Омсектин кандый да жаан жамылу кишинин айлында жалчыга жүрген. Најызынынг кызыла Ожар анда ок айылду болгон...

— Андый ба-а!

— Сени не чочыдып туру?

— Бу сүрекей узун куучын, Кенеке... Мен соондо сперге ол керегинде куучындап берерим. — Таймас Наурызбайдың јииттери жаар көрди. — Ол тайжаннынг кызы эмди кайда?

— Ол туку... Журттын жаказында айыл — дежип, көргүзип бердилер.

— Керектер ле база!

Ол айылдан көзин албай, Таймас жаңыс ла бажын жайкады...

Күн ажа берди. Унчукпай терен сананып турган Кенесары уйкудан ойгонып келгендий селт этти.

— Байтабын-мерген! — деп, ол баатырдың адына солоон, эн аткыр деп сөс кожуп, унчукты. — Ыраак жорукта сен арыган боловрын. Бир эмеш тыштанып алала, меге ойто кир. Бис бир жаан керек аайынча куучындажар учурлу.

— Кирерим — деп, Байтабын кыскарта айтты.

Кенесары көдөчйлерине куучындап, аул жаар басты. Тёндө Байтабын сок жаңыскан артып калды.

Кереге айлына Кенесары кирип, Таймасла кожо таң алдынан узак куучындашкан. Таймас ого ол ундылбас түнде айылдың тыштына жадып алала, ончо уккан куучынын айдып берди. Качан бирде бажын түңей ле базылар деп, Сейтен баатырдың Ожарга айтканы эмди чын болуп жат...

Тайжаннынг кызын, садынган Ожардың ўйин, Алтыншашты, алдырып келдилер. Таймас ого ончозын куучындап берди. Алтыншаш кыйгырбады да, ыйлабады да, керек дезе нени де сурабады. Жаңыс ла, соок сууга кирген чилеп, селтес этти, көстөринен эки тамчы тоолонып түшти.

Алтыншаш унчукпай узак отурды. Онон кереге айылдың тизүлүү агаштарынаң көзин албай, унчукты:

— Бир кезек ёйдөн бери жүргегимде кандый да серемji та-

былган, је мен оны бойымнаң сүрүп тургам... — Ол араай, токуналу куучында отурды. — Эмди менинг серенерим јок, мынызы торт. Адамның ла акамның блёми учун оббёним менинг алдымга каруу берер. Ого кемигер де тийбегер деп, мен слерден сурал турум. Оноң мен акту бойым оч алар јаным бар!

— Оч алары — эр улустың кереги — деп, Кенесары айтты. — Ўй кижиге колын эр кижининг, ого ўзеери јескинчилүү садынчак неменинг, канына уймаарга јарабас. Оның аайына бис бойыс чыгалы....

— Јок! — деп, Алтыншаш кыйгырып ийди. — Ак-ярыктың ўстинде де, алтыгы ороонның түбинде де оның јаманын мен качан да таштабазымды ол јаныс ла менинг алдымда билер!

Кенесары бу келиннинг күүн-кылыгы оныйына түнгей болгонын сезип ийди.

— Же кайсын — деп, ол айтты. — Сенинг күүнингче болгой. Јаныс ла божодып ийдин!..

Бийик төңгнинг ўстинде Байтабын узак отурган. Санаага не ле кирип јат. Откён ойлёр эзелип, булуттардың ўстиле учкан очомик айдый санаалар, бирде көрүнип, бирде јоголып, бойбойн солып турат...

Јангыккан јан аайынча тёре укту улус кыстарын тегин улуска бербейтен. Бу јанды султан Тленчи ненинг учун бускан, оны кем де билбес. Же ол бойының Даметкен деп кызын тегин улустан чыккан Кожа деп уулга берип ийген. Кандый да болзо, адазы жалтанбас, чыйрак, неден де турал калбас кижи болгон учун, уулчактың жүрүми жеткилдү ле ырысту откён. Он жажы толордо, оның адазы јада калган.

Ол күннен ала Байтабынды нени көрбөди деп айдар! Ол кандый ла шыраны көргөн. Он алты јаштуда ады јарлу жигит боло берген. Энезининг карындажы Жоламан баатырдың колтукчызы болуп, оныла көп јоруктарда жүрген. Ол эмди јирме ўч јашту, а кийин јанында кানчы табарулар, канду јуу-согуштар, сүрүштер...

Кызыл тынын кысканбай ол блёмге удура јаантайын ла не чурап турган? Ол тоозы јок малын, мал кабырар одорлу јерленин корып турган ба? Јок, сок јаныс минген адынан, оны бүттеген ээр-үйгенненг артык ондо не де јок. Јаныс ла ыраакта ыраакта, саргара ышталып калган айылда энези Даметкен артып калган.

Бу амыры јок жүрүмде эки шылтак бар болгонын ол эмди јап-јарт билип јат. Олордың бирүзи — Акбокен! Эйе, көп јылдардың туркунына ол јаныс ла ого болуп ат-нерелүү керектер

эткен. Ар-йёйжө экелбезе де, је оның алдына јаан макты, атты-чууны экелип салган деп айдар керек. Акбокен онон шак мыны сакыган, эмди бастыра чөл јиит баатырдың ат-нерелү керектерин мактап жат.

Кажы ла катап Акбокенди айылду бололы деп менгдедип тура бергенде, онызы мынайда айдатан: «Албатыга ады-јолын жарлу болзын, ол тушта јөбим берерим». Кааның кыстарының магына жедерге амадаган болгодай...

Калганчы ёйлөрдö ол бойы да терен сананып турар боло берген. Јаңыс ла кыстың күүнине болуп јүрүмди јўрерге жарас. Чын сүүшке кыйалта јок кандый да такылта керек пе? Акту јўрегинен сүўген кижиге ар-йёйжö дö, ат-нере де керек јок. Акбокенге ол, тегин јиит, керек болгон эмес, оның магы, жарлу ады керек болгон!

Ол керегинде Байтабын баштап ла качан сананган эди?.. Амаду толгон јаан көстөрлү, ак чырайлу, тöп кеберлү келинди көргөн кийнинде анайда сананар боло берген эмес пе? Ак кийис айылдың эжигинде оның отурганын Наурызбайла кожо базып браадала ол көргөн эди.

Ого онон не де керек јок. Бу кайкамчылу ѡарашиб келинди ол ыраактан ла сүўп јўрер...

А экинчи шылтак неде болгон? Мынызы база мёнүнделе берген чачту, күрен чырайлу, жалтанбас омок кеберлү ўй кижиле колбулу. Оның он алты јажы толордо, энези ого адазының карған јучыл адын ээртейле, јединип экелип берген. Ол айткан: «Албатының јўрүминде кызаланду ёй једип келгенде, Кожа баатырдың уулы энезининг эдегинен тудунып, отурбас учурлу. Кайран јерининг јайымы учун тартыжып турган Жоламан таайынга бар, тёрөл юныңга болуш!»

Ол энезининг көстөрин качан да ундыбай јўрген. Албатының јайымы учун тартыжуга бастыра јўрүмин берген. Шак оның учун ол Наурызбайды ѡштоббогон, оның јаманын бүгүн таштап салган. Акбокен онон јўре бергенде, ол эмди јайым. Эмди јаңыс ла албаты учун јуу-согушта ёлören арткан. Оның ёлüp јатканын көрүп ийеле, Алтыншаш деп атту келин, көзинен бир де тамчы јаш түжүрип ыйлаза, ол ырысту ёлёр эди...

А Акбокен?.. Кыстың сүўжи алдыннаң ёдö конгон түлкү ошкош деп, албатының айдары јолду. Куйругынаң тудуп албазаң, куру артып каларын...

Оның көзининг алдына ойто ло келин кишининг кебери көрүннеп келди. Бу Алтыншаш болгон. Ол оны јўк ле эки катап көргөн, је ого ол келин ай-карангүй түнде ак јарык болгон. Оскö кишининг ўйи керегинде сананатаны — јаан килинчек, јаңыс ла оның тармылу кеберинен санааны айрыыр арга јок. Мыны ка-

найып та болбозын. Ол бойының санаазыла јаныскан артып ла калза, келиннинг кебери, чörчöктöги күш чылап, оның јанына учуп келер...

Байтабынның јүргенине кенете сүүнчилүү санаалар толуп, ол сертес этти. Салкын оның кулагына кайкамчылуу јараш күү экелди. Јабыста, тёнгнинг алдында, уулдар ла кыстар ойногылап турганын ол билип ийди. Олор селбектенип, јайканып ойноп турган болгодый. Мындый ойында кожонның күүзи јенил ле сүүнчилүү болуп жат. Јаныс ла бу кандый да кайкамчылуу, сағашка кожон болгон. Ўн база кандый да ойинең откүре јуук, тöröл. Оны ўргулыгында турар күүнинг келер...

«Мен сени туку качан сакып јадым, сен ненинг учун төң ўстинде јаныскан отурып јадын?.. Капшай кел, кару сүүгеним!» Кожонның сөстöри чокум угулбай жат, је оның күүзинен бодогондо, сөстöр шак андый болов учурлуу. Јаныс ла оның ўни мындый ару, амаду ошкош јараши! Байтабын öрө туруп, түн откүре бу ўннинг уузы jaар басты.

Кожондогон кижи Алтыншаш болгон... Кенесарының айлында откён куучының кийинде ол айлы jaар барып болбогон. Ойын болуп турган јерден табыш угуларда, Алтыншаш анаар баскан. Јаш бойының ару күүн-санаазы ончо шыраны, ачуны јенип ийген деп айдар керек. Јескинчилүү Ожар, садыныш, öштöш, күйүниш — ончозы кайдаар да јўре берген, оныла кожно јаныс ла кожон артып калган..

Байтабын ойноп турган јашоскүримнинг јанына базып баарда, Алтыншаш ойынду курчудан чыгып, ого удура базып келди. Ол оның оббогёни Ожарла кожно јуу-согушту ѡорукка јўрген ине. Келин бу тушташкан сүрекей сүүне берген болгодый. Айса болзо, сакыган да боловдордон айабас....

— Эзен-јакшы јўрўп, јанып келгенигерле уткып турум, баатыр!

Оның чырайы карангуйда јарып турды. Ол костöрин онон јўк арайдан туура алып, ўнин ўспеске албаданып унчукты:

— Слердин су-кадык кандый, Алтыншаш? — Ол нени айдарын билбей жат. — Ожар-ага бисле кожно клееткен болгон, онон јолой бир аулда бойының кандый да керектерин бўдўрерге артып калган.

Алтыншаш кенете тын каткырып ийди.

— Ол керегинде санаркабаар, кўндўлүү баатыр!.. Слердин эзен-амыр јанганыгарга сүүнип јадым. Мен слерди сакыгам, онон ненин де учун чочып тургам...

— Ненин учун?

Ол нени де ондоп болбой турды. Алтыншаш теренг сананып, карануй тўнди кезем аյкитайт.

— Мыны канайып јартаар... Слерле кожо јүрген улустың ортодо јаман кижи болгон.

— Ол кем?

Алтыншаш унчукпады. Ойын болуп турган јерден канайып ырагылай бергендерин олор билбей калдылар. Бийик ёлён тизеге једип јат. Олор экилези тура түжүп, бой-бойына удура көрдилер. Алтыншаштың чырайы сүрекей јуук болды. Экилези колдорынаң тудужып, узун ёлөнгө араай отура бердилер...

Оның ла кийнинде олор кажы ла түн чөл јаар барып, таң чолмон ёксөп чыкканча, анда јүрер болгон. Ожардың садынчак, јескинчилүү кылыгы керегинде Алтыншаш нени де айтпаган, је кандый да јажыт барын Байтабын түңгей ле сезип турган. Йиит кижи бойы кемнинг де алдында бурулу эмезин база јакшы билип турган...

Ожар келбей јат. Олор кемненг де јажынбай чөл јаар барып турдылар. Кийниненг кем де кетеп көрүп турганын олор кайданг билzin. Ожардың јажытуу кижизи, Самен, ончозын билип салган....

Мынайда он күн откөн. Он биринчи күн Байтабын, азыйда ок чылаپ, болjoшкон јerde Алтыншашты сакып турды. Је ол ненинг де учун келбей јат. Ожар јанып келбегенин Байтабын јакшы билетен, айдарда, не болгонын ол чек онгдобой турды. Таң јарып клеедерде ол таныш айыл јаар басты...

Айылдың јанында ат та јок, кижи келген ис те јок. Андый да болзо, Байтабын айылга кирбеди. Ол кийис айылдың иргеезине јадып, ўйде не болуп турганын тындалай берди. Кижининг араай-араай онтогоны угулды. Мыны угуп ийеле, баатыр тура јүгүрип, айылдың эжигин ача тиеп ийди.

Ожар ары көрүп алган турды. Јенгин јёштине јетире шыманып алган эмтири. Он колында курч бычак кезе тудунып алтыр, јанында дезе канга ўлүштелип калган табылгы сапту, ѿзоктуү кайыш камчы јатты. Алтыншаш јerde јатты, јайылып калган кара чачы канга уймалып калган эмтири. Кийген кеби јыртылып, эди кара-күрөн толбуларла тартылып калтыр...

Ожар јолдо Байтабыннан тегиндү эмес артып калган. Тай маска јолугарын ол билип турган. Је оның Сейтен баатырла түнде куучындашкан куучынын Таймас уккан ба айса јок по, мыны Ожар билбей јат. Оның учун, кандый да болзо, ыраак јокто јажынып, ончозын кайып билип алар деп шүүнген. Јетирүни ого Самен экелер учурлу болгон. Јылан ошкош аярангкай ла сүмелүү Самен ончо ўйттерди ёдүп, Кенесары ла Таймас Алтыншашты алдырып куучындашканын, оның кийнинде

Алтыншаш тургуза ла Байтабынла кожо бош јүрер боло бергенин ончозын угуп, көрүп, жетирип келген. Ыраак јок кыштуда жынып јүрген Ожарга барага, Самен ончозын куучындап берген.

Ожарга тургуза ла Конур-Кулжаның жерине качар керек болгон, је бч алар деген күүн оны јенип ийген. Озо баштап ол ўйинен бч аларга сананган. Түнде жажынып, айылга киреле, ўй кижини бўлтўрер, онон Кенесарының жеринен качар деп шўгун. Аулда ончо улус теренг уйкуга кире берерде, ол коштой кобыда адын артырып салала, айыл жаар онголоп баскан. Ол айлына кирип келерде, Алтыншаш Байтабынга барага тергенип алган ой болгон. Тожоқтo жажырып салган бычагын аларга, ол орын жаар тап эткен, је Ожар оны будыла чарчалта тееп, јига соккон. Алтыншаш јерге барып тўжеле, билинбей калган. Ожар оның оозына бўстинг ёнинен тыгала, ол билинип келерин сакып алган, качан оның санаазы кирип келерде, ол озо баштап оның адазын, онон оның аказын канайда сатканын, блўмге ийгенин маказырап, куучындап берген. Бир эмеш ёйдин бажында ол куучынын ўзўп, оны кинчектеп, базынган. Согор алдында ол кажы ла катап Байтабынның адын адап, каткырып, онгзўре јерин талдап согул турган. Эмди дезе ол јарым тынду ўй кижини бычактап бўлтўрерге белетенип алган эмтири, је эжиктинг кўрчеги туура чарчап, Байтабын кирип бараган.

Ол Ожардың колында бычакты чарчада тееп ийген. Онон эки баатыр бой-бойына чурап, кејирлеринен кезе тудушкан. Олордың колдоры таш ошкош боло берген. Бир минуттын бажында Ожардың сабарлары божоп, онон ол јерге кўч барып тўшкен. Ожарды бўлтўре бакпирлап ийгенине маказы канбай, Байтабын јerde жаткан бычакты ала койып, оны сабына жетире ёштўнинг тожине кийдире сайып ийди.

Онон Алтыншаштың жанына базып келеле, оның оозына тыгып салган бўсти ушта тартып, оның ўстине јабис энгчайип, ачык тожине кулагын салып, тындан кўрди. Јўрек угулар-угулбас согулып јат. Байтабын јенил тыннып, бажын кекийле, базып барага, эжикти кайра ачып ийди. Сўрекей каант, айас таң келген эмтири... Жаан тегерик кызыл кўн, чыгар кўюни јок болгон чылал, чўлдин учынан араай чыгып клеетти. Оның кызыл чокторы та-бынча агарып, чўлдинг бўлғинде чалындар кўк, жажыл ѡалбышла кўйўп чыкты. Уйлардың моброшкёни, койлордың маарашканы эбира кейди толтурып ийди.

Бу таң эрте ёйдо, чочып калган улустын кўзинче Байтабын Алтыншашты кучактанып, бастыра јуртты откўре Кенесарының айлына апарды. Каргандар, ўй улустар, балдар оның кийнинен барды.

Кенесары тышкary табышты угуп ийеле, каруул-коручыларын сакыбай, ўйден чыгып барды. Ол јаныс ла киш тере тонын ѡамынып алган турды. Байтабын колында Алтыншашты туура салбай, турган јерине тизеленип отура түшти.

— Менин султаным! — деп, ол кыйгырды. — Кара бажымды кезигер, је мен јаны ла Ожар баатырды бакпырлап ёлтүрип салгам. Анайда кылынар учурым бар болгон...

Кенесары селт сананды... Бу баатыр ол садынган ийтти ёлтүрип салганы јакшы, бойы дезе тизеде отурганы јакшы. Ол менин алдыма јажына тölүлү болзын!

— Буруунды таштап јадым, баатыр! Кöп немени сен билбезинг, је керекти чын эттинг...

— Алкыш болзын, менин султаным! — Кенесарының көзине Байтабын чике көрди. — База бир быйанаар јетиреер деп суралтурum. Слер меге Сары-Аркада јаткан ончо кыстардын кандыйын ла алайын дезен, ал дегенеер. Мен бу тул келинди талдап алдым. Оны меге беригер!..

Кенесары нени айдарын ончолоры тынгдал турды. Ожардын каршулу, садынчак керектери улуска угулып калган болгодай...

— Алгайынг, баатыр!

Не болгонын, ёскö кижиининг айлына ол түнде не киргенин Кенесары сурал укпады. Чёлдинг јаныла мындый кылых учун кату кезедү болотон учурлу...

Бу коркушту шыркалардан Алтыншаш јük ле эки неделенин бажында ондонып, бажын јастыктанг ёрё көдүрер боло берген. База бир канча күндердинг бажында ол тёжёктөнг ёрё турган. Байтабын ла Алтыншаштын тойын Кенесары бойы башкарган. Тойдо эки јүстенг көп кычыртулу айылчы улус турушкан. Атту јарышта, күреште казах јерининг атту-чуулу баатырлары Агебай, Жеке-баатыр, Жанайдар, Кудайменде, Бухарбай турушкан дежет.

Той ёткён кийининде, бир неделенинг бажында, кар јааган. Бу юйдö Кенесары түштүк каандыктарда не болуп турганын лаптап аյыктап турган туш болгон. Онын учун ого конрат сёйкүтү улустан тил јетирип кижи келгени — јаан сүүмji болгон. Ол јилбильү солун табыш экелген: Мадели-хан бойынынг ёй энезин, Ханпадшаймди, аларга јат. Туку азыйдан бери Ташкентке ле Ко-кандтынг ёскö до јерлерине умзанып турган Бухаранынг эмири мыны кудай јанына удурлашкан коркушту јаман, быјар керек деп јарлап, Мадели-ханга удура бўткўл мусульман телекейди көдүрип јат. Удабас јуу-чак бolor...

Кайтсын, јуулажар болзо, јуулашкылазын, је ол, Кенесары,

Сыр-Дарьяның төмөн ағынын, казахтар жұртаган жерлерди, Қокандтан блаап аларға ченежер. Узак ойғо Сары-Аркадан баарба, барбас па деп эренистелген болзо, әмди кичинек те аланғышжок. Бу ойлёрдө Кокандтың ханы бийлеген жерлердин жуугында болор керек...

Эртенгизинде Кенесары көп черўзин кыш әйине божодып, бойы дезе чындық беш баатырын ла ўч жүс туленгуттарын ээчи-дип, Кичү Жүстінг жерине, Тұргайдың ла Ыргизтінг јакаларына, жүре берген.

Үчинчи бөлүк

Оренбургтың военный губернаторы граф Василий Алексеевич Перовский јымжак кресло-отургушка кедейе отурып, курч чанкыр көстөрин јумуп, бийик ару мандайын сол колыла араай сыймап, терен санана берди... Түймеечи султанла ол канайып јөптөжү тургускан болотон?

Тургайды, Илекти, Иргизти јакалай јаткан, түймеең-кыймырты јабызай берген улус Кенесарыны көрүп ийеле, ойто ло кыймыгып чыккан. Бу керекте эмди сен бурулу деп айдып јадылар. Чынынча айтса, Орто Йүсте јаткан Касым-төрениң уулы Кичү Йүстинг көп сөйктөриле мындый түрген текши тил таап ийер деп ол сананбаган.

Аңылу айалга эмес болзо, ол түймеечилерле качан да јөптөжү этпес эди. Ненин учун јаантайын ла чөлдин кыргызтарының түймееңдери орус крепостной крестьяндардың ла Жайыктың казактарының түймееңдериле бир ёйдө башталып јат? Эмди база андый...

Султан Кенесары бойы амыр-энчү сураган деп актанып айдар арга бар. Акту јүректен айтса, керек чын ла андый болгон ине. Акыр, онын письмозы кайда эди?

Василий Алексеевич, колын ичкери сунуп, кату, килен ҹазынга бичиген письмоны алыш, каа-јаада кабактарын кайкаганду ёрдүрүп, кычыра берди... «Бир мунг сөгис јүс одус тогузынчы јыл... Бистинг тооло какай јыл. Наурыз-тулаан (март) ай... Бистинг таадабыс Аблай журтаган ёйдөн бери чөлдин казахтары ла орус албаты карындаштардың амыр-энчү ле нак журтаган эди. Же Сибирьдин губернаторының улустары биске амыр бербей турган учун, күүнибис жок то болзо, бис олорго удура јуулашканыс. Слердин башкарған јерге келгели Россияга каршулу бир де керек этпедис деп, бис слердин сиятельствого жетирип турус. Бу керекти бийик јандарга жетиригер деп, бис слерди жайнап турубыс...»

Чөлдин султаны керектин чынын некеп јат ине. Империяның мында турган задачазы бойының јаштүлерин көптөдөри болгон бо? Анчадала Аблайдың ады јарлу уулдарының ортозында! Князь Горчаковтың соксоо, солдатский қылыгынан коомой

неме жок. Кенесарыга Россияның жалакай болушту күүни керек жок деп кем айткан? Князтын бойына јуудып алган арылык-берилик санаалу ага-султандарынан ол Россияга чик жок чындык болордон маат жок. Эмеш ле ээлгир, билгири болор керек. Ол мындый немени көп катап көрүп јүрген. Князь чылап, чынаар-кабай, ол Кенесарының письмозын тургуза ла военный министр граф Чернышевке ле вице-канцлер Нессельродеге аткарып ийген. Бу письмоло кожно ийген бойының письмозында ол Кенесарының јаманын таштагар, ого килегер деп сураган. Јаңыс ла мындый эп-сүмелө түймөнди токтодор, чөлдинг улузын бойының јаңына тартып алар арга бар.

Керек дезе Петербургта да мыны билгилеп ийген болгодай. Военный губернаторствоның јерине коччуп келген казахтардын керектерине Сибирьдин генерал-губернаторы киришпэзин деп, суракту ийген письмозында военный министр ајару эдип, князь Горчаковко аңылу јакару берген. Князь ёбркөп, ого коронду письмо бичиген.

Перовский мыны эске алышып, күлümзиренип ииди, ненинг учун дезе, бу письмодон князтын терең эмес санаазы, политиканы билбези жарт көрүнип турган... «Слердин киргиз-кайсактарыгарды башкарайын деп сананбадым да. Ол керегинде слерге јетирип турум, граф. Менинг бойымның да керектерим баштан ажыра. Сок јаңыс кичеегеним — меге берилген генерал-губернаторствоны каныркак түймечилдерден корып алары болуп јат. Султан Кенесарының көдүрген түймөндеринде сүрекей јаан јеткер бар, ненинг учун дезе, ол бойының керектерин албатыга јебренде болгон јайымды јуулап берерим деген сөстөриле јажырып јат, шак онынг учун оның кийнинен јағыс ла тоноччылар ла каныркактар барып турган эмес...»

Ого, Перовскийге, мында, Оренбургта, кудайга баш, јакши. Эмди ёйдо терең санаалу улусты төс јerde тың кичеебей тургани, олорды империяның јаказына ырадып турганы Перовскийге болуш болгон деп айдар керек.

Эье, ого ырыс болды. Оныла кожно иштеген улустын ортодо Россияның эг санаалу улузы бар. Олор мында көп. Олор Россияның магына ла келер ёйине көп иштер откүрип јадылар... Атту-чуулу ученый историк-ориенталист Вельяминов-Зернов, сөзлигин јазап турган кару Даль казахтарды Россияга кийдиргенинен канча кире тұза боловын бу улустан артык кем билер. Же ол калай сагышту князь Горчаковтын ѡолыла барып, прогресси казахтарга мылтықтынг окторы ажыра апарза, ончозынан озо бу улус онон јана болор!..

Оренбургский пограничный комиссияның начальники генерал Генсты алып көрөли. Кезедүлү экспедицияларда ол јаңыс

катаң турушкан эмес, је качан да казыр кезедү этпейтен. Ого ўзеери, Ѳскүс-јабыс артып калган казах бойының акчазыла Ѳскүстердин туразын ачып, олорды бичикке ўредип, олордын тилине бойы ўренип јат. Анаида ок казахтардын историязы аайынча шингжүлү иш бичип турган дежет. Бу ого тегин соот эмес, бу онын кишини улу сүүшле сүүгени болуп јат. Россия шак мындый ине!..

Граф айдуулда јўрген поляк поэт Виткевичтинг сөстөрин эске алышы. Ол киргиз-кайсактарды шырангкай, музыканы, поэзияны сүрекей јакши ондоор улус деп айткан. Улу поэт Мицкевичтинг најызы Томаш Занд јаны төзөлгөн музейде канча кирези кайкамчылу экспонаттар јуп тургускан!..

Князь Горчаковтын пушкаларыла, солдаттарыла кожо мындый да улус келип јат. Қелер ёй төгүлген каннан камаанду эмес, бу улустан камаанду. Кан канча ла кирези ас төгүлзе, анча ла кирези јакши. Онын учун ол тушта Кенесарынын письмозына ол андый учур берген...

Арт учында мынанг кандый једим болгон?.. Бир мунг сегис јўс одус сегис јылда каан мындый указ чыгарган... «бу ёйдён ала каршулу керектер эткени учун айдуулду түрмеде јўрген киргизтерди јанар ёйи јетсе, ойто јандырбас, су-қадыктарын, чыйрактарын солдатка алар, арткандарын Иркутский губернияныг јерине көчүрип салар». Кенесарынын тымыганы керегинде, ол оренбургский пограничный шибеелерге ле казачий станцияларга табару этпей барганы керегинде јетирүни угала, каан ёткөн 1840 јылда Кенесарынын эткен ончо јастыраларын таштап, бурузынан айрып турганы керегинде манифест јарлаган. Ого ўзеери, онын айдуулда јўрген ончо төрөёндөрин айылдарына јандырган, шылуда улустынг керектерин токтодып салган...

Амаду учына јеткен... Каанын манифести аайынча Валиханын Сибирьде айдуулда јўрген Губайдулла деп уулын база божодып ийгендер. Бу уулды ёй энезининг Айганымнын болужыла түрмелеген дежетен. Айганымнын ок сурагыла онын јада калган оббөгөннинин карындажын, Сартайды, база айдуулга ийгендер. Балдарымнын јолын кечпезин, ханнынг ширеезинде отурага умзанылабазын деп, олорды абакай јайладып салгана јарт. Ох, бу чөлдин политиказын ондоорго күч, ого ўзеери «сагышту» князь Горчаков болзын!

Онын учун јайымга чыккан Губайдулла ёй энезине, төрөл јерине јанбаган. Күшмуруннын ага-султанына, карындажы Чингиске, база барбаган. Ол кёндүре ле Кенесарыга барган. Бу түймеечи султаннынг политиказы андый ла тегин эмес. Онын јөмөжи ончолорынын јөмөлтөлөринен артык боловор эди.

Айганым!.. Туку качан ёдүп калган ёйлөрди эске алынып,

граф күлүмзиренип ииди. Бу жирме беш јыл мынанг озо, император Александрдың жыргалду балында болгон. Олор, ончолоры жиит гвардейский офицерлер, кенете оргөйгө кайдағ да табылып келген сүрекей жараптасацкий абакай-келиннен ырабай турғандар. Онын жетен жашту оббогони Вали-хан бойындык ок карған сенаторлорло кожо, жажыл столдон туура турбай, түндүтүштү көзөрлөп турган. Бир катап ол, Перовский, ол тушта жиит офицер, Айганымга бойыншың сүүжи керегинде айткан...

Ол жаркынду абакай-келин эмди чөлдө жаң учун карам-кайралы жок казыр тартыжып жат!..

Графтын ал-санаазы табынча карануйлай берди. Ол бу жуукта болгон сүүнчилүү эмес учуралды, императорло тушташканын, эске алынды. Император база чек ёксо. Корголын ошкош уур көрүштү. Сүүмji жок. Ол бойы да кеен жараптасацкий келиндерге жиит диркеп турган, кандый да ыраак пограничный провинциядан келген седеркеген карған генерал деп көрүнген болор.

Жуукта онын Кокандский ханство жедими жок эткен экспедициязы божогон. Каанынг бийик сөзи аайынча, ого столицага келип, бир эмеш амырап аларга јөп берилген. Төс жерде тортай амырап алала, ол ойто атанарага белетенип турарда, оны сакыбаган жаңынаң каанынг оргөбөзинде жыргалга кычыргандар. Анда Василий Алексеевич Перовский император Николай Баштапкыла тушташкан. Каанынг чырайынаң онын кыјырантыгыны жарт көрүнип турган. Мынынг шылтагын каанла кожо колтуктажып, соотоп базып јүрген, онын жаңы жууктаткан жаражай-ойножы — Макеевская жартап берди. Граф жаар сүмелүү көрөлө, ол кoo ўниле айткан:

— Ах, слердинг величество!.. Слердинг молјугар бүтпегенинде, бир эмеш те болзо, граф Василий Алексеевич буруулу...

Перовский нени де онгдол болбой, онын каткылу чырайы жаар көрүп турган. Нени де айдар керек болгон.

— Улу кааныбыс кемге де, нени де берөр болуп молјонгон болзо, онын молјузын бүдүрерге бис кызыл тынысты да кысканбазы!

Учы-учында ончозы жартала берген. Қалганчы ёйдө каанынг оргөбөзине киретен ўй улус ортодо Бухаранын торкозы жаан суракта болгон. Петербургтын седеркек ўй улустарына торко экелип жаткан караванды түймеечи Кенесарынын улустары Ташкенттинг жаңына тозоло, тоноп салган эмтири.

— Бу чын эмеш пе! — деп, Перовский кайкаган. — Султан Кенесары беш сентябрьда Тургайдын жаказында коччуп јүрген деп кече ле жаңы мен жетирү алгам. Бу Ташкенттен бир мунг беристе ыраак іер!

— Кайсактардын хандары — орус генералдар эмес, олор

Оренбургтаң Аралга жетире эки ай жүрбей жат.— Кааның ўникату болгон, ол жуукта жаңы једими ѡок экспедицияга жүрген генералга кичинек те килебей турган.— Ол слердин тонокчыл немегерге торт мунг атту черўни баштап, Ташкентting алдына жедерге јўк ле жети кўн керек болгон!

Перовский бажын энчайтип унчуккан:

— Жаманымды таштагар, слердин величество, ё мен, чындан та, бу табышты укпагам...

— Калык-жон ортодо не болуп турганын генералдар качаннан бери кааның бойынан угар боло берген?— Николай каан кабактарын јемире көрүп ийген.— Слерге ончозын жетирип турум. Слердин кичееп турган султан Кенесарыгар, менинг укканим аайынча болзо, туку жети сентябрьда бойын бастыра кайсактардың ханы эдип јарлайла, бир неделенинг бажында Коқандла јуулажып баштаган.

— Чын эмеш пе!— деп, Перовский шымыранган.

Каан колыла жалмай соккондый жаңып ийген, чырайында азыйдан бери таныш чекчиркеген ле кыјырантыган кебер көрүннип келген.

— Бўгўн Коқандтың ханына бичиктў элчи келген. Кандай да болзо, Василий Алексеевич, бистинг слерди јакши кўргонис— Кенесарыны чўлдинг императоры эдип јарлаганына ѡёпсингенис эмес деп, слер билер учурлу. Российский империяда мынди неменинг болор учуры ѡок. Мен Горчаков ло слердин ортодо блааш-тартышту эрмекте эмди онын жаңына жайылып јадым... Британский каандыктың јилбўлери бастыра Азияда Россиянын јилбўлериле согулижа берерде, Коқандла, Бухарала, Хивала бистинг ортодо јакши айалганы бузарга јарабазын слерге јартаар ба? Ого ўзеери, Россиянын кажы ла губернаторы таң алдинан бойынын политиказын откўрер аргазы ѡок. Айдарда, Кенесарыны капшай божодор керек. Сибирьдин ле Оренбургтың военный линияларынын ийде-кўчиле бу тўймеенди тургуза ла кўмё бассын деп, мен Чернышевке бўгўн јакару бергем. Слер, граф, бу јакаруны бастыра кичеенижигерле бўдўрип болбозым деп бодоп турган болзоор, ол тушта...

Перовский буурыл бажын јабыс энчайтикен:

— Угуп турум, слердин величество!..

— Андай болзо, эмди ле Оренбург јаар атанағар!

Каан ёп берип, колын жаңыган. Граф Василий Алексеевич бажын там ла јабызадып ийген. Онон военный губернатор бажын ёрё кўдўрип, ары болуп барып јаткан ада каанын тўп-тўс арказын, Қыдаттан экелген торкодон эткен платьёлў, коп-ко сынду јаражай оны колтуктап, ого шык јашына бергенин көрўп калган. Ол Орто Азиянын јаан чололорлу, јараш эмес атлас-тор-

жозын эске алынып, улу тынган. Кенесарының терлеп ле кирлеңип калган јуучылдары эмди ол торколо нени эдип јат?

Қаан ла јаражай Макеевскаяны јууктاشтырып, ойноштор эдип бириктирген қижи военный министр Чернышев болгонын граф угуп јүрген. Анайда ок ол бойының ыраак төрбөөнин, артиллерияның генерал-майорын Обручевти, оның, Перовский-динг, јерине отурғызарга турганын ол база билетен. Јаңыс ла кааның ненинг де учун Перовскийди јакшы көргөнинен улам военный министр солунталар эдери јанынаң каанга тидинип эрмек айдып болбой турган. Іе эмди сүмелү Чернышев амадузына јууктажып браады ошкош.

Россияның императорының ѡргөзинин јаандарының ла казахтың чөлиниң султандарының ортозында кичинек* те башказы јок деп, Василий Алексеевич Перовский бойында сананган, ненин учун дезе олор бой-бойлорының ортозында јамы ла јөбжө учун кемирижип јат. Россияның башкараачылары ла казахтың султандары учы-учында түгей ле бой-бойына јаражаберер.

Қаанла куучындашкан кийнинде бир канча частың бажында, эртен тұра Василий Алексеевич Перовский Оренбург јааратанып ийген. Оноң оғо сүрекей түрген једип барган. Једип барган бойынча, ончо керектинг аайын Генстен угуп алган. Түймениди ле Кенесарының баш билинерин юголтор планды тургуза ла шүүп, белетеп алар керек.

Оренбургка тургуза ла келзин деп, ончо ага-султандарга элчилер ийилген. Кече ага-султандар ончолоры јеткилеп келген, генерал Генс чөлдө айалга керегинде ончо јанынаң шингжүлү доклад эткен. Јаан ҹанғыр көстөрлү јиит адъютант кирип келеле, чичкере туруп, генерал Генс келди деп, военный губернаторғо айтты.

— Кирzin!.. — деп, Перовский айтты.

Бийик сынду, мүркүттің түмчугы ошкош коркок түмчукту, толкуланып турар күргүл чачту генерал Генс кирил келди. Алтындан салған очкалу бойы — ол военныйга эмес, ученый кижиге түгей болгон. Военный губернатордың ла пограничный комиссияның начальникининг ортодо павловский ёйдө болгон, эмдиги ёйдө албан күчле јўрүмге кийдирип турган, военный јанды ёйинен ёткүре тоитон, көдүретен айалга јок болгон...

Граф Перовскийдин кабинеди јаан экче зал болгон. Анда чин-меериле қыптап салған јымжак отургуштар турат. Императордың бүткүл сыныла јуралган јаан портретинен ёскө, мын-

да Суворовтың ла Кутузовтың портреттери бар. Военный губернатор бу эки полководецти јаштаң ала тооп ло сүйп јуретен. Стенеде Оренбургский крайдың ла оныла текши гранду ёсқө јерлердинг сүрекей jaан картазы туро. Қабинетте книгалар көп. Олорды қызыл-күрөнг шкафтарга јыж толо тургузып салған. Тере кадарына алтын буквалар бичип салған jaан калынг бичиктер столдың ўстинде јатқылайт.

— Төс јердинг кийнинде амырап алдыгар ба, Василий Алексеевич? — деп, Генс кунуқчалду күлümзиренин сурады.

— Столица керегинде слер чын айдып јадыгар, кару Генс. Петербург кижины чыладып јат... -- Ол нени де эске алынып турган чылап, көзин жумуп, эмеш сананып отурды. — Је тегин јерге ѡй ёткүрбейли. Тургуза ѡйдö Кенесарыга чындык аулдар кайда туруп јат, меге картадаң көргүзип беригер!..

Олор картанынг жана базып барды. Колына карандаш алып, Генс јартап баштады:

— Кенесарыла кожо Акмолинский ле Қаркаалинский округтардан биске Алке-Байдалы, Тнали-Карпык, Тобе-Темеш волостьтордың улустары ончозы көчклиеп келген. Олор эмди Каракум ла Аккум деп кумакту чолдёрди јакалай, анайда ок Жыланды ла Тургай суулардың тёмён агынында јуртап јат. Баян-Аульский округтан көчүп келген Козган, Айдабол, Каржас, Малай-Калкаман деп волостьтордың улустары, анайда ок Акмолинский округтың Тнали-Карпык, Торайгыр-Қыпчак деп волостьорының арткан аулдарының улустары баганалы сөйткүү улусла колужып, Қара-Тургай деп сууны јакалай јуртап јат. Қара-Тургайдың ѡрёги агынында, «Каан турган» деп јerde, Кенесарының аулы туруп јат...

— Айдарда, оның аулы мында ба? — деп, Перовский сананып сурады.

Генс бажын кекиди. Жалаңдый jaан, элбек ак чаазынның ортозында кичинек күрөнг темдектенг көстөрин албай, экилези бир эмеш сананып турды.

— Оноң ары јартагар! — деп, Перовский араай унчукты.

— Мында азыйда Атбасарский уездте Аргынаты, Улутау, Терсаккан, Қайракты, Шоиндикөл, Аккөл деп райондордо јаткан улус јуртап јат. Былар ончозы бу ла ок тобе-темеш, тнали-карпык сөйтөр лө анайда ок айрыланып таркап барган—көйлөбай-алтай, айтхожа-карпык, алтай-алке, алтай-байдалы, алшын-шагалбайлы деп сөйтөр. Олор бир мунг сегис жүс одус сегис жылда Кенесарының түймееине кожулган, оноң ло бери кайда ла болзо, оныла кожо. Бу айдары јок jaан, элкем јерлер тургуза ѡйдö олордың колында!

Жерлердинг элбегин көргүзеге, Генске картаны кыйкай бир канча алтам базарга келиши.

— Же мында, мениң эске алынганымла болзо, алшын-жаппас деп сөйкүтүй айдары јок көп албаты коччуп јүретен эди...

— Олор коччуп келгендөрле јаражып, бир кезеги олорго чек колыжып калган.

— Јаражак? — деп, Перовский алаң кайкап сурады.

— Эйе, јаражып јадылар, Василий Алексеевич... Өрөги айдышына Кичү Йүстинг башка-башка бойлордо түймеең көдүрғен, Яиктың күнчыгыш јаар јайылган жерлерде јаткан, темдектезе, Жем, Илек, Иргиз ле Жыланды сууларды јакалай ла Мугоджардың кырларын эдектей јуртаган табын, тама, шыклык, шомекей, шектү, торткара сөйкүтү улустың жерлерин кожуп ийзе, бастыра Франциядан ла ончо итальянский королевство-лордың жерлерине түгэй жер болор!..

— Эйе онзың ондый. Европейский јаң аайынча, ол бойына бийик јами да некеер учуры бар... — Перовский эрмегин учына жетире айтпай, ойто ло Кенесарының турлузын темдектеген кичинек күрөн темдек јаар көрди. «Чының айтса, тургуза бийдө бу айалга мени тың кайкатпай јат... Мында не болуп турганын бис экү өскө улустан артык ондоп јадыс. Бойын казах деп адсанган, мал одорлоор жер блаажып энг јуук айылдаштарла сүре ле кырыжып јадатан, бой-бойын көрүшпейтен башка-башка уктар, сөйкөр кандый ла удурлажу јогынанг бойының төрөл жерлерине өскө сөйкүтү кал-камык улусты, узак өйлөрдин туркунына канду јышту болгон Орто Йүстинг уктарын канайып божоткон болотон? Нениң учун олор эмди одорлу јерди блаашпай, нак јуртагылап јат? Чөлдө бис ондоп болбос саң башка немелер болуп турган болор бо?

Генс кайдаар да туура көрүп алган турды.

— Орус каандар кандый да кайкамчылу шылтактаң улам князь Горчаков ошкош немелердин политиказына јайылып јат. Мындый политика удабас бистинг јүрегисте кару Россияяга удура јаңыс ла чөлдөрди бириктириер эмес, је өскө дө жерлерди бириктириер. Мыныла бис нени де эдип болбозыс. Слерге јенил. Мен эрмек айдып ийзем — тургуза ла мениң орус эмес өббөкмиди эске алынгылап ийер...

Нени де өскөртип болбосторын билип, эки орус кижи унчукышпай узак турды.

— Кенесарының амадузы меге учына жетире јарт... — деп, Перовский тымыкты ўсти. — Аблайдың калдыгы ончозы түгэй. Же олор бистинг бийик јамилу аамай бийлеристинг неме билбезин эптү тузаланып турганын көрзөн, торт ло кайкаарын. Шак оның учун олор оны хан эдип јарлаган.

— Меге ол керегинде јўк ле ўч күннинг бажында јетиргендер. — Генс күлümзиренип, бажын јайкады. — Слердин адигардан мен Кенесарыга, бу чын ба деп, сурак эткем. Ол тургуга ла чын эмес деп каруу берген, письмонын учына каанынг чындык кижизи ле энчи јамылу российский полковник мен деп кол салып койгон... Је көрмөстинг ле бойы! Керек неде, мен оноң билип алгам. Мыны ончозын ол Қокандтынг бийлери уксын деп эткен. Олор дезе оны ак кийиске көдүрип, Ўч Йүстинг ханы эдип јарлаганын, Тургайдын јакаларында ого учурлаган јаан той-јыргал болуп турганын тургуза ла уккулап ийген. Амыр сайрап отургылаарда, Кенесарынынг озочыл отрядтары Созактынг јанына јеткилеп келбей кайтсын!

— Айдарда, ол бойын хан деп бодоп жат па айса јок по? — деп, Перовский картадаң туура базып, столды эбирип, ого тайанып сурады. — Јок болзо, ненинг учун бистенг јөп јокко Созак јаар атанган?

— Кенесары Сыр-Дарьянынг төмөнги ағынын јакалай јуртаган шомекей, төрткара, табын сөөктүү улустынг сурагы аайынча оноор атанган деп, Тургайдынг башкараачызы Ахмет Жантурин јартап жат. Олор Қокандтынг базыныжына чыдашпай, түйимеен көдүреле, Кенесарыдан болуш сураган. Сибирский таможнянынг начальниги база андый јетирүү эткен. Онынг јетирүзиле болзо, азыда јуу-согушту кызаланг ёйдö Қокандтынг јерине көчө берген казах укту улусты — Россиянынг улузын — кайра, төрөл јерине экелерге амадап, Кенесары анаар атанган. Ого ўзеери, Ташкентting күшбегизи Кенесарынынг кожо чыккан эки агазын, оноң адазын ѡлтүргенин кожуп ийзе, мында кижи кайкаар неме јок...

— Је эмди анда онынг карындаштарын ла адазын ѡлтүрген улус јок ине. Қокандты эмди Шерали-хан башкарып жат. Ол амыр-энчү кижи, бистинг најыбыс, мыны слер билереер. Бистинг кижи деп чотолып турган Кенесарыны Қокандла јуу баштазын деп јөп берер учурыйбыс бар ба? Келер ёйдö бис бу суракка келирие, је эмди тира айалганы уурладар јаныс јок!..

Бу јуукта келген табыштарга Перовский ајару эдип турган болгодый. Ташкентте болгон туштажунынг кийнинде, бир јылдынг бажында, сүүштенг чек ле јүүле берген Мадели-хан бойынынг ёйи энезин, Ханпадшаймди, алган. Коркушту казыр кылык-јанынаң улам, «эт шылызычы Нурсулла» деп чоло ат адаткан Бухаранын эмири Мадели-ханды кудайга каршулу килинчек эткен деп бурулап, коркушту јаан черүү баштап, Қокандты јуулап барган. Ол шалыр јўрүмдү Мадели-ханынынг бажын томыра чапкан, јаражай Ханпадшаймниң тын эдине кайылткан мөнгүн уруп, кыйнап ѡлтүрген.

Генс ийиндерин кызынды.

— Кенесары бойна Сыр-Дарьяды јаткан казахтарды бириктирип аларга амадап, Бухараның ла Кокандтың ортодо ѡштөжүни тузаланып турганы јарт. Мындый амадуга једерге эмди сүрекей эптү ёй, шак оның учун Кенесары јулажып јат. Оны ондоор керек. Ол Хивадаң эмезе Бухарадаң, эмезе Кокандтаң камаанду болорго качан да јўпсинбес, нениң учун дезе олордың политиказын ол јакшы билер. Олорго ол јаныс ла Россияяга удура бўй эдерге керек бolor. Уч јыл мынаң кайра Аллакулдың јылбынгажына ла сыйларына ол кандый каруу бергени санаагарга кирет пе? «Багына да, арсланга багынбай, шакалга не багынар!» Ол керегинде бис тургуза ла граф Несельродеге јетириў эткенис. Је арсландардың керектерин кезикте эштектер башкарып турганы ачу.

Перовский арып-чылап, јымжак кресло-отургушка кедейе отура берерде, граф Петербургка јуреле, кандый капшай карый бергенин Генс јаны ла кўрди.

— Кенесары кемге де багынарга кўёнзебес, ол тоодо Российский империяга да... — деп, Перовский айтты. — Оның тёс амадузы — бастыра казахтарды, олор кайда да јаткан болзо, бойының јанының алдына бириктири. Бистинг ёйдо оның амадузына не де болбозын билбей, ол улу казах каандык тозбөргө албаданып јат. Бис оны јакшы да кўрўп турган болзобыс, је оның амадузын ла ижемжизин юголтотон турус... Канайдар база, мындый немени историяда јаныс ла бис баштап эдип јаткан эmezis!..

— Керек дезе Сыр-Дарьяды јаткан Жанкожа баатырла ол текши тил таап ийген. — Генс теренг сананып, карта jaар бажын бурыды. — Оноң башка беш мунг черў коруп турган Созакты Кенесары штурмовать эдип болбос эди.

— Је Созакты јуулаарга ол тёрт мунг черўлў атанган деп каанга јетириў барган. Олор городтың јажык улустары эмес!

— Је Шункур-Кудук деп кутук колодецке јеткилеп баарда, олордың ортодо канду чычкак табылган, анда оның черўзининг кабортозына јуугы артып калган. Жанкожа ого бойының сарбазтарыла болушпаган болзо, ол Созакка табару эдип болбос эмей...

— Анда керектер кандый?

— Он кўннинг туркунына штурм ёдўп јат. Керек учына једип брааткан болгодый...

— Мындый табаруны неден де јалтанбас кижи тидинип баштап јат!

— Јалтанбас јанынан ол тың. Бу кўрмости слер билереер ине. Ол черў баштаары ла јуулажары јанынан јаан јайлталуу 206.

кижи. Горчаковты эбира јуулган бор-ботко немелерди Россияга јуутканча, мындый улусты јуудып алар керек. Јаңыс ла биске андый неме эдерге јөп бергилебес. «Финдердинг соок кайаларынаң ала изү Колхидага јетирие» ончолоры бир чыбыктың алдына баштарын тег эңчайтер учурлу... А Созакты ол алар, ол јанынаң аланзыбагар. Меге келген јетирүлерден көргөндө, ол штурм эдерге јүстенг ажыра текпиштер белетеп алган, текпиштерди ёрө чыгар улус ондо табылар.

— Је Торо Чөлди олор бир неделенинг туркунына канайып откөн? — Перовский карта jaар колын јаныды.

— Бир неделенинг туркунына эмес, Василий Алексеевич — деп, Генс ўнин чек ле шымыранышка кочүрип ииди, — Беш күнгө! Казахтардың обөкөзининг — Алаштың сөбигининг јанына оны хан эдип јарлаган ба айса јок по, мыны мен билбезим, је јети сентябрьда ол ого чындык ончо аксагалдарла, бийлерле кожо анда болгон. Бу јер — Улутаунынг јанында. Он эки сентябрьда дезе ол черўзининг талортозыла Созактың стенелерининг јанына једе конуп келген. Јаңыс ла канатту күштар мындый ыраакты ёдёр аргалу!..

— Ол кандый јолло барган? Ээн чөллө барган болзо, ого аттар керек эмес, төйлөр керек болгон...

— Олор төрт јүс јыл мынанг озо Алаштың јолы дайтеп јолло барган. Кече јетирү бичик экелген сарбаз меге ончозын јартап берген. Олордың јолы бу, — Генс ойто картанынг јанына келди. — Алаштың мавзолейи турган Кара-Кенгир деп јер, оноң Улутаудан јүс одус беристе ыраакта Карапат деп өзөк. Жирме эки беристенинг бажында, Сарысуунынг јанында, Таймастың сөбиги дайтеп јер, оноң ары төртөн беш беристенинг бажында «Кыс сөбиги» дайтеп јер. Мында олор аттарын амыраткан...

— Ол юлени сүйүк, суузы ас јер эмес беди?

— Онызы бистинг кавалерийский аттарыска ас. Казах аттар кандый ла јерден азыралды таап алар... Олордың оноң арыгы јолы бу. Жирме јети беристенинг бажында Тас-Откөл деп кечү, оноң Сарт сөбиги дайтеп јердин алты јанында ўделеп конуш. Таң текши јарып турарда, олор Сарысууны јакалай барып, одус беристе ѡол ёдүп, Кара-Кыпчак сөбиги дайтеп јерге јеткилеп барган. Мында кичинек амырап, аттарды тыштандырып алала, кумагы эжилип көчүп јадар ээн јерле баргандар. Бу јолло керек дезе јаан ченемелдү караван баштаачылар да јүрбей јат. Баштап тарый көрзөн — эжилип јадар кумак, эбира тынду неме јок. Же кумак төңдөрдинг ортозында, анда-мында тегенектү шенгел деп кулузын, баялыш деп кургак тайя, тамариск өзүп јат. Мыны ончозын көрүп билер керек. Мында керек дезе кaa-jaa јерлерде джиди өзүп јат. Улусты азыраарга мында јеткилинче койондор

ло элктер учурал турат. Бистинг солдаттар эки де күнгө чыдашпай ёлүп калгадый јерлерде кочкүн јигиттер ончозын табар — сууны да, ёлонди де, курсакты да. Биске олордон көп немелерге ўренерге керек...

— Бистинг карта аайынча анда Қокандтың коруланар баштапкы шибеези туруп жат — деп, Перовский унчукты.

— Эйе, Кара-Қыпчактың сёёги дайтэн јерден ала одус беристе ыраакта Жаман-Курган туруп жат. Балкаштан эткен төрт толукту чеден. Стенезининг калыңы бүдүн жарым аршын, бийиги төрт аршын. Мыны Қокандтың улузы жайым казахтардан кошту каравандарын корып аларга ла олордың аулдарына табару эдип турарга туткан... Анан ары Қызыл-Джингил деп јер. Сандыбайла ѡштожип турала, Кара-Кенгирден јүре берген Батеш-баатырдың кыштузы. Онон кургап калган Боктыкарын деп суунын аккан коолыла Айнамкöl деп көлгө жетире төртөн беристе јол. Ол койу кыргыз ёлөнглө туй ѿзүп калған. Бу Торо чөлгө кирердинг алдында калганчы жажыл ёлөндүр жер...

— Олор ичтеринен кайда оорыган? — деп, Перовский сурады.

— Жаман-Курган ла Батеш баатырдың кыштузының ортоында. Анда Шункур-Кудук деп ўч колодец бар. Байтабынның јииттери, бу јерди чек билбес уулдар, ол суудаң ичеле, ончолоры ичи ѡдүп оорыган. Оору јуучылдарын Қенесары бери бойлорының кыштузына көчкителеп келген наймандардың аулдарына артырып салган...

— Торо чөлдө олор нени јиген? Нени ичкен? Анчадала аттарды неле сугарган?

— Ээ, Торо чөл — оны билбес кижиғе ёлүмнин јери... Баштап ла ѡдётөн жетен беристе јол — кижи коркор неме. Қүннинг изүзине жарылып калган Қызыл-күрең тойбалкаш. Чымчым да жажыл ёлёнг јок. Је Терсаккан деп јикте Айдаралы деп јуука бар, ол јуукада Шыранау деп жажытту колодец бар. Ондо суу сүре ле толо. Анда-мында кая-жая тегенектү тайалар ѿзүп жат, ого ўзеери арый берген аттарды, туркмендердинг јаңыла, койдың куйругының јуузыла азырап јадылар... Мен баштапкы научный экспедицияга јўреримде, бистинг казактарыс бу эп-сүмеге ўренгилеп алган...

— Аттар оны јигилеп жат па?

— Йигилеп жат. Оны јиген соондо ийде-чактары сүрекей түрген орныга беретен... Онон ары Торо чөллө база јүс беристе баар керек. Оның кийининде Чу деп сууны кечире Бес-Кулан деп кечү учураар, онон ары Акжанткан деп тусту көл јадар, онон ары Йней ле Кулан-Кабан деп јер, онон ары Қос-Кудук деп тусту суулу колодец. Онон ойто ло сүй кумак төңдөрлү одус

беристе јер ле јарымдай тусту Жаман-Кудук деп колодец. Бу сууны јаңыс ла тоболор ичип јат. Оноң ары јаңыс ла Берди-бийдинг сөбөгүнинг јанында улус ла аттар ичкедий суу учурал жат. Берди-бийдинг сөбөгүн јаткан јерди кезикте Кул деп адап јадылар. Кенесары эңирде улузын мында амырадала, таң јарып турарда Созактынг јанына једип барган...

Мыны көрүп ийеле, Созактынг воеводазы, олордынг адаганыла датка Бабаджан, арай ла болзо санаазы чыгып, јүүле бербен дежет. Ёштү каалганынг јанына једип келди деп, каруулда турган јуучыл келип оны ойгозордо, ол озо баштап бүтпей, јуучылды чыгара сүрген деп айдыжат. Кенесарыданг ѡскё бери келер кижи јок, Кенесары дезе мынан алты јўс беристе ыраакта каанынг ширеезинде отурганын байрамдап жат! «Кенесары ол туку турлу!» — деп, стенеден ого көргүскилеерде, ол ыйлай берген...

— Бабаджаннанг болгой, мен де эмдиге јетире мындый түртген јорукка бүтпей јадым!..

— Бүтпес аргагар јок. Бу чын болгон керек... — Генс каралла көстөриле Перовский јаар көрүп, күлүмзиренди. — Билереер бе, Василий Алексеевич, Чу деп суда кечүни ненинг учун Бес-Кулан деп адаган? Анейда ок онынг јанында төңдөрди Иней ле Кабан деп не адаган?

Бу јаан ученыйдынг, этнографтынг чын јүрүми болгон. Генс озо баштап ученый, оноң генерал болгон деп айдар керек. Перовский бойынынг најызынынг бу јажык јанын јакшы билетен. Оны ёөркөтпөсө ол частар туркунына онынг куучынын тыңдап отуратан. Бу кижили коштой бу јерди сүрекей јакшы билер кижи боло бергенин военный губернатор бойы да билбей калган. Бу билгири ого он эки јылдын бажында сүрекей керектү болор. Ол бойынынг бийик күүнин көмө базып, императордынг ла айалганынг алдына бажын эңилтип, Ак-Мечетти јуулап алар тушта, чөлдинг албатызынынг јайымга чыгар күүнин казыр балбара базар тушта, сүрекей керектү болор...

Эмди дезе Генс одус јыл мыннынг алдында, јалын јиит офицер болор тушта, бичип алган легендазын куучындап турды.

— Мында кажы ла төнгө учурлу ат адап салган, онынг учурин билерге казынып баштазан, Александр Македонскийдинг ёйлөрине баарын! — деп, Генс канчанчы катап бийик көдүри-нилү куучындап жат. — Бес-Кулан керегинде мындый куучын бар... Алаш-кааннынг сүүген уулын чөлдинг јерлик кулан-эштектери тепсей базып ѡлтүрген дежет. Алаш айдары јок карыгып, чөлдө бир де кулан артырбай, ончозын кырып ѡлтүрзин деп јакару берген болуптыр. Калганчы куланды ѡлтүрген кижиғе Алаш-каан айдары јок көп јөйжө берерим, кыстарымнын эң жаржын берерим деп айткан.

Домбулак баатыр кааның јакарузын бүдүрер болгон. Кулан деп ангдарды (јерлик аттарды) кырып өлтүрерге, Иней ле Кабан деп эки ат ээртеп минип јүрген. Ол чолдо ончо куландарды кырала, беш куланды кумак чолгө кийдире сүрүп баарarda, Чу деп суудаң олор кечү таап, сууны кечип, ойлоп јүргилей берген. Оног ло бери ол кечүни Бес-Кулан деп адап јадылар. Чөрчөк јерининг канатту аттары беш куланга једижип болбой, өлүп калган, өлгөн јерлерин олордын ок адыла адап салган. Ол јерлерден ыраак јокто бийик төңди казахтар эмдиге јетирие Домбулактың сөёги деп бодоп јадылар... Анда чындап ла јебрен сөббөк бар. Кеп куучын бойы да чактардын түбине, Кир деп кааның өйлөрине барып јады ошкош!

— Бу јerde кандый сөббөк јок деп айдар! — Перовский куучынга јомышти. — История — јўрўмнинг ўредўчили. Олор ёбёк кёлорин ундыбай турганы јакши. Бистинг адабысلا мында кандый бир кобының ады адалар ба? Је, акыр, керектинг бойына көчөр керек!

— Угуп турум, слердин высокопревосходительство!

— Оның императорский величествозы меге тургуза ёйдо Россияяга качаланду Кенесарының тўймееинин јоголтын деп јакару берген. — Генерал Перовский динг ўни эмди кату ла кезем болды. — Элден ле озо бис оног ол ненинг учун кааның јоби јогынаң Орто Азиянын политиказына киришкенин сурап угар учурлу. Мен Бухара ла Кокандтын ортодо јуу керегинде айдып турум. Кенесарының баш билинг эткен керектери Российской империянын Азияда садузына ла оның келер ёйдöги политиказына јаан каршузын јетирип јат. Ого Кокандский ханствонын бастыра јерлеринде јуу-согушты токтотсын, аңылап берген јерлерге ойто кайра коччуп келзин деп тургуза ла јакарар керек!

— Ол мындый јакаруга багынып болор бо? Слер оны биле-реер ине... Ого ўзеери эмди, оның сарбазтары Созактын стенези-не чыгып брааткан тушта...

— Онызын бойы кёрзин!.. Элден ле озо бу Кенесарынын бойына јакши болор. Россияяга бойының күүниле бириккени ого тышјанындагы политикага ла оныла камаанду керектерге кирижерге кандый да јаң берилип турган деп сананбазын. Россияяга багынганы — ол озо ло баштап оның императорский величествозының јакаруларын бүдүрери болуп јат! Оног башка не де эмес!..

Перовский эмди торт ло кыйгырып турды. Генс бажын јабыс энчейтип, унчукпай тыңдап турды. Оног база нени де айтпай, военный губернаторго кандый да чаазын берди.

— Бу не? — деп, Перовский сурады.

— Менинг письмомо Кенесарының берген каруузы.

Бу историяның башталганы удаій берген. Граф Перовский ле Кенесарының ортодо болгон јоптожүни јакшы билип тұра, князь Горчаков Кенесарыга кожулған аулдарды ёштү аулдар деп чотоп, олорды кезедип турған. Николай Баштапқы каан Перовскийге карузып, оның күнчығыш политиказын ол тұшта жаралып турғанына ачынып, ичи күйүніп, князь Горчаков военный министр Чернышевке мынайда бичиген: «Касым-төрениң уулдары — тонокчылар, олор Россияға багынып турубыс деп, тәгүнденип жат. Олор каанның императорский величествозына удура каршулу керектерин там ла тыңыдып, әлбедип турулар... Перовскийге дезе ол көндүре бичиген: «Эмезе бойыншының Кенесарыңды Сибирьдің грандарынан ырат, эмезе оны анда ла иченгенинде божодып саларға арга бер!..».

Перовский дезе Горчаковко мындың каруу берген: «Мениң башкартуумда јўрген султан Кенесарыны бурулу деп айдар аргам юқ, нениң учун дезе ол Оренбургский военный губернаторствоның јерине келгели Россияға удура, оның улусына удура бир де каршулу керек этпеген. Оны тонокчы деп, оның ёштүлері, бир кезек кайсактар жабарлап бурулап жат. Олордың алансулу сөстөрине тайанып, Кенесарыны бурулу деп айдарға жарабас».

Андың да болзо, Оренбургский пограничный комиссияның председатели генерал Генс Горчаковтың письмозындағы бир кезек айалгалардың жартына чыгарға, Кенесарыга аңылу сурек эткен. Амыры юқ султан ол суракка каруу эдип письмо бичиген.

Перовский оны угуза қычырып баштады:

— «Оның императорский величествозы бистин бурубысты таштап, бисти ырысту эткен күннег ала мен Россияға удура колымды көдүрбегем. Мениң бурулу эмезимнин сок јаңыс керечизи — кудай. Мениң ёштүлерим мени слердин алдыгарға жабарлаарға кичеенгилеп жат, је слерге керек болзо, мен Россияға чындығымды слердин алдыгарға көргүзил берерим. Ёштүлерим мени торт ло каның жудунып көрбөй жадылар, ого ўзеери слердин мени јакшы көргөнігер олорго база жарабай жат...»

Перовский письмоны ойто Генске берди:

— Ол чынды айдып жат. Же оның ёштүлері сүрекей көп. Ол буру юқ то болзо, оны бурулу эткилеп салар. Князь Горчаков бу жанынан күлүк, је баштапқы жабарлаачылар — кайсактардың сұлтандары...

— Олордың ортодо сегис кижины Кенесары бойының эң каршулу ёштүлері деп чотоп жат. Ол эң баштапқы письмолорының бирүзинде олор керегинде озолодо айткан...

— Олор кемдер?

— Горчаковтың улустарынан — Конур-Кулja Кудаймендин, Кулжан Кучуров, Аккошкар Қишкентаев, анайда ок Жаугашар.

· Бистинг улустынг ортозынан — Ахмет Жантурин, жаппас сөйкүтү улустынг бийи — хорунжий Жангабыл, жагалбайлы сөйкүтү улустынг бийи Кукир, анайда ок Созактынг воеводазы Бабаджан...

— Айдарда, ончо Жүстерде ле ороондордо онынг ўштүлери бар турбай.

— Андый туру... Уктар, сөйктөр ортодо јанжыгып калган кыш-тартышка ўззери, ол бай казахтарды Россиянынг ла Ко-кандтын алдына јалынып јадыгар, ёскö сөйк улусты кыйнап, кыстап туругар деп бурулап жат. Бойын бодонбос, је андый да болзо, онын письмоловында чын база бар. Энг ле коомойы — ол ага-султандар бистинг солдаттардын јыдалары ажыра јажынып, бистинг адистан бойынынг улузын тоноп турганы. Шак онын учун учы-учында бастыра буру јағыс ла Россияяга түжүп турганин ол!..

Экилези унчугышпай бардылар...

— Онынг энг канду ўштүлери — Конур-Кулja ла бистинг Ахмет Жантурин... — Генс колын јайды. — Олордынг баштарын кеспегенче, ол токунабас...

— Эмезе олор онынг бажын кезер...

— Јаңыс ла бистинг колысла. Эмезе ёскö кемнинг-кемнинг колыла. Казах албатынынг кёп јаны каанынг јөптөп салган ага-султандарын садынган немелер деп бодоп жат, Кенесарыны башчыбыс деп айдып жат. Қату јаң некеечи Горчаков ло ого түңгей немелер мындык күүн-сананааны бойлорынынг калју кылкытарыла там ла тыңдып жат. Бис јогынан олор Кенесарыга чыдап болбос. Ол учун бойынынг јүрүмүн јуучылдары тегин берип турган эмес. Керек дезе башкир баатыр-Мурат бу ла јуукта Кенесарыга талаігандын алдына бойы калып барган! Онын учун бистинг башкараачы-султандарыс оноң куды јок коркыгылап жат!

Перовскийдинг адъютанты кирин келди.

— Башкараачы-султан Ахмет Жантурин једип келди — деп, ол айтты. — Слерге кирерге суранып жат...

Перовский ле Генс удура-тедире көрүштилер.

— Кирзин!

Жайыктынг сол јаказында јаткан султандардан Перовскийге энг ле јууктары Ахмет Жантурин, Арыстан Жантурин ле Баймагамбет Айшуаков болгон. Бойынынг чөлдөги политиказын ол олор ажыра откүрерге кичеенип турган. Оренбургский губерниянынг јеринен Кенесарыны сүригер деп, олор оноң канча-канча катап сураган. Олордын мындык сурагынынг шылтагынынг түбин билип, Перовский јаныс ла каткырып туратан. Казахтарды кандай султан башкаратаң эди, Ахмет Жантурин бе айса Кенесары Касымов по, онызы ого, улу Российской империянын чы-

гартылу киизине, түңей ле. Эң учурлұзы -- чөлдө түймееңди очурери, калык-жонды токунадары, әзлірі политикала ончо улусты, ол тоодо Кенесарыны, Россияның жилбүзине иштедері. Же Петербургта әмди әскө шүўлтеге жайылып жадылар...

Бийик сынду, сүрекей кара чырайлу, тумчугының ўйттери жаан, тарпак, буқаның көстөри ошкош жаан, боромтық көстөрлү Ахмет Жантурин кирип келди. Ол орус черүнің подполковниги-нің мундирин кийип алған. Мынызы оның жаңыс ла ага-султан болғон жамызынаң улам әмес, бир бойдө ол Оренбургта военный училищени ўренип божоткон, гарнизондо служить эткен. Кирип барада, Ахмет Жантурин чичке туруп, колын бёркине көдүрип, чокум ўнденди:

— Слердинг высокопревосходительство, подполковник Жантурин слердинг кычырганаарла једип келди!

Перовский колдонг эзендейип, отурыгар деп кычырды.

— Кенесары әмди Кокандла жуулажып турғанын слер, султан Ахмет, билеригер бе?

— Билерим, слердинг высокопревосходительство!

— Juуны ол нениң учун баштаган? Айса болзо, Бухараның ла Кокандский ханствоның ийде-күчин чыгарарга болуп, хиви-нектер оны мындый керекке тукурған болор бо? Ол керегинде слер иени уктыгар?

— Угарын уккам ла... — Ахмет Жантурин эрдинин учы жуулажып, каткырынды. — Кенесары андый ла тенек әмес. Бир кезек улус оны неме билбес деп жастыра сананып жадылар. «Эт шылычы Нұрасулла» Мадели-ханды әлтүрген ле Кокандты базынган кийнинде, Кенесары Хиваның ханыла жақытту куучындар әткүрген, Сыр-Дарьяның төмөнги ағынында Кокандтың ханы бийлеп турған казахтар жұртаган жерлерди сеге жуулап берерим деген...

— Бу ого не керек болғон?

— Бухараның эмири Нұрасулланың ийде-күчи тыңғыбазын деп... Хиваның ханы Аллакул Кенесарыга сый әдип баалу зәрүйгендү сүрекей жарашиб аргымак ат ла мөңүнле кеелеп салған он беш мылтық ийген. Оноң Кенесары әмди кыйалта жок ѡмөжөр деп иженип, Бухарала жуулажып баштаган. Мынан жаңыс ла Кокандка тұза болғонын слер билереер. Хиваның ханы Бухараның эмириле жуулажып турғанча, Кокандтың улусы әмирге удура түймеең көдүрип, әлтүрткен Мадели-ханның жуук төрбөнин, юбош, кудайзак Шералини хан әдип ширееге отургускан. Кокандтың жуучыл күчи астай бергенин тузаланып, Кенесары Ташкенттеги күш-бегизи бийлеген жети мун казах билелерди бойына бириктирип алар деп сананған... Меге келген жетирүлер аайынча болзо, ол Яна-Курғанды, Жолекти, Ақ-Мечетти жуулап алған.

Тургұза ёйдө ол Созакты курчап, штурмовать эдип жат. Оның жайымдаган казах билелер әмди бистинг јерлерге көчүп жат.

— Бу биске жаман ба? — деп, Перовский Генс жаар кайкаганду көрүп унчукты. — Бир мунг сегис жүс одус төрт жылда Касым-төренинг жаан уулы Саржан Россиядан төртөн мунг биле захтарды айрып апарған болзо, әмди оның ортон уулы Кенесары олордың бир болүгин ойто Россияяга экелип кожуп жат. Бу Российской политиканың једими эмес пе?..

— Јок, бу Кенесарының јенгүзі! — деп, Ахмет Жантурин тургуга ла чырайы бүркүлип айтты. — Эмди Кенесарының жаңының алдында найман-баганалы, аргын, табын, тама, шектүү, шомекей, байбакты ла ѡскө дö сөйкөрдигүн улузының көп сабазы јүрүп жат. Былар ончозы беш мунг аул, эмезе эки жүс бежен мунг биле. Олордың ўстине Кокандтың базынчыгынаң жайымдалган жети мунг билелерди кожуп ийзе, оның ийде-күчи там тыңып чыгар. Кенесары тири тушта кемге де багынбас, ол тоодо Россияга база! Ол бастыра чөлди бойы бийлеерге жат!

— Бу жаңга јүткүген кандый тенексү амаду!.. Айдарда, мынызы ого керек болгон бо?

Эмди дезе граф Перовский жаар Ахмет Жантурин кайкап көрди. Военный губернатор учы јок жаан жаңының амтанын чын билбей турган ба айса билбеечи болуп араланып турган ба деп, алансыганы оның көстөринен жарт көрүнүп турды...

— Ол Аблайдың ёйлөри ошкош ёй болзын деп амадап, бастыра казахтардың сок жаңыс ханы болорго күүнзеп жат...

— Аблайдың калдыгының амадузы андый болбой база... — деп, Генс кабинеттинг ичиле базып, мангдайын сыймады. — Бистинг де ороон озодо, ооктолып калган ёйдө, Рюриктинг ач-үрэзининг амадузы мындый болгон эмес пе? Албаты-жонды бириктірерге ас кан төгүлген бе? Кенесарының жаңының алдында эки жүс бежен мунг биле туруп жат деп, слер жаңы ла айткандаар. Ка же ла төрт кижиден туруп жат деп чотозо, ончозы бир миллион улус болуп жат. Мен бойыма мындый сурак берип турум. Жаңыс ла Кенесарыны ханының ширеезине отургузарга болуп, бир миллион улус јуулажып турган ба? Јок, историяда мынайда болбой жат. Керек жаңыс ла мында эмес. Бистинг тургускан ээжилерди бүткүл албаты жаратпай жат. Кандый ла албаты качан да болзо жайымга амадап жат, Кенесарыдый улус ол амадуны бойының жилбүзине тузаланып жат. Олор аярынгакай, теренг көгүстү болгондо, јенгү де алат, је албатының чодыла.

— Јок, ол мындый немеге барбас!

— Ненинг учун?

— Оморкок, жана болбос! — деп, кичинек тө сананбай, Ахмет Жантурин айтты.

— Жакшы, андый болзо, бис Кенесарыны кезеткейис. Іе оның кийнинең ары барган, оны бойының башчызы деп бодогон тегин казах улуста кандай буру бар? Бу ырызы јок чөлдө бурузы јок улустың ару каны төгүлетең туру!..

— Кенесарыга жайылбас керек болгон!

Башкараачы султан Жантуриннинг ўнинде жажырыжы јок коркушту казырланыштаг чочып, Генс сости учына жетире айдып болбой, токтой берди... Ол, бу албатыга кичинек те јуук эмес кижи, тегин казахтарга килеп, бурузы јок кан төгүлбезин деп кичеенип жат. Казах кижи дезе жаңыс ла бойының штүзин базарга болуп, талайдый кан төгөргө белен!.. Бистиг јыдаларыс ажыра жажынган ага-султандарды тегин албаты ненинг учун көрөр күүни јок болгоны эмди жарт. Мының адазын, карган Жантурраны, канча улустың көзинче тегин ле кижи бычактап өлтүртени кайкал эмес. Уулыла база андый керек болуп калбазын!..

Перовский он колының алаканын столдың ўстине салды:

— Бис узак ёйдин туркунына кан төгүжи јоктон Кенесарыны токунадарга кичеңгенис. Іе мынаң эш неме болбой турганда, биске военный ийде-күчти тузаланарага келижип жат. Ол ийде-күч бистиг чындык султандарыстың черўзине јүк ле јомолтö болор... Кенесары Қасымовтың черўзин оодо согор ло түймеенди көмө базар ийде-күч слерден табылар ба?..

Сүүнгенине Ахмет Жантуриннинг көстöри жарый берди.

— Ийде-күч табылар!.. Кенесарыда эмди сегис мунг атту чөрү болзо, бис онон чик јок көпти јууп аларыс. — Ол сол колының сабарларын бүктеп баштады. — Бис, ару күүндү Жантуранның уулдары, Арыстан ла мен, ўч мунг атту черў тургузып жадыс. Бистиг таайыс, султан-башкараачы Баймагамбет — эки мунг атту черў берер. Ориде жаткан торткара ла жагалбайлы соёктöрдин бийлери, түймеенге киришпеген Жангабыл Жаппас-оглы, Кукир, Бигажан жажызы ла бир мунг јуучылдан берер. Оның ўстине Кенесарыны көрөр күүни јок кыпчактардың бийи Балгожа бир мунг черў берзе, бастыразы канча болор?.. Анаида ок, слердинг высокопревосходительство, бистиг калапту черүдөн эки-жадыс батальон берер деп, иженип турум!..

Ахмет Жантуриннинг боромтык көстöринең айдары јок сүүнин турганы ла терен шүүлте јок сүмези жарт көрүнүп турды. Перовский јүзин чырчыйтып, столдың ўстине алаканын база катап салды:

— Андый ба!..

— Андый, слердинг высокопревосходительство, ол тушта бис Сибирьдин линейный черўлерининг болужы јогынаң күске жетирбей оны тумалап саларыс! — Ол ончозын билер, ого ѿзеери нени де жажыrbай жат. — Жадыс ла бойыстың күчибисле штүзүни оодо

согорыс, слердинг высокопревосходительство дезе государь каанга ол јенгү керегинде акту бойыгар жетиререер!

Ахмет Жантуриннің әрмеги калганчы ёйдö кааның ёргөөзинде табылған «патриотический» әрмектерге түнгө болды. Озло баштап «крестү јаң, каан, калык-јон». Санааның мындый ууламызын кайсактардың сұлтаны кандый јакшы билип алған! Оренбургта орус офицерлер ёйинен өткүре мынайып јалканчырынаң уайлғылап жат...

— Јакшы! — деп, Перовский түрген айтты. — Эңирде ончо сұлтандар келзин, ол тушта көргөйис...

Ахмет Жантурин честь береле, эбире согуп, чыга берди.

— Күрүмди мыны, көрзөң! — деп, әжик јўк ле јабыла берерде, военный губернатор кайкап айтты. — Бу неме акту бойының әнезин де садып ийер, бис дезе оғо Российский империяның ѡзбүзин кичеедерге јадыс! Йок, мен бодозом, Қенесарыла билишсе, торт! Іе бу Жантурин улузының јүрүмин кандый јенил баалап жат. Торт ло ярмаркага экелген койлор чылап...

— Бис оноң онғуда ба, Василий Алексеевич? — деп, Генс үнчукты. — Қазахтар — јакшы, је сүрекей ырызы юқ албаты.

Генс чыгып баарға ла турарда, ачык-јарық көрүштү адъютант чырайы қызарып калған кирип келеле, кандый да жајытту ўнле Перовскийге жетирди:

— Слердинг высокопревосходительство, бери сүрекей јараш эки киргизка келди, олорды көрөргө бастыра гарнизон јуулып келген!

— Олор бери не келген? — деп, генерал Перовский ѡрө туруп, эрин сагалын сыймап, сурады.

— Слердинг превосходительствого ѡолугарга жүйнзеп јадылар. Олордың бирүзи орус тилле, чек ле бис чилеп, ару әрмектенет.

Перовский ле Генс бой-бойы jaар көрүштилер.

— Кирзин деп қычыр!..

Чындал та, айдары юқ јараш эки келин кирип келерде, генералдар ѡрө турғандарын бойлоры да билбей калды. Олордың бирүзи јуукта ла јаңы айылду-јуртту болғон ошкош, ненинг учун дезе саукеле-бörүк кийип алған. Кийген кептери тың бай эмес те болзо, сүрекей седен ле эптү. Олор қызыл-күрең килинг камзолду, Бухараның торкозынаң эткен платьеңелү. Шак ла бу торкодон улам каанла эпжок куучын болғон эмес беди? Буттарына кийгендери юфттен эткен бийик чончойлу сопоктор. Экинчизи, күштың јүгүн кондырган түлкү бёркинен ле мёнүн курынаң бодогондо, база ла Сары-Арканың қазахтарынаң болгодай...

— Эзендер, господалар!

Озолоп кирип келгени ару орус тилле чүм-чам юқ эзендежерде, эки генерал бойлорын мынаң ары канайды тударын чек

билбей турды. Экинчизи, байла, орус тил билбес болгодай, ол Сары-Арканың казахтарының јаныла эки колын јүргегине јаба тудуп, јабыс бажырды.

— Эзен-амыр јўрўгер бе, кёёркйилер? — деп, орус тил билбес кыс jaар бурылып, Генс казахтап сурады. — Слер кайдан келгениер, ады-јолыгар кем эди? Кандый сёйткүй улус?

Мыны келген улус база кайкап укты. Орус генерал казахтап олордон коомой эмес куучындап јат. Лажы аайынча эмеш јаан дегени военный губернатор jaар кёрёлө, онын казах тилди ондой турганын билип, ойто ло орустап эрмектенди:

— Менинг адым Алтыншаш, бу кыстынг ады Кўмўш. Бис Кенесарының аулына...

Олордың платьелери кандый торкодон кёктёлгёнин јастыш югынаң сезип ийгенин эмди Перовский јарт билип турды. Бу торко учун Кенесары айдары юк јаан баа тёлётён турду... Ол торко фрейлина Макеевскаяга јетпей калган. Эмди каан ёскó ойнош келиндў дежет. Онын сурагы кандый не?..

— Орус тилге слер мындый јакшы кайда ўренип алганаар? — деп, Генс сонуркап сурады.

Алтыншаш ончо јўрўмин, керек дезе Ожардың јескинчилў кылыгын, ончозын јажыrbай куучындап берген. Ол кемниг кызы болгонын угала, Перовский сурады:

— Менег нени сурап угарга туругар?

— Слердин сиятельство, мен слерди ак санаалу, чынды сўйтэн кижи деп, кёп катап угуп јўргем! — Кёстёрине айланыжып келген јаштарды ол арлап ийди. — Откён јылда слер каан императордон султан Кенесарының ончо тёрбёндёрине ле јууктарына олордың бурузын таштаар ла олорго килемji эдер ёп сурап алганаар. Мен слерден Туринск jaар айдуулга барган карындаштарыма ла эјелериме андый улу килемji эткер деп, тидинип сурап болбой јадым. Јаңыс ла олордың эзен-амырын угуп аларга болужыгар деп, јайнап турум!...

Бу ару кўён-санаалу ыйлап турган ўй кижиге килеп, ђичи ачиp, Генс туура кёрди. Кеирине кандый да кату неме токтой берди.

— Бу кыс слерле кожно бо? — деп, Перовский сурады.

— Ол база слерге јайнулу сўстү келген! — деп, Алтыншаш айтты. — Мен орус улустың ортозында ёском. Чын орус кижи качан да ёскó кишининг тўбегин ајару юк артырбас. Конур-Кулja деп киийинчы ла албанчы неме бар. Ол кижи керегинде бу кыс комудап келген. Орус офицердинг мундириин кийген ага-султан Конур-Кулja Кудаймендин ого ўзеери бу кыстынг адазын ѡлтүрген.

Онон ол ёкпöорип, Кўмўшле не болгонын, оны адазынын ай-

лында Конур-Кулja албадап салганын, оның аңзыраган јескин чилү кылышын ончозын куучындап берген.

— Кандый јаман, јерлик кылыш! — деп, Генс французтап унчукты.

— Чолдинг јанғы... — деп, Перовский база француз тилге көчүп, колын јайды.

— Же бу јескинчилү шилемирге орус офицердин кебин бис кийдиргенис! Келиннинг айдары ѡлду!

— Ох, кайран кару Генс, слер ѵргөөдө болбогоноор ине!...

Перовский мынайда айда салып ийеле, чочып, Алтыншаш жаар көрди. Оның айткан сөстөрин ол билип ийген болгодай...

— Слер, француз тилди билип јадыгар ба? — деп сурады.

Алтыншаш оның көстөрине чике көрөлөө, билбезим деп бажын јайкады... Ненинг учун мынайда эткенин ол бойы да, байла, жартап болбос болор. Бу та айткан сөстөринең коркый берген кижиге килегенинен улам болгон. Аналай оңчо керек јанғыс ла бу кижиден камаанду эмезин ол билип алды. Кандый да уур, коркушту неме мында ончо улусты базырып жат, керек дезе бу алтын погонду эки генералды да базырып турган болгодай. Ол оның адазын ла агазын былчара баскан, олордың ѡлтүрөечизин ого ѵгёён эдип салган... Алтыншаш француз тилди јакши билип жат, ненинг учун дезе ол Сибирьде генерал Фондерсонның айлында ѡскён. Анда јанғыс ла француз тилле куучындашылап жат, керек дезе айылда јўрген јалчы улусла...

Перовский сүре ле ол жаар серемжилү көрүп турды, је Алтыншаш бойын тудунып, токунай берди.

— Быларга бис неле болужарыс? — деп, Генс ойто ло французтап, Перовскийдин келиндерге килегенине бүтпей турган чылап, сурады.

— Бу көбркий келиннинг карындаштарының салымын билерге бис аңылу јерлерге суракту бичиктер ийерис... Же Конур-Кулjanы бис канайдарыс? Ол князь Горчаковтың кижизи ине. Оndo, Сибирьде, керек дезе орус та улусла не болуп турганын јанғыс ла кудай билер. Ол керегинде кандый табыштар јўрүп турганын слер бойоор до билер болбойоор... ѡскё укту улус керегинде эрмек те юк. Байла, керектинг аайына чыгарыс деп, оны токунашып салатан турубыс...

Олор ойто Оренбургка качан келер... Оноң бастыра јўрүү минде бисти тёгүнчи немелер деп сананылап јўрер.

— Токунадарга айткан тёгүн ол тёгүн эмес, эмди тура ого јўк санаалары јенилзин, оноң бистинг олорго болуш јетирер аргабыс юк болгонын бойлоры билгилеп алар... — Перовский күлүмзиреди. — Бис керегинде мынан да јаман сананарга келижер. Эмдигештен темиккилезин!

— Јок, мен мынайда кылышып болбозым, Василий Алексеевич! — деп, Генс кезем айтты. — Мен орус генерал.... Олор биске иженип келген. Мындый керекти бүдүрип болбос болзобыс, Россияга база кандай јакшыны јетирип болорыс? Чөлдинг улузы орус генералдар ончолоры Горчаковтый эмес деп билгилеп алзын. Ас та болзо, ару күүн-санаалу бу албаты, менинг эткен јакшым јаан эмес те болзо, ундыбас деп иженип турум!

— Слер нени эдерге туругар?

— Озо ло баштап бу келиннинг төрбөндөри кайда деп, Азияның керектери аайынча департамент ажыра сурадып угарга турум. А јескинчилү Контур-Кулjanы јаргыга берzin деп некеерим!

Перовский бажын карыкчалду јайкады.

— Слер эмдиге јетирие российский канцелярияның улу иштенгейин ле јылгырын билип болбодыгар ба? Слердинг сурагаарга каруў келгенче, олор ўч катап карыйла, бойлорының ижемжилериле кожно кара јерге кирип калар!

— Чөл јаар кайра јангылаза, олор ойто келбес. Анда эмди не болорго јат, слер менен артык билереер. Оның ордына олор мында артып, менинг ёскүстерге төзөгөн турамда иштегилезин. Мен дезе суракту письмолордын карууларын инстанциялар ажыра менгдедерим...

— Је, андый болзын!

Генстың санаазын сезип, Перовский болгобос јанынаң күлümзиренип ииди. Бойының көп эмес акчазыла ёскүс казах балдарга приют ачала, ого орус ла казах тил билер воспитательдерди ол туку качаннаң бери бедреп јат...

Генс келиндер јаар бурылып, казахтап эрмектенди:

— Слердинг сурактараар аайынча ёскё городторго бичиктер ииер керек. Көп ой өдөр. Каруу келерин сакып, слерге кайда да јадар, нени де эдер керек. Ада-энези ѡок артып калган көп ёскүс балдар бар, олорды кичеер, ўредер керек. Мындый уур ишти бүдүрерге слер јөп пö?

Бу уур ёйлөрдө ада-энези ѡок артып калган казах балдарды јууп, азырап, кичееп турган јакши күүндү орус начальники бастыра чөл билетен. Алтыншаш керек дезе бу кижи керегинде Омсекто јадар тушта угуп јүретен. Ол бир эмеш сананала, бажын кекиди.

— Јарайт!

Оның бу бийик, ару санаалу кишини төгүндеер күүни ѡок болгон. Же ол кыйнадып ёлтүрткен Тайжан баатырдын кызы. Ого јуук ончо улус, оның ёбёни Байтабын, анда, ыраак чөлдö, јуулажып јат. Олорго удура белетениш керегинде Алтыншаш тургузала јетирер учурлу... Мыны керек дезе оныла кожно јүрген Күмүш те билбес...

Ол ло күн генерал Генс олорды ёскўстердинг туразына экелип, балдарла таныштырды. Башка-башка јашту балдарды көрүп ийеле, бойы да ёскүс ёскён, энезининг эркезин көрбөгөн Алтыншаш ыйлац ийген, ононг орой түн киргендече олордоң ырал болбой отурган.

Эңирде генерал Генс эки ўй кижиининг керектери аайынча письмолорды јазайла, аткарлып ийген. Ононг военный губернатор Перовскийдинг јакыганыла Кенесарыга тургуда ла Кокандский ханствою յуулажарын токтотсын, ончо улустарла кожо Российский империянынг јериине бурылзын деп, кыйя болбос кезем јакарулу письмо бичиген.

Кенесарыга бу письмо Созакты алар күн јеткен. Городты он сегис те катап штурмовать эткен болзо, ол бир күннинг бажында Ташкентке ууланарага белетенип турган болгон. Россияла кокулажарга јарабас. Канайдар да арга јок, онынг учун Кокандтынг ханствозыла амыр-энчү јөптөжү тургузып, Россиянынг јериине бурыларга келишкен. Перонынг бир бичижиле онынг ончо пландарын бузуп салган Оренбургский генералдарга Кенесары каныгып ачынып турған.

Есиркеген бир кезек байлардынг Семипалатинске орус школдо ўренип турган уулдарындый ёйинен ёткүре баштак ла кылкыту эмес болгон. Бу школды божоткон уулдар келер ёйдо офицерлер, чиновниктер, ага-султандар, кааннынг јаңына чындык, ого тынын берерге белен улустар болор учурлу. Је олордын санаалу, терен көгүстү дегендери орус тилди ўренип, орус албатынынг улу культуразыла танышып, ол культурынынг озочыл, революционный учурын билип алгандар. Орус школдо эң шыранкай ўренчиктердинг бирүзи Есиркеген болгон.

Үренчиктердинг ортозында кандый куучындар болбогон деп айдар! Је ончо куучын јаңыс шүүлтеге экелетен. Албатынынг карангуйы, бичик билбези, коруланып болбозы, олорды неме билбес, калжу ага-султандардынг, бийлердинг, јүзүн-базын баскындардынг казыр јаңына берип салганы ончолорын санааркадып, чочыдып туратан. Олор келер ёй керегинде сананган... Олордын санаалары орус албатыга ууланып туратан. Озо ло баштап сондоп калган ёйди капшай ёдёр керек, бай-султандардынг карангуй јаңына удурлажып, чөлдөги јадын-јүрүмди, кылых-јанды ёскөртөр керек. Хозяйствоны мынанг ары ол ло бойыла ёскүрерге јарбазын олор билгилеп турган. Обёкölöri мундар јылдар мынанг кайра чөлдөрлө көчүп јүргени чилеп, казахтар кёчкилеп јүрет. Јүрүм мынайда ла көчүште болзо, озочыл албатыларга ла ороондорго једижер деп сананыш та јок. Россиянынг исто-

риязы, анчадала улу Петрдың ойлорды жилбиркедип, көп немелерди жартап турган. Орус албатыданг ўренер керек. Николай каанынг жандармдарынан, карательдеринен әмес, албатыланғ...

Есиркеген Семипалатинсктиңjakаларыла тенип базып, жаңы көчүп келген орус крестьяндарла куучындажып туратан. Оноң удабай айдуулда жүрген орустарла танышкан. Олор чөлдөрөгө там ла көптөнг келгилеп жат. Бойлоры jakши улус. Олор оның албатызының шыразын jakши билип жат. Уулдар кыштың узун эңирлеринде айдуулга келген орус революционерлердинг айлына барып, олордың Россияның келер ойи керегинде блааштартышту учы јок изү куучындарын тыңдал, келер ойдо албатызының салымы Россияла бек колбулу болорын жарт билгилеп туратан. Чачыңы, оок-тобыр түймеендерле каанды јеңип болбосторын, жаңыс ла орус албатыла биригип, оны јенгерин олор база билип турган.

Түн ортодо ойгонып келеле, ончо укканы керегинде Есиркеген сананып јадатан. Казахтың јерин кандый улус тоноходы, јуулабады деп айдар. Оның јеринде Кыдаттың, Хиваның, Бухараның, Кокандтың, Джунгарияның черўлери болгон! Же албатыны канайып та түреде тоноғылаза, канайып та кыргылаза, ол күлденг, каннан, чörчök јерининг кужы чылап, ойто ло брё туруп келер. Эмди кааның ла султандардың түредижи, кыстажы кандый да болзо, бойы да кааның казыр жаңынаң түренинде јаткан орус албатызының болушту карындаштык колы Есиркегенге там ла иле көрүнип жат...

Орус албатыла кожо — каанга удура!.. РАЗИННИҢ ЛЕ ПУГАЧЕВТИҢ ойлоринде базынчыкта албатылардың бу карындаштык најылыгы тозөлгөн эмей. Ол ло бойлордö орус кааның ла чөлдинг мурзаларының ла султандарының бирлиги тозөлгөн. Кааның жаңы калык-жонның каймыгынан корулаар ииде-күч болгонын казах бийлер билип ийген...

ОСКОЮЛДО ЖАҢЫСЛАРЫНДА Есиркегенниң көзинде төрөл жонының кебери болгон Агибай баатыр ондоп жат па?

Ол Семипалатинский школды алтын медальду божоткон, күскиде дезе Петербургта императорский кадетский корпуска кирерге турган. Жайгыда дезе, темигип калганы аайынча, төрөл аулына жаңган. 1841 жыл, казах тооло, уй жыл болгон...

Есиркеген та төрөл албатызының салымы керегинде көп санаңганынан, та ўредүден ле экзамендерден арыганынан, чек ле шүүлип, чырайы куугара берген. Сегизен жаштан туку жаңы ажа берген карган Масан мыны көрүп ийеле, уулды кандый да жажытту санаа кыйнап турганын билип салган. Чөлдинг

јаны аайынча, ол куучынды түрген баштабаган. Јеени узун јолдың кийнинде амырап, эмеш токунап аларда, Масан-бий оны бойына кычырган.

— Кари јееним, кижиининг ачу-короны Искендердинг мүүстери ошкош — деп, ол айткан. — Оны кемге де чыгара айтпазан, оның курч баштары эдине кийдире өзөр, öкпö-жүргөнди тамла теренжиде шыркалаар. Сен оноң улам арып, јобоп јадың. Қарган кижиининг алдына кайран санааңды чыгара айдар күүнинг бар болзо, айт. Қолдорымда чак јок, је санаам јарык, курч. Бажым жакшы иштеп жат...

Есиркеген туку качаннан бери таадазына ончозын айдарга сананган, оның учун нени де жажырбады.

— Мени кандый да ачу-корон базырып турган деп, слер чын айттыгар, ата. Је ол ачу-корон менинг эмес, а казах албатының...

Масан-бий эрмек айдардан озо, ол јаар узак, лаптап көрүл отурды...

— Албатының?.. Сен менинг санаа-күүним јарыттың. Балдарымда јаан жүректүү, жалтанбас күүндү кижи болбос болор деп, јаантайын чочып жүретем. Ак-жарыкта тайыс, кичинек күүндү немелер көп табылып жат. Өлөр алдында кудай меге килеген туру... Айт!

— Мен төрт јылга ўрендим, таада. Та мен амыры јок болуп бүткем, је төрт јыл меге төрт жүрүмненг узундый билдириген. Саннааларым суу болзо, мени курчаганы талай болгон, мен ондо туку качан чөнгүп, өлүп калар эдим. Сананыштан тартышка көчөр күүним бар...

— Андый... андый... Је ол талайга не толгон? Куучындап...

— Албатының көстөрининг жажы.

— Канайдар, ол талайды мен сегизен јылдың туркунына көрүп јадым... Оны сузул кургадар эпти сен таптың ба?

— Бис јаныскан оны кургадып болбозыс деп, билип алдым. Албатының ачу-короны болгон талай бистинг чөлдөрдөнг ары жайылып жат, ондо јарат јок. Тилдери башка, мүргүгөн кудайы башка, јаң-кылыхтары башка, је јокту, тегин улустың ачу-короны јаныс. Учы јок чөлдөрлө, јерлик аңдар чылап, мантап жүрзебис, бис ак каанла тартышып, оны качан да јегип болбозыс. Орус улус башка-башка, ол керегинде сен бойын да айдып туратан. Бистенг немени көп билер улустан бис ўренер, анайда оқ бойының каанына удурлашкан орустарла кожо болор учурлу. Олор там ла көптөп жат. Келер ёй олордон камианду...

— Карательдерди сен канайдарга турун? — Қарганның көстөринде коркушту оттор кенете күйүп чыгала, оноң ойто очо

берди. — Каргышту, канду ёйдö канду санаалар табылып жат. Сенинг айтканың чын. Же сен мындый шүүлте берзен, тöröl албатың сеге нени айдар? Ол бойына неменинг јакшызын, жаманын јастыrbай ылгаштырып билетен беди?.. Ондо учуры жаан бир кеп сөс бар: «Каны јукка болушпаганың колдоры кургазын!» Сенин албатың кичинек, ол коркынчак јеерен чилеп, чөллө ойлоп јўрет. Јаңыс ла онынг каргышынанг коркы...

— Албаты бойынынг каргышында качан да јастыrbай жат па? Кенесарыны алыгар... Албатының бир кезиги оны каргап жат, бир кезиги оныла кожо...

— Эйе, онызы андый. Јўрүм андый ла тегин эмес, анда жаңыс ла ак ла кара болбос. Мен кöп жаш жажагам, андый да болзо, кöп немени ондой жадым...

— Кенесарыны мен жарадып жадым ба айса јаратпай жадым ба, мынынг айына мен чыгар учурулу. — Есиrkеген унчукпай барды. — Жай капшай ёдүп жат. Баштапкы карга јетпей мен Петербургта болор учурулу. Оноор Оренбург ажыра баргылап жат...

— Сен мынаң көндүре ле Оренбург jaap баарата турунг ба?

— Эйе. Қара-Откöl округтанг Атбасарга, оноң ары Каракайын — Каширлы ажыра Йргизке једейин деп. Анда Кенесарының аулдары туруп жат. Ол аулдарда бир эмеш ёйгö токтоор санаам бар.

— Албаты кандый јаткан, оны көрүп, онынг башчызынын күүнин ле санаазын билип аларга күч эмес. Јаңыс ла бу сүрекей јеткерлү јол. Сени Кенесарының сарбазтары ага-султан Жамантайдың тöröёни деп билип ийзе, тирү артырат эмеш...

— Андый да болзо, мен баарым! — деп, Есиrkеген айтты.

— Онызы чын — деп, Масан-бий унчукты.

Петербург jaap атанатаны јартала ла берерде, уул туку качан Кенесарының аулдары ажыра баар деп шүүнип алган. Мында база бир жажытту амаду болгон. Туленгут Абдувахиттин билези Кенесарының аулына кöчö берген деп, ого јайгыда угулган...

Ырыс болуп, ого Күмүш жолугарданг айабас. Ого кандый бир болуш керек болзо, эмезе ол ого кичинек те болзо јылу көрзö, ол неден де кыйя баспас. Конур-Кулjanың јескинчилү кылыйы ого туку качаннан бери амыр бербей жат...

Атту ўч кижи чөллө јергелей јортуп браатты. Ортозында јортуп брааткан сары чачту, ак чырайлу, коо сынду јигит чабдар јорго минип алган эмтири. Бу Есиrkеген. Ол јурт јердинг јиит кижици чилеп кийинип алган. Йоонмойын бöрүктү, камду

јакалу чекпендей, сүрүк сопокту. Оныла кожо брааткан эки кишининг кеберлери чек башка: бирүзи јеерен чачту, сүрекей узун сынду уул, экинчизи байалгак сынду, таларкак кижи. Экилезининг кийгендери элбек јендерлү элеп калган чекпен ле такталып калган кураган тере ѡамынчык бөрүк. Бу улусты ыраактап ла көрөлө, аргалу бай кишининг уулы көдочи-коручыларыла којо кайдаар да барып јаткан эмтири деп кижи танып ийер.

Кийген кептери јокту да болзо, бу эки кижи чөлдө јарлу улус болгон: јеерен уул—кожончы, байалгак сынду уул — јарлу бөкө, күрешчи. Қенесарының сарбазтары туштаза, бу јиит кишининг Үлутауда јаткан төрөёндөрине браадыс деп айдары јанынаң олор күн эртедег эрмектежип алган. Бойлоры дезе Есирикегенді Оренбургка јетире ўйдежеле; кыш башталып турарда, Қаркаралыға јеткилеп келетен учурлу болгон...

Каркаралыдан атанғандарынаң бери бир канча күндер өткөн. Күндүркек казах улус мындың ыраак јерде төрөёндөрине јолугарга брааткан улустың јоругын јарадып, олорды јылу уткып турган. Јаңыс ла Аргынатының кырларын өдүп барала, јол күнбадыш јаар кезем бура соккон тушта, Иргиз сууның јақында јаткан төрөёндөриске браадыс деп айдарга келишкен. Олордың тонокчылар да эмези, чөлдин тербезендери де эмези јарт көрүнип турган. Оның учун улус олордың сөстөрине капшай бүде беретен. «Жакшы јеен јылында бир де катап болзо, таайларына барып јолугып келетен!» — дежип, аулдарда карғандар олордың јоругын јарадып туратан.

Эмди Сары-Арканың эмештен күрере берген јажыл өлөнгөдөринин ордына агара кургал калган баргаа, чий, тегенектү јыраалар туштап турар болды. Күннин сыркыны база куулып, соок салкын јүске удура согот. Андый да болзо, јеерен чачту уул бойының чўми јок кожондорын кожондоп браатты. Олор бирде кокурлу, бирде чек ле кишининг јүргегин ачыдып ийер, кунукчалду кожондор болгон. Есирикеген дезе ўделеп түшкен јерлерде каптыргазынаң тетрадь чыгарып, оның айткан ончо кожондорын бичип турган.

— Сен мыны кайдарга бичип јадын? — деп, кожончы уул сүре ле тетрадь јаар кылчайып, сурап туратан.

— Таадалардың кожондорын олордың балдарының балдары ундыбазын! — Есирикегеннинг мындың сөстөрин угала, кожончы уул көкип, там чырмайып турды:

Кырмакташка элим кырылды,
Сөс угушпай, јыдала сайышты.
Ӧштөжү биске нени экелер?
Олүмнен ѡскө, биске не келер?

Санаа алынгар, уулдарым!
Салымыс кату, ой, калыгым.
Јер ўстинде бис көп эдис пе?
Ӧштөшпой казах эм јүрбес пе?
Карындаш каны сенинг колында,
Буумы кайыш дезе мойнында...

Есирикегенниң чырайы тостый агара берди.

— Бу кемнинг кожонғы? — деп, ол сурады.

— Атыгай сөйткүй акын Рымның...

— Бу кожонғы ол качан, неге учурлап чүмдеген?

— Ўч жыл мынаң кайра атыгай, караул, тока сөйткүй улус одорлу јерлер блаажып согушкан. Ол јуу-согушта көп улус өлгөн...

Есирикеген оноң ары нени де сурабады, кожоңның сөстөрин бичибеди. Олор оның јүргенине бичилип калган. Је ол акын Рым не кижи? Ол керегинде чөлдө эрмек-куучын јок. Ол, байла, султандарды ла байларды мактап кожонғдор чүмдеп, олордың таштап берген курсагыла азыранып јүрген акындардан эмес болор. Султандардың айагын жалаачылар аулдан аулга, тойдонг тойго јүргүлеп жат. Казах албатының ортодо өштөжүй, јуу-согуштың коркушту јаман салтарын билип турган улус барыjakшы...

Кижининг мойны оны буий тартар буумы кайышка кирип калган, ол дезе кожонғоп жат. Жаңыс ла озочыл орус албатыла биригип, өлүмненг айрыларыс деп, албатыга јартаарга сүрекей күч болор. Је ол учы-түбинде мыны түңгей ле билип алар. Кааның буумы кайыжын мойныстан кожо ўзе тартарыс!..

— Аул-јуртка једип келдис — деп, күрешчи уул оның санааларын ўзүп ийди. — Бүгүн мында конорыс...

Аул чөлдө көлдинг јарадында турган эмтири. Ол одус кирези айылдардан туруп жат. Бу казахтап Атрау дайтэн, Қаспий тайдың јарадына жетире көчүп јүрген табын сөйткүнг айрыларының бирүзи болгон. Бысыл олор көчүп болбой, Кичү ле Орто Йүстердин гранында, Қызыл-Дингек деп јерде, артқылап калган.

— Ненинг учун öй келерде көчө бербегенеер? — деп, Есирикеген айылдың ээзи кижиден, күрек ошкош јалбак сагалду карғаннаң, сурады.

— Былтыр јайгыда бис анда көчүп јүреристе, Хиваның ханының сарбазтары малыстың талортозын блаап айдай берген. Оноң арткан-калганын бысыл кыш башталып турарда Қокандтың ханының солдаттары айрып алган. Көчүп јүрерге бисте эмди не де јок...

Ыраактаң келген улусты күндүлеерге суйук айраннанг öскө

не де јок болгонына карган уйалып, тёмён көрди. Бу биледе јўк ле бир арык уй ла ўч эчки артып калган.

— Йолыгар узун улус эмтиреер — деп, карган угулар-угулбас унчукты. — Слерге кой сойорго керек болгон...

Есиркегенning көстәрине јаштар айланыжып келди.

— Бис керегинде санааркабагар, аксакал. Айткан созигерге алкыш-быйан!..

— Јок немеге кандый да јўгўрўк атла једип болбозынг—деп, карган улу тынды. — Мындый тўбектердинг кийнинде бистинг ѡуртка ёрў турага сўрекей кўч болор. Бастырган неме ѿантайын ла базынчыкта. Ёе канайдар база, салымнынг кату согужина чыдажар керек. Кудай кемге ак санаа берген, ого быйанын бербей качан да артырбас...

Таң јарып келерде, юрукта улус атанарага тергене берди. Карган ойто ло эп-јоксынып, коомой кўндў учун јаманымды таштагар деп сурап турды:

— Јаман айтпагар бисти, уулдарым. Уур ёйлёр келди... Тўрген јортсогор, тал тўште Алтай деп ѡуртка једип барадаар. Олор бистен эмеш аргалу јадып јат...

Атанараг алдында бу кандый коркушту јокту аул болгонын олор база катап кўрдилер. Он кирези арык уйлар, тўги тазап калган бир тёё, оны карган учун албаган болгодый, база тоолу эчкилер јўрди. Керек дезе айылдынг јанында јаткан ийттер де јўк тынду. Олордын тўктери такталып, мықындары онгкойып, куйруктары салактап калган.

Онын ас тоолу албатызын кырылып ёлёр ёлумненг эмди јаңыс ла Россиянынг јаан ийде-кўчи айрып алар аргалу. Хиванынг ла Кокандтынг шилемирлери јўк ле кырмай тоноп јат. Ёе Китайдын императоры шўёунин таштаза, онон тирў чыгыш ѕок болбой. Ёаныс ла 1756 ўйлда Китайдынг черўзи Кара Эрчиштен ала Арабалынга талайына јетири кёчўп јўрген торгоуттардан бир миллионго јуук улусты ёлтўрип салган. Казахтарга андый кара ёй келбезин кем билер? Канча чактардынг туркунына Қыдаттынг бодыхандары бисти кырып саларга албаданган эмес пе? Олор бистинг ас јоныска килеер бе? Олор алсанзыш та, килемеш те билбес... Мында Россиянынг болужы база сўрекей јаан учурлу. Орустардан ёскё, Қыдаттынг кааны мында база кемненг коркор? Коканд, Хива, Бухара деген ороондор Россияла текши гранду учун бўдўн-бўткўл, амъир-энчў турган эмес пе? Мыны ончозын ол Семипалатинский школдо ўренип турар тушта ого айдуулда јўрген революционер-декабрист јартап берген эди...

Кўн јердинг кырынағ араай кўрүнип келди. Учы-кыйузы ѕок элбек чўлдў бир де тынду неме кўрүнбейт. Тал тўште олорго

үдүрә салкын согордо, ончолоры салкынла кожно келген санбашка јаман јытты сескилеп ииди.

— Бу не болотон? — деп, күрешчи уул кейди јыткарып унчукты. — Кем де мал сойып турган ба, айса кандый? Қанның јыдына түңгей.

Ичкери жолдо тёнг. Ёсиркеген адын камчылап, тёнгнинг бажына чыгара мантадып, тура түшти. Ат карайлап, кийин сандарына отура түжүп турды...

Олордың алдында јаан аул-јурт јатты. Жартап айтса, јурт эмес, јўк ле јурттың артканы... Күйүп калган айылдардың өзбектöри, аланчыктары карап калган ышталып турат, түнүктин тегеликтери јерге түжүп калган. Олтүрткен улустың сёйкётöри анда-мында каарат, ўй улус калактап, сыйкат ыйлажат... Ак чалмалу мулла өлтүрткен улустың јанында кудайдын сёсторин кычырып отурды. Бир канча улус сырангай ла тёнгнинг алдына сёйкитинг јерлерин казып јат. Былар ончозы каргандар ла јаш уулчактар болгон. Олордың ортозында эр улус та, јиит келиндер де кёрүнбейт.

— Баурымай! — деп, јаңдаган јаң аайынча, ачу кыйгырып, Есиркеген аул јаар маңтатты. Оныла кожно јўрген уулдар база карыкчалду кыйгырып, онын кийнинен маңтатты.

Олтүрткен улустың сёйкётöрин јуужып, ёскүс-јабыстарга болжып, олорды токунадып, Есиркеген бойының уулдарыла кожно мында бир күн јўрген. Улус терен ўйуктап јадарда, түбек кенете једип келген болтыр. Улусты түн ортодо мылтыктардың кўзўрти ойгоскон, олор нени де онгдол болбой, айылдардың ортозыла ары-бери јўгўрип турган.

Бу керек канайда болгонын Карибай аксакал Есиркегенге куучындан берген. Алтай сёйкötү улустың аулы Кенесарыла кожно Сары-Аркадан бери кёчүп келген. Азыйда олор Есил сууга кирген Жабайлы деп сууның оозында јаткан. Је олордың јуртаган јеринде Атбасар деп уездный городты тудуп баштаарда, арга јокто олорго ёскö јерге кёчбөргө келишкен.

Олор Кенесарыла кожно барган да болзо, је ого военный болуш јетирбей, јўк ле этле, ашла калан тёллөп турган. Олорды Кенесарының эн эрчимдў колтукчылары деп, ёштўлерининг кемизи де јетирў эткен. Горчаковтың султандары бу аулдың улусын кезедерге эн казыр, башкезеечи туленгуттарын ийген, Орский шибеенинг комендантты олорло кожно бойының линейный казактарын аткарган. Тўниле ѡрт кўйген, ўй улусты албадаш башталган, айылдарды тоноп, эр улусты өлтүргилеп турган...

Эртен тура карательдер јииттерди ле келиндерди айдап, јўргилей берген. Бу аулдағ Кенесарыга кижи барган, је ол ыраак, карательдердинг кийнинен отрядты да ийеринде ижемji јок.

Олор Кенесарының аулдарына табарбай, көндүре түндүк жаар ууланып, Оренбургка једер деп, шүүнгилеп алган. Адына минеле, Есиркеген ойто ло терен санана берди. Кожо јўрген уулдар база унчугышпай барды. Кожончы јеерен уул да жонғын баштабай турды. Мындый немени көргөн кийнинде кижи канайып кожондоор?..

Есиркеген улу тынды... Айса болзо, ол нени де ондоп болбой турган болор бо, тегин орус солдаттардың ла Николай каанының амадулары јаңыс болзо, канайдар? Јок, мындый немеге ол бүтпес. Јўрүминде ол јакшы орус улус көргөн. А Николайды тегин солдаттар «Палкин», «Шыйдам» деп адап јадылар. Ол мыны бойы уккан! Тўйимеечи казахты бир солдат јайдыгма божодып ийген учун, Горчаковтың јакарузыла оны плацта строй ёткүре чыбык-шпицрутенле согуп тургандарын ол бааза көргөн...

Кижининг колының сабарлары да тўйгей эмес. Ончо орус улусты тўйгей деп бодоорго јараар ба? Аблайдың калдыхының эки айрызы эмди бой-бойын кандү көрүшпей јат... Же ненинг учун Кенесары мыны ондоп болбой турган? Айса ол, шыркалу ирбис, јуда блöргө турган ба?

Бу бириктириш келер ёйдö улу једимге экелер!.. Ол бу амадзуна јединерге ѡлгёнчö тартыжар.

Алагзулу санааларга бастырып, Есиркеген кўннинг ажып браатканын јаны ла көрди. Ол эбира аյқтады. Ол ло јўрўм шок, тымык ээн чўл эбира јайылат, соок салкын тарбыл ѡлонгдорди јерге јаба энгилте согот...

— Кайда да мында аул болор учурлу! — деп, кўрешчи уул камчызының сабыла көргўсти. — Аттар јобой берди...

— Јаңыс ла аттар эмес — деп, Есиркеген араай ўнденди. — Јўрек систап јат...

Тўбекке тўшкен аулдан атангалы оның сок јаңыс айткан эрмеги бу болгон.

Аттардың оозын сол јаны јаар бура тартып, бийик тёңдёр јаар јорттылар. Оноң кандый да аулдың јаказында турган айылдар көрүнип келди. Оның бўдўми база сан башка болды. Бу та јаны ла бери кёчўп келген, та кёчўп баарарга белетенип турган. Кошту тобёлорди эбира ийттер мантажат. Буспаган ўч ак кийис айылдың јанында аттардың куйругуынаг эткен ўч бунчук кадап салган эмтири. Ол айылдардың јабынчыларын кара бўслў кечире тартып салыптыр. Кижи ѡлгённинг темдеги...

— Бу аулга база тўбек табарыптыр — деп, кўрешчи уул айтты. — Ого тўшпей, тууразыла ёдёликтер...

— Албатының тўбегинен качып, кайда баарарын! — деп айдала, Есиркеген адын тепчилип ийди.

Же аулдың учында турган јуу-јепселдү улустаң бир канча кижи бөлинип, олорго удура манттатты.

— Не улус, кажы јерден? — деп, кара сагалду јуучыл олордың эзенине каруу бербей, кыйгырды. Онын минип алган боро аргымагы јаныс јерге токтобой, бийелеп турды.

— Слердин!.. — деп, Есиркеген айдала, кенете кара сагалду кижининг төжинде Кенесарының темдегин, көк бости, көрүп ийди.

— Қандай андый слердин?.. Бис экү јаныс аданың, јаныс эненинг уулдары деп айдарга турунг эмеш пе? Сен кем, капшай айт, анаң башка камчы јирииң!..

— Эзен де сурабас, каруу да бербес!.. Жолуккан кижиден эзен сураардың ордына согодым деп кезедетени не? — деп, Есиркеген токуналу айтты. — Мен Сары-Аркадан атангам, Иргизте јаткан таайларыма, табын сööttü улуска айылдан браадым...

— Сары-Арканың кажы јеринен?

— Қаркаралынан.

— Каракесектең бе?

— Эйе..

— Айдарда, сен тамырында тирү кан артпаган, јонында јалтанбас эрлер чыкпаган каракесектерден бе?

Есиркеген мындай јамандаштан јалбырт эдип ачына да берген болзо, је санаа алышын, öкпöзин очуре базып ийди.

— Алтын оосту Қазбек керегинде укпаган улус казахтардың ортозында база бар болотон туру! — деп, Есиркеген күлümзиренди.

Кара сагалду сарбазтың көстөринде калју оттор чагыла берди.

— Каракесектердин тили качан да болзо кадалгак болотон эмей. Сен Қазбек-бийдин калдыгынан эмежин бе?

— Чын сестигер!

— Јылбыркай азыбаш балык колго бойы кирди... Бисле ко жо јорт!..

Кенесарының улузының ага-султан Жамантайга ачынганы оның бажына келип түжерден айбазын Есиркеген јаныс ла эмди билди. Же ол чечеркежип керишпей, кара сагалду кижининг кийнинен ары јортты. Он кирези кижи јыдаларын, токпокторын белен тудуп, олорды курчап, аул јаар ууланды. Аулга кийдире јортуп баргылаарда, айылдың бирүзинен ачу-корон ый угулды. Қазахтардың озодон бери јандаган јаны аайынча, озо баштап кижи жада калган айылга кирип, кудайдың сөстөрин кычырап керек. Есиркеген адынан түжерде, Кенесарының улузы ого буудак эткилебеди...

Үйге кирип барага, ол озо ло баштап јыртылып калган чек-пендерлү, ўлбүреп калган бөрүктөрлү ыйлажып, калактажып отурган улусты көрди. Айылдың эр жаңында конжок түмчукту, жүк ле кирмөре özöп келген сагалду жиит кижи жатты. Ол өлгөн кижидей эмес, уйуктап калган кижиғе түңгей болды. Оның бажының жаңында чек ле кадып калган, ак буурыл чачы семтей-ген ўй кижи отурды. Ол копшык јаактарын канаң акканча тырмап, ыйлайт, калактайт:

Уч катап каргал сен, Кене!
Уйан курга бу жерде!
Көстөрим оды очкөндө,
Канай жүрерим мен эмди!

Оныла коштой жиит, јараш келин отурды — өлтүрткен ки-жининг та ўйи, та сыйны. Оның жаан кара көстөри жаңыс ла жер-ге кезе көрүп алган әмтири. Кудайдың сөстөрин кычырала, Есирикеген айылдан чыкты.

Олорды аулдың ортозында турган жаан кереге айылга экелдилер. Айылды эбира тарткан бууга элбек көгүстү, төө ошкош жаан ак ат буулап салган турды. Айылда, төрдин бажында, сүрекей жаан оборлу кижи кыйын жатты. Кирип келеткен улусты көрүп ийеле, ол бажын жастыктан көдүрди. Бу саң башка жаан кижи торт ло жылым кара кайага түңгей болды.

— Агибай-ага, бу немелерди аулдың учынаң тудуп алдыс! — деп, кара сагалду сарбаз айтты. — Көрөр болзо, Жамантайдың аулынаң болуптыр. Иргизте жаткан таайларыска айылдан браатканыс дежет...

Ай-кара кижи Есирикеген жаар сонуркап көрди. Кенесарының ат-нерелү баатырларының бирүзининг адын угала, онызы база кайкап калган турды. Бу аулдар Кенесарыны тың жөмөбөй туратан. Же Есирикеген ол керегинде нени де айтпай, жаңыс ла атту-чуулу кижиғе жабыс бажырды:

— Эзендер!..

— Эзен, уулым!.. — Агибай Есирикегеннинг көстөрине чике, лаптап көрди.. — Кара санаалу, јескинчилү Жамантайдың сен нези болотон?

Баатырдың көрүжи кату да болзо, оның көстөринен чүми жок жалакайы көрүнип турарда, уул оны төгүндөп болбоды.

— Мен Масан-бийдинг јеени, бу улус мениле кожно.

— Айдарда, сен салымың ырысты кижи әмтириң!.. Жамантайга андый ла жуук төрбөн эмес. Караган Масан бойы да коомой кижи эмес. Ак каанының койнында ол кандый жадыры?..

— Таадам эзен-амыр...

— Эйе, ол андый болор учурлу... — Агибай уур тынды. —

Тöрöl јерлеринең кöчүп барбаган улуска кандый да болзо, јенил. Бис дезе, бöрүлер чилеп, бастыра јүрүмисте бедренип јүредис...

— Байла, сперге, тöрöl јерди таштабас керек болгон. Агибайдын кабактары јемириле берди.

— Сен мени, Жамантай чылап, össö улустын айактарынын түбин жалап јүрөр уйалбас неме болзын деп туруг ба? Ойгор шүүлтечи Масан-бийдин уулы кöгүстү борор учурлу. Је болор, тегин де онзүре јериме тийбе. Кайдаар уулу барып јадаар?

Керектинг чынын учына жетире айдарга тидинип болбой, Есиркеген энемнин тöрёёндöрине барып јадым деп, немени кубултып айтты.

— Айдарда, Букейдин ач-үрэзинең чыккан ба! — деп, баатыр унчукты. — Сенинг таадаң султан укту немелердин кудазы болгонында сен буруулу эмезинг... Жолдо клееделе, Карабай аксақалдын аулына түштинг бе, айдып бер.

— Түштим.

— Түшкен болzon, анда не болгонын, кöргөн болбойын?

— Кöргом...

— Оны сенинг тöрёёнинг, Жамантайдын, немелери эткен! Олор мындый кара јаман керекти эдерге эң ле казыр туленгуттарын ийген. Олорды алдырган улус бу ла ок аулдын бир кезек каргандары болгон ине...

Агибай баатыр акту бойынын алдына та ненинг де учун актанып отурды... Је удабай керектинг аайын Есиркеген билип ииди. Бу ла турган аул ажыра солдаттар ла туленгуттар Карабайдын аулына ууланып баарда, мында жаткан улус Кенесарыга элчи ийбеген. Солдаттар кöрүнзө, эмезе ага-султандардын отрядтары кöрүнзө, тургуза ла меге жетиригер деп, ол кату јакарып салган болгон. Ага-султаннынг туленгуттарына ла солдаттардан айдары јок коркып, аулда жаткан улус ол керегинде айдардан болгой, нени де кörбөдис, укпадыс дежип, Кенесарынын бойын тöгүндеп ийген. Мыны угала, Кенесары айдары јок казырланып, беш јүстен ажыра сарбазтарын баштап, аулга табару эткен, сегис карганды аттардын куйруктарына буулайла, сүүртеп мантатсын деп јакарган. Олорды тындары ўзүлгенче сүүртегендер. Коштой айылда ый-сыгыт каргандардын адаанын аларга јүреле, аттарга öлтүртеп тепсеткен уул керегинде болуп јат. Кенесары аманат¹ эдип бежен уул, одус кыс айдай берген. Агибайга дезе бу аулды össö јерге, Кенесарынын бийлиген јерине, кöчүр деп јакару берген...

¹ Аманат — берилген јакаруны эмезе јөптöжүни јон бүлдүрбөгенче жайымга чыгар аргазы јок улус.

Бу ырызы јок улуска килеп, Есиркегенниң јүреги ойто ло ачу уштала берди. Олор кемниң де сөзин укса, түнгей ле олорды казыр кезедү сакып жат. Олор Кенесарының јакарузын бүдүрген болзо, олорды солдаттар ла ага-султандардын тулен-гуттары ёлтүрер эди. Қайдаар ла барзан — ёлём. Јок, олорды Хиваның, Бухараның, Кокандтың, ак каанының черүлери кырып турган эмес, олор бой-бойлорын бойлоры ла кырып жат. Албатыга мынан уур не бар?

— Карапельдер керегинде айтпаган, оног улам кийнадып ёлтүрткен аксакалдар бурулу болордон айабас... — деп, Есиркеген ўни тыркырап айтты. — Же олор јаңдардын казыр кезедүзиненг коркып мынайда эткен ине. Ого ўзеери арткан улус не бурулу?

Агибай баатыр төмөн көрди:

— Бистинг Кенеке анайда сананбай жат... Бүткүл аулдан ѡштүлер келип жатканы керегинде жетирү эткедий эрлү кижи табылбаган дегенине ол бүтпей жат. Оның учун бастыра аулдын улузын, жаштарынан ала јаандарына жетире, бойының ѡштүзи деп бодоп турганы бл. Ол мындый кезедүни ѡскö улус база мынайда кылынбазын деп эткени жарт. Чөлдö јаантайын мынайда эдип жадылар...

— Мынайып бүткүл албатыны да кырып салбай! — деп, Есиркеген ѡкпöорип, тың ўнденди.

— Штүлдерди ончозын кырар керек, казах беди айса ѡскö беди...

Баатырдың ўнинде кандый да аланзу болды.

— Слер бойоор канайда сананып жадыгар? — деп, Есиркеген энчигип болбой сурап ийди.

— Йокту, тегин кижиге мен камчымды качан да талайбагам. Же бир кезек байлар ла тёрелер оның амтанын, байла, ундыбас болор.

— Кенесары база тёре ине!

— Ол ѡскö тёрелердий эмес — деп, Агибай, айтты. — Кенесары... Ё-ок!..

Баатыр бойыла бойы блаажып отургандый болды.

Бу туку качан башталган. Агибай ла Байтабын Кенесарының ўйинен ёткүре казырын јараткылабай турган. Ол дезе мыны билип, олорды ёнёттийин ле кезедүлү карательный походторго ийип туратан. Агибай унчукпайтан, жиит, ѡктöм Байтабын ол керегинде угуда айдатан. Кенесарының кылык-јаңын јакшы билетен учун Агибай жиит баатырдың салымы учун чочыйтан.

— Уулым, сен меге уур сурак берип жадынг! — деп, кару сакып турган Есиркегенге Агибай карыкчалду айтты.

— Уулчак чын айткан! — деген кемнинг де ўни бүрүңкүй иргееден угулды. — Калганчы ойдö бис улуска ёйинен откүре казыр боло бергенис. Олордың ла ырызына болуп, мынайда эдип јадыс деп айдып, олордың ок канын тögüp јадыс. Мындый ырысла кемди мекелеп аларын?

Есиркеген түрген эбира согуп, сырсак сындù, чанкыр көстү јиит кижины көрүп ииди. Оның кийген кийими казах та болзо, ол бойы казах кижи эмези жарт көрүнип турды. Бу Жусуп-Иосиф Гербрут болгон.

— Слер орус па? — деп, Есиркеген орустап сурады. Кенесарының јуучылдарының ортозында качын орустар бар деп ол угуп јүретен.

— Орус эмес, је оруска јуук албатыдан — деп, Иосиф Гербрут күлümзиреди. — Мен — поляк.

— Казахтың јерине кайдан келгенигер?

— Слердин ару орус тилигерден бодогондо, менинг казахтың чөлине канайып келгенимди слер, байла, ондоп турган боллоор. Тöрөл јеримде мен база јайым учун тартышкам, шаконың учун Кенесарының тартыжузына болужып јадым. Је чындык учун тартыжары ла казыр болоры бой-бойына келишпес керек деп бодоп турум...

— Мен база анайда сананып турум! — деп, Есиркеген ѡкпööрип айтты.

— Качан бирде ончо улус мындый шүүлтеге келер деп иже-нетен турубыс...

Есиркегеннинг күрмелгеги јок орустап куучындал турганын тынгдан, Агибай баатырдың јүргине серемжи кирип келген. Је Кенесарының калју кылыгын эске алынып, ол јиит уулды јайымга божодып ийген.

Есиркеген дезе атанарага мендебей турган. Ол јурттың жа-казына барып алала, Иосиф Гербрутла узак куучындашкан.

Есиркеген ѡлдо нени көргөнин, укканын, онон улам кандый алагзулу санааларга курчатканын куучындал берерде, Иосиф Гербрут ого айтты:

— Казахтарда эмди ѡскö ѡол јок. Олор Россияга кожулган, айдарда, олор ак каанга удура јаныс ла орус албатыла кожо биригип, тартыжар аргалу. Слер бу сүрекей уур сурактың учурин чын билип јадыгар!..

— Слер бу јанынаң Кенесарыла куучындаштыгар ба? — деп, Есиркеген түрген сурады.

— Эйе — деп, Иосиф токуналу каруу берди. — Мен оны чекле ондоп болбой браадым. Албаты база ондоп болбой браады ошкош.

Оренбург јаар чике ууланып, Есиркеген анағ ары көндүкти. Узак жолдо оның санаазынан тонолып, ортөлип, јоксырап калган јурттар, улустың ый-сыгыды, каргыжы чыкпай турат. Олор кемнен ый, шыра көрүп жат — хивинецтерден бе, кокандецтерден бе, кааның карательдеринен бе айса Қенесарының сарбазтарынан ба — нези башка...

Оренбургта ол сакыбаган јанынағ бир јиит кижидең Күмүш мында, генерал Генстың айлында деп угуп алды.

— Бу орус жанарап сағ башка кижи! — деп, ол јиит уул айткан. — Оның солдаттары бистин аулдарды ѡртөп жат, ол бойы дезе өскүс арткан казах балдарды јууп, олорды азырап ла бичикке ўредип жат. Орус улус сағ башка!.. Күмүш дезе ол балдарды кичееп, азырап турган кижи.

Бу Алтыншашла јажытту колбу тудуп турган Таймастың чыгартылу кижици болгон. Ол Генстың јаткан туразын көргүзип берген.

Күмүш ўйде јок болды. Ол Алтыншашла кожо балдарды жайдаар да городтың тышты јаар соottодып апарган дешти. Же айылдың ээзи генерал Генс Есиркегенди коридордо көрүп ийел, оны Петербург јаар ўренип брааткан кижи деп угала, оның јанына базып келди. Керек дезе ол Есиркегенниң бажын сыймады.

— Үрен, јиит кижи!.. Сениң албатынга эмди ўредүлүү улус сүрекей керек болуп жат. Үренип алала, төрөл јеринге капшай жан. Тынышка кей керектий, албатынга керек болорын!

Бу керсү, сагышту кижиге Есиркеген кенете айдары јок тың бүдер күюни келди. Ол бери клееделе, жолдо нени көргөнин сөстөрө карылып, мендеп куучындал берди.

— Кем билер, Петербург менен та войсковой старшина Лебедев ошкош калју офицер-каратель эдип салар, та бистин султандарыстый полковники, подполковники эдип салар? — деп, ол тың ўнденди.

Оның эрмегин тындал, Генстин чырайы јарый берди.

— Јок, жаш нёкёр, олор сенен андый кижи эдип болбос! — деп, Генс бүдүмжилеп айты. — Петербургта јаңыс ла казармалар эмес, анда, озочыл улустың ортозында, сен чын Россияны табарынг, оноң сен јаңыс ла бойынгынг албатынга керек эмезинди, ого, Россияга, база керектү болгонынгды билип аларын!

Генстин эрмеги эмеш көдүрингилү де болзо, оның сөстөринде терен шүүлте бар, ого бүтпеске болбос. Олор ёткён ый керегинде узак куучындашкан. Кижи бууп ёлтүреечи генерал Горчаков чылап эмес, бу генерал чылап, ончо орус улус сананган болзо, чөлдө туку качанның качан «инородец» деген сөс јоголып калар эди деп, Есиркеген бойында сананды. Же орус албатының

көп сабазы күчи јеткенче кааның јаңына удурлажып жат. Ка-чан бирде, эрте бе, соңдо бо, кара ийде-күчтер түүгөй ле јен-дирер. Чөлдө эмди де көп кан тögүлөр... Же кан канча ла кири-зи ас тögүлзин деп кичеенер керек.

Генерал Генс кенете казахтап куучындай берерде, Есирке-ген алаң кайкап калды.

— Чөлдө сүрекей јакшы кеп сөс бар — деп, Генс айтты. — «Бийттерге ачынала, тоныңды ѡртобö!..» Анайда казахтар тे-рен шүүлте јок, калжу, јаман чиновниктерди орус албаты деп бодобос учурлу.

Олордың куучынын балдарла кожо једип келген Алтыншаш ла Күмүш ўсти. Есиркеген Күмүшти көрүп ийеле, ненинг де учун айдары јок маңзаарып, бир де сөс айдып болбой барды. Онызы дезе туштажуга айдары јок сүүнип, оның мойнынаң бек кабыра кучактап, ыйлай берди...

Олор санааларында не барын мынайда ла чыгара айдып болбогондор. Эртенгизинде эртен тұра Есиркеген Петербург жаар атана берген.

1841 јылда, казах тооло уй јылда, кыр-күйек айда, онызы сентябрь ай дегени, Алаштың соёгининг јаңына Ўч Йүстинг баш-чылары јуулган. Олор Қенесарыны ак кийиске оройло, ончо улустың ўстине көдүрип, оны ончо казахтардың ханы деп жар-лаган...

Бу ёйдө Тургайды болгон Иосиф Гербрут элдинг түймеенинде эмди јанты ўйе башталып јатканын билип салған. Қенесары бойының амадузына јединген, улус мынан ары јайым учун тар-тыжар эмес, ол учун, хан Қенесары учун, тартыжар учурлу. Жеб-реннен бери агару эдип салған јанды колына алала, ол бу јан-ды бойының күүниле тузаланар, казыр, калжу қылық-јаңын бош салып ийер. Кааның кату јаңының ёйи келер. Көп түй-меендердин учы шак мындый болгон эмей. Мындый неме јаңыс казахтардың чөлдөринде болгон бо!

«Кенесары!.. Қенесары!..» Juу-согушта, той-јыргалда ончо кычырту кыйгыларды көмө базып, јаңыс ла оның ады бийик көдүригилү адалып жат. Удабас, сүрекей удабас, ол јаңыс ла бойы артып калар, улус ханинан ырап баар. Оның јаңын ја-раттай турған улустың тоозы там ла көптöör, ол дезе арга јок-то олорды кату кезедер. Ол мынан качан да жана баспас. Қезе-дү дезе јаны удурлаштарга, јаны согуштарга экелер. Бу түй-меен бойының ла канына бойы тумаланып калар.

Кандай да кааның, императордың, ханың ширеезинин јаңында турған улус немениң чын учурын билип болбой ба-ра-

тан эмей. Іе Кенесарыны эбіре турған улус — тенек улус әмес. Ол оқ Таймас әмезе Сайдак-ходжа. Олорло куучындажып көрзө кайдар?..

Иосиф Гербрут казахтардың ортозында он жыл жаткан. Олор әмди оғо төрөл улудың жуук, кезикте ол билбес жаңынан казахтап та сананып турғанын сезип калат. Эмди ол бу канду жуу-согуштың кереги јогын билип, Кенесарының калыу амадулары жакшыга экелбезин көрүп тұра, оның мынаң тегине ле ары болуп жүре берер аргазы јок.

Іе Иосиф Гербрут Кенесарының жуук шүйлтечилериле куучындажар деп сананганы ол чөл жерде жүсјылдыктарға жаңжылып калған жаңга аяру этпегенин көргүзип жат. Керек Кенесары, оздо чылап оқ, бойын эбіре көп тоолу ат-нерелү баатыларды, төре сөйткү төрбөйнәрдін жууп алғанында. Олор ончозы Кенесарыга тайланған, оғо калғанчы тамчы каны акканча чындық болғон. Жаан ийде-күч олордың бойында әмес, олорло кіже келип жаткан аулдарда, сөйттөрдө, бүткүл уктарда болғон. Олор озодон, жебреннен бери бой-бойынан камаанду.

Бу жаңынан әңг же коркуштузы неде дезе, казах албаты ханының жаңынан босқо кандай да государственный жаңды билбезинде болғон. Ханның жаңы олорго әңг бийик жаң, ол — ороон, төрөл. Олор Кенесарының түймееңи табынча ханның ширеези учун канду жуу-согуш болуп браатканын билбей турғандар. Бу ширеес учун тартыш, ол учун укуту-тостү султандар ла бийлер тартыжып жат. Ончозынан санаалу, сүмелү, ыраак көрүштү Кенесары албатының жаан ийделү түймееңин билгир тузаланған. Эйе, ол тегин кижи әмес. Иосиф Гербрут оның коронду учы түйүк салымын жакшы билип жат. Историяның кезем бурулчыктарында шак андай улус табылып туратан әмей. Іе әмди Кенесары канду түбекке бүткүл калык-јонды апарып жат. Бу жерде калыктың каны, көзининг жажы суудый агатан туру!..

Иосиф Гербрутка Таймасла, Абигазыла, Сайдак-ходжала куучындажарга келишпеди. Ол ойто ло Кенесарының бойыла түшташкан...

Откөн кышта Кенесары Перовскийдин жакарузыла Қокандла жуулажарын токтодып, кайра жаңып келеле, бойының жуучылдарын айылдары сайын жандырып ийген. Ол ас тоолу түленгуттарының аулдарыла кіже Тургайдың бажында кыштаган. Ол узун кыштың туркунуна Перовскийге әмезе Генске бир де письмо бичибеген, ненин учун дезе, олорды черт бузаачылар деп кыйа көрүп жүрген. Бу ёйдө жаңыс ла Байтабын Алтыншашка түштажарға Оренбург жаар барып туратан.

Перовскийди ижинен жайлатаңы ла оның ордына военный

губернатор эдип генерал Обручевты тургусканы керегинде коомой табышты Байтабын экелген. Каан-императордың санаазыла болзо, Перовский ёйинең откүре јымжак, ёскö укту албатыга килеп жат. Генерал Генсты база коомой керектер сакып турган болгодый. Оның кереги аайынча шингжү, шылу ёдүп турган дешти.

Жеткер једип келгенин Кенесары тургуза ла сезип ийген. Отрядтар, азыйда чылап, кар кайыларын сакыбай, тургуза ла Алаштың сөёгининг јанына, Кара-Кенгир деп жерге јуулзын деп, ол ончо аулдарга элчилер ийген. Чындык кижи ажыра Алтыншаштың ийген жажытту жетирүзинең ол генерал Обручев оның чындык болгонына бүтпей турганын билип алган. Мынан көртөндө, бу ёйгө жетире Перовскийдиг ле Кенесарының јөптөжүзине тың тыгызып болбой турган генерал Горчаков эмди, байла, јуу-согушту походын баштайтан эмтири. Эмди оның колы жайым.

1842 јылда, ирбис јылда, күүк айда, Кенесары бир канча баатырларыла кожно кичү ўйининг кыштузынан ыраак јокто, Аксакал-Тобенинг кырларына, андап барган. Кенесарының атана бергенин тузаланып, Сибирьдиг генерал-губернаторының жакарузын бүдүрип, есаул Сотников оның төрөл аулына табару эделе, оның јаан ўйин Кунимжанды эки кичинек балдарыла, база бир канча төрөёндөриле кожно олжолоп апарган. Ого ўзеери оның ончо малын айдагылай берген...

Төрөл аулына јанып келеле, Кенесары Кунимжанды ла балдарын олжодон айрып алар эп-сүме бедреген. Же бу ёйдө есаул Сотников казактардың ла ага-султандардың тулengуттарының бажына туруп, Кенесарының Аксакал-Тобеде кичү ўйининг аулына ла оның Ташкентте ѡлтүрткен Саржан ла Есенгелди деп агаларының аулдарына табару эткен. Мында тың согуш болгон, јүстенг артык кижи ѡлгөн, жирме беш кишини олжолоп апарган. Мунгнанг артык төö, ўч мунг беш јüs јылкы мал, он мунг кой айдагылай берген...

Арт учында Кенесары казырланып, багарынан мойнор, калжу очло ѡштөөр дөп сананып алган. Шак бу ёйдө ол Иосиф Гербрутла тушташкан.

— Эртен Алаш-кааның сөёгининг јанында текши јуулыш болор — деп, Кенесары ого айткан. — Менле кожно атан!..

Эртөнгизинде эрте тұра олор атанип ийгендер. Апрель айынг учы болгон. Чөлдө жажыл ѡлёнг жайканып турган. Аргынатының, Улутауның, Кичитауның, Аиртауның чанкыр ынаарлу баштары кандый да айдары јок ару. Олор бойына кишини имдеп, кычырып турғандый. Мында кижи тийбеген ару жер болгон. Қей кишини эзиртип, јүрекке ырыс толуп турған...

Jaңыс ла Кенесары мыны сеспей турган. Балдарын ла Құнимжанды јылыйткан кийнинде ол чек ле уйазы ѡок бөрү ошкош боло берген. Ого ѿзеери ѡүреги ѡлүм јууктап клееткенин сезип турган. Ол керегинде Орто ло Кичү Йўстердинг бир кезек башчылары оны ѡёмбөй барганы, оның бийлеген јерлеринен бир канча аулдардың качып ырбаганы, карательдердин табарулаты көптөгөни керелеп жат.

Je Кенесары бойының политиказын ѡскёртпой турган. Ол Оренбургтың военный губернаторының ээлеген јерлеринде јурттарга казачий станицаларга табару этпей де турза, ого којулбаган аулдарга табару эдерин токтотпой, олорды тоноп, малын блаап айдап турган. Оның табарулаты там ла jaан канду јуу-согуштарла божоор боло берген. Оның сарбазтарына тегин улустың удурлажары тынтыган. Улус бу чак-түймееңнен арып жат...

Кенесарының күүн-санаазына анчадала Орто Йўстинг бийи Балгожала бичик алышканы jaан салтарын јетирген деп айдар керек. Ол бу бийди көкүдип эмезе коркыдып, бойына јаба тартып аларга сананган. Озогы јебрен jaң аайыңча письмолор ўлгерлеп бичилген. Балгожага письмоны Кенесарының адынан Сайдак-ходжа бичиген:

Эки сёйткіг јайзаны
Эрлү ойгор сен эдин,
Эдек јара тартыжып,
Оёркбжиши не дейдин?
Оскö ѡштү ѡок беди?
Оны көрбөс бис кайтыс?
Ак чөлдөрис, тууларыс
Айрып алды ак кааныс.
Оскö укту улустар
Оштöп келет, кайдарын,
Жайымыннан айрылып,
Казах, канай јадарын?
Уктар, сёйткөр ортодо
Улу амыр төзбйлик,
Кенесары баатырды
Башчы эдип алалык.

Je Тургайдың шибеезине ѡёменип турган бай Балгожа Кенесарыдан коркыбайтан. Откён јылда ого биригеринен мойножып турган Балгожаны уйатка түжүрерге, Кенесары бойының јуучыл сыйны Бопайдың отрядын оның јерлерине ийген. Кедер бийдинг бастыра малын Бопай айдап келген, ё бий кичинек те мокобогон. Кенесарының письмозына ол мындый шоотконду каруу берген:

Качан бирде сен бойынг
Қакпыга барып түжеринг,
Ол тужунда айрыл көр,
Қандый эмтири, билеринг!
Орустар жаңыс ёштүүнг бе?
Ончолоры сеге ёштү.
Баспак белен, чычкан бар,
Ол баспактан чыгып бар.
Қанайып та жайназан,
Кара бажынг базылар.
Онг жаңынгда — Қоканд,
Кулга түштинг, билип жүр.
Сол жаңынгда бир тузак,
Уйсун ёштүүнг, сезип жүр.
Чике көрзөнг — Бухара,
Ийде-күчи коркушту.
Кыйа көрзөнг — қырлардын
Қыргыздары — жыдалу.
Онынг учун кайкаба,
Најыларынг сенде жок.
Тынынг карам болгожын,
Орустарга бажыр ок!

Мыны ончозын Кенесары Балгожа јогынан да јакшы билетен. «Акыр ла болзын, Балгожа! — деп, ол бойында сананган. — Сен мени ёлёр деп озолодо айдып жадынг, чын, мен ёлбрайм. Је сен мененг эрте ёлбрайнг!» Ол ло күн түнде Балгожанын аулдарын кара јерге көмө тепсеп, бойын аттын куйругына буулайла, сүүртеп экел деп, ол беш жүс сарбазтарлу Жанайдар баатырга јакарган.

Жанайдар баатыр јолой энчигип болбой јажына сүүген кару Бопайдынг айлына бир түн артып калган. Балгожа дезе Кенесарынын турлузында чындык улузынан жетирү алыш; Орскийшибеенинг жаңына кочё берген. Жанайдар баатырдын отряды башкараачы-султан Ахмет Жантуриннинг јуучылдарына туштажып, оноң кайра бурыган. Јолдо ол Сыр-Дарья жаар коччуп брааткан Кукир бийдин аулын тоноп, көп мал айдап келген...

Жанайдар баатыр онын јакарузын бүдүрбекен шылтагын Кенесары анайда ла билип болбогон. Балгожа бийден очин алыш болбогоны султаннынг ёкпö-жүрэгин ѡртöп турган. Мыны Иосиф Гербрут јакшы билип жат...

Олор Алаш-ханнынг сөбиги жаткан Қенгир суунынг јабыс жаратту јаказына жеткилеп барза, көп баатырлар ла сөйтөрдиг башчылары јуулгалак болгон. Олор азык-түлүк коштогон караван-

дарын чубадып, јўк ле эртезинде једип келген. Ончозынан озо Тургайдан Иман-баатыр, онон Жоламан-баатыр, оног Агибай, Бухарбай, Жеке-баатыр, Тулебай, Кудайменде келгендер. Эг учында Жанайдар ла Бопай келген...

Учы-кыйузы јок јажыл чанғыр чөлдин талортозында Алашханың ак кирпичтен салган, јылтыркай шајынга кеелеп койгон бийик, төрт толукту мавзолейи ак кереге айылдый көрүнет. Оның көк-чанғыры јабынчы куполы сүрекей јаан, төрт талазында төрт башнялу. Мавзолейдин ичи әлкем, талортозында эмеш бийик јер бар, анда чирип калган бөстүг ёондöри, аттардың күйруктары ла куу баштары јадат. Мында ок-согоондордың ла јадалардың темир баштары, татка ойо јидирип салган кылыштар јаткылайт.

Он бежинчи чакта туткан Алаш-ханың мавзолейининг јанында Алашты ээчий казах каандыкты башкарған Амбулак-ханың ла Жусаханың сөök салғыш-мазарлары туруп јат. Олор ўчү керегинде албаты ортодо көп кеп-куучындар бар. Кенесары бу јерди тегиндү эмес јуулажатан јер эдип көстöп алган, ненинг учун дезе Ўч Йүстинг улузына јуулажарга бу сыртгай ла эптү, белтир јер болгон....

Алаш-кааның мавзолейининг јанына келген кийининде Кенесарының кородожы там тыңғыган. Ол јуулыхып келген баатырлардың бирүзи ле де сös алышпай, мазарлардың аразыла кара ла јер болуп калган базып јүрген. Оның кийининең јаныс ла Кара-Улек базып јүрет.

Он күн мынаң озо Балгожа бийдин ээлеген јерлери јаар, Кустанай ла Қокиик Кенесарының ортодо чөл јerde көлгö, орус балыкчылар барып јат деп Кенесары уккан. Оренбургтың бийлерин Балгожала öörköштирерге амадап, Кенесары бу улусты ончозын öлтүрерге ле ол јаман керекти Балгожаның түленгуттарына јарбып ийерге, Байтабынның түрген јорукту отрядын ийген. Кече отряд јанып келген, Байтабын оның јакылтазын бүдүрбеген.

— Ненинг учун? — деп, Кенесары сураган.

— О мениң ханым! — деп, Байтабын чөгöдöй отурып айткан. — Бу тегин, јокту улус. Олор ўйлериле, балдарыла кожо балыктап јат. Ол балыкты бис бойыс јибей јадыс. Олор бистин алдыска кандый килинчек эткен?

Кенесары Байтабынга нени де айтпаган. Байтабын бу ла јуукта Кенесарының јакарузы айынча ёштү аулдың улузына кезедү борордо, олордың адаанын алганын Кенесары эске алынган. Мынайда ол төрөл албатызына килем кылышы деп актаар арга бар, је кандый да бир туш балыкчыларга ол ненинг учун килем јат! «Канайдар, калганчы катап оны ченеп көрөр керек!»

деп, Кенесары бойында санана, бу ла ёйдö мазардың јанында отурған Иосиф Гербрутты көрүп иди. Поляк кайкамчылу мавзолейлердин айдып болбос жаражын аյктап, олордон ырабайт. Бу ого јаан эмес көчүп јўрер албатының јебрен историязының база бир жажыды болгон...

Иосиф Гербрут ыраак тёрёлининг тилиле бу уғы ёскö дö болзо, ого јуук улустың шыразы, олуми керегинде кунукчылду ўлгерлерин шымыранып отурды. Кемнинг де уур колы оның ийни-не келип түшти. Ол сертес эдип, ёрё көрзö, оның јанында Кенесары турды. Оноң ыраак јокто оның јанғыс ла бүдүминең кижи коркор ло јескинер кижи турды.

— Коркыба... Сенде кандый да буру јок! — деп, Кенесары айдала, ары бар деп Кара-Улекке темдек этти. Онызы јўре берди.

— Тёрёлингди санап, эригип турунт ба, Жусуп?

Иосиф Гербрут бажын кекиди:

— Эригип јадым... Андый ыраак эмес болзо, јўре де берер эдим!

— Азыйда сен андый состöр айтпайтаң... Слердинг санаагар меге јуук дайтен. Сенинг состöрингди мен ундыбай јўргем...

— Эйе, ол тушта мен сенинг тўймеелинг казырланыштан, јескинчилў бойын сўёттен ару деп бодогом... — Иосиф Гербрут тўш ёринде чилеп, куучындап отурды. — Бис, поляктар, ѡилбир-кеек улус...

— Эмди сен анайда сананбай јадынт ба?..

Кенесарының ўнинең нени де керектебей турганы билдириет.

— Эйе, Кенеке... — Иосиф Гербрут Кенесарының козине чике көрди. — Сен бастыра јўрўмингде ак кийистинг ўстине отурага амадаган. Ол кийиске улус сени отургузып, ёрё кёдўрген. Албатының јаймы ла кемнең де камааны јок боловы учун тартышкан улус, анаң кичинек те астам аларга кичеенбеген улус эмди сенең там ла ырап јат. Мынаң ары сеге јалканчык, тёгён состöр айдар улус там ла јуук болуп браадар. Је мен сеге андый состöр айдып болбозым...

— Ёскö канду неменинг күюни де ёскö деп, тегиндў эмес айдып јат. — Кенесарының костöринде кенете калжу оттор күйүп чыкты. — Је мен сеге мынайда айдарым. Россия — ол јаан талай суу, бис дезе кичинек суучак. Мен ол кичинек суучак озо чактардан бери канайда ла аккан, анайда аксын деп тартыжып јадым. Бўгўнги казахтардың таадалары Аблай ханга багынган болзо, олордың уулдарының уулдары Аблайдың уулының уулына не багынбас!

— Сен улусты канайып башкаарга турунт? Јери-суузынан айрылып, олор эртен ле сенинг ийде-кўч јогынды көргўлеп ийер.

Сенинг каан ширеен учун ўзёги јок јуулажарга олордын кемизиңде јöпсинбес.

— Мен сени азыйдан бери билбейтен болгом болзом... — Кенесары ўлдүзининг сабын түзетти. — Орооныңды канайып башкарарын деп, сен менен сурап турун ба? Ак каан чылап башкарарам. Шыйдамның ла мылтыктың күчиле. Кем бакпаза, таадаларым чылап, аттарымла тепсеп саларым. Артканы — не де эмес, улус јаңыс ла камчының ла кылыштың сөзин угуп јат!..

Иосиф Гербрут бу сёстёрди јаратпай, бажын јайкады.

— Сен — јымжак кижи, поляк, јаң кижиге нени берип јат, билбей јадын!..

— Кижининг канының, сёёгининг ўстине төзөгөн ороон качан да узак турбайтан. Ондый ороондо албаты качан да ырысту болбайтон... Кыйында да кемжү болов учурлу. Кандый ла немеде учур бар!

— Јок туру! — Кенесары камчызының сабын сабарлары агарганча кезе тутты. — Мен эмди баштап барып јадым, менин нени ле эдер јаңым бар!.. Менин ороонымда ончо улус меге багар учурлу, багар күүни јок улусты јаңыс ла ёлüm сакып јат! Жаппас сёйкүтү улустан баштаарым!

Иосиф Гербрут унчукпады... Бу кишининг «менинг орооным», «менинг албатым» деп айдары там ла көптөп јат. Жаппас сёйкүтү улус deerde, тегин малчыларда кандый буру бар!

Жаппас сёйкүтү улустың бийлери Алтынбай Кобеков ло Жангабыл Тулеменов Кенесарының аулдары Тургайга коччуп келгенинг улам, одорлу јерлер тапчы боло бергенине ачынгылап турган. Малдарын олор Мугоджардың кырларына айдап, койлорын орус казактарга берип салган Омский линияның јанында кабырып јат. Эки бий сёслө Кенесарыны ончо јанынаң јомоп, је каранга ого јамандарын јетирип, зякет дайтэн каланды толёбой, кыйыжып турган. Жаан ўйи Кунимжанның аулын тоноп, олжолоп апарган улустың ортодо Алтынбайдың бир канча јииттери болгоны керегинде Кенесары бу јуукта угуп алган...

— Бир бийдин кереги учун бүткүл јон бурулу ба? — деп, Иосиф Гербрут сурады. — Улус мыны билбес те ине. Ого ўзеери бистинг коччуп келгенистен бери, чындап та, олордың одорлу јерлери тапчырай берген. Бир кезек улус мыны јаратпай јат.

— Ненинг учун бурузы јокторы бурууларын кезетпеген? Јок, олор ончозы — Алтынбай бийдин улузы. Теке кайдаар баар, ўүр анаар баар... Жапастарды казыр кезетсем, менен кыйа болордон озо, шектылар санана берер!

— Же ўй улуста ла балдарда не буру бар?

— Улус бойына килебей, билезине килеп јат. Олор бала-барказын јылыйтарынаң, угы-този ўзёлериңен коркып, менинг

кийнимнен баргылаар. Сен, поляк, бу шүүлтенинг ойгорын билип болбозынг. Мен олордынг ла тузазына мынайда эдип јадым!..

Иосиф Гербрут Кенесары jaар лаптап көрди... Эйе, бу кижи бойынынг аңылу јайалгалу бүткенине бойы акту јүрегинен бүдүп јат. Бу бүдүмјиденг оны јаңыс ла кара бажыла кожо айрыыр арга бар. Мындый улустанг јеткерлүү улус јок!..

— Слерге мындый сурак, Кенеке... Слердинг айтканыгарла болзо, ончо улусты јаңыс ла коркыш тудуп турган болзо, айлы-јуртын ѡртөп салган Балгожа бий слерге не јалынбай јат?

— Ол шакал ошкош кылышту орустарданг коркып јат... Казахтын кара албатызы коркынчак. Балгожа бий де болзо, угы-тöзи јок тегин кижиден чыккан, кара сööктöнг бүткен!..

— Слердинг энг ле эрлүү, јалтанбас сарбазтараар кемдерден туруп јат, Кенеке, олор јогынаң слер нени эдер эдигер?.. Слер улусты јаңыс ла коркыштынг, кезедиштинг күчиле колдо тударга јадыгар. Је олор слерденг јана болордонг айабас... Энг јакшы улустар. Јаңыс тöре сööктöү улусла слер неге јединдигер?..

Кенесарынынг чырайы кенете ойто бүрүнгүйлеп, ол ал санаа-зын эмди јажыrbай, чыгара айдып отурды.

— Сен ёсқо дö укту-тöстү кижи болzon, бистинг керектерди Таймастанг ла Абилгазыданг артык билип јадынг... — Кöп јылдардын туркунына оныла таныш та болзо, ол баштап ла чүм јогынаң ого коштой отурғанын Иосиф Гербрут көрүп отурды.— Улусты ёлүмле коркышып, бойымнынг маанымнынг алдына јуубазам, мен нени эдерим? Менинг он мунг кирези сарбазтарым Кокандтын ханын јенгип болбос! Көрзөнг, ондо канча кирешибеелер бар: Эрмазар, Наманган, Андижан, Ош, Тахты-Сулейман, Шахрия, Ангара, Кураша, Ходжент, Ура-Тобе, Ташкент!

Иосиф Гербрут онын сöstöрин там ла кайкап угуп отурды. Бу кижи jaан јуу-согуштар баштаарга амадап јат!..

— Кемнинг де коп јетирүзине тайанып, Оренбургтынг јаандары мени јöп јогынаң Хиванын ханынан аргымак ат ла он беш мылтык сыйга алган деп бурулап јат.—Кенесары улу тынды.— Мен оны хан Аллакулдан алгам. Эмди ол ёлүп калды, онынг уулы, Рахманкул хан, меге ўч аргымак, мылтыктар ла ок-тары ийген... Кайтсын, Хиванын мылтыктары тоң ло коомой эмес, аргымактары ак-ярыкта эн ле јакшы аттар. Је ненинг учун Оренбургтын генералдары Кенесарыны андый ла борчы, јүдек кижи деп бодоп јат? Мен сыйларды алып, Хиванын ханына неге де турбас куру, молјулар берип турзам, мында кандый серемji бар. Эмди тура ол менинг барабанымнынг табыжыла секирип, эмирле кемирижип јат. Кайдалык, Кокандтын ла Хиванын бийик јамылу хандары, Бухаранын эмири бой-бойлорын јакшы ла јинишилезин, маат јок, биске не-не једижер. Эмди олордынг кажызы ла мени бойы-

ның жаңына тартып аларга кичеенип жат, је мен олордың кажызының да жаңына жайылбазым: хандарга да, эмирге де. Шакалдарла кожо жүргенче, арсланла кожо жүрзे торт!.. Же Арасейдин арсланы бөрү Кенесарыны јобош куча эдип алар күүндү. Оренбургла јөптөжү-куучын ёткүрип, мен неге једингем? Жаңыс ла ўйимди ле балдарымды блаадып ийгем... — Кенесарының чырайы кызарып, ол кыйгылу эрмекке кочти. — Жок, мен куча эмезим, мойнымды кезип жатса, унчукпай турбазым! Арт-учында, ач бөрү чилеп, алтырып улуп ийерим, оны угуп, куйка-баштары јымыразын, кулактары тунзын! Олүжерим, јуулажарым, жок туру, юлзом дö, бөрү чилеп юлойин!..

Коркушту очуркегенине эбире нени де көрүп болбой турган бу кишини көрөрғө Иосиф Гербрутка ачу болды.

— Мынанг эш неме болбос деп, слер эмдиге јетире бүдүп болбой јадыгар ба? — деп, Иосиф Гербрут араай сурады.

— Жок... — деп, Кенесары ўни тунгаксып унчукты.

Оноң Кенесары ѡрё туруп, чөл жаар узак көрди. Көстөри оның ойто ло тымык ла соок боло берди.

— Сен чын айттынг... — деп, ол токуналу унчукты. — Олордың одорлорын, јерлерин ойто кайра ак кааннанг айрып болбозымды билгилеп ле ийзе, казахтар менен качкылап баштаар. Же мен олорго качарга бербезим...

— Кандый эп-аргалы?

— Аблайдың маанызы алдында ёштүлерле јуулажар күүни жок албаты меге керек жок!

Бу сөстөрди угуп, Иосиф Гербруттын куйка-бажы жимиерт эти. Бу кишининг айткан сөзи ле эткен кереги эки башка качан да болбайтонын ол жакши билетен. Чингис-хан ла Аксак Темир¹ карам билбес болот кылыштарга түнгей болгон болзо, олордың бүгүнги калдыгы кишининг канына кадырган кылыштынг сынынына түнгей деп, айдуулда жүрген поляк поэт сананды. Каныркак казыр кылык-жан салтарын келер ўйелерге канча чактарды ёткүре экелетен туру! Кенесары бакпаган аулдарды эмди көзин де чингбей канга чондиреринде бир де аланзыш жок...

Керек шак анайда болгон. Кааның башкарузының чотогоныла болзо, түймеендү јылдарда Кенесары јүс јетен беш јурттар тоногон ло ѡртөгөн, беш јүстөг ажыра амыр жаткан јурт улус ѡлтүрген. Ончо ѡлтүриштер ле тоноштор оның жүрүмининг калганчы јылдарына келижип жат...

Иосиф Гербрут ого ёскó жаңынан јууктаар деп шүүнди.

— Же слер Алтынбайдың аулдарына табару этсегер, олор оч аларга неден де тура калбас. Кунимжан эки балазыла кожно

¹ Аксак Темир -- Тамерлан, Тимур.

олордың колында, мыны слер ундыбагар. Алтынбайдың аулында кан төгүйлер...

Кенесары колын јалмай јаңыды.

— Сен Аршабок ло Обрыч менинг ўйимди ле балдарымды ѡлтүрип салар деп айдарга турунг ба? — Ол Горчаковты ла Обручевти казахтап адаган аттарыла адады. — Јок, олор онойтпос... Канайып-канайып мыны эткежин, бисте олжодо јүрген олордың улузы бар ине. Ого ўзеери бис бой-бойлорысла јуула-жарыста, олор сүрекей кунукпай да јат. Је анайда болотон болзо, болгой...

— Нези болгой?

Кенесары нени айдып турганын Иосиф Гербрут озо баштап онгдободы. Оноң онгдол ийерде, ончозы ого јарт боло берди. Уч јыл мынаң кайра Кенесары бойының Сыздык деп кичинек уулчагының јалтанбазын ченеп көргөнин ол эмди эске алынды. Кенесарыны јаш тушта база анайда ченегендер. Эмди ол ёйинен ѡткүре бийиркеп ле улуркап, чек ле соок таш ошкош боло берген, ончо јууктарын ла кару улустарын санаазында туку качан көмүп салган.

Кенесары оның санааларын кычырып ийген болгодый:

— Ачынчылу карыгыш кижииниң санаазын булгап, оны курч, ару этпей јат. Оның учун карыкчалды, килемши јүректенг тазылыла кодоро тартып, туура чачар керек. Јескинчилүү скорпион деп курт та бойын бойының короныла ѡлтүрерге ийде-күчти таап јат ине!

Иосиф Гербрут оны база бир эпле токтодорго сананды:

— Кунимжан-ханумды балдарыла кожо Омсктон Оренбург жаар көчүрген деген табыш бар. Олорды олжодо офицерлерге толыгар деп военный губернаторго письмо бичизе кайдар?

Кенесары ол жаар бажын бурыды.

— Ченеп көргёйис... — деп, ол нени де керектебей турган кижииниң ўниле унчукты. — Бисте олжодо јирмеге шыдар офицерлер бар, олордың ортозында барон Уйлер ле есаул Лебедев. Менинг аулымнаң олжолоп апарган одус беш кижиини, Кунимжанды ла балдарымды божодып ийзе, мен олжодо офицерлерди ончозын божодып ийерим. Анайда бичи!.. База бичи, Жусуп...

— Нени, Кенеке?

— Обрычтың келгенинен бери Оренбургтың ла бистин орто до керектер там ла ўрелип браады деп бичи. Олор бисти түйметпей де турза, је Омсқтың отрядтары бистин аулдарга олордон јажытту келип турган эмес. Генсти чек јайлаташылап салза, Оренбург бисти кезе тудар. Обрычтың бойына бичишли, ырыс болор бо, калганчы катап ченеп көрөли...

Иосиф Гербрут койнынаг тетрадьты капшай чыгарып келди:
— Обрычка нени бичийтен?

— Мыйнайда бичи... «Эки јыл мынанг кайра военный губернатор Перовский ле генерал Генс улу каанныг килемжизин — ястыраларысты таштаганын керелеп турган манифест биске жарлаган. Оноң ло бери бис ак каанга кичинек те удурлашпай жадыс... Бысыл, март айдын жирме биринчи күнинде, бис андап жүреристе, Омсктоң атанган есаул Сотниковтың военный отряды бистинг аулга табару эткен, ак малысты, алкы-жөөжөбисти алып барган, ўйим Кулимжанды эки кичү балазыла кожо олжолой берген. Мынынг кийнинде каанныг бийлеринег биске кандый да килемжи болбозын бис жарт билип алдыс, онын учун эмди бис жаңыс ла кудайга иженип жадыс!» Келиштире бичи, сүрекей жайнап сурап туру деп сананылабазын. Же бистинг амыр-энчү жадынга иженип турганысты билдирте бичи...

— Аныда бичиригэ кичеенип жадым.

— Андый эмес болзо!.. — Кенесарынынг чырайы куугарып, ол жудругын кезе уштанды.

— Ончозы эптеле-жөптөлө берер болор бо...

— Аныда ок куйруктарын булгап турган ончо бийлерге письмолор бичи. Мен олорды сеге тоолоп берейин. Элден ле озо назар сөйткүтүлүстүнгө башчыларына, Байтура ла Каракушикке, бичи...

— Олорго нени бичийтен?

— Менинг хан болгонымды жаратсын! Азыйғы ёён-бёкёнгө ајару этпей, олорго болужып турарым. Же сөзимди уккылабаза... Одус јылга каруу сакырым, каруу келбезе, одус јыл ѡштөөрим!.. Жаппас сөйткүтүлүстүнгө бийлерине база мындый письмо бичи!..

— Бичирим...

Бу кижиле эмди ѡскө не де керегинде куучындашса, оноң тұза болбозын Иосиф Гербрут билип ииди.

Кемнинг де базынан кумак кыјырт этти. Олор жаар Таймас мендегендү клеетти.

— Кенеке, Оренбургтан кижи келди. Слердин балдары гардан...

— Жакшы ба, жаман ба — кандый табыш?

— Жаман!..

Кенесарынынг чырайында бир де тамыр кыймык этпеди.

— Эмди жакшы табыш сакырырга күч эмей... Бистинг Алтыншаш нени жетирип туру?

— Обручев генерал Генсле ёйрекжип жат, биске коомой айалға төзөлөрдөн айабас деп жетирип туру...

— Сен мыны жаман табыш деп айдып жадынг ба?

— Эки тёö јыжышканда, ортозындагы чымыл өлөр. Бис ол чымылга түнгей эмезис пе... Перовский јуре берген кийнинде, Генстен оско анда қуучындажар да кижи јок.

Кенесары колын јаныды:

— Олордон бис база нени сакырыс?

— Јаныс ла көрмөс неге де иженбей јат — деп, Таймас айтты. — Оренбургка барада керек.

— Сен мени малахай бёркимди уштыйла, олордың будына бажырзын деп турун ба? — Кенесары соок ўнденди. — Је олор малахай бёрүклө кожо башты айрып алза, не болор?..

— Анайда эткер деп айтпай јадым... Бис кижинын бойы болзобыс, сен бажы. Този јогынан баш узак јүрүп болор бо? Сананзан, кар да күие берер деп, бисте айдыжып јат!

— Јакшы... База кандый табыштар?

— Военный губернатор бистинг түймеенди көмө базарга Петербургтан он төрт мун салковой акча сураган... Ого ўзеери алданын база ўч мун сураган...

Таймас төмөн көрди.

— Айт! — деп, Кенесары јакарды.

— Бу акчаны слердин бажыгарды экелген кижиге беретен, Кенеке...

Кенесары күлүмзиреди:

— Јакшы, кандый да болзо, баалаганы јакшы... Је мен јүк ле јүс аттын баазына туруп јадым ба? Кажы ла аттын баазы одус беш салковойдон болзо... Эки јылдың туркунына Россиянын садузына Кенесары эки јүс сегизен мун чыгым эткен деп, Аршабок бойы Петербург jaар бичиген эмес беди. Мынызы чын болзо, ол менинг чодымла байырга сананган эмтири...

— Андый ба айса андый эмес пе, је бистинг түймеенис талтүштин күни болгон болзо, сенинг ширееге отурган ойнинг энгиргери күн болды. Ол күнибис чек ажа бербезин, ол керегинде сен санан. Бойынгын калжууннан јаан јаштүүн јок деген кеп сости ундыбай јүр, Кенеке!..

— Јакшы, сананып көргөйис... База айдар кандый сөзин бар?

— Сенинг каруулында турган качкын солдат Гаврилов мынайда откён коюйым ажыра Оренбургта јаандарга сенин бажынды кезеле, экелерим деп јетирген. Мындый керекти кышкыда эдерге элтү деп, ол айттырган. Генерал Обрыч дезе Гаврилов бойынгын молжузын бүдүрзэ, онын јаманын таштагар деп, Петербургка письмо ийген...

— Садынчакка качан да блүм! — деп, Гербрут кыйгырды. Кенесары селт сананды.

— Озо баштап шингеп көрөр керек... Чын болзо, Карап-Улек бойы башкар салар. Оско качкындарды чочыдарга јарабас...

Училези айылдар яарап бастылар. Јолой Таймас база бир яман табыш жетирди. Јаны уруп эткен пушканы ченеер тушта башкир Давлетчи ёлгён. Та чой чыдашпаан, та ёйиненг ёткүре көп тары салынган, же пушка јарыла берген. Кенесарыны ончозынаң артык бу табыш карыктырды. Ол уй мылтыктарга јаан ижемji салып турган болгон.

— Бистинг чөлис оны јымжак торкодый јаап салгай! — деп, ол айтты.

Үч күннинг туркунына баатырлар, султандар, бийлер, аксакалдар јаны төзөлгөн каандыктынг учурлы, оны канайда төзөөрин шүүштилер. Олор төрт пункт аайынча текши шүүлтелерге келгендер...

Олордын эн учурлузы — черёу керегинде. Бу ёйгө жетире Кенесарыда јўк ле сегис мунгатту черёу болгон, кышкыда олор айылдарына тараап-таркап јангылай беретен. Калганчы ёткён кышта Кенесарыла кожо јўк ле беш јўс сарбаз арткан. Төс черёуни жирме мунгга жетире көптөдөр, олордын беш мунгын кышкыда ханнынг турлузында артырып турар деп јўп чыгаргандар.

Јаны черёунинг кажы ла јўсбажызы, мунгбажызы орус военный искусствоны ўренер, солдаттарын база ого ўредер учурлу болгон. Тегин јуучылдын тёжинде јажыл ёндү ўч чичке бös, јардында база јажыл ёндү бир темдек көктөлөр учурлу. Јўсбажылардын ла мунгбажылардын темдектери кызыл ёндү болор учурлу, Кенесары бойы орус полковниктин алтын эполеттү чаңкыр мундириин кийер учурлу...

Мунгбажыларга эн ле ат-нерелў баатырлар тургузылып јат. Олорды тургузар јан јаныс ла Кенесарыга берилиген. Бир мунг јуучылдардан турган адучылардын аңылу отряды база төзөлгөн. Онын командирине Байтабын көстөлгөн.

Јаан ајару тургузылган ээжилерди бүдүрерине эдилген. Ээжини бускан кишини озогы «Жик» дайтэн ээжиле кезедер. Онызы бурулу кишининг јўзин ўлдүле эмезе јыданынг бажыла бир јердег чийе кезери болгон. Ондый уйат јаныс ла јууда калапту согушта аруталып јат. Јўзинде эки чийўлў јигит бийлердин јаргызына берилип јат. Бийлер оны малла штраф төлбөр, эмезе билезиненг бир јылга ырадар, эмезе кой кабырар эдип јаргылап јат. Јўзинде ўч чийўлў јуучылды блём сакып јат...

— Казахтынг хандары озодо албатызынынг төрт ўлүзининг бир ўлүзин ат ўстинде тудатан, ненинг учун дезе казах дегени — ол јуучыл дегени болгон! — деп, Кенесары айткан. — Штүлерге јемит болуп калбаска, бис бир миллион албатыбыстанг ого јўк жирме мунг кишини атту черёуде тудар учурлу...

Кем де удура эрмек айтпаган, Кенесары дезе колына жирме мунг черёу алган...

Жөптиң әкінчи болюгы черўни курсак-тамакла, жуу-јепсelle жеткілдеери болгон. Эки бёлүкке бёлиніп турар калан жуур деп жоғырылған: малла алатаң калан-зякет, ашала алатаң калан-ущур. Төртөнгө жетпес мал тудунған улуска бу калан салынбай жат. Қоғамалду улуска мал тоозы көптөгөніле калан көптөдө салынар. Аш салып турған улус ажының түжүмінің он ўлұзиннің бир ўлұзин калан учун беретен.

Бу сурек аайынча блаашту шүүлтөлөр болгон. Тургайды, Иргизти, Сыр-Дарьяны, Илини ле чөлдө тоозы жок көлдөрди эбіре жаткан казахтар аш салзын деп, Кенесары некеген. Керек неде дезе, Оренбургтың военный губернаторлоры: граф Сухотелен, граф Перовский, Обручев көчкүн албатылар жер ижине көчсө, оноғ империяга астам болбос деп, бу керекті жаратқылабай туратан. Военный министрғе генерал Обручев мынайда бичиген: «Мененг озо башкарған генерал-адъютант Перовский киргизтердин бир кезегинің көчкүн эмес жүрүмин, олордың аш салар амадузын жаратпай, ол керектінгіштүзи болгон. Олордо бойының ажы жок болзын, ашты бистен садып алып турзын, бу жаңынан жаантайын ла Россиядан камаанду болзын деп, ол амадаган болгодай».

Шак мындың шүүлтеле башкарынып, озо баштап граф Сухотелен, оноғ граф Перовский военный губернаторствоның жеринде орус жүрттарла коштой аш боскүрерине көчкөн казах жүрттарды јоголторго кичеенгендер. Же Кенесарының черўзине аш керек болгон, оның учун ол жер ижиле жаткан казахтарға јомөлтө эдер деп шүүген...

Казах аулдарда ак каанга эмезе Кокандтың ханына каланды азыйда бийлер ле уктардың башчылары жууп туратан. Мынан ары каланды Кенесарының аңылу есаулдары жуур эдип жөттөгөн. Мынызы ханның жаңын сүрекей тыңызып турған.

Жөптиң ўчинчи болюгінде жарғының учуры жарталған. Бу юйғо жетирие жарғы жаңыс ла бийлердин ле аксакалдардың колында болгон. Эмди дезе энчи аларының, барымтының ла оноғ до боскө керектердин жарғызын жаңыс ла ханның жөттөгөн улустары эдер учурлу болгон. Союктөр ортодо блааш-тартыштың аайына Кенесары бойы чыгатан.

Кенесарының ла ага-султандардың жерлеринде жаткан казахтардың блаашту керектерининг аайына ага-султандар чыгар учурлу болгон. Кенесары керек дезе олорло, жартап айтса олордың бир кезегиле, бөркөшпөскө кичеенген. Жаңы жаңының курч бажы барымтыга — малды тоноп, блаап айдаарына удура ууландырылған, ненинг учун дезе бу союктөрдин ле уктардың бирлигин бузуп турған жаан жеткер болгон. Черүүчилердин көп жаңы тегин улустаң турғанын билип, Кенесары күлдәрдың жүрү-

Училези айылдар яарап бастылар. Жолой Таймас база бир жаман табыш жетирди. Жаны уруп эткен пушканы ченеер тушта башкир Давлетчи олгөн. Та чой чыдашпаан, та ёйиненг ёткүре көп тары салынган, же пушка жарыла берген. Кенесарыны ончозынаң артык бу табыш карыктырды. Ол уй мылтыктарга жаан ижемжи салып турған болгон.

— Бистинг чөлис оны јымжак торкодый жаап салгай! — деп, ол айтты.

Үч күннинг туркунына баатырлар, султандар, бийлер, аксақалдар жаны төзөлгөн каандыктынг учурын, оны канайда төзөөрин шүүштилер. Олор төрт пункт аайынча текши шүүлтелерге келгендер...

Олордын эң учурлузы — черүй керегинде. Бу ёйгө жетире Кенесарыда жүйк ле сегис мунг атту черүй болгон, кышкыда олор айылдарына тарап-таркап жанғылай беретен. Қалғанчы ёткөн кышта Кенесарыла кожо жүйк ле беш жүйс сарбаз арткан. Төс черүни жирме мунга жетире көптөдөр, олордын беш мунгын кышкыда ханыныг турлузында артырып тураар деп жөп чыгаргандар.

Жаны черүнинг кажы ла жүсбажызы, мунгбажызы орус военный искусствоны ўренер, солдаттарын база ого ўредер учурлу болгон. Тегин жуучылдын төжинде жажыл ѡндүү ўч чичке бөс, жардында база жажыл ѡндүү бир темдек көктөлөр учурлу. Жүсбажылардын ла мунгбажылардын темдектери кызыл ѡндүү болор учурлу, Кенесары бойы орус полковниктинг алтын эполеттү чаңкыр мундириин кийер учурлу...

Мунгбажыларга эң ле ат-нерелү баатырлар тургузылып жат. Олорды тургузар жаң жаныс ла Кенесарыга берилген. Бир мунг жуучылдардан турган адучылардын ангылу отряды база төзөлгөн. Онын командирине Байтабын көстөлгөн.

Жаан аяру тургузылган ээжилерди бүдүрерине эдилген. Ээжини бускан кижини озогы «Жик» дейтэн ээжиле кезедер. Онызы бурулу кижининг жүзин ўлдүле эмезе жыданынг бажыла бир јерден чийе кезери болгон. Ондый уят жаныс ла жууда калапту согушта аруталып жат. Жүзинде эки чийүлүү јигит бийлердин жаргызына берилип жат. Бийлер оны малла штраф төлөөр, эмезе билезиненг бир жылга ырадар, эмезе кой кабырар эдип жарылап жат. Жүзинде ўч чийүлүү жуучылды блүм сакып жат...

— Казахтынг хандары оздо албатызынынг төрт ўлүзининг бир ўлүзин ат ўстинде тудатан, ненинг учун дезе казах дегени — ол жуучыл дегени болгон! — деп, Кенесары айткан. — Штүлдерге жемит болуп калбаска, бис бир миллион албатыбыстанг ого жүйк жирме мунг кижини атту черүде тудар учурлу...

Кем де удура эрмек айтпаган, Кенесары дезе колына жирме мунг черүй алган...

Жөптинг экинчи болүги черўни курсак-тамакла, јуу-јепселле жеткилдеери болгон. Эки болүкке бөлинин турар калан јуур деп јөп чыгарылган: малла алатаң калан-зякет, ашала алатаң калан-ушур. Төртөнгө жетпес мал тудунган улуска бу калан салынбай жат. Көп малду улуска мал тоозы көптөгөниле калан көптөдө салынар. Аш салып турган улус ажының түжүмнин он ўлүзинин бир ўлүзин калан учун беретен.

Бу сурак аайынча блаашту шүүлтөлөр болгон. Тургайды, Иргизти, Сыр-Дарьяны, Илини ле чөлдө тоозы јок көлдөрди эбира жаткан казахтар аш салзын деп, Кенесары некеген. Керек неде дезе, Оренбургтың военный губернаторлоры: граф Сухотелен, граф Перовский, Обручев көчкүн албатылар јер ижине көчсө, онон империяга астам болбос деп, бу керекти жаратылабай туратан. Военный министрге генерал Обручев мынайда бичиген: «Менен озо башкарған генерал-адъютант Перовский киргизтердин бир кезегинин көчкүн эмес јүрүмин, олордың аш салар амадузын жаратпай, ол керектинг штүзи болгон. Олордо бойының ажы јок болзын, ашты бистен садып алыш турзын, бу жанынан жаантайын ла Россиядан камаанду болзын деп, ол амадаган болгодай».

Шак мындый шүүлтеле башкарнып, озо баштап граф Сухотелен, онон грав Перовский военный губернаторствонын јеринде орус јурттарла коштой аш ѡскүрерине көчкөн казах јурттарды јоголторго кичеенгендөр. Же Кенесарынын черүзине аш керек болгон, онынг учун ол јер ижиле жаткан казахтарга јомөлтө эдер деп шүүген...

Казах аулдарда ак каанга эмезе Кокандтың ханына каланды азыйда бийлер ле уктардың башчылары јууп туратан. Мынан ары каланды Кенесарынын аңылу есаулдары јуур эдип јөптөгөн. Мынызы ханынын жанын сүрекей тыңыдып турган.

Жөптинг ўчинчи болүгинде жаргынын учуры жарталган. Бу юйгө жетирие жаргы жаныс ла бийлердин ле аксакалдардың колында болгон. Эмди дезе энчи аларынын, барымтынын ла онон до ѡскө керектердин жаргызын жаныс ла ханынын јөптөгөн улустары эдер учурлу болгон. Сööttör ортодо блааш-тартыштын аайына Кенесары бойы чыгатан.

Кенесарынын ла ага-султандардың јерлеринде жаткан казахтардың блаашту керектеринин аайына ага-султандар чыгар учурлу болгон. Кенесары керек дезе олорло, жартап айтса олордың бир кезегиле, ёоркөшпөсөк кичеенген. Жаны жанын курч бажы барымтыга — малды тоноп, блаап айдаарына удура ууландырылган, ненинг учун дезе бу сööttörдин ле уктардың бирлигин бузуп турган жаан жеткер болгон. Черүчилердин көп жаны тегин улустан турганын билип, Кенесары кулдардың јүрү-

мин эмеш те болзо јенгилтер деп некешкен. Кулды өлтүрген учун штраф төлөөр әдип салган...

Жөптинг төртинги бөлүги садуның керектерин эмеш айлу-башту әдип турган. Азыйда жигиттер каравандарга табарып, олордың жаңыс ла тоноп туратан болзо, эмди олорды, ёсқо ороондордың жаңы чылап, тонобос, коруганы ла жери ажыра өткүргеги учун олордон астам-калан алыш турар әдип салган. Же астам-каланың баазы тенг эмес болгон, онызы караван кажы орооның, не улустың болгонын камаанду болгон.

Ханның соведи ончо линияда орус жүрттарга оок табарулар әдерин токтодор, Хивала, Бухарала саду өткүрер керектердиң жаңыс ла ханның түжүметтерининг колына берер деп, јөп чыгарган. Нени керексиген, ончозына јединип алала, Кенесары оғо бириккен сөйткөрдинг ле уктардың башчыларынаң бойына база бир жаан жаң блаап алган. Нураганың ла Абулхаирдинг өйлөринде хан шүүжүнинг јоби јогынаң жаан керектердинг аайына чыгар жаңы јок болгон болзо, эмди Кенесары оноң јөп сурабас, оғо жаңыс ла айдып салар учурлу болгон. Ханның алдынаң эткен јоби закон болуп калар учурлу. Кенесарының жакарузын кыйыш жоктоң бүдүрер керек...

Бир неделениң бажында Кенесары Кара-Тургайды турлузына жаңып келген. Удабай ол жаар мунбажылар бойлорының жигиттериле жуулыхып, жаңы жаң аайынча ўредү баштаган...

Бойының колына жаңды жууп алала, Кенесары ёштү ле аланызып турган аулдарга казыр табарулар әдип баштаган. Оренбургтың шибеелерине ле жүрттарына эм турал тийбей, ол Сибирский линияны сүре ле чочыдып турган. Күнненг күнгө өлтүрткен улустың тоозы эки жаңынаң там ла көптолп турган.

Жаңы ла Тургайдагы жайлуларына көчүп барган жаппас сөйтүү улустың аулдарына, жай башталып турарда, азыйдан бериги амадузын бүдүрүп, Кенесары табару эткен. Алтынбай сультанды Кенесары адының куйругына буулап алала, бир қанча беристе жерге сүүртеп апарган, оның эки кызын бу табаруда тың согушкан тегин сарбастарга ўй кижи әдип берип ийгөн. Удабай Алтынбай өлүп калган. Уйаттаган ла базынган учун Кысым-төренин уулдарынаң очин ал деп, ол өлөр алдында жеңчериине, Жангабылга, калганчы сөзин айткан...

Кенесарыны көрөр күүни јок хорунжий Жангабыл оноң оч аларга амадаган. Оның аулдарына табару әдерге бойының ийде-күчи жетпес, оның учун Оренбургтың жаңы башкараачыларына барып, олордон сүре ле болуш сураган. Же военный губернатор кандый да Алтынбай учун тургуза ла жуу баштаарга жа-

рабас деп шүүніп, Жангабылды сакыдып ла турган. Ол Кенесарыга удура элбек военный белетениш жазап, планын эм тургуда ачпasca сананган. Түймeeчилерди серендирбеске, Кенесарының жаан ўйининг Кунимжанның жадынын ондолтып, оның балдарын орус школго ўренерге берген...

Бу күндерде качын солдат Гаврилов јеткер болуп, ѡлүп калган. Ол Кара-Улекле кожо агаш кезип барган, оның ўстине агаш јығылган дешкен. Мойнының сөйтөри оодылып калган. Оның сөөгін жуушта Кенесары бойы турушкан. Ёлғон кижиның ак босло оройло, орого бийик көдүрингилү салган дешкен...

Мынайда канду-чакту 1843 жыл келген. Жыл башталып ла турарда, Оренбургта генерал Генсти ижинен жайладып салган деңген коомой табыш чөлгө жайыла берген. Оны генерал Лодыженский солыган. Бу габышты Кенесарыга Алтыншаш бойы экелген. Ол керсү, жалакай Генсле көзининг жажы төгүлип, жакшыла-жып алала, жаңып келген...

Жаңыс ла Күмүш жанбаган. Оны иштегейи, жалакайы учун тооп ло сүүп, генерал Генстинг билези бойыла кожо Петербург жаар апарған. Оның бойының да оны кыйнаган, базынган улустың жерине жанар күүни жок болгон. Кийнинде шак оның керегинде Ақмолинский округтың башкараачы ага-султанын, Коңур-Кулja Кудаймендинди, ижинен жайлаткан...

1843 жылда, казахтап койон жылда, маусым — июнь айдың 27 күнинде, Николай каан Оренбургтың военный губернаторына түймеечи султанга удура кезедүлү жаан экспедиция ийзин деп жакару берген. Ого эдилетен чыгымды жербойында ёрөкө бажынан алатаң каланла жапсын деген. Шак ол каланының акчазынан ўч мун салковойды Кенесарының бажы учун төлөөр эткен...

Военный министрдин жуук төрөөни генерал Обручев озолодо билип алала, келер ёйдө военный компанияга жакши белетенип алган. Мынан чик жок озо Қара-Тургай жаар войсковой старшина Лебедев баштаган ўч жүс кижиден турган атту кайучыл отряд аткарылган. Кенесары бу отрядка Иргизтинг ёрөги ағынында түштажып, Оренбургтың жеринде жуу-неме болбой турган учун, отрядтың жааныла жөптөжү-куучын откүрерге, Абилгазыга баштаткан бир канча улузын ийген. Олор старшина Лебедевке бис Оренбургтың военный губернаторының ончо жакаруларын кыйалта жоктоң бүдүрерге белен, керек болзо, гранга жууктай көчүп те аларыс деп жетиргендер. Лебедев тургуда ла Оренбург жаар элчи ийген...

Удабай Оренбургтан түймеечилерге тийбегер, је Иргизтин жаказынан ырабагар деп јакару келген. Јаны военный губернатор, Кенесарыла кандый бир јөптөжү-куучын откүрер деген шүүлтенинг јаан ёштүзи, јаныс ла ёй удадарга кичеенген. Арыбери элчилер барып, письмолор ло жетирүлер бичилип турганча, түймеечилерди эбира курчаш башталган...

Озолодо белетелген план аайынча башкараачы султандар Ахмет, Арыстан, Баймухамед кажызы ла бир мунгнаң атту черү јууп алала, јакару келерин сакыры учурлу болгон. Ахмет Тобол јанынан келер, Арыстан ла Баймухамед Сахарный деп шибенең јанында полковник Бизановтынг ўч мунг јуучылду отрядыла биригип, Кенесарыны түштүк-күнбадыш јанынан курчай алар учурлу болгон. Кенесары Улутау ла Аргынаты јаар ёдö конорго сананза, оны анда Омсктон, Петропавловсктон, Каркаралинсктен чыккан регулярный черўлер уткыры учурлу болгон.

Кенесарынын кайузын башкарып турган Таймас јанып келген Алтыншаштанг көп немелерди билип алган. Бизановтынг колына жажытту кайучы Тулебай ийилген. Эл полк кайдаар ууланып браатканы керегинде жетирүлер ийип турган. Башкараачы султандардынг кажы ла аулында Кенесарынын кижизи отурган. Кенесары ёштүлердин тös ийде-күчтери кайда турганын билетен, онынг учун ол бир мунг јуучылдарлу отрядын баштап, войсковой старшина Лебедевке удура барган.

Ол эмди де бойынынг тактиказын ёскортпöгөн. Ого удура јаан јуу-чак башталып јатканын билип ийеле, Кенесары јана болбой, јуулажар деп шүүнген. Азыйги тактиказынаг башкаланып турганы јаныс ла отрядын беш болүкке болүгенинде болгон. Олордын бир-бирүзи јеңдирзе, арткандары бүткүл артала, ойто ло капшай орныгып, јуулажып баштаар.

Полковник Бизановко удура Наурызбайга баштаткан бир мунг атту сарбастар барган. Онынг шүүжүчили Агибай баатыр болгон. Сибирьдин генерал-губернаторы ийген ўч карательный отрядкаа удура Жеке-баатырдын, Иман-баатырдын, Бухарбайдынг мунгдары барган. Олордын шүүжүчи-советнектери Кудайменде, Жанайдар, Тауке баатырлар болгон. Кенесары бойы дезе он мунг черүни, ол тоодо Байтабышинынг бир мунг мерген адучыларын баштап, Мугоджардынг кырларында туруп алган...

Керек болзо, Кенесары эмди черўлерининг ончо болүктерин бириктирип ийер аргалу. Олорды удурумга болүгени ээлгир, эпчил болор арга берип јат. Каанынг черўзининг отрядтары бир уула табарып болбайтон болзо, ол тушта олордынг кажызына ла таң алдынан согулта эдерге јеңгил. Энг ле учурлу керек — онын ёштүгө көрүнбези, туттурбазы. Кенесары элденг ле озо курчадарынан јалтанып турган.

Войсковой старшина Лебедевле ёдүп турган јөптөжү-куучының удал турганына ол база сүүнип жат. Эмди шилде — июль ай. Регулярный черўлер атанаып турганча, тамыз — август ай болор. Бүдүн жарым айдың туркууна ол ёштүлерге удурлажып чыдаражар. Аныып турганча, жаштарлу, салкындарлу казан — октябрь ай келер.

Тизеге жетире балкашту, жашту, салкынду казахтың күски ойи солдаттарды корон соокту кыштанг артык кинчектеер. Түнүтүжи серибей јыду жаш жааза, солдаттар чыдашпас. Олор шибеелерине кирип жажынар. Ол тушта Кенесары жуу-чакты баштаар!..

Жок, ол шибеелерге ле городторго табару этпес. Олорго оның күчи жетпезин ол билер. Ол ёштү султандардың алант-ачык аулдарын жуулаар. Тизеге жетире кан болор. Улузын кырып салар, малын айдай берер!..

Кенесарының бодоштыра сананганы чын болды. Султан Ахмет бойының жуучылдарыла Иргизтингjakазында турган войсковой старшина Лебедевтинг отрядына јүк ле июль айдың учында жеткен. Арыстан ла Баймухамед жуурга сананган черўзининг јүк ле талортозын жууп, полковник Бизановко база жаан јёмөлтө эдип болбогондор. Онызы дезе Омсктоң болуш сураган. Омсктоң келген отрядла кожно ондо беш мунга жуук солдаттар ла туленгуттар болгон. Же ёй ёдүп калган...

Айдарда, Кенесарының эң ле жаан ийде-күчтү ёштүэзи полковник Бизанов боло берген. Озо баштап Кенесары ого удура Наурызбайдың жаан эмес отрядын ийген.

Август айдың талортозында айдары жок изўлер башталган. Ага-султандардың ыраак аулдарынан жууган ла башка-башка отрядтардан бириктirген беш мун жуучылду отряд Сахарный деп шибееден чыгып, эки күнге жолдо јүрүп, арып чылай берген. Отрядтың алдында байбак эрин сагалду, байалгак сынду полковник Бизанов ло база полковниктинг мундириин кийген башкараачы-султандар Ахмет ле Баймухамед јортуп брааткан. Ўчинчи ага-султан Арыстан бу јерди жакшы билерин тузаланып, эртен турға ыраак турган аул жаар бурыган. Энгиргери слерге једижин келерим деген...

Чөлдинг ортозында кичинек көлдинг жаңына отряд амыраарга токтогон. Көлдинг жаңында блöнг саргара күйүп калган, эбира чөл, чек ле структап салган агаш ошкош, кип-килен, ару болгон. Кайучылар туш-башка мантаткылап, ончо жуукаларды, јиктерди, ойдыктарды аяктап көргөндөр. Эбира тынду неме жок, жаңыс ла жууктап клееткен улусты көргүлөп ийеле, тарбаандар ичеендерине кире конгылап турган. Мындый жаан отрядка куба чөлдинг ортозында кем табараарга тидинер? Атты бир аргызып жедер Му-

годжардың ыраак кырларына кайучылар ийбегендер. Эбире көс жедер неме алаканда жаткандың көрүнп жаткан...

Солдаттар ла тulenгуттар аттарынан түжүп, конор јерленин белетей берди. Офицерлердин кемизи де көлдө жүзүп йүрген ортөктөрди бир ле катап адып ийген. Онон мылтыктарын чого тургузып салала, жана каруулдар тургузып койгон.

Же арыган-чылаган улус тапту ла туузырап ўргүлей бергилеерде, жаан лагерьдин ыраак учтарынан кижининг куйка-бажы жимиреер ачу-корон кыйгылар чойилген: «Туругар!.. Кенесары!.. Кенесары!..» Уйуктап жаткан улустың ўстиле та кайдан чыга конуп келген атту улустың толкузы келип жат. Тура жүгүрген солдаттардың баштарына уур токпоктор келип жырс түжет. Улус санаа алынарга жеткелекте, лагерьдин ўстине экинчи толку, оны ээчий ўчинчи толку торт ло энтерилип келген...

— Аблай!.. Аблай!..

— Агибай!..

— Кенесары!.. Наурызбай!..

Бу табару он, он беш ле минуттың туркунына болгон, онон кенете тып-тым боло берген. Түnde келген атту улус, туман чылап, кайылып калган. Жаңыс ла шыркалу улустың кыйгыларыла онтулары табару болгонын керелеп турган.

Полковник Бизановтың бириктирилген отрядына түnde табару эткен улус Наурызбайдың јигиттери болгон. Бизановтың отряды мынайда ѡдорин билгилеп алала, олор эки күн мынаң кайра Мугоджардың кырларының эдегине келген. Олор жуукаларда, жырааларда, эмеш ле онгок-чинек јерлерде, кургап калган суучактардың коолдорында жажынгылап алган. Кайуга жүрген солдаттар нени де сеспей, жүс кире јигиттер жажынгандар жууканы кечире јорт бергендер.

Жаңыс ла карангуй кире берерде, Наурызбай жуучылдарына ѡрө турарга ла талып калган колы-буттарын темиктирерге жөп берген. Аттар да, тымыкты бузарга жарабазын билип турган чылап, араай силкинип турган. Олордың түйгактарына күн эртеден көктөп салган кийис башпактар кийдирип койгон. Олордың жаңыс ла ѡштүнинг лагерине жетире эки ле жүс алтам артарда, одуның отторы суркурап күйгилеп турарда, уштыгандар...

Наурызбай ла Агибай бир мунг атту черўзин ээчий-деечий табару эдер он бөлүкке бөлүгендер. Онон Акауз ла Акылак деп аргымак аттарына мингилеп, уур жыдаларын ичкери сунгылап, черўзининг алдына туруп ийгендер. Жүсбажылар жүстердин ортозы канча кире бой-бойынан ыраак боловын көрүп тургандар. Карагуяда бойының улузын ѡскө улусла булгаштырбаска, ѡштүгө табарып, ѡдо конуп, Аиртауның кумактарына жетире токтом-жы јок мантадар деп жөптөшкөндөр...

Баштапкы јүс лагерьге јетире мантадып, јуучыл кыйгыларын қыйгырып ийерде, анда торт ло ак-јарыктын учы келген чилеп, айдары јок шакпырт, ачу-корон кыйгылар башталган. Табаруга барган калганчы јўстер карангуйда антарылган байкандарга бўдўрилип, айланып келген солдаттардан согулта алып, бир эмеш јылыйтулут олди.

Табару сакыбаган да јанынағ эдилген болзо, кёлди јакалай бўдўн јарым беристеге чойилем ўделеген Бизановтын отрядына јаан коромжы эдип болбогон. Байкандарда уйуктап јаткандардан кем де алдырбаган, јангисла онинг чига конуп келгендер аттарга тепседип, уур токпокторго балбара соктырып, ёлгёндор. Јўске шыдар солдаттар ла туленгуттар ёлгён, онинг эмеш кўп улус шыркалаткан...

Тан јарып клеедерде, сўрекей јаан оро казып, орус солдаттардын ла казах туленгуттардын сўбётёрин колый-телий салып, јууп койгондор. Полковник Бизановтын јакарузыла олорды калганчы ѡлго мылтыктардан залл берип ўдежеле, јуунинг база бир канду страницазын јаап, отряд ичкери барган. Онинг база јаны страница ачылары башталган...

Бу ла ёйдо јарым мун јуучылдарлу башкараачы султан Арыстан једип келген. Тургуза ла Кенесарынын сарбазтарын куйруктайди алып исте деп, полковник Бизанов ого јакару берген. Бир эмеш ёйдин бажында чўлгў эки беристеге чойилип, бастыра отряд ичкери јўрўп ийген. Кургак ёрде тўнде мынайда мантаган аттардын изи чокум артып калган...

Полковник Бизанов, кечегиде чилеп, отрядтын алдында сай-галатпай турды. Тўнде ол арай ла болзо уур токпокло бажын балбара чаптырбаган. Йуучылдардын токпоги онын јардина кырпый тийип барган. Эмди полковник јаны ла билинип, санаа алынип келди...

Кўн чыгып келерде, чўлдинг сырангай ла кырында Кенесарынын ары барып јаткан јуучылдарынын сомдоры кўрүнген. Онын кийнинег бир эмеш артып, Арыстаннынг отряды истежип брааткан. Полковник Бизанов стройды бўскортсан деп јакару берген. Эмди олор чўлгў кечире јайылып, ичкери барып јат. Стройдын талортозында — Бизанов бойы, онынг эки учында Жантураннын уулдары Ахмет ле Арыстан, кийнинег султан Баймухамед келип јат...

Наурызбайдынг јуучылдары качып баарга база мендебейт, олор ўч-торт лў беристе алдында баргылап јат. Полковник Бизанов юртшыши тўргендесин деп јакарарда, алдындаги улус аттарынын юругын база тўргендедип ийгендер. Олорды сўрўжип, мантаткылап браадала, Бизановтын улустары сол јанында койуталдар өзўп калган кырланга ајару этпей калгандар. Азык-тў

лўк ле ок-тары тарткан обоз ыраак кийнинде артып калган. Жаныс ла беш-алты беристе јерге ичкери мантаткылап барада, кийин јанында мылтыктардың атканын ла ненинг де кўзўрт эдип јарылганын угуп ийгендер.

Бизанов бойы кайра келеле кўрзё, абраалар кўйўп турган, олордың јанында ўлдўле кезе чапкылап койгон солдаттар ѡткан. Тўймеечи јигиттер јакши аайлланбас полковниктиң обозын мында кетеп алала, ого табару эдип, тарылу бочколордың бир канчазын бўртўп, арткандарын алыш барган.

Обозтың учурал болуп тирў арткан начальниги обозко эки јўс кирези кижи табарган, олорды Агибай баштаган деп айткан. Агидайдың улустары качип баар деп сананбай, чўлдинг кырында ары-бери сайгаладып тургандар. Бизанов олордың сўмезин билип ийеле, олордың кийнинең истежўлў отряд ийбеген. Ол обозстың каруулын тыңыдала, тўс ийде-кўчтериле Наурызбайды истеп барган.

Наурызбайда беш јўс јуучыл артып калган. Эки јўс кижи Агидайга баштадып, обозко табару эткен, эмди олор кўнчыгыш јанында, он беш беристе кирезинде келгилеп ѡткан. Аттары арыган ўч јўс јуучыл Мугоджардың кырларында арткан. Олор анда амыранып алала, ёштўнинг отрядын ёткўрип ийеле, ого кийин јанынаң чаптыкту табарулар эдер учурлу болгон.

Бизановтың отрядын там ла ырада, кумакту јерлерге теренжиде апарзын деген Кенесарының јакарузы јакши бўдўп турган. Анда, ээн чўлдў, ого јаңмырлу, салкынду кўс ѹедижер, арга ѡокто ол кайра бурылар. Бу ёйдо Кенесарының колы бош болор, ол колго тўшпей турган кулдарды кату кезедер!

Тортинчи кўнде мак сўүген ле ёктом Наурызбай беш јўс сарбазтарыла беш мунг јуучылдарлу отрядты оодо согор деп умзантган. Бу керекте ол бойы арай ла ёлбўғон, ханынг јакарузын учына јетире бўдўрбекен....

Кўп ченемелдў ле чындык Агидай јанында ѡок болордо, Наурызбай јаан јастыра эткен. Тағ јарып турарда, ол беш јўс сарбазтарыла база катап Бизановтың лагерине табару эткен. Је полковник каруулды тыңыдып, солдаттарды мылтыктарын тудунганды амыраткан. Лагерь јаар учуртып клееткен атту черўге мёндўрдий октор урула берген, олор лагерьге ѡедип-јетпей, башка-башка бўлинип, јана болгон. Ӯлтўрткен јўс кире сарбаз јерде артып калган, Бизановтың отрядында коромъя ѡокко јуук болгон. Он јардына шыркаладып, адынаң јайылып јыгылып брааткан Наурызбайды Николай Губин колтуктай алыш, јууның јаланынаң алыш чыккан. Ол сўрўштеп айрылып, тынду артып та-

калган болзо, келер јасқа јетире јуу-согушта турожар аргазы јок болгон...

Је эң ле коомойы — бу табару тушта шыркаладала, олжоғ алдырган јигиттердин бирүзи шылу тушта Кенесары мында эмес, ол төс черўзиле Кара-Тургайды туруп јат деп айтканы болгон. Тегин јерге он күнди јылайтканын полковник Бизанов билип ийеле, мендешитү кайра бурыган. Бизановтың отряды эки неделенинг туркунына уур јорукта јўрүп, Иргиз ле Улкаяктың белтирине арып-јобоп калган јеткен. Ол Лебедевтин отрядыла, ого берилген султан-башкараачы Ахметтин туленгуттарыла биригерге сананган. Је онын јолында Кенесарының арыбаган-чыла-баган черўзи турган.

Бу ла ёйдо күстинг баштапкы јаштары башталган. Кенесары ачык јуулажарынаң кыйып, бирде Иргизтин сол јарадына, бирде он јарадына кечип турган. Оноң Мугоджардың кырларына јўре берген, оны канайып та табар арга јок болгон. Арт учында Бизанов алдында турган задачаны бўдўрип болбой, Оренбург јаар тескерлеген.

Бизановтың отряды Омскко јеткелекте, Кенесары ойто ло чўлдо болгон. Ўч јўс бежен јуучылдарлу отрядын баштап, Уй сууның јаында кыштузына коччуп келген, кем де корыбай турган султан Арыстаннын аулына табару эткен. Мынан ол ўч мунг беш јўс јылкы мал, ол ок кире тобблор, јети мунг койлор ло уйлар айдай берген. Мындый табарулар арай ла болзо кўнүн сайн болбой турган. Албаты кажы ла кўннең јоксырап, тўреп брааткан. Уйуктап јадар алдында улус эртен тири артарын, эки-янзызын blaap айдай бербезин билбайтен. Кенесарының јакшызына бўдер улус там ла астап турган...

Пограничный шибеелерден ийилген отрядтар јаантайын ла ойто куру јанатан. Јуу дезе там ла султандардың ортозында тоношту, ёчтү јуулар болуп, кубулып брааткан. Бу кўсте ачык јуу-согуш јаңыс ла войсковой старшина Лебедевтин тыңдылыган отрядыла болгон.

Кенесарының олжозында болгон Лебедев јайымга чыгала, оноң очин аларга јўткўп турган. Бойының отрядыла ол Қаркара-лыдан экинчи катап чыгып, Кара-Откёлди ёдўп, јебрендеги ѡлло Улутау јаар ууланган. Бу јерлерде јуртаган аргындардың, наймандардың, кыпчактардың кўп сабазы Кенесарыга јайылып турган. Је мында ого ёштү де аулдар болгон. Олор Ерден Сан-дышбаевти ѡёмоп тургандар. Анаида ок Аккошкар Кичкентаевке јайылып турган Орто Йўстин аулдары база бар болгон. Олордың јерлери Аргынатыда, Каракайын-Каширлыда болгон. Онын учун Лебедев шак мында токтоор деп шўйнип алган.

Јолдо Лебедевтин бириктирилген отряды Кенесарыга болу-

жып турган аулдар деп башараачы-султандардың көргүзип берген аулдарын тоноп, тоосырып келген. Түймеечилерди тутканла жеринде аткылап салган. Карательдер улусты тоноп, келин-кыстарды албадап турган.

Экинчи жынынг, каанынг ага-султандарының аулдарына Кенесарының баатырлары Иман ла Жанайдар баштаган отрядтар база тоношту, олтүриштү табарулар эдип турган. Терсаккан сууның оозында олор Лебедевтинг отрядына туштаган. Ийдекүчтери түнгейге жуук болгон, кажызында ла мунг жуучыл бар, је Лебедевтинг солдаттары ла ого кожулган туленгуттар ончолоры мылтыкту.

Ачык жалаң жерде Иман ла Жанайдардың бу регулярный чөрүле жуулажар аргалары јок, оның учун олор ченеп салган эпсүмени тузаланар дешкен. Түймеечилер жырааларла түй өзүп калган терен жуукага жажынып алала, Лебедевтинг отрядының бир кезиғин жынынг өткүрип ийеле, кенете олорго чурагылап барган. Солдаттар адып та болбогон. Колдомдош жуу-согуш башталган, эки жынынг көп улус олгён. Адынан түшкен солдаттар эбира туруп, адыхып баштаган. Иман ла Жанайдар бойының улузына тескерлезин деп јакару берген. Түймеечилер жуукаларга ла чийдинг жырааларына кире конуп, кенете јылыйа бергендер. Бир канча ѡйдинг бажында олор ыраакта төнгнин бажына жуулала, тескерлеп баар деп сананбай да турган. Лебедевтинг жакарузыла солдаттар ла туленгуттар лагерь жазап, оны эбира коруланар чарылталар жазап баштаган.

Удабай лагерьден ыраак јокто атту эки кижи көрүнүп, ак платтарыла жаңыган. Олгён улустың сөйгин жууры жынынг јөптөжү ёдилген. Түниле оролор казылган, таң жарып турарда, олтүрткен жуучылдардың сөйткөрин жууп салгандар...

Бир айдың туркунына ўлүш, чылчырык чөллө Лебедевтинг отряды ла Иман баатырдың отряды бой-бойын истежип, сүрүшкен. Олордың кийнинде ѡртöп, тоноп салган аулдар ла олгён жуучылдардың сөйткөри артып калган. Кар түжерде, Лебедевтинг отряды Каркаралыга жүре берген...

Је мынант эмеш озолодо Жанайдар-баатыр баштаган эки јүс сарбаз ўч күннинг туркунына ўч јүс беристе ѡол өдүп, ага-султан Конур-Кулжаның кичү ўйининг аулына сакыбаган жынын табару эткен. Ончо жиит ўй улустарды жаражай Зейнепле кожо олжолоп, алып баргандар. Орынбайдың сок жаңыс уулы баатыр Жанайдар туку качаннан бери Конур-Кулјага тижин курчыдып јүрген. Конур-Кулја оның Есилдинг жаказында, Кереге-Тас деп жерде, одорлорын блаап алала, оны бойының төрбөнине, Жанибайдың уулы султан Ибраига, берип ийген. Ого ўзеери, Конур-Кулжаның шылтузында жаңы төзөлгөн Атбасарский округтың

башқараачы-султанына Ибраій көстәлгөн. Эмди Жанайдар баатыр Конур-Кулjadанг очин алган деп айдар керек, је бу оч алышта элденг ле озо база ла бурузы јок тегин улус шыралаган...

Арыстан султанның аулын оодо соккон кийнинде, Кенесары ойто ло Мугоджардың қырларында бектенип алган, қаа-јаада онон штү аулдарды ла уктарды кезедерге јенил жорукту отрядтар ийип турган. Јуулу-чакту јаан жоруктанг Иман ла Жанайдар баатырлардың бириктирилген отряды јанып клеедерде, олорды уткырыга ол бойы чыккан. Келип жаткан отрядтың алдында Иман баатыр жортуп клееткен.

— Жакшы, эзен-амыр бурылып жанганаңла уткып турум, Айеке! — деп, Кенесары ары-бери аյқтанаң айтты. — Је Жанайдар шонкорыс не көрүнбейт? Қоомой неме болуп калды эмеш пе?

Кокалажар деп шибеени Иман-баатыр штурмла алган кийнинде, Кенесары оны Айеке деп эркелеп, эмезе Айу-баатыр деп байлан адаар болгон. Ол тушта Иман-баатыр бир канча јигиттерле кожно шибееге түндө жажытту кирип, оның салымын айлап салган эди.

Иман-баатыр унчукпай, отрядтың учы јаар колын уулады. Анда аброда будынан шыркалу Жанайдар-баатыр жаткан. Кенесары ол јаар арай ла жүгүрбей базып барала, аброда жаткан баатырдың ўстине эңчейди.

— Шырканг қандый, мениң шонкорым?

Је Жанайдар-баатырдың санаазы ордында јок болгон. Бутынг шырказы умжырап баштаган. Кенесары төмён көрди. Ого чындык улустар ээчий-деечий жүрүмненг барып жат. Жанайдар-баатыр жада калза, јаан јылыйту болор...

— Мениң айлым апарыгар! — деп, ол жакарды.

Бу түндө Кенесарының жакарузы аайынча бери келбegen бир де эмчи јок болгон. Жанайдар-баатырга чилекейле быкыргандар, шырказының тижигиненг кан ағыскандар, оның сүнезин көрмөстөрдөнгө корыгандар. Кенесары оның јанында түниле, тоңуп калгандый, тым турган. Эртен тура ол ўйден чыгып барды.

— Кенежан, оны «ак јол» деп эп-аргала эмдезе кайдар? — деп, қандый да карган эмеген сурады.

Кенесары ол јаар куру көстөриле көрөлө, бажын кекиди.

Бу қаа-јаа ла учуралда тузаланатан јебрен эп-сүме болгон. Шыркалу јуучылга қандый да болуш эдер арга јок болгондо, төре сөөктүү ўй кижини алдырыгылайтан. Бастьра албатының көзинче ол шыркалу кижини ажыра алтаар учурлу болгон: ўй кижи эрининг алдында бурузы јок болзо, шыркалу кижи јазылып келер, је ол бир де катап боско кижиле болгон болзо, јуучыл ёл берер дежетен.

«Ак јол» деген эп-арга ол эмдештин эп-сүмези эмес, ўй улустың чындыгын ченетейен эп-сүме болгон. Ўйлерининг кылык-јандарын билетен учун, андый эп-сүмелде султандар көп тузалбайтадан. Ончо эп-арганы ченеп көрөрдө, эш неме болбогон учун, Кенесары мындый немеге јўпсинген...

Кенесарының ак кереге айлының јанына он беш кирези төре укту ўй улус јуулыжып келди. Олордың ортозында оның јуучыл сыйны Бопай болгон. Ару келин бар болзо, ол ёлүп јаткан баатырды ажыра алтазын деп, карган эмеген айтты. Ўй улус уялышып, тидинип болбой турды. Олордың бирўзи де ичкери чыкпайт. Кенесары эрдин кезе тиштенди.

— Мында бистинг келдibис Кунимжан јогы ачу! — деп, ўй улустың бирўзи улу тынды.

Кенесарының селес эдип калганын улус баштап ла көрди. Олтүрткен улустың чогулган сөöгин канча катап көргөн, бойы да канча улус ёлтүрип јўрген, ол эмди ѡзёк-бууры ачу кадала бергенин сезип ийди. Кунимжан ажыра алтаар эди. Же эки јылдын туркунына ол мында јок. Кем билер...

Ол бажын ёрө көдүрип, келиндерине ле эјелерине соок көрди. Бу немелер канайып килинчеги јок болды эмеш. Олордо ёйинен ёткүре көп торко, јун јастыктар ла бош ѿй болгон. «Ак јол» деп эп-арганы ченеерге ол тегине ле бу карган күрүмнинг сөзине јўпсинген. Эмди албатының алдына Аблайдың уйазы уятка тўжетен эмтири!

Кенете кемнинг де ару ўни угулды:

— Мете ёп берзеер, мен Жанайдар-баатырдың будын ажыра алтаар эдим!

Мыны айткан кижи Акбокен эмтири. Бу кысты Наурызбайга тегиндү эмес алып берген эмтири деп, Кенесары бойында саңанды. Же база ла карган эмееен кириши.

— Сеге јарабас, кару келдим! — деп, ол сек јиирге отурган каргаа чылап, бажын айландырып айтты. — Сенинг эринг султан да болзо, сен бойынг төре укту эмезинг...

Кенесары карган эмееен јаар казырланып көрди, же онызы токтобой турды:

— Бопай, сен ченеп көрзөнг кайдар?

— Эш кереги јок неме айтпа! — деп, тили курч Бопай кезе сокты. — Бистинг јўрўм — јуучылдың јўрўми. Қере ле тўжёне ѡорторынг, оноң ёлгөндий уйуктап каларынг, бу ёйдо кандый биромок јигит јаспай калза, бу керек учун оны ёлтүреринг бе?

Кандый омок јигит керегинде Бопай айдып турганын ончолоры јакши билип јат. Шак бу јигит ўйде, кебистинг ўстинде, кайкамчылу јазылыш сакып јаткан Жанайдар-баатыр болгон...

Албаты ол керегинде кийнинде мындый кожон кожондогон;

Жанайдар јаштағ ырысты,
Jaңыс ла буды шыркалу.
Ару јүрүмдү ўй кижи
Ажыра алтаар учурлу.
Төре сөөктү улуста
Jүрүмде андый келин јок,
Анаң ла бери олорды
Актап айдар кижи јок.

Кенесары теренг санаңып, төмөн, буттарына көрүп алган турды. Бу ўй улустаң кандый уулдар чыгар? Төре укту улустың ач-үрэзи бара-түбинде курт-коңустый оок болор деп айтканы чын болды эмеш пе? Төрелердинг ортозына кату ээжи тургузып болбой јүрүп, ол Ўч Жүсти колына канайып тудар?..

— Кече олјолоп экелген ўй улустың ортозында төре укту ўй улус бар болор бо? — деп, кем де сурады.

— Бар!..

Оштү аулдарга эдилген табару тушта олјолоткон ўч ўй кижины экелдилер, олордың ортозында султан-башкараачы Конур-Кулjanың кичү ўйи Зейнеп болды. Олорды не керектү алдырганын каргайын эмеең јартап берди.

— Мен ажыра алтайын — деп, бастыра чөлтö балыр јүрүми јарлу Зейнеп токуналу ўниле айтты. — Менинг адам да, эримде — экилези төре...

Төре укту ўй кижи бойының ару-чек јүрүми керегинде айдып, мыңдый јаан учурлу керек эдерге турган болзо, Кенесары да, оноң до ёскö кандый бир кижи ого удурлажар јағы јок. Зейнеп дезе санаазында ончозын бодоштырып ийген... Килинчектү ўй кижи ажыра алтап ийзе, ölö беретен болзо, бу кандый баатыр. Ölö берзे, карын Кенесарының бörülери бир бörüge астап калар... Же мынаң не де болбос, бу ончозы кök тögün не-ме. Кудай менинг эдегимнинг алдын шыгалап туру эмеш пе? Оок-тобыр килинчектеримди кörбöй калбай ол. Же бу күлүк баатыр јазыла берзе, каткы болор эди! Оның, Зейнептинг, кылыгы бастыра казах элге јарлу. Кей-кебизин јүрүмдү келин Кенесарының бойын да, «ак јол» деп ээжини тözöгөн Аблай öbököни де мекелеп салганын улус укса, макалу болор эди!

Оның уйалбазынан улус алаатый берип, Кенесары јаар көрди. Ол јöпсинип бажын кекиди.

Јаражай Зейнеп калапту Кенесарыдан кичинек те јалтанбады. Ол сенгзелип, торко платьезининг эдегин бийик кöдүрип, «Кудай, мени алка!» деп айдып, Жанайдарды ажыра алтады.

Та чындал та кандый бир илби-тарма боло берген, же шак ла бу тушта баатыр козин ачып ийген. Бу ёйдö јаңыс ла

ол көрүр аргалу немени көрүп, Жанайдар селес эдип, керек дезе онгдойип, ёрё турарга сананган. Оның ак-куу jaактарына кан кирип, кызарып келди...

Улус мыны кайкап, бой-бойы jaар көрүшти.

Бир канча күндердин бажында Жанайдар-баатыр ёрё турup, оғ будына аксап, араай базып јўрер боло берди. Буттың тижиги сенип, шырка чек јазылып браатты. Баатырдың јазылганына сүүнетен бе айса төре сөйтүү улустың уйатка түшпегенине сүүнетен бе — мыны Кенесары билбей турды. Зейнеп оның канду ўштүзининг ўйи де болзо, эткенjakшы кереги учун оны jaйымга божодор керек. Бу јобин айдарга Кенесары оны бойына алдырып келди.

Үйде Кенесары бойы, Таймас, Абилгазы, баатырлар Агибай, Бухарбай, Иман, Жеке ле база бир канча кижи болгон. Же Зейнепке былар ончозы јўк ле эр улус болгондор...

— Конур-Кулja бистин ўштүбис те болзо, бис оның ўйине жаман этпезис — деп, Кенесары бийик көдүрингилү айтты. — Текши обёкобис аайынчá бис ончобис төрөён улус. Кандый сурагын бар, айт!

— Сурагымды чын ла бүдүререер бе? — деп, Зейнеп оног сыңзылып сурады.

— Казахтардың ханы эки катап айтпай жат!

— Андый болзо, менинг кару кайын агам ла ханым, менинг сок јаңыс күүнимди бүдүригер... — деп, Зейнеп, чырайы жарып, айтты. — Мени эрлү кулыгардан — Кара-Улектөн ырат-пагар!..

Үйде торт ло уй мылтыктаң адып ийгендий болды. Ончолоры унчугышпай, узак нени де аайлап болбой отурды.

— Сен нени айттын!

Кенесары јўрүминде баштап ла jaастыра уккан болорым деп сананды. Же Зейнеп ару, жарык көстөриле көрүп отурды. Оның кажы ла түнде ханның кижи ѡлтүреечизине jaжытту барып турганын тегин улус jaкшы билетен...

— Мени Кара-Улекке ўй кижи эдип беригер деп сурадым.

— Кандый Кара-Улекке? Менинг кулыма ба?!

— Эй...

Чугулдагына Кенесарының чырайы кызарып чыкты. Кече ле јаңы төре сөйтүү улустың адын уйатка салбады деп бодогон бу ўй кижи jaар ол эмди јескингенин jaжырып болбой көрүп отурды. Төре сөйтүү ўй кижи кулдың ўйи болгонынан уйатту неме бар ба!

Зейнеп дезе бойының сурагынан жана болор деп сананбай да жат. Ол Кенесарыга чике удура көрүп, тың ўнденди:

— Хан эки катап айтпас учурлу!.. Мени күл кижиғе беріп, Конур-Кулјадаң оч алараар...

Кенесары төмөн көрди.

— Сенинг күүнингле болгой...

Мыны угалла, эбіре отурған улус аайы јок ачынган. Төрелер төмөн көрүп алған отурды. Је тегин улустың ортозында хан Кенесары озогы жаңнаң тудунбай жат, оның јүргеги тегин улуска жайылып жат деген табыш жайылған. Ончозынаң артық Зейнеп сүүнип турды. Је мындың уйат учуп Кенесары оны кандай коркүштүр казыр шаштоборин ол кайдан билзин...

Зейнеп Кенесарыга быйының жетирип, Конур-Кулјаның ла Ожардың кайучыларын — јол баштаачы Саменди, тил жетиреенчи Жакипти ле Сакипти айдып берген. Кенесарының жакарузыла олорды бууп салғандар. Оноң эки айдын бажында КараДек күнүркештенг улам укту-тостү ўйининг мойнын сындырып салған. Бу бойының угы-төзин уйатка салған ўй улуска Кенесарының кезедүзи болгон!..

Кыш жедип келерде, Кенесары бир эмеш ёйгө табаруладын токтодып ийген. Је ол азыйда чылап, јуучылдарын айылдары сайын божотпой, ўлдү-јыда туткадый ончо жииттерди черүге алдырган. Тың сооктор до турған болзо, олорды жаан ченемелдү баатырлар күнүң сайын јуулажарына ўредип турғандар. Мындың жаан черүни тударга көп азық-түлүк, акча-жоюжо керек. Кенесары оның учун бойы бийлеген јерлердин аулдарына, анайда оқ айылдаш јерлердин аулдарына калан салған. Албаты база ла кайнап, түймеп чыккан. Ненинг учун дезе эки калан төлөөргө келижип жат: бир жаңынаң ак каанга ла оның башкараачы-султандарына, экинчи жаңынаң — хан Кенесарыга...

1844 ўыл, казақ тооло чычкан ўыл, жас башталып туарда Кенесарыда ўредүлү жирме мунг черү болгон. Учы-кыйзуы ѕок казахтың чөлинде Кенесарыны тудуп алар арга јогын ла аңылу карательный отрядтар оны оодо согуп болбозын билип, кааның башкарузы жаан черүле түймееңдү районды курчаар деп шүүген. Бу керекти бүдүрерге Иргизтиң ле Тургайдың жақаларына жаан воинский ийде-күчтер ийилген. Олор түймеечилерди ўч жаңынаң курчай алар учурлу болгон.

Улутау ла Аргынаты жаңынаң Кенесары сүре ле табаруладып турғаны керегинде князь Горчаков ѡтқон јылдың ортозында канцлер Нессельродеге жетирү ийген. Бу жетирүзинде ол Улутауга орус казактардың билелерин кочурғап, анда Сибирьдинг экинчи линейный полкынаң аңылу гарнизон төзөөргө ѡп сураган. Канцлер ѡбин берген, је түймееңнинг ѡрти очпой күйүп турған Улутауга орус казактар кочөринен мойноп ийгендер. Андый да болзо, бир канча юйдин бажында анаар казактар-

дынг бежен билези ле бир рота солдат коччуралген. Эмди ол шибее янды ийде-күчтерле тыңдылып, түймечилердин јолында даан буудак болор учурлу болгон. Орсктон ло Тургайдын јаказынаң чыккан черўлерге ўзеери Оренбургтын военный губернаторы јуулажарга күүнзеген јигиттерден янды черў белете деп башкараачы-султан Ахмет Жантуринге јакару берген. Бойынынг күүниле барада, јууда олгөн кижининг билезине узак ойгө болуш берилип турар деп јар эткен.

Ончо черўлерди Тургайдынг ёрги ағынына јуулып, јакару сакызын деген. Күн эртеден тургузылган диспозиция аайынча старшина Лебедев командовать эткен јарым мунг солдат 5 майда Орсктон чыгала, Қамышевский шибее јаар ууланган. Анаң ары Есилдинг суузын јакалай барып, Лебедев 20 майда Тургайда, Кенесарынынг јайлұзында, болор учурлу. Бу оқ ойгө келиштире бери султан Ахмет Жантуриннинг јуучылдары келер.

Сарысуунынг јанына сотник Фалалеевтинг отряды аткарылган. Ол Кенесарынынг тескерлеер ѡолын тозуп алар учурлу болгон. Оренбург јанынаң база элбек ичкерлеш башталар. Кенесарыны ары-бери кыйып болбос эдип, ононг элбек јерлерди айрып, кыстаар амаду тургузылган.

Ончо черўлерди башкаар командующий эдип генерал-майор Жемчужников тургузылган. Май айдын баштапкы күндеринде ол бойынынг штабыла жетире тудулбаган Улутауский форпостко келип, Кенесарыга удура тартыжу баштаган.

Кенесары бу ойдо Иргизтинг јаказында турган. Ол кайучылары ажыра ого удура ийилген черўлердинг канайда келип жатканын јакшы билетен. Оренбургтын ла Сибирьдинг отрядтары Тургайда бириксе, онынг черўзи туй курчадарын ол јакшы билер. Онынг учун ол бойынынг тескерили же керегинде төгүн табыш жайып, генерал Жемчужниковко Кенесарынынг төс ийде-күчтерин Улутау јаар ууланып браады деп төгүн жетирү жетирген. Оны мында сакып алала, ого тың согулта эдер деп, генерал Жемчужников Лебедевтинг отрядына азыйғы ѡолын оскорттип, Улутауга келзин деп јакару берген. Шак онынг учун Лебедев бойынынг ойинде Тургайдын јаказына келип болбогон...

Андай да болзо, Лебедев төрткара сөйткүү улустынг бийленинг Кенесарынын Иргизте турганын угуп алала, 20 майда султан Ахметтинг отрядыла Талдынынг кечүзинде тушташкан. Кенесарыны курчудан божотпоско, бириктирилген отряд Тургай јаар мендештү барган, је анда Сибирьдинг черўзин таппаган. Кенесарыга түштүк јаар ѡол ачык арткан. Бойынынг жасты-разын генерал Жемчужников сүрекей орой билинген...

Жайдынг баштапкы күндери соок ло јаңмырлу турган. Ка-жыкка жетире илжиреген тойбалашка бадалып, уур пушкалар-

дын бежен билези ле бир рота солдат кочуралган. Эмди ол шибее јаны ийде-күчтерле тыңдылып, түймечилердин ѡолында жаан буудак болор учурлу болгон. Орсктоң ло Түргайдын жаказынан чыккан черўлерге ѿзеери Оренбургтын военный губернаторы јуулажарга күүнзеген јигиттерден јаны черў белете деп башкараачы-султан Ахмет Жантуринге жакару берген. Бойнын күүниле барада, јууда олгөн кижининг билезине узак ойгө болуш берилип турар деп жар эткен.

Ончо черўлерди Түргайдын ёрөги ағынына јуулып, жакару сакызын деген. Күн эртеден тургузылган диспозиция айынча старшина Лебедев командовать эткен јарым мунг солдат 5 майда Орсктоң чыгала, Камышевский шибее жаар ууланган. Анағары Есилдинг сузын жакалай барып, Лебедев 20 майда Түргайда, Кенесарынын жайлузында, болор учурлу. Бу оқ ойгө келиштире бери султан Ахмет Жантуриннинг јуучылдары келер.

Сарысуунын јанына сотник Фалалеевтинг отряды аткарылган. Ол Кенесарынын тескерлеер ѡолын тозуп алар учурлу болгон. Оренбург јанынан база элбек ичкерлеш башталар. Кенесарыны ары-бери кыйып болбос эдип, онон элбек јерлерди айрып, кыстаар амаду тургузылган.

Ончо черўлерди башкарап командующий эдип генерал-майор Жемчужников тургузылган. Май айдын баштапкы күндеринде ол бойынын штабыла јетире тудулбаган Улутауский форпостко келип, Кенесарыга удура тартыжу баштаган.

Кенесары бу ойдо Иргизтинг жаказында турган. Ол кайучылары ажыра ого удура ийилген черўлердин канайда келип жатканын жакшы билетен. Оренбургтын ла Сибирьдин отрядтары Түргайда бириксе, онын черўзи туй курчадарын ол жакшы билер. Онын учун ол бойынын тескерилемжи керегинде төгүн та-быш жайып, генерал Жемчужниковко Кенесарынын төс ийде-күчтерин Улутау жаар ууланып браады деп төгүн јетирү јетиргөн. Оны мында сакып алала, ого тын согулта эдер деп, генерал Жемчужников Лебедевтинг отрядына азыгы ѡолын ѡскөртип, Улутауга келзин деп жакару берген. Шак онын учун Лебедев бойынын ойинде Түргайдын жаказына келип болбогон...

Андый да болзо, Лебедев төрткара союктү улустын бийленинг Кенесарынын Иргизте турганын угуп алала, 20 майда султан Ахметтинг отрядыла Талдынын кечүзинде тушташкан. Кенесарыны курчудан божотпоско, бириктирилген отряд Түргай жаар менгдештү барган, је анда Сибирьдинг черўзин таппаган. Кенесарыга түштүк жаар ѡол ачык арткан. Бойынын жастыразын генерал Жемчужников сүрекей орой билинген...

Жайдын баштапкы күндери соок ло јаңмырлу турган. Ка-жыкка јетире илжиреген тойбалкашقا бадалып, уур пушкалар-

ды сүйртеп, Лебедевтің солдаттары Орск жаар ойто јанғандар. Кааның башкарузына чындық Байкадам бій карапаға Кенесарыга болужып турған деп, жолдо войсковой старшинаға кем де жети्रү әткен. Лебедевтің жақарузыла Байкадамның аулын солдаттар жулдай тоноғ салған.

Терен көгүс жок генерал Жемчужниковты түймеечилер кайнағда мекелеп салғанын угала, Оренбургтың военный губернаторы Обручев торт ло калжуурып чыккан. Кенесарыны истееринде турумкай болбогоны ла Байкадам бийдинг аулын тоногоны учун Лебедевти жаргыға берген. Отрядтың командирине полковник Дидковскийди тургускан...

Сотник Фалалеевтің отрядының салымы база сүрекей коомой болгон. Ол Сарысууга бойының ёйинде жедип, кумактар жаар барған жолды түй алған. Кенесары оғо удура Саржаның уулы Ержан ла сүмелү, жаан ченемелдү Таймас баштаган беш жүс сарбаз ийген. Жакшы жуу-јепселдү, пушкалу отрядла жуулашпай, оның ийде-күчин чыгарып, оны турған жеринен ырадарға кичеензин деген жақару берилген...

Түймеечилердин жаан отрядын көрүп ийеле, сотник Фалалеев оны истежип баштаган. Таймастың јигиттери Балкаш көл жаар уулангандар, жакшы амырап алғақ казактар олордың кийниң әки күнге сүрүшкен. Фалалеевке жолды шомекей сөйкөтү улус баштап турған.

Учинчи күнде керектің айын билип ийеле, сотник Фалалеев тузазы жок сүрүшти токтодор деп шүүнген. Бу ёйдö олорго Кенесарыдан качкан бир канча јигиттер келген. Сотник сүйне берген. Кенесарыны көрөр күүнис жок деп, јигиттер чертенип, Сүйердин жолдорын да шомекейлерден артық балерис дешкен.

Таймастың отрядының баар жери жок, оның учун бу ла жerde артып калыгар деп, олор Фалалеевти сөстөгөн. Ичкери суу жок чўл, кайра келетен жол сок жаңыс бу. Арып-чылап калған түймеечилер кайра келзе, олорды кызыл колло до тудуп албай...

Солдаттар ла казактар эртөн тұра ойғонғылап келзе, жол баштаачы он шомекей ончолоры бойлорының кызыл канында кай-калас жатты. «Качып» келген јииттердин изи де жок. Олор Фалалеевтің жол баштаачыларын өлтүрерге оғо «жайылғаны» жарт...

Удабай күн чығып келген. Кандай жеткерге күргенин Фалалеев жаңыс ла ол тушта учына жетире билген. Кайдағ ла көпзөнг — учы жок ээн чўл. Бери келген изингди бедреп те таап болбозынг. Чолдин кырында кей ғирғилжин. Улустар ла аттар суузап жат. Чымалының үйаларынан темдектеп, кумактың алдынағ суу табатан улус кејирлерин кестирип салған жатқылаары...

Олор көс лө көргөн жер жаар уулангандар. Бир неделенинг

бажында Балкаш көлдинг јуғында көчүп јүрген ысты сөйкөтү улустын аулынаölүп брааткан jaan оору сотнигиле кожо јўк ле он кирези солдаттар јеткен...

Лебедевке көрө, бу јерди якшы билбес полковник Дидковский Кенесарыга удура база коомой јуулашкан. Озо ло баштап ол абралу обозты таштап, ончо немелерди төйлөргө коштогон. Анаң улам кошту караван эки беристе јерге чойилген. Черүнинг талортозыла оны корырыга келишкен.

Кенесары сүүген эп-сүмезин тузаланып, шыркадаң јуукта жаны јазылган Наурызбайды ла Агибай баатырды Дидковскийдинг отрядын куйудып, чөллө алып јүрүгер деп ийген. Бойы дезе төс ийде-күчтерин баштап, эки күннинг туркунына Иргизтег Тоболго сакыбаган жанаң једип барган. Султан Ахмет Жантурин јигиттерине аттарыгарга минигер деп јакару да берерге јетпеген...

Кенесарының султан Ахметти көрөр күүни јок болгоны тамла тыңып турган. Уч јыл мынаң кайра Ахмет Жантурин Оренбургта олжодо јүрген Кунимжанды көрөлө, Кенесарыны ундып сал деп айтканын ол угуп салган. «Сен Кенесарының баштапкы ўйи болгонг, эмди менинг калганчы ўйим бол» — деп, ол сөстөгөн, сүүрим ле корырым деп айткан. Кунимжан ого кичинек, курч бычак көргүскен.

Кенесарының јуучылдары кемге де килембegen. Башкараачы-султанның отрядын кырып, кезип салган. Ахмет Жантуринге болужып турган торт султан өлгөн. Тоолу ла улус арткан. Жай ортозында тайызай берген Улкаяк деп суу эки катапка жаанап, улустын жанаң кып-кызыл боло берген...

Бу түймечилердин эткен эң ле тың согултазы болгон. Көп бийлер ле султандар каанының черүзин корырынан чөкөп, ойто ло Кенесары жаар жайылып баштаган. Оренбургтын военный губернаторы Обручев мыны угуп, айдары јок кайкаган ла коркыган.

Андый да болзо, Кенесары табару эдер тушта учына јетири јуулбаган Жантуриннинг отрядының артканы, Дидковскийдинг отрядына кожулып, Тургайдан ыраак јокто, Алакөл деп көлдинг жанаңда турган генерал Жемчужниковтын черүзине кожуларга ууланган. Же Кенесары бу байдо ончо аулдарын Талды ла Иргизтинг өзбөктөринен Мугоджардын кырларына кочурпил, база ла сүмелү тургузып салган тузактардан кыйып, јүре берген.

Август айдын баштапкы күндеринде Кенесарының јенил јорукту отрядтары биштү аулдардын кийин жанаңда, Оренбургский линияның бойында көрүнип келген. Бу учуралда ол башкараачы-султан Ахметке болушкан ла Лебедевтинг отрядына јол баштаачылар берген торткара ла жагалбайлы сөйкөтү улустар-

ды коркышту казыр кезеткен. Кенесарының сарбазтары буруулыны да, буру јокты да ылгабай өлтүрип, улустың каны суудый тögüp турган... Жаңыс ла жагалбайлы сööttü улустың бир аулынан жети jüs јылкы мал, ўч мунг кой, эки jüs уй айдай берген.

Бир каша күндердин бажында Кенесарының озочыл қайчуы отрядтары Наследница ла Атаманский деп станицалардың жаңына жеде конуп келген. Олор Екатерининский деп станицага табару эдип, анда форштатты бузуп, оноң кöп мылтыктар алып барғандар. Түймеечилер Оренбург ла Троицк јаар ууланган деген табыш чöлдö жайыла берген. Оренбургский линияны ѡакалай жүрттарда ла аулдарда аайы ѡок шакпырт башталган...

Қаанның башкарузы Кенесарыны капшай ѡоголсын деп, Омсктың ла Оренбургтың жаандарынан база катап некеген. Же генерал Жемчужниковтың керек дезе түймеечи аулдардың турган жерин де билер аргазы ѡок болгон. Оноң олорды Мугоджардың кырлары јаар кöчб берген деп угала, кийниң жаан ийдекүчтер ийип неме болбозын билип, ол эки jüs сегизен орус казактардан турган аңылу отряд тöзöп, оны түймеечилердин кийниң ийген. Отрядка Мугоджардың кырлары ажыра барып, бу кырларды биштүден жайымдазын деген ѡакару берилген. Полковник Дидковский башкаруның черўзининг кийин жаңына Кенесарының öдöр жолын база катап томыра кезерге ченежип, Шет-Иргиз деп линияга туй туруп, бектенип алган.

Генерал Жемчужников командовать эткен аңылу, женил jüs рүштү отряд Мугоджардың кырларына жедип барада көрб болзо, Кенесары оноң Эмбаның ўстүги ағыны јаар кöчб берген эмтири. Мында, жолы уур, берт јерлерде, оның тоолу ла аулдары артып калган. Бу öйдö күстинг ургун жаңымырлары башталган, арга јокто ойто кайра жаңарга келишкен. Мынайып, öткөн жылдарда ок чылап, жорук темей болуп калган...

1844 жылдың декабрь айының баштапкы күндеринде түймеечилерге удура ийилген ончо черўлер ойто Улутауга, Оренбургка ла Орскко jüргүлөй берген. Олор jüре ле берерде, кайдан да Кенесары чыга конуп келген. Кыш карлу да, соок то болзо, оның Жоламан, Иман, Жанайдар, Ержан, Наурызбай, Жеке баатырлары баштаган женил jürüşтү отрядтары Оренбургский линияларды ѡакалай жаткан орус казактардың станицаларын сүре ле түймедин, ага-султандардың аулдарына табару эдип, малын айдал эмезе өлтүрип турган. Агибай, Бухарбай, Кудайменде баатырлар баштаган отрядтар база андый ок табарулар эдерге Кокандтың ханының јерлерине ийилген...

Ноябрь айдың учында жаппас сööttü улустың аулдарынан калан жуузын деп, Кенесары аңылу отряд ийген. Амыр-энчү жат-

кан аулдардың улузын ёлтүрер, тоноор кылыкты јаратпай ту-
ратан Байтабынды ол отрядтың бажына тургузып салган. Оны-
ла кожо Наурызбай барган...

Бу учуралда коркушту јаан јеткер болгон, көп кан төгүлген,
от керегинде албаты ортодо узак ёйлөргө куучын јүретен... Ке-
несарының улузы јеткер јуук болгонын, албаты карангы атый-
ланып, кайнап чыгарга белен болгонын билип турган. Көп јыл-
дардың туркунына јуу-согушта тонолып, түреп калган аулдар-
дан калан јуурга там ла там күч болуп брааткан. Је бий Жан-
гасыл Кенесарының улузын јаан күндү-күрееле уткыган. Түнде
јиint улуска керек дөзө јараш кыстар экелип берген. Таң јарып
турада, ол отрядтың ончо улузын ёлтүрип салган. юлтүриши
Жангабыл бойы башкарған. Учында јаңыс ла Николай Губин
ле Наурызбай тирү арткан. Николай Губинди каанынг јаңда-
рынын колына табыштырып бергендер. Наурызбайды оныла
кожо уйуктап јаткан кыс аргадаган. Калганчы минутта оны
эмди ле келип ёлтүретени керегинде ол шымыранып ийген.
Айылдаң чыга конуп келген Наурызбайга онын адын качкын
солдат Губин экелип берген, бойы дезе Жангабылдың јигитте-
гиче удурлажып, артып калган...

Жангабылдың улузы Наурызбайдың кийнинең узак сүрüş-
кен, је ол сегис кишини, ол тоодо Алмамбеттин уулын Кокир-
баатырды ёлтүрип, јүре берген. Байтабын база чөлгө учуртып
чыккан. Кайа көрүп адышкан, оны октор ло согоондор чек ле
элгектеп ийерде, ол аттаң барып түшкен...

Бу — ёлүмниң башталганы, Кенесары онызын билип ийген.
Албаты оны јуутпай јат. Ол төжөктөң брө турбай, ўч күнге јат-
кан. Оноң сарбазтарын баштап, жаппас сөйкүтү улустың аулда-
рында камык улус кырган. Бий Жангабыл бор-ботконың ор-
тозына јажынып, тирү арткан.

Бу коркушту ёйлөрди эзедип, база бир јердин ады артып
калган: «Жасаул кыргыны» — «Есаулдардың ёлгөн јери». Онын
јаңында кичинек төнгичектинг ады: «Байтабын сөбги»...

Мындый атту јерлер казахтың чөлинде сүрекей көп...

ЭПИЛОГ

Казахтың чөли јебрен сööttöрлө бай! Олордың бир кезеги чогуп салган корумдар, база бир кезеги таштан жандап эткен сöök салар кайырчактар, ўчинчизи — кезер таштар, ученийлар оны «таш эмеендөр» деп адап жадылар...

Кезер таш жаантайын ла жаан эмес тöнгнинг ўстине тургузылып жат. Кебери оның ўй кижиининг кеберине түней, је олордың бир кезеги тöмөн салактап калган азу сагалду. Кезиктерининг тöжине жаба туткан колында айак, кезиктерининг колы кылыштың сабында. Элорды эбирае күреे таш. Онон жерге кадап салған курч башту таштар чөл жаар чойилип барган. Олор база бир кезер ташка жетире барып жат...

Керек мындый болгон дежет... Чёлдö, мындый кезер таштың жаңында, ўч кижи отурган. Олордың ортозында отурганы Кенесары болгон, он жаңында — Таймас, сол жаңында — Абилгазы. Казахтардың ортозында мындый жаң Қасым-ханнан бери болгон. Башчы эки шүўжүчилү болор учурлу, он жаңында отурганның ады — маймене, сол жаңында отурганнының ады — майсара.

Қасым-ханнан ала Аблайга жетире качан да бузулбайтан база бир ээжи — бу жамыларга жаңыс ла султандар әмезе чöлдинг жарлу бийлери тудулары болгон. Ого ўзеери маймене кыйалтазы ѹок аргын сööttü улустан, майсара — кыпчак сööttü улустан тудулар учурлу болгон...

Кенесары јебрен ээжиден кичинек те кыйа баспай турган. Оның майменези — Таймас, аргын сööttü кижи болгон, майсары — Абилгазы, кыпчактардың султаны болгон.

Август айдың башталганы, је күн изў. Андый да болзо, күн ажарга жууктап браадарда, серүүн эзин соккон. Қайда да анда, Иргизтинг жажыл жарадында, Кенесарының мынаң кöскö кörүнбес аулы туруп жат.

Азыда да эрмек көп айтпайтан Кенесары калганчы ёйлөрдө бойының шүүлтөчилериле кожо бир де эрмек айтпай көп частардын туркунына отурап болды. Ол санаазын кемге де айтпай жат. Байла, ўйинен, балдарынан айрылып, санааркап турган бolor дежетен. Же быыл јайгыда генерал Обручевле ёткүрген јөптөжүнин шылтузында олжодо јүрген офицерлерле толыштырып, онын билезин төрөл аулына божотылап ийген. Эки ай мынан озо Кунимжан балдарыла кожо јанып келген, же Кенесарының күүн-санаазы кичинек те јарыбай жат.

Азыда да јылыйту, ачу-корон болуп туратан. Откён јылда баатыр Байтабын ѳлтүрткен, оны ээчий ого јуук улус: ат-нерелү куучынчи Алим Ягуди, кирелте ле чыгым аайынча төс шүүжүчи Сайдак-ходжа ѡлгөн. Же карыгарга ёй јок болгон, ойто ло атка минерге келижетен.

Быыл да јылыйтулар болгон. Бу ла јуукта онон Жоламан баатыр јўре берген. Хан Сергазының ѡлгөнин угала, ол ойто Илектиң јакаларына бойының улузына јанарага күүнзеген. Кенесары оныла јылу эзендежип, артып калган. Табындар јангандынинде, там ла карычал боло берген...

Бу ла күндерде Жусуп — Иосиф Гербрут јылыйып калган. Оныла Кенесары ачык-јарык куучындажып јўретен эди. Мыны угала, хан керек дезе ачынбаган да.

— Ол ѡскö јерден учуп келген күш болгон! — деп, Кенесары кашкын поляктын јылыйып калганын угала айткан. — Бистиг кёлис кургайтан салымду туру... Же ол ырысту ла болгой. Јаныс ла бойының јеринин кижишине, Бесонтиңге, кожулбайтан болзо...

Бесонтиң — «Беш акча» деп, казахтар Сибирьде казачий чөрүнинг јаанын, поляк укту генерал Вишневскийди адагандар...

Олор талтүштен бери мында отурып јадылар. Кенесары эртөн болотон јуунның алдында олордонг јөп-шүүлте сурап угарга турган бolor деп, Таймас ла Абилгазы санангандар. Эртөн ончо баатырлар ла бийлер мында јуулар учурлу. Же кенетийин Кенесары чек ѡскö неме керегинде куучындады...

— Энирде мен түш түжендим... — деп, ол сологының бажыла јерди чукчуп, бажын ёрө кёдүрбей айтты. — Бойымның ёлумиди кёрдим... Бу түштинг учурсын меге айдып беригер...

Шүүжүчилер бой-бойы јаар көрүшти. Жажы јааны аайынча эрмекти Таймас баштады. Онын сөстөри, азыйдагыдый ок чылап, кижиши токунадып турар учурлу болды.

— Түш — ол түлкүнин ётёги, бийик ханым. Кижиге не ле түжелер...

Кенесары бажын јайкады. Онын көргөн түжин тегин учуралла жартаарга күч бolorы јарт болды.

— Түженип јатсан, бис мынан Балхаш јаар көчүп барган эмтириш... Оноң Мерке деп шибеени јуулап алган болуптырыс. Мен айылдаштарыска, кыргыздардың бийик јамылу манаптарына, Орман ла Жантайга, ийде-күчтеристи бириктирип, Кокандтың ханын јуулайлы, эки карындаш албатының текши ороонын төзöйли деп айткам...

— Бу төп шүүлте!— деп, Абилгазы унчукты.— Ак каан олор-донг ыраак, Кокандтың ханынан олор көп јаманды көргөн...

— Манаптар јөпсинбезе, не болор?— деп, Таймас сурады.

— Эл тушта олордың одорлорын blaap аларыс!

— Бу јаман керек!

— Ак каан менинг јерлеримди blaap,jakshy эдил турган ба?

Манаптарга бёркөп, Кенесары кичинек те буру јок кыргыздардың айылдарын тоноп, ѡртөп ийерге белен болгоны жарт. Ол албатының салымы онын бойының албатызының салымынан кичинек те јенил эмес ине. Ол бир эмеш унчукпай отура-ла, ойто ло куучындады:

— Мен укту-тостү Орман манаптың көзине көргөм, оның көзинен бийик јанта амадаганын билип алгам. Ол бойы хан болорго сананган... Оның көстөринен кекениш база көрүнген. Ол менинг бажым учун берер болгон Бесонтиннин ўч мун сал-ковой акчазы ла алтын медали керегинде сананган...

— О аллах!— Абилгазы колдорын ёрё көдүрди.— Juu-чак биске эмди түш те јеристе керек јок. Улус оног чек ле арыды.

— Эйе, онон мен коркушту јуу-согуш көргөм!— деп, Кенесары майсаразының көстөрине чике көрүп, кату айтты.— Олтүрт-кен улус керегинде ыйданг јер селен-деп турган!..

Кенесарының көстөри чагыла берди, оны jakshy билетен де шүүжүчилерининг арка-сööги сооп, Экпö-жүрги шимирт этти.

— Бу јük ле түш ине!— деп, Таймас айтты.

— Эйе, түш!— деп, Кенесары кайдаар да чол јаар көрүп, јөпсинди.— Бу керек Кекли кырдың јанында, Чу сууның jakazында болгон. Ол тууның бажында Орман манаптың черүзи турган, Майтобе деп кырдың бажында мен тургам. Кеклинин бажында Аули-Шыны деп сүмердин ўстинде манапла коштой Пишпектинг күш-бегизи Алишер-датка турган... Олор онон бийик тууның бажына колдорын уулагылап, меге јудруктарын көргүскен. Анда, тош јабынган сүмердин бажында, сырангай ла булуттардың алдында, Бесонтин жарт көрүнген...

— Ох, ончозы андый болбозо до, јаман неме болордон ая-бас!— деп, Таймас уур тынды.

— Јок, бу јük ле түш!— Кенесары кайдаар да ыраакка көрүп, токуналу айтты.— «Мен илби-тармалу уй мылтыкут јүс кижи ийгем, эмди Кенесары кайдаар да барып болбос!»— деп,

Бесонтиң олорго айткан. Оның ўни туулардың капчалдарында жыңырап турган. Төмөн көрзөм, илби-тармалу үй мылтық сүүртеген солдаттар көрүнет. Ол самовар ошкош неме эмтири, онон октор, мырчак чылап, адылып турды...

— Түште нени сананган, түнде ол түжелип јат — деп, Таймас мангайының терин арлап, унчукты. — Олжого кирген офицерден Жусуптың айрып алган бичиги санаарга кирет пе, ханым? Ол бичикте улус удабас шак андый пушка сананып табар деп айдылган.

— Түнде Кенекли тууда тоозы јок оттор мызылдажа берген,— деп, Кенесары онон ары айтты.— Штүлер тенгеринин јылдыстарынаң көп болгон, је меге јаңыс ла Орман ла Калигул манаптардың, күш-беги Алишердин јўстери көрүнип турган. «Соғужарга чык!» — деп, мен Орманга кыйгыргам, је ол каткырала, кайра бурылып, меге уйатту јерин көргүскен...

Эмди эки шүйжүчи Кенесарының куучынын ўспей, лаптал тыңдай берди. Бу тегин түш эмес деп, олор билип турган... Олордың да салымдары бу канду түштен камаанду борордонг айабас...

— ...Бу түш болгон... Бир јанымда ак кааның солдаттары, экинчи јанымда Кокандтың ханының нукерлери, ўчинчи јанымда Орман ла Калигул манаптардың ак-калбан бёрүктер кийген сарбазтары турган. Је ончозынаң ла коркуштузы бир уунда мун јаң болчок октор чыгара адып турган пушка болгон. Мен оног көзимди алыш болбой тургам... Акауз деп адына минип, Наурызбай ичкери чураткан, је ўлдўлерге кезе чаптырып, јерге келип түшкен. Оны ээчий эң калапту баатырларым ёлгөн. Јаңыс ла Агибай штүнинг курчузын буза согуп чыккан. Мен оны ээчий Карасууның кайнап јаткан суузына калыдып ийгем. Каным агып јат, адымды дезе агын апар јат. Батырмурат ла Кара-Улек эки јанымнаң јёмоп тудуп турат. Тирү арткан јигиттер меге јаратка чыгарга болушкылайт.

— Суу түжелгени јаман — деп, Абильгазы сананып, айтты.— Айдарда, алдыста бисти айдары јок јаң күчтер, буудактар сакып јат... Је слер сууны кече бердеер бе?..

— Кече бергем. Је сууның ол јанында алдымы Калигул манаптың Төрөгелди-баатырның сарбазтары тура берген. Олордың тоозы јок, чек ле кара јыш... Кемнинг де коркушту каткызы, огурыжы санаама кирет. Көзимди ачып көрзөм, мен олжодо эмтириим...

Билинбей сүүнип турган штүлердин ортозында турдым, манап Калигул дезе ёлёр алдында кудайына бажыр, эмди ле мойныңды кезе чабарыс деп кыйгырат. Је мен кудайга бажырарга күүнзебегем!..

Шүүжүүчилер база ла бой-бойына көрүжеле, баштарын салактадып ийдилер.

— Эйе, мен кудайды эске алынбагам...— Кенесары јарындарын түзетти.— Олётон ёйим келерде, мен ёткён јүрүмимди эске алынгам. Слерди, колтукчыларымды, төрөөндөримди, карындаштарымды, најыларымды... Төрөл јерим Сары-Арка кенете меге бир учынан ала экинчи учына јетири көрүнип келген. Кокчетауның чанкыр кырлары база. Мен калганчы кожонымды кожондогом, оның сөстöри эмдиге јетири санаамнан чыкпайт...

Кенесары араай ары-бери јайканып, кычырды:

Эзен болзын, Сары-Арка! Қайран төрөлис,
Үүрлү јайым куулар чылап, сениле кёчкөнис.
Je öön-бökönisti ödöp болбой, ölgönis.
Кайран чолисти агартып, кажайды сööгибис.
Эзен болзын, Сарысуу, Караптау јерим...
Кокандты јенбедим, очим алылбай калды.
Кайдаар ла барзам, ölgön баатыр сööгиле
Адалык јерим уткызып болды мени.

Кожонгдол божойло, бажымды Қалигулдың ўлдүзининг алдына тудуп бергем, мойнымда курч ўлдүнинг соок мизин сезил ийгем. Бажым көксимнең айрылып, тоолоно берген.

Таймас мангдайының терин база катап арчыды.

— Коркушту немелер керегинде айдып јадыгар, ханым. Же түш јеринде бойының ёлүмин көргөн кижи узак јүретен деп, албатыда айдыжатан эди...

— Кускун ончо күштардан узак јүрүп жат, је оног не туза -- деп, Кенесары токуналу айтты.— Акыр, эң ле солун неме оног ары болор!..

— Мынаң солун, кайкамчылу не болотон эди база... Слердинг бажыгарла оног ары не болды, Кенеке?..

— Анда јаан учур јок!— деп, Кенесары колын јаныды.— Олүмимди жартап беригер деп слерден сурабай јадым... Мен ёлүп калган эмтириим, је ончо немени көрүп, угуп турадым. Меге чындык улузым бастыра чөлдө ыйлашкан, карыккан эмтири. Же ол ый-сыгыттың ортозынаң јаныс јап-јарт угулган неме айлаткыш кожончы Нысанбайдың кожонгының сөстöри болды...

Кенесары јайканып, козин жумуп ийди:

Чабдар, ол сени сүүген,
Сулала азырап јүретен,
Беенинг сүдин ичиретен,
Артык суузын билбейтен.
Кара-јаман түбектен
Качып баарым деп иженген.

Канатту адым, сен кайттын?
Кайда сенинг баатырын?
Кенеке ёлғон деп угала,
Көзим оды оч калган.
Албатызы ада жок
Оскүс эмди арт калган.
Канадыбыс эм сынык,
Тырмактарыс ўс салган.
Ташка кылжыс тииселе,
Талортодон сын калган.

Ол, јаны ла уйкудан ойгонып келген чилеп, көстөрин јүк арайдан ачып, нöкөрлөрининг кайкал калган чырайлары јаар көрди:

— Анда база кöп кожондор болгон... Кезип салган кöп баштар көргөм. Олор бистин јигиттеристинг баштары болгон. Олорды бийик абрааларга чогуп, Кокандтын ханына сый эдип апаратаандар. Баштапкы абраада жаткан Наурызбайдын, Жеке-баатырдын, Кудайменденин, Иманнынг баштарын, база он беш султаннынг ла эки уулымнынг баштарын танып ийгем. Олорды узун агаштардын бажына саптайла, тös базарда тургузып салгандар...

— А слердин бажыгар? — деп, Таймас угулар-угулбас юниле сурады.

— Менинг бажым Кокандтын ханына јамызы аайынча келишпеген... Оны Капалда сакып алган Бесонtinge апарлаган ошкош эди, ол дезе оны онон ары апарган. Оноң көрзөм, кöп улус бажымды аյытагылап, бу кемнинг бажы дежип блаашту куучындажып турды. Бир кезеги айдыжат — чөлдинг тонокчызынынг бажы деп, экинчилири айдыжат — албатынынг башчызынынг бажы деп, ўчинчилери айдыжат — јанга јүткүген Аблайдын ач-ўрезининг бажы деп...

— Слер бойыгар не деп бодоп туругар? — деп, онынг сөстөрининг јанылгазы чылап, Таймас сурады.

Кенесары ол јаар сананып көрлөө, араай каруу берди:

— Бу ончозы чын деп сананып турум...

Таймас чочып, туура болды.

— Аナン ары слердин... слердин бажыгарла не болды? — деп, ол туктурылып сурады.

— Не де болбогон... Оны Аршабок чёйё сунган колынынг бажында тудул турганы санаама кирет: «Арт-учында мен сеге јолуктым, хан Кенесары!» «Эйе, је тирү Кенесарыга эмес, јаныс ла онын бажына!» — деп, генерал кишининг кебин кийген кем де каруу берген.

— Је?..

— Аナン ары менинг бажымды Николай каанынг бойына апарғандар. Қышқы ёргөбө оны тургусылап салган... Жусуптың мында јогы ачы... Бу түштиң учурын јаңыс ол жартаар эди...— Кенесары алаканыла мангдайын јышты.— Оноң јаман неме кийнинде болгон!

— Оноң јаман?..— деп, Абилгазы кайкады.

— Оноң јаман!.. Чөлдинг ўстинде канду јоткон башталган. Казах албатынынг јүзүн-башка сёйкөри, уктары кезиктери менинг ѡлүмим учун оч алып, арткандары ол очтөнгө коруланып, бой-бойын кезиже, ѳлтүриже берген... Түш јеримде мен Төрегельди манаптың кезип салган бажын база көргөм. Оны жалаир, суан, албан сёйкөтү улус кескен эмтири. Оноң Орманнынг омыра кезип салган бажын база көргөм, ненинг учун дезе кыргызтардың манаптарынынг ортозында, бистинг султандардың ортозында чылап, ѳлтүриш, кырыш башталган... Эйе!— Кенесарынынг көстөри оморкогонына чагыла берди.— Олордың баштарын караңгүй тамыда туткандар. А менийин — көргүслеген!..

— Тегин јерге кан төгүлди деп, слер санааркап јадыгар ба, Кенесары?— Оноң Абилгазы сурады.

— Менинг албатымды бириктиргенче, ўүрлү јерлик бөрүлерди бириктири — јенил!— деп, Кенесары кезем айтты.— Мен эткен кереги учун санааркайтан кижи эмезим... Је болор... Онын ордына түжимнинг учурын айдып беригер... Мындый - неме јүрүмде болор бо, шүүп көрүгер!..

— Болор...— деп, Таймас бажын карыкчалду бөкөйтип айтты.— Сары-Аркадан барбас керек... Ак каанла јөптөжөргө келижетен эмтири, Кенеке!

Кенесары Абилгазы jaар бурылды:

— Сен бу түшти канайда онгодоп јадынг, майсара?

— Мен майменененинг айтканыла јўп,— Абилгазы колыш јайды.

— Слерди Jaan Jүстин јерине Сүйук-төре ле Рустем кычырып јадылар. Олор Аблай-ханнан да чыккан болзо, слердинг јуук төрбөндөрөөр дö болзо, олорго учына јетире бүдерге јарабас...

— Ненин учун?

— Сүйук-төре койон јылда ак каанга письмо бичип, албатыжоныла орус каандыкка кирерге сурانганын слер билеригер. Султан Рустем дезе, бис јуулажып турганчабыс, былтыр Капалда турган Бесонтинге барып, ак каанынг алдына эткен јакшы керектери учун алтынла көктөп салган кафтан алган. Је олор бисти ёштүлерге тудуп бербезе де, мал јўрер одордонг ѡскё, биске нени де бербес. Бисле козо Сары-Аркадан барайын деген улустың тоозы коп болзо, анда олордың малына одор једижер

бе? Жер учун түнгей ле Кокандтың ханыла јуулажарга келижер. Түргузда ёйдö Хива ла Бухара кемирижил жат. Кокандтың ийде-күчи тың, бис оны јенгип болбозыс. Олорго удура јуулажарга арга јокто кыргыздардың манаптарынаң болуш сураарга келижер. Көргөн түжигер көрө түш болзо, не болор..

— Манаптарды јенерим! — деп, Кенесары кезем унчукты.

— Айдарда, тегин де көп ёштүлеристин ўстине манаптар кожулатан эмтири... Жок, эмди биске ўлдү, жыда ала койор эмес, эптү-јөптү эрмек бедреер керек. Слердин түжигер чынга јуук болуп жат. Же, чындал та, Кокандтың ханы, кыргыздардың манаптары, бойыстың ичжанында ёштүлерис, ак кааның генералдары бириксе, не болор? Олор нени де ундыбаган...

Бу суракка каруу бербей, Кенесары төрөн санаана берди... Ай туку качан чыгып келген. Чолдö тып-тымык, жаңыс ла Батырмураттың атту каруулчыктарының көлөткөлөри көрүнет, ыраак јокто, таштың ары жаңында, кулак укпас Кара-Улек улу тынат...

Эңир түннин төнгеризинен кандай да јылдыс ўзүлип, төнгерини чийе тартып, кайда да чолдинг кырында очо берди.

— Менинг јылдызыым јарытканча! — деп, Таймас шымыранды.

Жылдыс ўзүлип, жерге түшсе, кем де кыйалта жок ёлёр деп, казах улус бодойтон. Онын учун мыны көрүп ийген кижи, түбекке түшпеске, ёрғи айдылган сөстөрди шымыранып айдатан. Кенесары ла Абилгазы экилези база шымыранышты.

Кенете кайда да чолдö кем де кожондоп баштады. Кожонның күүзинен, онын ўйелү чойилигинен бодогондо, Сары-Арканың кижици кожондоп жат. Кожонның күүзи, мүркүт чилеп, саң ёрө учуп чыгала, ондо айланып, онон жерге, таш чылап, түжүп, ононг ойто ло саң ёрө, ак булуттарга учуп чыгып турды. Кенесары кожонды чындал отурада, каткырып ииди. Качан да Бухарбай-баатырдың кожон керегинде айткан куучыны санаа-зына кирди...

Бухарбай Кичү Йүсте жаткан табын сөйкүтү улустан чыккан. Жаан эмес аулду, жаргак тонду болгон. Жаштай ала анчадалы Кокандтың ханының бийлерин көрөр күүни жок болгон. Керек неден улам башталган дезе, ол Сыр-Дарьяның төмөнги агынында табындарла кожо коччуп јүрген шомекей сөйкүтү улустың бир кызын сүүген. Төрбөндөрининг болужыла ас-мас калым јууп, оны кыстың ада-энезине берип, удабас айыл-јурт тудар деп сананган. Же бир катап шомекейлердин аулына жетире төлө-бögön калан јуурга Кокандтың ханының янычарлары келеле, калан учун бу улустың эң ле жараш жирме кирези келиндерин ле кыстарын айдай берген. Олордың ортозында Бухарбайдың сыргалжызы болгон.

Оның ла кийнинде Бухарбай Саржан ла Қенесарыга кожулып, Қокандтың јерлеринде калан жуучыларды қарамы жок болтүрип јүретен. Бир катап ол канайып та Қокандтың жуучылдарына шектес сөбктү Күреш байдыг билезин ле ак малын айрып алган. Ол арга јокто ого бойының қызын берген, ненинг учун дезе, қыс Бухарбайга бойы баарга күйнзеген.

Оноң ло бери Бухарбай кожондоор болгон. Оныла кожо жүрген улуска бу кожонды угарынан артык ак-ярыкта кандый да қыйын, байла, жок болгон болор. Үни оның сүрекей жаан ла тунгак болгон. Ого ўзеери, ол кожонның ўйезин чек билбейтен, ончо кожонды бир аай кожондойтон. Кожонның сөстөрин таппай калала, олордың ордына кандый да шүүлте жок «аляуал-яйляй» эмезе «халауляйляй» деп қыйғылу сөстөр кожуп ииетен. Бистинг јердин улузы кижи учун жаңылга бойы кожондоп туар жайым Сары-Арканың улузындый кожончы эмес деп, Бухарбай каткырып айдатан...

Күш-кожонг керегинде јебрен кеп-куучынды ончо улус билетен. Ол чөлдөрдин ўстиле учуп браадала Уду Јүстинг ўстине токтобогон, Кичинек Јүстинг ўстине эмеш ле токтогон, Орто Јүс журтаган Сары-Арканың ўстине узак-узак айланган.

Сары-Аркада кожондый кожонг кайда да јок!.. Қенесары улутынды. Оның каранга ажындыра сескен сезими чын болуп жат. Откён жылда јенүлер оны мекелеп болбогон. Оның кийнинде тургуда ла аргын, қыпчак, шектес, шомекей сөбктөрдин бийлерининг ле аксакалдарының ортозында қыйа көрүжиш, ѡштөш там тыңый берген. Откён қыш сүрекей кату болгон, көп аулдар торолоп турган. Жаны јигиттер черүүге келер деп ижениш те јок...

Ого эдилген эң ле тың согулталардың бирүзи Түргайдың жаказында ла Улутауда шибеелер тудулганы болгон. Керек жаныс ла анда черүү турганында, ол кажы ла юйдо султандардың тартыжузына кирижеринде эмес. Анайда ок учы-кыйузы жок чөлдө коччуп келген орустардың ла орус казактардың жорт тудуп эзлеген жери база жаан эмес болгон. Төс шылтак — јебреннен бери мал азырап, коччуп јүретен ѡлдордо болгон...

Энедең чыкканынан ала ёлөрдин өлгөнчө казахтардың јүрүмининг талортозы коччүште ѡдүп жат. Жаңымырлар башталып, түндүктең соок салкындар согуп ла ийзе, мундар тоолу аулдар турган јерлеринен көдүрилип, кал-камык малын айдал, тоозы жок сууларды, суучактарды жакалай, түндүктең түштүк жаар чубажып жат. Олор, торт ло кеткин күштар чылац, јүс жылдардың туркунына, кажы ла сөөккө, укка аңылап берген ѡлло коччуп јүргүлейт. Жас келзе, ойто кайра чубажар. Шак ла бу јебрен ѡлдордың белтиринде шибеелер тудуп баштагандар...

Бир айдың, бүдүн жарым айдың туркунына аулдар мендебей

и чекерлеген көчүште откүрип жат. Ондор, јүстер мунгдар тын һылкы мал, койлор, төйлөр жайым одорло келгилеп жат. Же кенете олордың жолында шибее эмезе жаны город тура берер. Сакыбаган жанынаң буудакка туштаган күштар чылап, көчкүндер ары-бери болор. Улус кайсын, олор жылуда, журту жерде амырап та алар, же мал эки-үч күн ўйделиктү жерге азырал жок куру баар. Мынаң улам майдың тороложы, кырылышы башталып жат. Оны канайып та токтодор арга жок...

Учы жаар казахтар бөлөг белетеп, ары-бери ыраак көчпөс јүрүмгө тазыга берген эмей. Же ол тушта, шибеелер, городтор жаны-жаны ла тудулып туар тушта, көчкүндерге улу түбек болгон...

Кенесары база катап Оренбургтың военный губернаторынаң амыр-энчү сураган. Ол бойының письмолорында азыйты таң алдынаң жадар деген шүүлтезин туура таштап, јүк ле генерал-губернаторского кирбекен жерлерди башкаарга беригер деп сурал турган. Ол Обручевко ло Горчаковко ээлекен ончо уктарамла, сböктörimle кожно мени российский подданствого алыгар, Улутауда жаны приказ төзөлзö, Россияга акту күүнимнен ле чындык служить эдерим деп бичиген. Письмолорын ол Шорман Асат-оглы, Баймухаммед Жаманчи-оглы, Турылбек-султан ла колбу тударының офицерлери Герн ле Долгов ажыра ийип турган.

Керек дезе генералдар Обручев ло Горчаков былтыргы јылда Жемчужниковтың ла Дицковскийдин јылыйтулу, калас походторын аярууга алгылап, Кенесарыла јöпсинер, олжодо улусты толыштырар деген санаага жайылып тургандар. Же керекке каан бойы киришкен.

Баштапкы Николай каан туку качаннаң бери Орто Азияның ханстволорына көстöри тийип, олордың ла бойының орто до таң алдынаң башкарынгадый öсkö кандый да жерлер жок болзын деп амадаган. Бир жыл мынаң кайра ол Букеевский орданың ичјанындагы керектери деп докладка бойының колыла мындый резолюция салган: «Бир каандыкта öсkö каандык болор учуры жок!» Кенесарыла нени эдетени мынаң жарт кörүнип турган.

Генерал Обручев Кенесарыла кенете ончо колбуларын ўзүп, тургуза ла мылтык-јепселинди табыштыр деп жакару ийген. Эбира көп тоолу ла жаан ийде-күчтү ёштүлери барын биле тура мылтык-јепселин апарып табыштырганы — бүлүмгө удура баргана түңгей болгон...

Бу юйдө керекти учына жетире түргендөткен база бир неме

болгон. Аргын ла найман сөйкүтү улустың чөлдө ىлжиреген эң jaan байлары Ерден Сандыбай-оглы ла Аккошкар Кичкентай-оглы Кенесары ла генерал Обручевтинг ортодо ёдүп турган јоп-тожёу-куучын керегинде уккулап ийген. Бу сүрекей бай улус болгон. Олордың ээлеген јерлери Атбасардан ала Сыр-Дарьяга жетире јайылган. Ого Каракайын-Каширлы, Есил, Терсаккан деп суулардыңjakалары, Кара-Кенгир, Сары-Кенгир, Сарысуу, Арынатыныг кырларыныг эдектери, Кишитау, Улутау кирип турган. Олордың байлыгы керегинде албатыда кеп сөстөр лөкөнгөрдөр јүретен. Ерден керегинде мындый кожон бар:

Есенбайдың уулдары кеен, седен јүретен,
Ерден ле Дузен камду, түлкү кийетен.
Кыймыраган малын олэр теолоп билбайтен,
Мал бажын тоолобой, ўүр бажын тоолойтон.

Аккашкардың байлыгы мынан артык макталатан:

Туул Алтай калыгынан туулган эди ол бай,
Эбира ончо јоёжёни ээлеп алган ол јатпай.
Төртөн мунг јылкы мал төрдө көлдөн ичин јат.
Ол көлдиг суузы кымыс чылап, кайчап јат.
Сандыбайда канча мал, сананып эмди сен көрзөн
Оренбургта бир уула ўүрлү малын ол саткан.
Беш јүс јоргоны — тоолобой ло бер салган.
Мал бажын тоолобой — айгыр бажын тоологон,
Төртөн мунг јылкы мал! Көл суузы кайнап јат.
Анайып суузы кайнаган көлдөр эбира көп јадат.

Улутауда јаңы приказ төзөлзө, Обручевтөн оны Кенесары бойына сурал турган деп угала, экилези анказы ашкылап, уйуктап болбой баргандар. Чөлдө олорло јаңыс ла ол тартыштарла олорды экинчи јерге тууралада ийдип салар аргалу. Бу олорго јүрүмнинг ле блүмнинг сурагы. Олор јебреннен бери јанжыгып калган эп-сүмени тузаланып ийгендөр. Ташкенттинг күшбегизине — Ляшкарга бир мунг аргымак аттарды сый эдин апа-рып бергилейле, оноң не керек болгонын яртап бергендөр. Бир катап түнде кандый да отряд Улутауда шибееге табару эдин, анда јаткан улусты бала-барказыла кожо кыра кезип, ёлтүрип салган. Тирү арткандары табару эткен улус «Аблай!.. Аблай!..» деп кыйгырган дешкен...

Бу ёйдө Кенесары мынан канча јүс чакырым ыраакта болгон, ого ўзеери онын амыр-энчү бузар учуры юк болгон. Же ёштү султандардың каршулу кылышынаң улам бу јаман керекти ол эткен деп акка-көккө јабарлап салгандар. Жизе де бөрү, јибезе де бөрү...

Мындый казыр табару качан да эдилбеген, оның учун Кенесарыны бурулу деп бүде берген генералдар Обручев ле Генсти солыған Лодыженский оның письмоловын аларынаң мойноп ийгендөр. Қалјура берген бөрүни өлüm токтодор эмезе темир чеден тудар деп, олор бек шүүнгендөр.

Апрель айдың учында Кенесарының аулына колбуның офицери Долгов кату јакарулу атанган. Јакару Кенесарыга јүк ле бүдүн јарым айдың бажында жеткен. Ол приказ-јакаруда мынайда айдылган:

«1. Оренбургский губернияга кирип турган, казахтардың ончо аулдары коччуп јүрген чөлдөри Российской империяның айрылбас болүги болуп жат. Кажы ла айылга мёнүнле бир салковой бежен акча калан салынып жат.

2. Киргизтердин аулдары каланды көндүре кааның казназына төлөп турган учун, олордон малла зякет ле калан алатанын токтодор.

3. Каршулу ончо уур керектер Российской империяның зақондоры аайынча көрүлип жат. Алым аайынча бежен салковой-дон ажып турган керектерди Пограничный комиссия көрөр.

4. Качып јүрген орустарды, татарларды, башкирлерди жаңырары кезем токтодылып жат. Тургуза ѿйдо Кенесарының одузында јүрген андый улустар Российской империяның жандарының колына берилер учурлу.

5. Кенесары оның императорский величествозының кижизи болуп турганда, ол Ѻскö ороондорло, улустарла таң алдынан колбу тургузар учуры жок.

6. Султан Кенесары мынан ары бойының төрөёндөрине ле јууктарына оның императорский величествозының башкарузының указы јөптөбөгөн јамылар берер учуры жок».

Иргизтен, Түргайдан, Есилден, Сарысуудан ла Нуректен мал тургузарга јерлер беригер деп Кенесарының суракту бичиген письмозына генерал Лодыженский мындый каруу берген: «Слерге ле слердин јуук төрөёндөригерге жайы-кыжы коччуп јүрерге Кара-Кучадаң деп јер берилип жат». Пограничный комиссияның начальники Долгов ажыра кышкыда Кара-Кучадаң эмеш бөрлөй кочбөр аргагар бар, је жайыда ойто ло ол Ѽзёккө кочбөригер деп сөслө жетирү эткен. Кенесарыга ла оның јууктарына Иргизтинг сол јаказына кечерге, Карагаула баарга, анайда ок Иргизтинг ле Түргайдың ёрёги агынында јўрерге јөп берилбекен.

Бу бүдүрип болбос некелте болгон. Мындый шүүлтени генералга ханның ёштү султандары айдып бергенинде алантзу жок. Кенесары мыны угуп, казырланган, је тартыжарга анда ийде-

күч јок болгон. Түйук јерге кирген бөрү чилеп, ол јайдынг баштапкы јарымын ак кереге айлынынг ичинде ары-бери базып ѿткүрген. Карууны кийнинең аткарып ийерим деп, ол Долговты божодып ийген...

Мынайып јатканча, Улутауга табару болгон. Эмди ого се-ренгилеп јат... Сок јаңыс арткан эп-арга Наурызбай ажыра Сүйук-төренинг кычырганын тузаланып, Улу Јүстинг јерине кочёри болуп јат. Анда ого тузак белетегилеп турганын ол каранга сезип турган. Көргөн түш те оны керелеп турду ошкош. Кенесары ташка такталанып, карангуй түндү аյкап отурды...

Генерал Лодыженскийдингjakарузына Кенесары јөпсинер деп, көм де бүтпей турган. Албатынынг элбек јомтолтозин јылыйтып, ол турлу јерлеринен ырап баар учурлу. Ол тушта Оренбургтынг јаандары јенгил тынар эди. Князь Горчаков дезе онынг Улу Јүстинг јерлерине коччуп баарын сакып алган...

Сибирьдинг линейный черёлериининг бу бидё ичкери турган јерлери Капалда ла Лепсыда болгон. Шак оноор генерал Вишневский — Бесонтии ле Каркаринский, Аягузский, Кокпектинский округтардынг ага-султандары келген. Ого ўзеери Капалга чөлдинг јарлу бийлери Кусбек, Кунанбай, Барак, Сүйук-төре, Рустем ле оноог до б скёлбөри келгендөр. Кычырту аайынча кыргыздардынг манаптары Орман, Жантай, Калигул база келген. Олор Кенесарыга ла онынг улузына јер бербес деп шүүжип, удабай анылу текши јоп чыгаргандар:

«Бир мунг сегис јүс тортон алты јылда, июнь айдынг ўчинчи күнинде, бис Jaan Јүстинг дулат, албан, сыбан, шапрашты, шалаир сёйткүй улустарынынг султандары, Каркаринский, Аягузский, Кокпектинский округтардынг башкараачы-султандары Күнбадыш-Сибирьдинг пограничный комиссиязынынг начальнигиина кавалериянынг генерал-майоры Вишневскийдинг көзинче бу јоптожү бичикке колыс салганыс ла печеттерис тургусканыс, анайда ок султан Кенесары Касымовты онынг императорский величествозына удура түймеең көдүрречи ле амыр бузаачы кижи деп чертенип турубыс. Онынг учун оныла кандай да колбу тутпазыбыс,* онынг бойына да, кожно јүрген улустарына да јадарга ла мал одорлодорго јер бербезибис деп, молжонып турубыс. Ол бистинг јер jaар ууланза, онынг отрядтары кайда келип јатканы керегинде јаандарга јетирерис...»

Бу немени ончозынг јүрүмде канайда бүдүрерин эмди туралар билбей јат. Мынанг арыгы тартыжуулар керегинде салалар көгүсте көйлөп турат. Ол Чу ла Или суулардынгjakала-рына коччуп баратан ѡолын, Сибирьдинг линейный черёлери та-

бару этсе, олордонг коруланарын, арга јок болзо, Балкашта кыштаарын өзолодо көрүп турган. Балкашта узуны јетен беристе, јалбагы он беш беристе Камал деп јарымортолык бар. Јай келзе, ол Аулие-Атага ла Меркеге једип, Сайрамда, Чуда, Сыр-Дарьяды јуртаган, Кокандтың ханына базынчыктаткан казахтарды, кыргыздарды бириктирип, Кокандка удўра көдүрер. Щиглүлерге бир де амыр бербес!..

— Је слер меге нени айдарыгар, маймене ле майсара? — деп, Кенесары кенете тымыкты бузуп, сурады.

— Ыраактаң тартканча, јанында јатканын, ас та болзо, эжил алза артык — деп, Таймас айтты. — Сары-Аркадан барзабыс, сананган санаабыска качаннын качан да јетпезибис!..

— Сен мени тербезен-дервиштый чыдамкай ла јобош болзын деп турунг ба? — Кенесарының јелбер кабактары көстөрининг ўстине јемириле берди.

— Эмди артык эдер немебис јок, чыдажар ла сакыр керек... Ак каан бого једип келеле, бисти Кокандтың да јеринен тудуп алар... Орустар улу ла күчтү албаты. Олор ончозы Аршабоктый, Обрычтый, Бесонтиндий эмес, сен мыныjakши билеринг. Олорло јөптөжөр керек...

— Кара јонло бо? — деп, Кенесары бийиркеп сурады.

Таймас бажын там јабызатты.

— Бисти алдыста ёлём сакып јат... — деп, Абилгазы айтты. — Оны слердин де көргөн түжигер керелеп туро.

— Мыны мен он сегис јаштуда колымга баштап ла јуучыл јыда аларымда билгем! — деп, Кенесары каруун токуналу берди.

— Је бисле кожно көп албаты барып јат ине! — деп, база ла Таймас унчукты.

— Менинг салымым кандый, онынг салымы андый болзын!

— Обёкёлбөрис јаткан төрөл јеристең улус барбазыс дезе? Шыйдамла да айдал болбозын!

— Барайын дегени — барзын!.. — Кенесары күүни очуп унчукты.

Эртен тура ончо баатырлар, бийлер, башчылар чөлдө кезер таштың јанында јуулдылар. Кенесары таштан ёрө турды:

— Биске Чу ла Или суулардың јакаларына кочөринен ѡскө артык јол артпаган! — деп, ол кыскарта айтты.

Улус унчугышпай отурды.

Тауке-баатыр ёрө турды:

— Аттар арыган, улус шыралаган. Чу суунын јаказына јеткенчебис, кыш түжер, ѡскө јерде кыш ёштүден коркушту болор. Онын ордына төрөл јеристе ёлзёбис торт. Jaan ла болзо, јалан јеристе көмүлбей артып каларыс...

Иман-баатыр бут кырына тура јүгүрди:

— Сен нени айдадың, Тауке-баатыр?! Хан Кене албатызына андый јол көргүзип берген болзо, ол оны уур айалгадаң айрып аларын билип, анайда эдип јат. Ак кааның азуларынаң айрып апарарга амадап јат. Бу јер јанғыс ла төрөл јерим деп, мен Ѻштүге теремле катай јидирер күүним јок. Мен бежен айылдарым-ла ханымның кийниң кайдаар ла барага белен!

Баатырлар ла башчылар эки күнгө куучындаган. Олордың ўчинчи бўлгиги Кенесарыла кожно баарар дешкен, кўп сабазы Сары-Аркада артып калган.

Кўстинг соок кўндеринде олор эки бўлинип, эки башка баргандар. Чўлдинг ўстинде ый-сыгыт, калак-корон турган...

Сары-Аркага јанып келген улусты башкараачы-султандар канду утқыгандар. Анчадала Конур-Кулja Кудаймендин калжуурып турган. Ё ол бойының јамызында узак турбаган. Оның ёйинен ёткўре каршулу, казыр керектерин шингедеп кўрёргў удавай Омсктоң аңылу комиссия келген.

Комиссияның члендериниң ортозында юит офицер Есиркеген болгон. Оның ўиї Кўмўш Петербургта артып калган, ол де-зе Конур-Кулja чиновниктерге карын берип, керектен уштылып чыга бербезин деп ёнотийин келген. Конур-Кулjanы јамызынан чыгарып, јарғыга бергендер.

Кенесары адының кўксине чончойлорыла араай тийдирип иди. Оның кийниң эмеш артып, Агибай, Бухарбай, Жекебаатыр, Иман, Кудайменде, Наурызбай, Таймас, Абилгазы ла оның јуучыл сыйны — Бопай јортуп ийдилер. Олордың кийниң ас-мас јуучылдар браадат...

Кенетийин домбра ыйлап, јайнап, карган кижи тыркырууш ўниле кожонгдоды:

Кенесары терең сананып, чўлдо турган,
Јўрўминен айрылгандый, тёрблинен ыраган.
«Кудай киленгей!» — ол колын јаныган,
Чўлдинг ўстинде онту јанылган...

Бу кожонгды Доскожа кожонгдогон. Кожонгчы Сары-Аркада артып калган. Караван ыраган сайын, оның ўни там ла араайлап брааткан. Андый да болзо, ёзёк-буурды корондодып, узак угулып турган.

Кенесары мыны угуп, чыдажып болбой, адын тың тепчилеп иди. Онызы санг ёрё карайлап, оны кўрё тўжеген тўжине удура учурта берди...

-4928-

БАЖАЛЫҚТАР

1-кы БӨЛҮК	4
2-чи БӨЛҮК	104
3-чи БӨЛҮК	197
ЭПИЛОГ	269

Ильяс Есенберлин

ЗА СВОБОДУ СТЕПЕЙ

Роман

На алтайском языке

Художник В. Д. Запрудов

Редактор В. Т. Самыков

Ответственный за выпуск Б. У. Угаров

Художественный редактор И. И. Митрофанов

Технический редактор М. Г. Шелепова

Корректоры: А. А. Боконокова, Н. А. Майманова

Сдано в набор 1/III 1974 г. Подписано к
печати 30/V 1974 г. Формат 60×84 1/16

Усл. п. л. 16,5. Уч.-изд. л. 17,7. Бумага
тиографская № 3. Тираж 3000 экз.

Заказ 1196. Цена 65 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного
издательства, г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический 44.
Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27

65 акча

ГОРНО-АЛТАЙСК 1974